

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

542/4

vörös bőrre

26 db

5721

UJ FOLYAM.

X. KÖTET.

PEST,
RÁTH MÓR.

1868.

1895n/96i

Nyomatott Emich Gusztáv magyar akad. nyomdásznál.

1877

ERDÉLY HÁROM ÁLLAMFÉRFIA

A XVIII. SZÁZADBAN.

Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel von Bruckenthal, Gubernators von Siebenbürgen. Aus archivärischen Quellen gesammelt von Johann Georg Schasser: Pfarrer zu Thalheim. Hermannstadt, 1848. — *Protocolum commissionis regiae in negotio erectionis militiae confiniariae Transilvaniae a sua Majestate sacratissima benigne ordinatae.* — Gróf Lázár-család. Irta családja számára gróf Lázár Miklós. Kolozsvárt 1858. — Transilvania. Auctore Josepho Benkő. Pars prior sive generalis Vindobonae 1778. — *Brevis valachorum Transilvaniam incolentium historia etc. etc.* Auctore Petro Bod. — Halmágyi István kézírata.

Mária Thereszia nem maradt hátra elődei mögött, sőt lehetőleg felülmúlta őket Erdély alkotmányos szabadsága megszorításában, közszeleme puhításában.

Lipót hitlevelében az osztrák háznak csupán oltalma volt Erdély fölött világosan megállapítva, s ámbár az említett okmányban nem hiányoztak kifejezések és azon kívül fordultak elő tények, melyek az oltalmi viszony korlátain túlmentek, de másfelől tagadhatatlanul több volt az, mi távol az egyenes és közvetlen uralkodás igényeitől csupán a fenemlített tag viszony mértékéig terjedt.

Lipót hitlevelében annak, miért nem helyeztethetik a fiatal Apafi a fejedelmi székbe, indokául zsenge fiatal kora hozatik fel. Az említett hitlevélben Erdély alkotmánya és annak egyes ágai,

a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és közigazgatás addigi alakjokban voltak megerősítve. Mindemellett Lipót hitlevelének keletkezése után még húzamos ideig az erdélyi országgyűlések több jogot gyakoroltak annál is, mennyivel a nemzeti fejedelmek korszakában fel voltak ruházva, a mennyiben egyoldalúlag határoztak és tényleg intézkedtek oly tárgyokban, melyek régiebb törvények és gyakorlat szerint az egyetemes törvényhozás tárgyát tették s fejedelmi megerősítés alá tartoztak.

Lipót hitlevelében továbbá a bevett vallások egyenjogúsága általánosan ki van mondva: a katolikusok egyenjogúsága biztosításáról némi részletes intézkedés is tétetik, mi több, a kétes kifejezések a jövő versengéseknek és felsőbb beavatkozások esirájaként az említett hitlevelben nem hiányoznak, a nélkül azonban, hogy a négy bevett vallás közül egyiknek a három felibe való emelése iránt már akkor lépések tétettek volna. A fennebbi, részint megkimélt, részint eltűrt szabadságok legnagyobb részére nézve tényleg már máskép állott a dolog Mária Therezia trónra léptekor, de az uralkodásra nézve oly kedvező állapot megszilárdítására mi okosabbat tehetett az előrelátó uralkodónő, mint hogy uralkodásának mindjárt negyedik évében a tényleges állapot legfontosabb részeit a hazai törvények közé igtatta.

Az úgynevezett összeszedett törvények (compilatae constitutiones) után, mely törvénykönyv 1669 ben fogadtatott el, 1744-ről találjuk az első törvényeket Erdély törvénykönyvében, s a mindössze is kilencz törvényezikkhez hasonló fontosságúak nem fordulnak elő egészen 1791 ig; ama különbséggel, hogy míg az 1791-beliek az uralkodásnak messzire haladt jogfoglalásai ellenében némely jogok odaengedésével igyekeznek a visszafoglaltak oltalmára védfalakat emelni, azalatt az 1744-ről szólók ama foglalások biztosítását tárgyazzák, melyeket az uralkodás 1691 óta maga részére tett Erdély alkotmányából.

Az 1744-iki I. törvény Erdély fejedelemségének az osztrák ház általi birtokba (dominium) vételéről s a török kapuhoz való ragaszkodás iránti törvények eltörléséről a II. a fejedelemválasztási jog megszüntetéséről szól.

A III. az erdélyi országgyűlés által 1722-ben elfogadott és az említett év márczius 30-áról keltezett *pragmatica sanctio*t foglalja magában.

A IV. Mária Therezia trónrajutására, az V. Lothárföldi Ferenc közuralkodóvá emeltetésére vonatkozik.

A VI. cikkely czíme a következő: Az erdélyi és visszakapcsolt részek három nemzeti karai és rendei úgy a világiakra, mint az egyháziakra vonatkozó kiváltságainak megerősítéséről s a helybenhagyott törvénykönyv III. rész első czimében foglalt s a nemzetek egyesülésére vonatkozó törvénynek módosításáról.

Azonban a czím korlátain túlterjedő, még igen fontos intézkedéseket foglal e törvény magában, midőn a Lipót hitlevelét követett és úgy egyházi, mint világi dolgokra vonatkozó legfelsőbb rendeleteket törvények gyanánt hozza fel, az erdélyi nemzetek, karok- és rendeknek *) — úgy egyházi, mint világi kiváltságait ily értelemben erősíti meg; az egyesült görög vallásúakat valóságos katolikusoknak nevezi, a közülök való papokat is a haza nemesei közé számítja s az ország bevett nemzetiségei között ahhoz sorozza, melynek kebelében birtokot szereznek s letelepednek; ugyane törvény továbbá a fejedelmi tekintélynek és a katolika vallásnak sérelmére levő törvényeket általában, különösebben pedig a szabad ellentállásra vonatkozó törvényt, valamint a helybenhagyott törvény III. része első czimének egyetlen cikkét eltörli, a nemzetek egyesülésének ez utóbbiban foglalt föltételeit és az ahhoz csatolt esküformát megsemmisíti, a törvénytelen rendeleteknek való ellentállás szabadsága helyébe az igénytelen kérelmezés útját szabja és az elébb létezett helyébe a fennebbi értelemben szerkesztett más, egyesülési (unionis) esküformát állapít meg.

A VII-ik törvény legtágabb és egy törvény szükséges pontosságához nem illő általánosságban eltöröl minden, a római katolika és görög-egyesült vallásokra nézve sérelmes törvényeket, visszaállítja a maga teljes jogában a katolikus püspökséget, a káptalanokat és canonikusokat megerősíti, a jézsuitáknak és az egyesült-görög püspökségeknek birtokait és mindezeket általában Lipót hitlevele és az azt követett legfelsőbb rendeletek értelmében kívánja vétetni. E legfelsőbb rendeletek pedig azon intézkedések hosszú sorát foglalták magokban, melyek által az ország négy bevett vallása közül az egyik, a katolika, magasán emeltetett a más három fölibe

*) Erdélyben a reformatio következtében megszűnván a katolikus pápáság mint rend, különböző országos rendek törvényesen nem léteztek.

A VIII. törvény a jezsuitáknak névszerint fölhozott birtokait veszi ki a tiszta fiscalítások lajstromából.

A IX. és utolsó ez évbéli törvény végre a csekélyebb fontosságú intézkedéseken kívül világosan rendeli, miszerint az országgyűlés által hozott törvényezikkek, mielőtt a fejedelem által meg nem erősítettek, törvényes erővel ne birjanak. A fennebbi intézkedés azon törvényalkotási hatóságban nyeri magyarázatát, melyet az erdélyi országgyűlés Lipót hitlevelének kelte után hosszasan magára gyakorolt s melyet fennebb érintettünk.

Olvasóink az elősorolt törvényekben kétségen kívül az erdélyi 1744 iki országgyűlésnek a magyarországi törvényhozáshoz analog mozzanataira fognak ismerni.

Kitűzött célunktól merőben távol esnék birálat alá venni a fennebb elősorolt törvényezikkeit, melyek közül többen uralkodás- és országra nézve egyaránt czélszerű és üdvös intézkedéseket foglaltak magukban.

Rövid vázlatunknál nem volt egyéb szándékunk mint tájékozással szolgálni azon jogkörre nézve, melylyel az osztrák uralkodás Mária Therézia trónra lépte első éveiben Erdélyben birt.

Bővebb fölvilágosításul azonban meg kell még jegyeznünk, miszerint a tényleges jogfoglalások az említett törvények körén jóval túlterjedtek s e törvények a legrugékonnyabban voltak szerkesztve.

A fejedelem-asszony kormányának kétségtelenül ép ügy eszélye mint erélyéről tanúskodott, miszerint helyesebbnek tartotta a törvények körül a tényleges állapot korlátain inkább belül tenni, mintsem azok túl vitele által figyelmet vagy épen visszahatást ébreszteni, s hogy úgy ezért, mint még inkább azon okból, nehogy magát megkötvé találja, az említett törvényeket a legnagyobb rugékonysággal fogalmaztatta, hogy nem elégedve meg az eldők által örökölt jogterjesztés megtörvényesítésével, megszilárdításával két, könnyen veszélyessé válható háborúnak folyama és rövid idő időközé alatt is a birodalom belsejében a jogfoglalások körét mind tovább-tovább terjesztette. Másfelől azonban el kell ismerntünk, hogy elődei mélyreható munkálkodása nélkül a fejedelem-asszony oly messze, mint neki sikerült, soha se haladhat vala.

A már biztosított hóditmányok után két tárgy volt különösen, mely az uralkodásnak fontos vívmányul kínálkozott, ú. m.

az adó és az erdélyi határőrség fölállítására s e két tárgy közé egy harmadik, a keleti egyház uniója, sorakozott, ennél azonban nem valamely új vívmányról, de elkövetett hibák enyhítéséről volt szó.

Az adót még mindig időről-időre, rendszeren évről évre az országgyűlés ajánlotta meg; az országgyűlés intézkedett annak kirovásáról, fölhajtásáról, ő ellenörködött hova fordítása fölött. A külviszonyok tetemes rendkívüli adózásokat tettek szükségessé, Ezek megszavazása is az országgyűléstől függött. E szerint az adórendelkezési jog nem csupán mint a polgárok vagyonának főbiztosítóka létezett, hanem egyszersmind az országgyűlések pontos megtartása iránt is kezeségül szolgált.

Az adó, mely a rendkívüli hadi szükségleteket kivéve mérsékelt volt, az ország belszükségeit fedezte, a nélkül, hogy az uralkodás követeléseinek, mely költséges háborúkat viselt, megfelelt volna.

Az adó igazságtalan volt, nemcsak a terjedelmes kiváltságok és adómentesség miatt, hanem azért is, mert aránytalanul volt felosztva magok a törvényesen adózók közt.

A magyar és székely vagyonosabb nemesség az adózási rendszer elintézésében nemcsak kiváltságait védte, hanem úrbéresei is könnyíteni kívánt, hogy így úrbéri tartozásaik teljesítésére annál képesebbek legyenek.

Míg a fennebbi indoktól vezéreltetve s a régibb idők példájától segítettve a magyar és székely vagyonosabb nemesség megegyezett abban, hogy a megyei alsóbb nemesség és szabad székelység adózzék, az alatt úgy a magyar mint székely kezét fogott, hogy a szászok aránytalanul nagyobb mérvben járúljanak az ország adójához.

A más két nemzet maga eljárását az alkotmányos rendszerre, az ország fennálló törvényeire a törvényekben még eltörölve nem lévő, de valósággal nem létező nemesi köteleességekre; végül a szász nemzetnek azon kedvező helyzetére alapította, mely szerint tagjai, fölötte kevés kivétellel, az úrbéri tartozásoktól mentesek voltak, s iparuk aránylag virágzó állapotban volt.

Ez okokkal szemben a szász nemzet az osztó igazság azon követelményére hivatkozott, miszerint a haza polgárai közül senki is aránytalan tartozások teljesítésére nem köteleztethetik.

Hogy mindkét rész tényleges követelményeiben az alapul felvett érvek korlátain jóval túlment, természetes, úgy szintén

mindazok, kik az anyagi érdekeknek a tömegekre való befolyását ismerik, könnyen el fogják hinni, miszerint Erdély nemzetei közt az adó szolgált a leghevesebb versengéseknek és legkárosabb meg hasonlásnak leggazdagabb forrásául. E körülménynél mi lehetne kedvezőbb a kormánynak ézeljai előmozdítására?

Vannak idők, midőn az alkotmányos képviselő testületek már csak gyengeségeik által szolgálnak a kényuralom akadályául, s mentségüket egyedül abban találják, miszerint az, mit gátolnak, rendesen még rosszabb annál, mit oltalomba vesznek. Az ily ellenzés azonban hosszasan nem tarthat.

Erdély minden tekintetben megpuhult törvényhozása a múlt század első évtizedeiben, még sok akadályt gördített volna a kormánynak az adó körüli ézelzatai ellen, mely ézelzatoknál a kormány részéről is legkevésbé helyeselhető önkényű érdekek nagy szerepet játszottak.

A nemzetek között az ország határain belül kétségtelenül a szász volt a leggyengébb. A kormány támogatása következtében azonban e nemzet is elég erős volt arra, hogy az adó-ügyet ne engedje megállapodásra jutni, míg az végre is a kormány érdekei és kívánata szerint dől el.

A calculusokra alapított adórendszer, mely 1730-ban jött létre, oly kevés megelégedésre és megnyugvásra talált, mint az előbbi, a kapuszám szerinti.

A szász nemzet, az uralkodás által biztatva, méltányos engedményekkel sem lett volna kielégíthető, s a más két nemzet annyit is, mi méltányos volt, megadni hajlandó nem volt.

Az új adórendszer megalapítása végett több országos összeírási kísérletek tétettek 1698, 1703, 1713-ban és 1721-ben, melyek azonban nagyobbára az országos hivatalok, hivatalnokok és kiváltáságos néposztály ellenszenvén és semleges ellentállásán hajótörést szenvedtek.

Végre 1750-ben a fejedelemszöny rendeletére kezdetett meg és 1753-ban fejeztetett be azon összeírás, melyre gróf Bethlen Gábor, ki 1750 december 30-án neveztetett ki udvari koraltnok-sági tanácsosnak az udvar rendeletéből készített s róla Bethlen-adórendszernek nevezett művét alapította.

A mi a másik országos tárgyat, a vallásos uniót illeti, a keleti oláhgyháznak a latin szertartásával való egyesülését az osztrák uralkodás eleitől fogva gondja és igyekezete főbb tárgyai közé sorolta.

Az úgy a múlt század négy első évtizedében szerencsés sikerrel haladott. Felbátorodva ezen az uralkodás, a katolikus papok és katolikus országnagyok, mindenek fölött pedig a miveletlen egyesült-oláh papság az egyesülés előmozdítása körül oly túlbuzgalmat fejtettek ki, mely a türelmes oláh népet is leghevesebb ellenszegülésre és messzireterjedő forrongásra ragadta.

E szellemtől segítettve, két oláh kaluger előbb Besszárionis később Sofroni a vallásszabadságot tűzvéni ki zászlóikra, a legkiméletlenebb méltatlanságok által fölingerelt oláhság közt oly visszhangra és csatlakozásra találtak, miszerint nem hosszúira terjedő működéseik folytán az unio ügye alapján megingatva a legkétésebb jövőnek látszék kitéve lenni.

A katolika egyháznak e vesztesége s Erdély legszámosabb népességének az oláhnak forrongása, annál kedvetlenebb volt az uralkodásnak, minthogy a folyamatban lévő hét éves háború miatt az országban kevés katonaság tanyázhatott.

Az uniótól nagy részben visszapártolt oláhság, mozgalmai közben leghangosabban Erdély részére egy óhitű oláh püspök kinevezését sürgette.

A kormány előtt e kívánság hordereje nem volt titok. Jól tudta ő azt, hogy a követelt engedmény az óhitű egyháznak államilag való elismerését s kormányzati központja helyreállítása általi megszilárdítását foglalja magában. Mindemellett az uralkodás öszintén óhajtvá a forrongásnak végetvetni s miként az országban hinni szerették az orosz befolyásnak is engedve, az óhitű püspök kinevezésére hajlandónak mutatkozott, azonban, hogy az óhitűek, miként ez a hosszasabb nyomatás után igen gyakran történni szokott, a nyert eredmény által további követelésekre és kihágásokra fel ne bátorodjanak, s az egyesült egyház a még megmenthető megmentésére támaszt nyerjen, ez oknál fogva célszerűnek találta a kormány az engedékenységet szigorral párosítani s a vallásfelekezeti mozgalmaknak lehető legrövidebb idő alatt végetvetni. Az engedmény jeléül küldte le a kormány Novakovits Dénest, mint püspök-jelöltet Erdélybe, a szigor gyakorlására

✓ pedig báró Buccow Adolf Miklós lovassági tábornokot, egy vértés ezred tulajdonosát szemelte ki, kit Erdély katonai parancsnokává és egyszersmind a két görög vallás ügye kiegyenlítésére kirendelt bizottság elnökévé és királyi biztossá nevezett ki.

Az említett két férfi, a püspök és a tábornok, 1761 márczius végén együtt jött az országba, s báró Buccow a benne helyezett várakozásnak teljes mértékben megfelelt. Hogy eljárásánál legalább szinleg a jogalap ne hiányozzék, a lehető legrövidebb idő alatt szembetűnő részrehajlással országszerte úgy az óhitű, mint az egyesült oláhokat összeíratta s hasonló eljárással úgy templomaik mint egyéb egyházi javaikra nézve megosztoztatta.

Eljárása támogatása végett a megszaporitott katonaság átkelő oszlopzatokban és ágyúk kíséretében járta be az országot, gyűjtotta fel és rombolta szét a nemegyesült óhitűek több kolostorát, a melyekben lakó kalugerek az óhitűek közti izgatások főmestereinek tartattak.

Mindezek oly gyorsan történtek, miszerint az említett évben augusztus végén már Dénes az erdélyi nemegyesült óhitűek püspökévé minden tartózkodás nélkül felavattathatott, Buccow pedig a főmunkát befejezettnek tekintvén, október 17-én kiadott rendeletében a hatóságokra bizhatá, hogy azok az osztályt, hol az még nem történt meg, folytassák és végezzék be.

A határvonal az óhitű és egyesült vallásfelekezetűek között tehát huzamos időre meg volt vonva, a nélkül, hogy az egyesültek végleg el lettek volna zárva attól, hogy a válaszfalakon túl ne csapongjanak.

Az új adórendszer behozatala, valamint az oláhok közt a vallásos versengések lecsilapítása összeköttetésben volt a kormány által hasonlólag vívmányul kijelölt tárgygyal.

Az új adórendszer által az országos jövedelem növekedvén, a határőrségi költségek fedezése lehetségessé vált.

A határőrség föllállításánál továbbá az ország oláh népességének is egy részére szükség volt, minélfogva az oláh mozgalmak elcsendesítése is egyengette némileg az útát a határőrség föllállítására.

Mielőtt azonban a határőrség föllállításáról tüzetesebben szólnánk, ösmerkedjünk meg azon egyéniség előzményeivel, kinek a

tollunkra vett jellemcsoportozatban nemcsak a leghosszabb, de egyszersmind legjelentékenyebb szerep jutott.

Bruckenthal Sámuel 1721 július 26-án született; nagyatyja és atyja egyetlen idősb fitestvérevel együtt mind Mihály nevet viseltek. Atyja a kurucz villongások alatt az osztrák ház iránti hűsége miatt fogságot szenvedett; mindhárom Mihály Új-Egyházsékben a királybírói méltóságig emelkedett, mely hivatal mellett Sámuel testvére Mihály egyszersmind szász ispáni segéd volt és végül Fogarasvidéke főkapitányává neveztetett. A nemességre való emeltetést és Bruckenthal melléknevet, mely aztán az előbbi Brekner név helyébe állandó nemzetségi névvé vált, Sámuel atyja nyerte.

A mondtak kettőről tanúskodnak, ú. m. a Bruckenthal család traditionalis hűségéről az osztrák-ház iránt, valamint arról, hogy az említett család a szász nemzet előbbkelő nemzetségei közé tartozott. Ez előbbkelőségnek a születés szerinti nemességhez majdnem hasonló oly nemzeties támaszt kölcsönöz a hivatalviselés, különösen ott, hol a hivatalra juthatás meglehetősen szabadválasztás következménye, miként ez még akkor a szász nemzetnél is történt.

Nevelése első alapját Sámuel a szebeni tanodában nyerte, onnan magyarnyelv és jogtanulás végett Marosvásárhelyre a királyi táblához, innen rövid gyakorlatra a kormányzékhez ment s miután a hazában a szász nemzet körén kívül is széttékintett volna, 1743-ban a hallei egyetembe utazott. Ez egyetemen szorgalma különösb tárgyául a jogtudományt választotta, s más tanárok mellett földijét Smeiczel Mártont hallgatta.

Ugyanitt a szabadkőmivesek páholyába nemcsak fölvétele, hanem az iskola mesterévé megválasztatott.

A régiebb kor egyik legjelesb egyetemén több ideig való mulatása nemcsak ismeretekkel gazdagította a szép tehetségű ifjút, de egyszersmind a külföld előkelőbb családjainak tagjaival hozta őt érintkezésbe, s ez hazajöttével a legbefolyásosabb államférfiakkali ismeretségeinek szolgált alapjául. Ezek közt különösen említendő császári kabinet-titkár báró Renivel való kora összeköttetése, ki a nagyravagyó államférfiúnak később nem kis hasznára vált.

Honába visszatérve Bruckenthal 1745-ben Szebenzék gazdag és nagy befolyásu polgármesterének Glocknernek leányát Zsófiát vette nőül s miután testvérbátyja Mihály Új-Egyházsékben hivatalosko-

dott s már székbíró volt, Sámuel, magának más kört keresendő, hivatali tételül Szebenszéket választotta. Itt 1745-ben törvényszéki titkárhelyettes, 1749-ben valóságos titkár, 1750-ben pedig aljegyző lett.

A szász nemzetnek többféle sérelmei voltak. Az osztrák házból való fejedelmek is eme nemzet régibb sérelmeinek megszüntetésére nézve a biztatás mellett maradtak, a nélkül, hogy újabbaktól kimélték volna őt.

Az adó aránytalansága, az ingyen előfogatok és elszállásolások még mind tartottak. Egy 1750. április 7-én kelt felsőbb rendelet a szász hivatal-választásokat megerősítés végett felküldetni rendelte, holott az addigi törvényes gyakorlat szerint a szebeni királybíró kivételével, a többi megválasztott hivatalnokok hivatalukat megerősítés nélkül legott elfoglalták. Az uralkodás hovatovább nagyobb erőszakot fejtett ki, hogy a katolika vallásra tért szászokat hivatalokba helyeztesse. Így erősítette meg Adlershausen Waldhüter Jánost szebeni királybírószágban, jóllehet ez a választásnál igen kevés szavazatot kapott.

Udvari tanácsos Seeberg arra ajánkozott, hogy három év alatt szász nemzetet minden adósságaitól megszabadítja. Ez ajánlás adott létetj az 1753-ban föllállított Seeberg-bizottságnak, minek következtében a szász nemzetnek majorságjövendelme fölötti intézkedése teljesen megszorított, a városi tanácsosok és más hivatalnokok pedig adó alá vették.

A magyar és székely főurak közül többen azon igyekeztek, hogy a szászföldön magoknak birtokot vásároljanak. A szászok e miatt függetlenségök iránt aggodalomba esve a bajon által akartak segíteni, hogy régi kiváltságaikon alapuló kirekesztő polgári jogukra hivatkoztak s a más két nemzetet a szászföldön való birtokszerzéstől eltiltani kívánták.

Az említett és más több sérelmek orvoslására már 1751-ben s később 1753-ban a szász egyetem követéül Bruckenthal Bécsbe küldötte. Bruckenthalnak a császárné elébe való bocsáttatása, mely által jövő fölemelkedésének első alapját vetette meg,—1753. márczius 8-án történt, s habár távol is vagyunk azon izetlen mendedmondának, mely később a császárnénak Bruckenthal iránti több mint uralkodói kegye felől iránt keletkezett—legkevésbé is hitelt adni, úgy tetszik, hogy az ép oly eszes mint kellemes külsejű fiatal embernek a fejedelemszöveg előtti első megjelenése kedvező

benyomást tett. — Egy havi Bécsben mulatás után hazatérve Bruckenthal már 1754 elején kormányzékai titoknokká neveztetett ki.

Seeberg az udvarnak tett ígéretét nem váltotta be, 1756-ban visszahivatott, befolyása által azonban mégis ki tudta eszközölni, hogy az általa vezényelt bizottság nemzeti igazgatóság (nationale Directorium) név és a szászok grófjának elnöklete alatt fennmaradjon.

A Bethlenről nevezett adórendszer 1754 óta tényleg folyamatban volt. E rendszernek egy meglehetősen pontosággal véghez vitt összeírás szolgálván alapjául, ennyiben az előbbinél kétségtelenül igazságosabb volt, a nélkül, hogy a szász nemzet megfogható okoknál fogva azzal meg lett volna elégedve.

Általában a földművelés aránytalan kiméletével, a városi ipart különösebben terhelte az. Továbbá ugyanez adóval egyszerre a szász nemzet adósságai törlesztése végett minden szászra, ki sem mezei, sem borgazdaságot nem vitt, 1 forint rovatott. Ezen kívül többféle adó-czikkéktől a szászok többet adóztak, mint a más két nemzet adózó tagjai. Ehhez járult még, hogy a kincstár a nemzetet, a már régen feledékenységbe ment szent-Márton adóért (census Sancti Martini) is törvényszék elé idézte. Eme régibb és kiváltságilag fizetett adónak követelése, miután a szász nemzet már a régi rendes országos adónak vettetett alá, helytelen volt.

A fennebb említettek elégséges okul szolgáltak arra, hogy 1759 elején Bruckenthal Sámuel, ki — hihetősen ügyesen kigondolt ürtügygel magánügyben épen akkor ment Bécsbe, a szász nemzet bajai orvoslására, az egyetem pecsétjével megerősített okmány mellett, teljhatalmú biztosának nevezze ki.

Működésének támogatására a nemzet követje a fejedelemszasszonynak egyszersmind egy ajándék és egy kölesön iránt tett ajánlatot.

Kétségen kívül sajátságos volt, hogy egy országos köztisztviselő, mint az ország egyik nemzetének külön felhatalmazottja, jelenjék meg az udvarnál. Ez anomaliát azonban az udvar újjain keresztül nem csak nézte, de sőt a császárné a szász egyetemnek — a Bruckenthal részére adott felhatalmazását megerősítette s a nemzet panaszai iránt kedvezőleg nyilatkozott. Bruckenthalnak tudtúl adták, hogy kormányzékai tanácsos Czekelius és szászok

grófja Adlershausen kegylánczczal ajándékozott meg, s hogy a nemzet felhatalmazottjáról is gondoskodva lesz. Egyébiránt Bruckenthal oda lön útasítva, hogy a kölesön mennyiségét és kifizetésének idejét határozza meg. A nemzet a kölesönt 200,000 forintra, kifizetését egy évre határozta. Hirszerint az ajándék ugyanannyiban állott s a schönbrunni császári kastély építésére lön fordítva.

Mialatt Bruckenthal nemzete ügyében a fennebbiek szerint fáradozott, vette a császárnénak 1759-ben augusztus 4-én kelt rendeletét, hogy az ugyanazon hó 21-én folyamatba indulandó országgyűlésre menjen haza, megengedtetvén a nemzetnek, hogy az országgyűlés végeztével őt felhatalmazottjaként ismét visszaküldje. Bruckenthal hazaküldetése kétségtelen figyelem és kegyjelentőséggel birt a királyné részéről.

Az országgyűlés tárgyaúl igen fontos ügy volt kijelölve.

Valóságos belső titkos tanácsos és udvari korlátnok gróf Bethlen Gábor azért volt az országgyűlésre teljhatalmú királyi biztosul küldve, hogy az általa kidolgozott adórendszert, mely mint fennebb említők már 1754 óta gyakorlatban volt, a rendek által elfogadtassa. Bruckenthal nem annyira istápul mint titkos sugalmazóul volt mellé küldve.

A teljhatalmú királyi biztos addig kényszergette a rendeket míg az adórendszert elfogadták. Ama bizottságban továbbá, mely az adó hátralékok összeszámítása végett ült össze, Bruckenthal is a Bethlen Gábor oldala mellett ült: úgy szintén helyet foglalt az úgynevezett directiva commissióban, melynek főadata az adó aránylagos kiosztása volt.

Mennyire tartá szükségesnek a magas hivatalnok a kegyenlet magának elkötelezni, a következő eseményből is látható.

A császárné a nagy erőfeszítést igénylő háború költségei fedezése végett Magyarországon, valamint Erdélyben fekvő több kincstári uradalmat mérsékelt áron gróf Bethlen Gábornak adományozott. Ezek közt a többi örökösen, a fogarasi uradalom, a vár és a liberbaronatus nélkül, élethossziglan volt adva. Bethlen Gábor a fogarasi uradalomból a szombatfalvit hasonló mérsékelt áron Bruckenthalra ruházta át.

Deczember 29-én 1759-ben kelt leiratában tudtára adta a fejedelemasszony a szászoknak, hogy az országgyűlés be lévén végezve, követjök ismét fölmehet. Mire előbb a szebeni tanács, négy

nappal később 1760-ban január 8-án a nemzeti egyetem újabb felhatalmazással látta el Bruckenthalt, hogy a már bejelentett tárgyakon kívül még más kijelölt tárgyakat szorgalmazzon legfelsőbb helyen.

Segesvárszék, valamint a barczasági káptalan is sérelmei orvoslása végett külön felhatalmazással látta el a nemzet küldöttjét.

Kevéssel Bécsbe indulása után 1763 július 25-én ülással és szavazattal fölrüházott czimzetes kormányiszéki tanácsosnak neveztetett ki Bruckenthal. E minőségben is a nemzet képviselője maradt ő s kieszközölte, hogy egy szeptember 4-én 1760-ban kelt rendelet által a nemzeti igazgatóság megszüntetett s a nemzeti vagyonnak régi kezelése helyreállított.

E rendelet következtében felbátorítva érezte magát a szebeni közönség, hogy Adlershausennek november 13-án történt halála után ugyane hó 27-én Bruckenthalt királybíróak és nemzet grófjának válaszsza.

Ez azonban ősi jog felelevenítése és törvényes gyakorlata volt s ennyire már a fejedelemasszony kegye se a szász nemzet, se a kegyencz irányában nem terjedt. Jóllehet a választást úgy a nemzeti egyetem, valamint a királyi kormányiszék támogatta, a fejedelemasszony 1762 január 14-én kelt leiratában azt visszaütäsítötte, okúl adván, hogy a választásra engedelmet nem kértek s nem hatot, hanem egyet jelöltek ki megerősítés végett.

E fejedelmi szigor Bruckenthalt nem süjtötte, mert a császárné neki már előbb más pályátjelölt ki, midőn őt január 11-én, tábornok Baccow ajánlatára a nyugalomba helyezett báró Henter Dávid helyébe valóságos kormányiszéki tanácsossá és tartományi korlátnokká nevezte ki, miként a kinevezési okmány hangzott, a közjó iránti megpróbált buzgalma, kitünő lelki tehetsége, tapasztaltsága, nagy műveltségé és hű szolgálatai méltánylásául. Fizesése 7900 forintban lön meghatározva.

E gyors előmenetel közben is Bruckenthal folytonosan megtartotta befolyásának és munkásságának nemzeties irányát. Emelkedésének csak két elégtétele és célja volt, t. i. nagyravágyása s nemzete érdekeinek előmozdítása. E kettőnek alárendelte ő nem csak a többi nemzetiséget, de az egyetemes hazának alkotmányos szabadságát, érdekét, jóllétét.

Ezt pedig annál könnyebben teheté, minthogy az uralkodás-

nak az ország irányában régen táplált tervei már éresre jutottak s Bruckentshal szolgálatját hovatovább szükségesebbé tették, befo-lyását mindinkább nevelték.

Magyarországon, hol az ország délnyugati határa legna-
gyobb részén a határőr-szerkezet már régóta létezett, 1750-ben
kezdődött meg a határőr-ezredek fölállítása, melyeknek célja
volt az országot a Törökbirodalom felől jöhető fegyveres megtáma-
dás és a mirigy-vész ellen megvédeni, valamint a csempészetnek
útját állani.

Erdélyben, miután a Rákóczi forradalom végével a székely-
katonaság feloszlatott, a határőrszolgálatot a székelyföld ha-
tárain is az e végre fölállított plájások teljesítették, kik azonbau
a szomszédból jövő fegyveres megtámadás ellen csekély biztosságot
nyújtottak. E rendszer hiányai, valamint a bánáti határőrezre-
deknek Magyarországon végbement szervezése a hasonló katoná-
ságnak fölállítását Erdély részéről is közel kilátásba helyezte. Az
ország fekvéséhez képest előre látható volt, hogy a határőrség fölál-
lításánál, az oláh és székely népességet kellend igénybevenni. Az
oláhok részéről, elnyomott polgári helyzetöknél fogva, különös el-
lenségülést nem leheté föltenni. De másként állott a dolog a szé-
kelysége nézve, melynél méltán leheté tartani, miszerint alkot-
mányos szerkezetéből kifolyó szabad szelleme a múlt idők viszon-
tagságai alatt kevesebbé tört meg, semhogy magát egykönnyen
az állandó katonaság szigorú rendszeréhez igen közel vitt határőr-
ségi szolgálat elvállalására rábíratni engedje. Mindemellét két-
séget nem szenved, hogy ha a kormány, a határőrség fölállítá-
ban a törvényhozás alkotmányos útján indul vala meg, megtalál-
tathatott volna az út és mód, annak biztosabb és rendzavarás nél-
küli fölállítására.

A közelebbi országgyűlések nagyobb engedelmességet ta-
nusítottak, semhogy készségük iránt legkisebb gyanu lehetett volna.
A kormány mindemellét természetes hajlamánál fogva a törvény
mellőzésével az önkény útját választotta s az országgyűlés helyett
terve valóítását egészen más tényezőktől várta. Ezt annál köny-
nyebben teheté minthogy a célba vett eljárásra az út már el-
volt készítve. Mit az uralkodás az új adórendszernél vívmánynak
tekintett, az nem egyedül az adó méltányosabb fölosztása, sem az
adónak növekedése, de nem kevésbbé azon változás volt, melyet

az adó alkotmányos jelentősége szenvedett. Addig ugyanis a szükséges adóösszeg a királyi előterjesztések nyomán követeltetett az országgyűléstől, mely a fizetendő összeg iránt megállapodván, ugyancsak ő intézkedett a megállapított összeg kirovásáról és felhajtásáról. Az újonnan behozott adózási rendszer, bárha belőle természetesen nem folyt, mindazáltal igen könnyűvé tette, hogy az adóösszeg az országgyűlés kirekesztésével egyenesen az adózókra kiosztassék és felhajtassék. Az államszükségek fedezése tehát az országgyűlések időről-időre, évről-évre való összehívását többé nem igényelte. E fontos körülményt szándékozott az uralkodás igénybe venni nemcsak a közelebről szőnyegre hozott tárgyakban, hanem több évtizeden át követendő politikájában. ✓

A hazai közszellem és közerkölcsiség teljesen meg volt puhítva. Az alkotmányos tényezőkül szolgáló néposztály alsóbb rétegei, miként ez különösebben a kiváltságos és félig fejlődött államviszonyok mellett történni szokott, a felsőbb körök példája után indult, melyeknél az elaljasodás legvilágosabb jelei mutatkoztak. Az elkoresosodás, az alkotmányos polgár egyéni méltóságáról, a nemzetről és a hazáról való megfélemlkezés, mit Magyarországon az udvar közelsége oly hatályosan mozdított elő, ugyanaz tetemesen könnyítette Erdélyben a kevésbé független anyagi állapot. A mások fölötti kitűnés, a megkülönböztetés legbágyabb módjai, a hatalomgyakorlás, a befolyás legjogtalanabb, legmulékonyabb nemei; a címek, az érdemjelek, önkényűleg osztott hivatalok, az élet legdrágább javai, legbecsesebb kincsei közé számítottak, melyekért nemcsak önérdemet és függetlenséget, sőt vallásos hitet is áruba bocsátani szabadnak tartott. A hivatalérti vallás-változtatások a legfelsőbb körökben is napi rendben voltak. Az ország két legfőbb hivatalát a főkormányzóságot báró Kemény László és a korlátnokszágot gróf Bethlen Gábor vallást cserélt egyéniségek foglalták el. A kormány tehát nemcsak a hivatalnokok és egyes polgároknál, de sőt egész kormánytestületek és országgyűlésnél kész engedelmisségre számíthatott. — Azonban ez sem volt elég. — Nem hazánkfiai dícséretéül mondjuk. E czélből mondván méltán gúnyornak tetszenék, de mindemellett egy történelmi körülmény hű ecseteléséül meg kell jegyeznünk, miszerint az osztrák uralkodás eleitől fogva az újabb időkig, valahányszor valamely ép oly rendkívüli, mint fontos föladatot vett

maga elé, mindannyiszor czélszerűnek tartotta annak főintézőit hazánkfiai kívül keresni, biztosan számítva arra, hogy úgy a szellemibb és felsőbb fokozatú eszközöket, mint a gépiesebb kézműveseket hazánkfiai közt bővségesen fölhalálja. E rendszabály alól csak az őszintébb, de annyival kevésbé gyakorlati II. József tett kivételt.

A fennebbi vezérelvet követte a kormány jelenleg szándékolt eljárásában is.

A Buccow ajánlatára kinevezett új tartományi korlátnok Bruckenthal kineveztetése után csakhamar 1762 junius 31-én főmesterével Buccowval együtt Bécsbe ment.

Ez utóbbinak az Erdélyben föllállítandó határőrségről és célba vett egyéb változtatásokról kellett az udvarnál előterjesztést tenni. E fontos munkánál ki nyújthata neki hatályosabb segítséget, mint épen Bruckenthal? E föladatot Bruckenthal akkora igyekezettel és ügyességgel teljesítette, hogy mielőtt május 1-jén 1762-ben haza indult, az Erdély számára célba vett változásokra ú. m. a só árának fölemelésére, a határőrség föllállítására és az adó körül szándékolt módosításokra nézve az előmunkálatokat már beadta s hazaérkeztekor a só árának fölemelése, daczára az ország részéről tett ellenvetéseknek, valósággal teljesebbé is vétethetett. *)

Az említettnél még örvedetesebb eredmény volt, miszerint Buccow az iránt értesítheté az uralkodást, hogy az új adórendszer 1763-ban 1,255,634 frt és 16¹/₂ kr. adójövedelmet helyez biztos kilátásba, egy negyeddal többet, mint mennyit a régibb rendes évi adójövedelem tett.

A fejedelemasszony kegyenczét Bécsben mulatása alatt, úgy neje, mint mindkét nemű utódaira kihatólag, bárói czimmel ruházta föl.

Még mielőtt Bruckenthal haza tért, a fejedelemasszony aprilis 11-én kelt legfelsőbb leirata által Buccowot a határőrség föllállítására királyi biztossá s május 7-én a kormánysszék elnökévé nevezte ki. Az említett küldetésre ki látszhatott alkalmasabbnak mint Buccow, ki az oláh mozgalmak elnyomásában oly erélyesen és gyorsan járt el? Főkormányzó báró Kemény László önkéntes lemondással volt kénytelen elbocsátását megelözni.

*) Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Bruckenthal 17. lap.

Az uralkodás által czélbavett út és mód, nemcsak formailag volt a legtörvénytelenebb; de lényegileg a legvétkesebbül volt választva.

Az ország alkotmánya szerint az ország közigazgatását valamint a kormányzék elnökségét csak az országgyűlés által választott és a fejedelem által megerősített hazafi főkormányzó vezethette. A határőrség, továbbá az ország védrendszeréhez tartozott. Annak föllállításánál a haza polgárai egy nagy része alkotmányos helyzetének megváltoztatásáról volt szó, mind megannyi ok, miszerint az ügy egyedül a törvényhozást illette. A kormányzék, annál kevésbbé a királyi biztos intézkedése alá az semmikép nem tartozott s mindemellett mégis így történt az.

1762-ben kezdődött meg a határőrség föllállítása, melynek intézője Buccow, fűeszköze pedig Bruckenthal volt.

Ez év tavaszán Gyergyóba, Csikbe és Háromszékre idegen osztrák tisztek küldettek, kik a lakosokat a fegyver elfogadására rábirják, az ajánlkozókat fölirják, föleskessék és nekik fegyvereket oszszanak. Eszközül a rábeszélés és hitegetés legleleményesebb és egyszersmind legesalfább nemei használtattak, úgy mint: az ország egyéb közterhei alól való mentesítés, a legkönnyebb fegyveresszolgálat, a legkorlátlanabb kiváltságok élvezésének kilátásba helyezése. Ez eszközök hatásukat nem téveszthették. A népesség legkorhelyebb és legaljasabb része legnagyobb készséggel csatlakozott a dolgok új rendjéhez, melyben henye életmódjának és rakoncátlanságának oltalmát, menhelyét reménylte. Ily előzmények után igen természetes, hogy a népség közt nyugtalauság támadt: a kihágások szaporodtak, a zavar nőttön-nőtt, az előrelátók és hasonló készséget nem tanúsító lakosok, a vagyonosabb birtokosok, valamint a megyei tisztek a fegyveres csöcselék által a legnyugtalanítóbb háborgatásoknak és legérzékenyebb bántalmaknak voltak kitéve. A lakosság meghasonlott, két ellenkező pártra szakadt. Mig egy-két pap, néhány tisztviselő a kormány által megnyerelve, ennek czélját mozdította elő, a papság nagy része ellenkező állást foglalt s találtattak tisztviselők is, kik a kormány eljárásai ellenében semlegességet, óvakodást, vagy épen ellenszenvet tanúsítottak. A lakosság jóval nagyobb része idegenséget mutatott. Az értelmesebbek a népet a székely nemzet alkotmányos szabadságára figyelmeztették, óva-

tosságra intették s a baj elhárítása végetti eszközökről gondoskodtak. A mennyire a mostoha körülmények engedték, gyülekezetek is tartattak s a leginkább nyomorgatott székely székek a többi székekhez, sőt megyékhez fölszólításokat intéztek.

A kormányzék föliratok és küldöttek által értesített a helyzet nyomasztó voltáról s találkoztak oly merészek is, kik a birodalom székvárosában jelentek meg mint tolmácsai és ügyvivői a legmostohábban sanyargatott székely nemzet súlyos bántalmainak. Midőn Buccow a történekről értesülve az események színhelyére ment, hogy a készülő vihart meggátolja s személyes megjelenése által a dolgoknak hatályos lökést adjon, mindenütt akadályra s nem egy helyen a nép ellenállására talált. Az előreláttóbbak intései s az ígért kiváltságok és jutalmak hosszasabb elmaradása következtében azok is, kik előbb hajlandóknak mutatkoztak, vonakodni kezdtek, sőt többen, kik esküt tettek s a fegyvereket elfogadták, most ismét lerakták azokat, erőszakosan kicsikart esküjök ellen szabadkoztak, vagy a közbejött akadályokkal szemben mindinkább növekedő kényszergetések elől édes szülőföldjüktől búcsut véve, a szomszéd Havas-alföldre szöktek, úgy annyira, hogy a hivatalos feljelentések szerint már május hóban 290-re ment az ily okból kivándorlott családok száma. E körülmény különösen magára vonta az uralkodás figyelmét, mely a közbejött akadályról s a székelyek közt különösen Csikban támadt nagy rendetlenségekről értesülve, legfelsőbb rendeletek és nyílt parancsok által kívánt a bajokon segíteni, de ezek kétértelmű tartalma a félreértést és visszavonást inkább nevelte semhogy apasztotta volna. Ez iratok ő felségének a székely nemzet iránti anyai hő indulatáról a legbiztatóbb hangon szólottak, magasztalták a székelyek őseiktől örökölt hősiek jellemét, kárhoztatták az elkövetett igazságtalanságot és erőszakot, ő felsége változatlan akaratát nyilvánították az iránt, hogy a fegyver elvállalásának minden erőszaktól mentnek és önkéntesnek kell lenni. De ugyanezen legfelsőbb iratok a fegyver vállalás iránt közbejött hidegséget és idegenkedést a legvétkesebb fondorkodók esábitásainak tulajdonították, a legsúlyosabb vádakát szórták, a legszigorúbb büntetéseket rendelték a esábitók, úgy szintén azok ellen, kik egyszer tett esküjüket visszaveszik s a bármi úton és föltételek mellett elfogadott fegyvert leteszik; ellenben azokat, kik a kormány czélzatai elő-

mozdításán hathatósan működnek, hízegő szavakban biztosították a legmagasb kegynek tényekben nyilvánulandó áradatáról.

Midőn aztán a leiratok megnyugtató biztatásai eredmény nélkül hangzottak el, midőn a kormány érdekében működő hivatalnokok és katonatisztek kényszergetése és jogtalan bánásmódja folyvást tartott, mi vala természetesebb, minthogy a soknyelvűség, a képmutatás, ez ellenkezés az állítólagos legfelsőbb akarat s a kormány alsóbb közegei közt, a tömeget a legveszélyesebb zavarba, az okosabbakat pedig azon meggyőződésre hozta, miszerint hibájokon kívül oly kelezésbe jutottak, melyben maradniok és honnan menekülniök a legnagyobb veszélylyel van egyaránt összekötve.

Mialatt Buccow erőszakoskodásai a székelyek közt ily nehézségekre találtak, önkénykedő oktalan magaviselete a kormány-szék kebelében is élénk ellenszenvet keltett ellene. Ő az alkotmányról és az ország törvényéről nemcsak semmit nem tudott, de tudni nem is akart. — Ő semmi tulajdonokkal nem bírt, melyek szükségesegek lettek volna arra, hogy a leggyűlöletesebb küldetés keserűségét enyhítsék. Buccow e tulajdonokkal nemcsak legkevésbé sem bírt, de általában a legösszeférhetlenebb természetű egyének egyike volt. Ő azokat, kiket hívei közé számlált, a felszínleg őszinte és pajtáskodó katona-társalgási modor kegyében részeltette, de valamint e kitüntetés a legváltozóbb szeszélynek volt alávetve, azonképen az említett körön kívül a vitéz tábornok se egyén, se tárgy közt különbséget nem tett. A hon törvényei, a közigazgatás szabályai, a kormány-szék ügyrendje, a kormánytanácsot alkotó főhivatalnokok véleménye, előtte egyaránt gyűlöletesek voltak, mihelyt bennök határtalan dicsszomjának s oktalan szeszélye által igazgatott akaratának akadályára talált.

A kormány-széki ügyrend, törvény és több százados gyakorlat folytán, tisztán testületi (collegialis) volt. Buccow ennek ellenére nem egy tárgyat vont el a kormánytanács tárgyalása elől s intézkedett elnökileg, és mégis a kormány-szék neve alatt, ha a tárgy sürgős volta, vagy valamely más ok a rendkívüli tárgyalást javasolták.

Az elnöki hatalomnak ily túlterjeszkedése a közelebbi forradalmat követett időkhöz napirenden volt. Buccow idejében azonban újdonsága miatt inkább feltűnt, mint közelebről. A tanácsnokok

legengedelmesebb hangulata mellett a tanácsban a vélemények olykori eltérése kikerülhetetlen volt, de Buccow ilyenkor a legkisebb véleménykülönbségnél is sértő szavakkal illeté s csak úgy leriasztotta a tanácsban különböző véleményt nyilvánító tanácsost, mint a neheztelését magára vont katonai alárendeltet.

✓ A mondottakon kívül volt a tábornoknak még egy hibája, mely árnyékát az elősoroltaknál messzebbre vetette. Ő nyilatkozataiban és életmódjában a szabadszelleműre, a vallástalanra játszotta magát, sőt a legszigorúbb böjt napokat sem tartotta meg.

A kormányzéki tanácsosok közt csak Teleki Lászlónak volt bátorsága némileg ellenkezni a tábornokkal, de Bruckenthal és Hutter tanácsost kivéve, a többiek is, bárha hallgattak, vagy olykor épen kedvét keresték, titkon orroltak reá, sőt bizalmas körben nem egyszer engedtek elfojtott bosszankodásuknak szabad folyamot.

✓ A határőrség fölállítása elébe tornyosult akadályok a székelyföldön, különösen Csikban és Háromszékben mindinkább növekedő zavar és rendetlenség, valamint a rossz hangulat, mely Buccow ellen a felsőbb körökben is mutatkozott, nem szolgáltak legfelsőbb helyen a tábornok hitelének emelésére.

✓ A káros hatás megelőzése végett a tábornok Bécsbe kéredzett, mit meg is nyert, nemcsak maga, hanem bajtársa Bruckenthal részére is, kitől, úgy látszik, az udvar a viszonyok iránt érdekes fölvilágosítást várt. Az e tárgyban május hóban érkezett leiratban a fölmenetel indokául az hozatott fel, miszerint Buccow és Bruckenthal az adórendszer ügyében a felmenetelre engedelmet kértek. Midőn a leirat a kormányzék ülésében felolvastatott, Bruckenthal tagadta, hogy engedelmet kért volna; de Buccow elismeré, egyszersmind azonban hozzá tévé, miszerint úgy hallja, hogy helyébe már más katona parancsnokot neveztek: de reményli mégis hogy visszajő.

Buccow nyilatkozata ama több felőlről szivárgó hirt, hogy a kegyenczek állása meg van ingatva, biztos reménynyé emelte, nem csak a közönségnél, mely mig nem rémül meg, mig eszt nem veszti s ideje van gondolkodni, mindig feltétlenül hiszi mit óhajt. Változást remélt a míveltebbek azon nagy része is, mely politikai számításaiban öntudatlanul hajlik

ó h a j a felé. Mindezeknél azonban jellemzőbb volt, miszerint az ország nagyja kicsinyje akkor érezte magát leginkább kellemes reményre jogosítva, midőn az irányadó személyek hitelének állítólagos ingadozása mellett, magának azon ügynek, mely leginkább fájhatott, valósulására a legdöntőbb lépések voltak készülöben.

Az uralkodás ugyanis azokból, mik Erdélyben történtek, elég tapasztalatot merített az iránt, miszerint a határőrség föllállítására czélelles utat választott, hogy ily fontos tárgy alaposabb és rendszeresebb eljárást igényel, mint a minő elkövetetett, hogy egy ily nehéz ügy legezészerűbben köztékintélyű s a hazai viszonyokban jártas honfiak által intéztethetik el.

Ugyancsak a fennemlített május hó 21-én egy más leirat jött, mely a katonásításnál (militarisatio) fölmerült körülményeket, melyek a fejedelemasszony anyai szivét is fölötte fájdalmasan illették, megemlítvén, megrendelte, hogy gr. Lázár János, gr. Bethlen Miklós és tábornok Siskovics ajánljanak tervet, mely szerint a határőrség czélszerűen föllállithassék.

A kijelölt mindhárom egyén magyar születésű volt. A magyarhoni ontopai báró Siskovics József a császári seregben altábornagyi rangban állott s a nagy Frigyes elleni háborúban jelentékeny nevet vívott ki magának. Gróf Bethlen Miklós, a bethleni Bethlen nemzetség sarja, udvari korlátnok Bethlen Gábor testvére, kormányzéki tanácsos és egyszersmind országos kincstárnok volt. Lázár János a hasonlólag fényes szárhegyí Lázár nemzetségből régebben kiszakadt Lázár de Gyalakuta ágból származott, atyja György Marosszéken fő királybírótságot viselt, anyja gróf Bethlen Judit volt. Az enyedi református iskolában a nagyhirű Párizspapai vezetése alatt szép előmenetellel végzett tanulása után mint 16 éves ifjú 1719-ben esküdt fel az erdélyi főkormányzésekhez gyakornoknak.

Régebben ugyanis reformált főbbrangú ifjaink életkoruk későbbi éveiben mentek a külföldi egyetemekre s jóval hosszasabban múltattak ott, mint ez jelenben szokásba jött. A szegényebbekre nézve a felmenetel akkor is azután történt, midőn a honi iskolákat végigtanulták, mi azon szokás miatt, mely szerint azok az iskolába járást többnyire későn kezdték, rendesen az élet 30 éve felé történt. Gazdagabb ifjaink pedig az egyetemi tanulásra ké-

pesebb, érettebb kort az által érték el, hogy iskolai tanuláruk végeztével rendszeren még néhány évet itthon, nem épen iskolai, hanem másnemű önképzés és foglalkozás közt töltöttek. Ezen üdvös szokásnak Lázár János is eleget tett. A kormányzék mellett ugyanis több évet mulatván, 1725-ben az Apafi-örökösök dolgában Bécsbe ment, később a marburgi egyetemet látogatta meg s ott a híres Wolf Keresztélynek kedvelt tanítványa volt. Hogy a külföldi tudományosság kiaknázására több időt fordított, arra mutat azon körülmény, miszerint hazajövele 1731-ben történt. Onnan külföldről hozta ő magával gazdag ismeretek mellett a tudomány és műveltség ama becsülését, mely őt itthon a tudományok és hazai tudósok pártolására bírta s arra ösztönözte, hogy csoportos, másnemű elfoglaltatásai mellett a tudományos foglalkozással élte fogytáig se hagyjon föl. Ezen időben mostoha atyjával a híres Köllösérivel még jó viszonyban volt, mely azonban később teljesen felbomlott.

Hazájába visszatérve a fiatal Lázár János is újból a hivatalos pályára, azon útra lépett, mely az akkori hazai fogalmak szerint egyedül volt képes egy magasabb születésű hazafinak befolyást és tekintélyt kölcsönözni. Kitünő szellemi tehetsége és csáládi összeköttetései csakhamar különböző kitüntetésekhez juttaták őt. 1733-ban báróságot nyert; 1736-ban az erdélyi kir. tábla ülnökévé neveztetett ki.

Házassága gr. Teleki Katával 1737-ben történt, melynek örömeit csakhamar szomorú napok zavarták meg, Lázár János is egy lévén azon főurak közül; kik II. Rákóczi Ferencz fia Józseffel való állítólagos összeköttetés miatt legfelsőbb rendelet következtében 1738-ban márcziusban elfogattak. E foglyokat előbb Szébenben, azután Brassóban tartották, végül pedig kihallgatás és elítélés végett Megyesre vitettek, de miután ártatlanságuk kiviláglott, kilencz havi fogság után szabadon bocsáttattak. Jellemző, miszerint Lázár János ellen nevelte a gyanút, hogy elfogatásakor nála oly leveleket kaptak, melyek állítólag scytha betűkkel voltak írva, holott foglalatjokra nézve ártatlanoknak találtattak s talán atyjáról vagy nagyatyjáról maradtak reá.

Kiszabadulása után királyi táblai ülnöki hivatalát visszanyer-
vén, azt 1742-ig folytatta, midőn az ország rendei mint követ-
jüket küldötték Bécsbe.

Bécsből lejöve Belső-Szolnokmegye főispánja lett s e megyét három évig kormányozta.

1746-ban a királyi tábla elnökének és főkormányzékai tanácsosnak lön kinevezve s alkalmasint a grófságot ezelőtt kevéssel kapta, mert ez időtől fogva a grófi és bárói czimmel együtt élt.

1749-ben az országgyűlés követül küldötte Lázárt a császárnéhoz a székely nemzet részéről az adóügyben.

Ugyancsak az említett évben választották meg a rendek országos elnöknek, — beigtatása azonban csak 1751-ben történt; később pedig az országgyűlés azon kitüntetésben részesíté, miszerint az ország főkormányzóságára legtöbb szavazatot nyert. E hivatalt azonban a legfelsőbb kinevezés másnak juttatta.

Az említett országos hivatalokon kívül, hitsorsosai között is kitünő helyet foglalt el Lázár. A reformált egyházi főtanács elnöke és a marosvásárhelyi reformált főiskola főgondnoka volt, végül pedig czimei közt találjuk, miszerint a fejedelmi gazdasági és művészeti társulat elnökségével és országos királyi fővadászmeisteri ranggal volt fölrüházva. Miben állott legyen ama országos gazdasági és művészeti társulat, nem tudjuk, miután életjelei iránt adataink nincsenek. A királyi fővadászmeisteri czim egy volt azon kitüntetések közül, melyeket Mária Theresia az erdélyi főurak hiúságának táplálékául a magyar zászlós urak hasonlatára Erdélyben is föllállított. Mily kevéssé egyeztek meg azonban e kitüntetések az erdélyi korlátolt körülményekkel, kitetszik azon gyorsaságból, melylyel e méltóságok az első kinevezés után ismét elenyésztek.

Ily múltja volt gróf és gyalakúti liber báró Lázár Jánosnak, ✓ midőn a császárné parancsára a határőrség föllállítása végett rendelt bizottság élére állítottott, melynek vezérszellemé az egész végrehajtás alatt ő volt.

A bizottságnak már megkezdése előtt május 23-án Buccow ✓ és Bruckenthal bécsi újtokra indultak.

Buccow távollétében a főkormányzék elnökletével, legfelsőbb helyről, római katolikus vagyis az udvari czimzés szerint röviden erdélyi püspök Bajtai József bizatott meg.

E főpapnak is nem kis része volt a székelyek nyomorgatásában, ki annak előmozdítására a székely katolikus papságot körlevele által szólította föl.

✓ Buccow és Bruckenthal eltávozásával a hírek e két államférfi kegyvesztése iránt még nagyobb terjedelmet nyertek.

Kik fontolóra veszik, hogy a jelen közlekedési eszközök, a napenkénti postaközlekedés, a vasútak és távirtdák, valamint általában nagyobb nyilvánosság mellett is olykor mily alaptalan, ellenkező, sőt nem ritkán nevetséges hírek terjednek a fővárosokból valamely ország tartományaiban: természetesenek találandják azon tarkánál tarkább híreket, melyek a Bécsben mulató két nagy úr iránt a közönség örömeire Erdélybe érkeztek s itt új meg új mendemondákra, gyanításokra és jóslatokra szolgáltattak okot.

Kellemtelen jelenetekről beszéltek a határőrség fölállítását tanácsló két főúr és a császárné közt, ki a dolgok valódi állásának eltitkolása és innen támadt bajok miatt amazokat feleletre vont. Állították, hogy Buccow és Bruckenthalra ugyanazon sors vár, melyben érettök Kemény László és Henter Dávid részesültek. Erősítették, hogy a kegyvesztés Bajtai püspökre is kiterjed, s e hírek hiteles forrásául nem egy bécsi és magyarországi főurat neveztek meg.

✓ A valóság abban állott, miszerint Buccow és Bruckenthal Bécsben csekély fáradsággal és gyorsan megsemmisítették az ellenők Erdélyből az udvarhoz felhatott vádakát s munkálkodásukat a határőrség fölállítása körül tovább folytatták, miért is Bruckenthal előbb napidíjt nem vont, október 1-jén kezdve azonban 12 forint napi-díjjal láttatott el. Buccow október 30-án Szebenbe visszatért, de Bruckenthalt Bécsben marasztották, oly czélből, hogy Buccow felérkező tudósításait fölvilágosításai által támogassa.

Egy 1763 december 22-én kelt rendelet által Bruckenthal oda lón utasítva, hogy az erdélyi udvari koraltnokság mindazon gyűlésein vegyen részt, melyekben a határőrség és adó ügye tárgyalatik, mert ezekből az erdélyi urak ki akarták őt rekeszteni, mi iránt Bruckenthal a császárnénak panaszolt.

Buccow halála után Bruckenthal kérdést tett a császárnéhoz: nem kellene-e neki haza menni? mire ismét azon utasítást nyerte, hogy maradjon, s a császárné már nem tartá elégségesnek, hogy Bruckenthal az udvari koraltnokság üléseiben résztvegyen, de azt bizonyos tekintetben Bruckenthalnak rendelte alá, megparancsolván, hogy az említett hivatal, minden a határőrségre vonatkozó tudósításokat, felterjesztéseket és legfelsőbb határozatok fogal

mazványait Bruckenthallal előre közölje; gróf Hadik új kormány-
széki elnök pedig oda ítasított, hogy Bruckenthallal szorgalmas
levelezésben tartsa magát.

A gróf Lázár elnöklete alatt kinevezett bizottság előmun-
káitait június 1-jén kezdette meg. ✓

A császárné azon rendeletében, mely mellett a bizottságot
kinevezte, egyszersmind kötelességévé tette annak, hogy a
hely színén megjelenvén, gyorsan a dologhoz lásson. A bizottság
azonban miként szakavatottaktól várni lehetett, más nézetben volt.
A bizottság egyik tagja gróf Bethlen Miklós, kit már előbb a kor-
mányszék Háromszékre beküldött, az ottani székelységet különböző
ígérettek által rávette, hogy ő felsége újabb parancsáig csendesen
maradjon. A háromszékiek példája a csikiakra is jó hatással
látszott lenni. Ily helyzetben a bizottság tanácsosabbnak látta a
székelyeket tovább nem háborgatni mindaddig, míg egy minden
részleteire nézve kész tervvel kezében mehet közéljük s munkáját
egész erélylyel kezdheti meg és hajthatja végre.

A bizottság tehát mindenekelőtt a terv kidolgozásához fo-
gott, szegyennek tartván, ha abban egész alapossággal nem tudott
volna eljárni. A legnagyobb gond s igyekezet lön fordítva arra,
miszerint a terv alapjaként a szabad székelyek törvényes katonás-
kodási valamint adófizetési köteleztetése kimutattassék. Ez egyéb-
iránt nagy nehézséggel nem járt.

Az egymásra halmozott adatok és okoskodás nagy hiánya ✓
abban állott, miszerint a székelyek ősi katonáskodási kötelezett-
ségéből semmikép nem következett, miszerint őket törvényhozáson
kívül oly katonáskodási kötelezettségre lehessen kényszeríteni,
mely az előbbi kötelességtől merőben különbözött, s mely e nemzet
tagjai nagy részének nemcsak köz, hanem magánjogi viszonyait is
teljesen megváltoztatta. Ezt bebizonyítani az emberi ész örök tör-
vényei szerint nem lehetett, ezt kisétni minden szőrszálhasogató
leleményessége mellett a bizottság nem volt képes.

A bizottság előmunkálata, az irogatások a bizottság, a
kormányzék és erdélyi udvari korlátnokság, valamint Buccow és
Bruckenthal közt több hónapokig tartottak, míg végre 1763 október ✓
8-án legfelsőbb helyről kiadatott a határőrség fölállítása iránt
helybenhagyott terv, mely szerint a határőrség két székely gyalog
és két oláh gyalog ezredből, egy zászlóalj székely huszárból és

egy zászlóalj oláh draganyosból kellett hogy álljon. Kiadattak továbbá a föllállításra vonatkozó útásítás s a nép figyelmeztetése végett, a legfelsőbb császári kiáltvány, valamint más mellékes iratok.

Ezek fontolóra vételét és az irományok némelyikének magyarra fordítását elvégezvén a bizottság, a hely színén való eljárásának sorát megállapította s a szükséges polgári hivatalnokok és katonatisztek kíséretében november 29-én a végrehajtás megkezdésére Gyergyóban megjelent. Itt legelőbb is e füzék faluit rendre járván, az egybehívott lakosoknak a magyarra fordított nyiltparancsot fölolvasta, azoknak, kik kivánták, másolatban kiadta, végül pedig az eredeti nyilt parancsot is ő felsége aláírásával és pecsétjével együtt nyilvánosan fölmutatta. Legszigorúbb büntetés terhe alatt meg levén tiltva, hogy az összehívottak közül bárki is fölszólaljon, azok, kiknek valami kérdezni valójok volt, oda útásítattak, hogy azt a magok és semmikép a nép nevében az összeírás alkalmával jelentsék ki. Ez eljárást a falunkénti összeírás követte, melyet az alkalmazandó nagyobb szigor tekintetéből katonabiztosok hajtottak végre.

A legfelsőbb rendelethen az állott ugyan, hogy a határőrezredek azokból alkottassanak, kik a fegyvert megtartották, de hogy az egyszer elfogadott fegyverről többé lemondani nem lehetett, azt az előbbi felsőbb rendeletek kétségen kívül helyezik s hogy itt nem személyes, hanem firól-fira terjedő kötelezettségről volt szó, azt bizonyítá nemcsak a határőri intézet természete, hanem azon rendelkezés is, hogy a katona-összeírók nemcsak magát a besorozottat, hanem családját és birtokát is a legnagyobb pontossággal írják össze.

Deczember 18-án a gyergyó-szentmiklósi templomban gyergyói esperes Sikó Józsefnek, ki a határőrség föllállítása körül tanúsított buzgalmaért a császárnétól érdemjellel láttatott el — szolgálata mellett szenteltetett fel a gyergyói határőröknek szánt két lobogó, mire a gyergyói határőrök a templom melletti téren soredbeli erős gyalog és lovas csapatok által közrefogatva a zászlókra az esküt letették.

Ezek Gyergyóban megtörténvén, a bizottság Felcsikba tette át üléseit. Öt falunak összeírása itt is akadály nélkül megtörtént; de midőn munkálkodását a bizottság tovább akarná folytatni, a falvakat a lakosság nagy részétől elhagyatva találta. Azok ugyan-

is, kiknek újabban kellett volna fegyvert osztani, az erdőkre menekültek. *)

Világos innen is, hogy a legfelsőbb leirattal ellenkezőleg új fegyverek kiosztása is czélba volt véve.

Az erdőkre menekült sokaság abban állapotott meg, miszerint sérelmeik felfejtésére a bizottság elébe helységenként két követet küldjenek. A bizottság tömeges megjelenéstől tartván, hozzájuk üzent, hogy csak két követet küldjenek. Ez 1764 január 5-én megtörtént. Tábornok Siskovics a következő ünnepnap ürügye alatt a választ csak harmadnapra ígérte. Ezalatt a bizottság bírt vesz, miszerint Háromszékről számosabb székelyek Csíkba jöttek s hogy Udvarhelyszékből is többen hasonlóra készülnek.

A bizottság a dolgok ez állásában elérkezettnek látta az időt, hogy az elrettentés eszközébe nyúljon, mely ép az által, mert az állítólagos hibásokat és kétségtelen ártatlanokat egyaránt sújtja, gyakorolja megrettentő hatását.

A megelőző napok fáradalmaiban kimerült sokaság az ígért választ várva, január 6-ik éjjelére a hideg elől Mádéfalvára vonult, s a falu egy előbbi intés ellenére, hogy senki idegennek hajlékot ne adjon, a nyomorúttakat befogadta. Ejjel tábornok Siskovics a falu negrohánására az intézkedéseket megteszi. Hajnalban a mélyen alvókat ágyú dörgése ébreszti föl. A faluba rontó karonaság az állítólag reája történt lövésre dühbe jő. A gyilkolás általános lesz, a falu fölgyújtatik s a faluban s a falun kívüli téren folytatott rövid mézszárlásnak 186 halott esik áldozatul, megsebesült 36, foglyúl esett 900. A katonák közül még sebesült sem találtak. Hogy ellenszegülés nem volt, az eredmény világosan mutatja s a chronosticon „Siculicidium“, melyről Lázár János, püspök Bajtaihoz a vész utáni napon irt levelében, már emlékezik, nemcsak az év számát, hanem a harc jellemét is szabatosan fejezi ki.

Az említett két urnak a mádéfalvi mézszárlás után csakhamar czifra latin nyelven váltott leveleik, melyekben az előbbi magát menteni, a másik pedig amazt megnyugtattai igyekszik, alapos mentség és indokolt megnyugtattás helyett, inkább lelkiismeretlen önfítogtást foglalnak magokban.

*) Benkő Transilvania gen. Vindob. 1777. Tom. II. supl.m. p. 548.

Midőn például Lázár János többek között azt írja: „Én valahányszor láttam, miként lángba borúl egyik épület a másik után, a mellettem álló tábornoknak és a másoknak mondtam, miszerint úgy tetszik nekem, mintha megannyi oltárt látnék, melyek kiengesztelésére szolgálhatnak nemcsak a jelenleg szorongatott bünösöknek“ stb. A szenteskedő főpap ellenben válaszul adott feleletében az oltárokhoz való hasonlítást kissé túlságosnak találja: mindamellett elmés barátját azzal nyugtatja meg, miszerint őt kegyetlenséggel ép oly kevéssé lehet vádolni, mily kevéssé illik a kegyetlenkedés vádja arra, ki beteg testét tüzzel-vassal való nyomorgatásra az orvosnak adja át. Ily izetlen elmefuttatások mentségül még azon esetben sem szolgálhatnának, ha Lázár János és társainak vétke Mádéfalvánál kezdődik vala s maga e gyászos esemény nem lett volna már régebben elkövetett és a bizottság által szomorú következetességgel folytatott vétkek hasonló bünös következménye.

Hogy az annyira sújtott szerencsétlenek nem voltak lázadók maga a bizottság elismerte, midőn latin jegyzőkönyvében világosan kijelenti, miszerint a zavargó és feltámadt mádéfalvi sokaság kemény büntetésre tette magát méltóvá, mindemellett világos, hogy az a fegyver fölvételét nagyon illetlen és kárhozatos módon ki akarta ugyan kerülni, de ebből formaszerinti lázadást magyarázni nem lehet.

A mádéfalvi méiszárlás által meg volt törve a székelynek nemcsak ereje, de reménye is. A catastropha után mindjárt negyednap a bizottság újból megkezdette munkálatát, mely többé akadályra nem talált s márczius 18-ig nemcsak Csikban, hanem Háromszéken is a székely határőrök összeírása, a zászlók fölszentelése és a határőröknek fölesketése megtörtént. Az utóbbi ünnepélyeknél szerezredbeli gyalogságon és lovasságon kívül ágyúk is szerepeltek.

A határőrség fölállítására ellen kezdetben az oláhok közt is nagy ellenszegülés mutatkozott, úgy annyira, hogy midőn Buccow 1762 tavaszán a naszódvidékiek megkísértésére ment, ott oly fogadtásban részesült, miszerint a megáradt Besztercze vizén kívánván átmenekülni kocsisa és egy lova vízbe veszett. *) Ezt a főbb buj-

*) Ez eseményt Bod Péter az oláhok történetében említi, Halmágyi azonban úgy hozza fel, mint Csikban a kedélyek izgatására koholt hírt.

togatóknak befogatása s később közülök többeknek keréketüretése vagy felakasztása követte.

A székelyek ellenszegülésének elnyomása és a székely határőrségnek föllállítása után természet szerint az oláhok ellenzéséről többé szó sem volt. A közülök föllállítandó két gyalog ezred és egy zászlóalj dragonyos szervezésére a bizottság már márczius 20-án Köhalomba tette át üléseit. Innen útját tovább folytatva, 1764-ben Szebenszék és Fogaras vidéke több falvaiban összeirásokat tett s ez utóbbi vidékben megkísérelte mennyire lennének az egy telkes oláh nemesek (boérok) a fegyver elvállalására hajlandók.

Jövő év első havaiban a bizottság az oláh határőrség föllállítása érdekében Hunyadmegyét és Radna vidékét járta be, s végre Szebenből 1765-ben april 16-áról kelt fölirata által tudtára adta a császárnénak, hogy a sok nehézséggel járó határőrség föllállítását befejezte. A befejezés csak a föllállításra vonatkozhatott, mert a föllállítás hiányainak kiigazítása a szervezet föntartása és további fejlesztése fölött a tárgyalások több évtizeden át folytak, mialatt a kormány igyekezete folytonosan oda volt irányozva, hogy a székely határőrség a nemzet alkotmányos állásával hovatova inkább ellentétben álló csupa katonai intézménynyé váljék, másfelől pedig

1790-ben kezdve le a forradalomig az erdélyi országgyűlések nem mulaszták el mindannyiszor erélyesen fölszólalni a székely határőrség föllállítása által az irt nemzet jogain, valamint az egyetemes alkotmányon ejtett súlyos sérelmek ellen és azoknak orvoslását szorgalmazták.

A közelebbi forradalomban, végül a történelemben előbb-utóbb mindig jelenkező visszatörítés egy újabb példáját találjuk föl. A forradalom győzelmeinek a székely határőrség egyik főcszköze volt és egyszersmind bizonyosságot szolgáltatott arra, miszerint nincs oly katonai szervezet és szigorú fegyelem, mely egy hajdan szabad nemzetet nemzeti szelleméből végkép ki tudná vetköztetni és meggátolni képes volna, hogy az az önkénytől nyert fegyverét ajánlkozó kedvező alkalommal önvédelmére és szabadsága kivivására ne használja.

A forradalom után az uralkodás czélszerűnek látta a székely határőrséget megszüntetni és elég clórelátó és ildomos volt a ro-

mán határőrséggel ugyanezt tenni, jöllehet annak a forradalom alatt hasznát vette.

Buccow nem érte meg a határőrség fölállításának örömét.

Magasabb indokok nélkül lefolyt éltének vége is váratlanul következett be. A közönség a sokképen rettegett és gyűlölt férfi végnapjai minden eseményeinek bizonyos végzetszerű fontosságot tulajdonítva, gondosan följegyzé azokat.

1764 május hó 8-án tartományi korlátnok báró Bruckenthalné születése napját ünnepelte.

A kormányzék nagyjai is meg voltak hiva Freckre. A tábornok, ki az ünnepély királynéja iránt különös hódolattal viseltett, még 7-én kiindult Szebenből; de midőn az ország házából kihajtatna, kocsija a kapu oldalkövében megütközvén, a kaputól pár ölnyire feldőlt, összetört s a tábornok is homlokán tetemes sérülést kapott. Mindamellet még az nap Freckre ment, út közt azonban tengelye tört el.

Frecken új kellemetlenség találta a tábornokot; éjjel zsebéből négy új márvás elvész. Ezért másnap cselédjei közt vallasat tart s miután közülök többeket keményen megveret, végre a bűntény egyik nyarganczára (Laufer) bizonyúlt, ki azt előbb konokúl tagadta. Ekkor a nyomorúltat majd halálra vereti. A felboszankodás és a bornak ebédközti bőv élvezete következtében a tábornok orrán az orbáncz jelei mutatkoztak; ez azonban nem gátolá őt, hogy 10-én Szebenbe visszamenjen és a kormányzékben elnökösödjék.

Május 15 én Bruckenthalnének, Glockner Zsófiának nevénapja volt s Buccow ismét Freckre ment; de ekkor már az ebéden nem jelenhetett meg, s a vendégeknél csak szállásaikon tett látást. Mindemellet 17-én leeresztett kocsiblakkal Szebenbe visszakocsizott, hol másnap reggel oly roszul érezte magát, hogy megmaradásához már semmi remény nem volt, s estve nyolcz óraker megszűnt élni.

Bruckenthalné délutánig midőn az utolsó kenetet feladták, mind mellette volt. Ekkor a haldokló maga kérte hogy távozzék, mert jelenlétében nehezebben tud meghalni.

Temetése nagy katonai pompával ment véghez. A gyászmenetet a kormányzék is kísérte. Ravatala fölött egy német és egy latin szónoklatot tartottak. A szónokok általános kifejezésekkel

megdicsérték, magasztalták vitézségét, de részletekbe nem bocsátkoztak. Halálát egy két cselédjén, néhány száz és igen kevés magyar hivatalnokon kívül, kevesen sajnálták; de elhúnytá fölött élénk öröm sem mutatkozott, annak helyét gyors halálán való rémülés foglalván el.

Halmágyi István, kinek naplójából a tábornok végnapjai körülményeit merítettük, öt éles elméjű, fáradhatlan férfinak mondja, ki az udvar szolgálatját tűzön-vízen előmozdítani igyekezett. Állítja továbbá, hogy ha Bruckenthal által a más két nemzet t. i. a magyar és székely iránt oly balúl értesítve nem lett volna, az országnak nem okozt volna annyi kárt.

Buceow egyike volt azon magasabb állású katonai személyeknek, minőket az osztrák uralkodás nem egyszer használt fel kétésebb polgári föladatak végrehajtására. Katonai ügyekben szerzett jártasság és e téren aratott kisebb nagyobb eredmények, de még inkább önhittségek és nagyravágyásuk elhittették e férfiakkal, miszerint a polgári pályán is az uralkodás hasznára és maguk dicsőségére nagyszerű eredményeket képesek kivívni.

Hazánk történetében is több ily egyéniséggel találkozunk.

A katonai és polgári műveletek, czeknek szabályai, módjai és eszközei természetöknél fogva egymástól tetemesen különböznek, s még nagyobb a különbség köztök alkotmányos mint korlátlan egyeduralmi országokban.

Csodálhatjuk-e tehát, ha a birodalom egyes országai polgári kormányzására küldött tábornokoknál a polgári viszonyoknak, a köz- és magánjognak és törvényeknek ismeretét nem találjuk; ha e viszonyoknak, jogoknak és törvényeknek figyelembe vételét, és méltányos kiméletét a legtöbbeknél közülök akkor is hiában keressük, midőn mások fölvilágosítása folytán, amazok tudomására juthattak; ha úgy találjuk, hogy ök az állam feje iránti korlátlan hódolatot, szigorú fegyelmet, az alárendelteknek vak engedelmességet, a gyors és pontos végrehajtást, mint a katonai rendszer egyik fő és nélkülözhetlen kellékeit vitték magokkal által, és kívánták a polgári téren is szigorú következetességgel érvényesíteni?

Ha e tulajdonok, nézetek és meggyőzések oly viszonyok közt sem feleltek meg mindig a czélnek, midőn rendkívüli körülmények rendkívüli eszközöket kívántak: még kevésbbé voltak

azok magok helyén, midőn e rendkívüli körülmények nem léteztek, vagy épen maga a kormány által idéztettek elő. Ha az irt tulajdonok, nézetek és meggyőzések a birodalom más országai polgári kormányzásában is ritkán eszközöltek jót: még kevésbbé illettek azok a birodalom egyedül alkotmánynyal bíró két országa körülményeihez.

Buccow az említett jellemek legdrasticusabb példányai közé tartozott.

Kétségtelen, hogy az elhunyt minden ügyről a császárnéval levelezett, s a közirományok halálakor szobájában voltak; halála után azonban semmikép nem tudtak azoknak nyomába akadni, jöllehet legfelsőbb helyről megparancsoltatott, hogy minden megtalálható irományokat küldjenek föl.

Nem hiányoztak gyanítások, hogy az iratokat a tartományi korlátnokné vette kezéhez.

A tábornok szegényen halt meg. Állították, hogy adósságot hagyott hátra. Bizonyos, hogy sok mesterembernek adós maradt, s életében sem fizetett pontosan.

Frecki háza és kertje, mely másnak 20,000 forintba is belékerült volna, néki alig állott 12,000 forintjában. Az építésnek fölügyeletét a szebeni városhadnagy vitte hivatala és magán gazdasága elhanyagolásával.

A frecki birtok birtokosa halála után is sajátságos eseményekre szolgáltatott okot. A ház és kert helyét Buccow részint Bruckenthaltól, részint más magánosoktól és a falutól pénzzel, valamint hivatali tekintélyével szerezte. Végrendelet nélkül halván meg, Bruckenthalné követelte a házat, de a katonai parancsnokság ellene mondott s az ideiglenes hadiparancsnok Montoja kezét reá tette. A kert kerítése félben maradván, azt Bruckenthalné kiépítette. Parancsoltatván felsőbb helyről, hogy a katonai bíróság tudósítást tegyen ez ügyben, ez az örökösök mellett nyilatkozott. Az új katona-parancsnok gróf Hadik lejötte után a kormányzék bizottságot nevezett ki, melyben szebenvárosi tanácsosok is résztvettek. E bizottság úgy nyilatkozott, hogy két szobán kívül a többi új építmény, s az épület egyik szárnya egy más embertől erővel elvett telken, a kert pedig a falu földjén épült. Ez ellen Bruckenthal azt állította, hogy az egész Bruckenthal birtokon van s az új épület a réginek járuléka. A kormányzék oda is

ítélte a tartományi korlátnoknak , s Hadik mint kormányzékeni elnök , az ítéletet teljesebbbe is vette ; az örökösöket birtokon kívül per útjára útasítván.

A mondottakkal még nem fejezhetjük be Buccow életének és halálának érdekességét.

A névtelen gúnyköltészet , mely a hanyatlásban levő , a nyomott társadalmi viszonyok közt szokott legbujábban sarjzani , nem feledkezett meg a tábornokról , Bod Péter az erdélyi oláhok-ról írt kéziratában , a következő gúnyverset jegyezte föl :

Bella geris , sequeris bellas , pugnaeque repugnas,
Et bellatori sunt tibi bella tori.
Imbelles imbellis amas , totusque videris
Mars ad opus Veneris , Martis ad arma Venus.

Hadat viselsz , üzöd a szépeket , de a harcznak ellentállsz,
És harczos egyedül a nyoszolyákon vagy.
Magad gyáva , a gyengéket szereted , és egészen
Marsnak látszol a Venus dolgában , Venusnak Mars csatáin.

A következő szójáték , mely a tábornok halálakor forgásba jött. „A bú elment , de a baj megmaradt“ Buccow halálára és katolikus püspök Bajtaira vonatkozott.

Igen kedélyes és egyszersmind jellemző azon distichon , melyet hírszerint gróf Teleki József , Teleki László fia , később koronaőr és jeles államférfi , József koronaörökösnek mondott , midőn ez bámulatát fejezte ki , hogy a nagy férfi , Buccow halála fölött Erdélyben oly kevés részvét mutatkozik.

Tot lacrimas vivus nobis extorserat ille,
Ut nil defuncto iam superesse queant.

Könnyet bővséggel sirtunk érette , a míg élt,
Úgy hogy a megholtért hátra mi sém maradtott.

Hol fogyhattak le pedig legkésőbb a szomorú emlékü nevek a nép ajkairól , mint a székely határőrök közt ?

A székely közvitéz fanyar kedvében tánczra kelve még hoszszason e felsohajtásban adott szavakat a táncznak : „Hej Buccow , Buccow , Bruckenthal.“

A kormányzék Buccow halálát a fűlséghez egyszerűen föl-

jelentvén, kérte, miszerint a kormányzékeni elnökség iránt parancsolni méltóztassék.

Erre rendelet érkezett, hogy a legelső tanácsos, melynek a püspök tekintetét, további rendeletig folytassa az elnökösködést.

A tábornok halála után az ország főurai újabb reményekkel kecsegtették magokat. Udvari főkorlátnok gróf Bethlen Gábor híveihez írt levelében fenhéjazással úgy nyilatkozott, miszerint magára nézve sajnálja Buccow halálát, — mert ha csak még eszten-deig él, neki t. i. a korlátnoknak, még nagyobb elégtételül szolgált volna, mint addig. Kemény László a volt gubernator reménylé, hogy hivatalába visszahelyeztetik, a püspök arra számított, miszerint a gubernatori hivatal hosszabb ideig ürességben hagyatván, addig a kormányzék elnökségét ő viheti. Végül gróf Teleki László is bizonyosnak tartá, hogy azon keilemetlenségek, melyeket a tábornokkal folytatott versengései következtében magára vont, végöket érik. A dolgok azonban másként történtek.

Az udvari korlátnok nem szabadult meg a nyugtalanításoktól, a gubernator reménysége füstbe ment, s a püspök is csakhamar meglepetve értette, hogy lovassági tábornok gróf Hadik András neveztetett ki katonai parancsnoknak, királyi biztosnak, és kormányzékeni elnöknek. Végül Teleki László is kedvezetlen választ kapott, a felség azt nyilatkozatván ki, miszerint a gróf Buccow ellen oly vádakot hozott föl, melyeket bebizonyítani nem tudott és nem is fogna tudni. Ezért a törvényszék bánjék szigorúan vele. — E czélből a közvádolóhoz a rendelet meg is lön téve. Jellemző, hogy a kormány Teleki Lászlónak legnagyobb vétkül tulajdonította, miszerint hazafitársai előtt nagy hazafinak kíván tetszeni.

Míndezeket az országban annak tulajdonították, miszerint báró Bruckenthal nyolcz forint napidíj mellett, Buccow halála után is Bécsben maradt, s az erdélyi ügyekre folytonosan nagy befolyással bírt.

Gróf Lázár János a határőrség fölállítására által fontos rendkívüli megbízatását bevégezvén, rendes hivatali foglalkozásaihoz tért vissza, melyek valamely feltűnőbb esemény nélkül meglehetősen egyhangúlag folytak.

Miután az 1759-ki országos rendek az új adórendszert el-

fogadták, az országgyűlések tartása három évtizeden át megszűnt és így a gróf országos elnökségére szükség nem volt; de ő ezen úgynevezett főfő hivatali (cardinale officium) mellett egyszersmind a kormányzók rendes tanácsosai közé tartozott s képessége és magas hivatali állásánál fogva valamint eddig, úgy ezután is a fontosabb tárgyakra kinevezett bizottságokban rendesen helyet foglalt s a közügyek kezelésére befolyást gyakorolt.

A főkormányzói új elnök, gróf Hadik, magyar születésű volt s a birodalom közelebbi háborúiban kitűnő nevet vívott ki magának. Ő magyar beszéddel köszöntött be a kormányzókba, s dicsteljes pályáján át a magyar főuri jelleget folytonosan megtartotta. Ő elődjénél higgadtabb érülettel és loyálisabb jellemmel bírt.

Az egyéni nézet, a kormányzói tanácsosoknak eltérő véleménye, alatta szabadabban nyilatkozhatott, mint Buccow alatt, a nélkül azonban, hogy e különbségből az ország állapotára, s a hazai alkotmányos testületek helyzetére, észrevehető változás következett volna. Az uralkodás rendszere ugyanis tisztán a régi korlátlan egyeduralmi maradt, mely a birodalmi középpontból tudatá változatlan gondolatát, bocsátá közre kifogás alá nem jöhető felsőbb rendeleteit. A tartós béke is, az alkotmányos jogok irányában, még kevesebb kiméletet tett lehetőségessé, s a korlátlan egyeduralom szigorúbb kezelését, mely a haza közszellemében akadályra nem talált, még könnyítette.

Ily viszonyok között természet szerint, nemcsak minden magasabb alkotmányos élet megszűnt, de politikai pártok sem léteztek.

Hogy ezek alakuljanak vagy ha a'akultak fenálljanak, erre nyilvánosság és népesebb alkotmányos gyűlések szükségesek, melyekben közvélemény képződjék s körülötte a pártok sorakozzanak! Úgyde az irt korszakban másutt is, annálinkább Erdélyben, igazi nyilvánosság még nem létezett; az alkotmányos népesebb gyűlések pedig, úgymint a törvényhozó testület, meg volt szüntetve, a megyei gyűlések le voltak bilincselve.

A fennebbi tényezők hiányában mindaz, mi a múltból megmaradt, nem politikai pártokban, hanem legfőlebb egyéni nézetekben és nyilatkozatokban mutatkozott.

E nézetek, e nyilatkozatok közt a különbség még mindig

észlelhető volt. Az egyik résztől az alkotmányhoz nagyobb ragaszkodást, a függetlenség valamilyen nagyobb mértékét elvitatni nem lehetett; de az alkotmány iránt valódi hűséget, csak valamennyire magasabb függetlenséget, úgy az egyik, mint másik félnél hiában keresnénk.

A véleménynyilvánítások, ellenvetések legtöbbszörre másodrendű tárgyak körül forogtak és mily tartózkodó modorban történtek! Bizalmas társasági körben tett elmés megjegyzések, csipős kifakadások az ellenpárt embereiről vagy éppen a bécsi nagyurakról; a tanácsban ellenkező nyilatkozatok, hibáztató észrevételek Bruckenthalnak az adó-körülí törekvései s a hasontárgyú felsőbb rendeletek ellen; sérelmi kijelentések, ha a vallás tárgyában valamely törvénytelen rendelet érkezett, vagy valamely hivatalra, mely a törvények vagy praecedentiák szerint más nemzetet vagy vallást illetett, szász vagy katolikus neveztetett ki; vagy végül panaszos fölíratok a reformáltak főegyházi tanácsából a kormánynak a vallási szabadságon elkövetett folytonos sértései ellen: mindössze ily és ehhez hasonló jelenetek, melyekkel e korszakban találkozunk. De ha ilyenkor elutasító leirat érkezett, vagy az eléggé megmért nyilatkozatok, észrevételek és fölterjesztések az uralkodás részéről éppen hibáztatást vontak magok után, ilyenkor mily gyorsan beállott a meghökkenés, az elhallgatás, a szabadkozás, a szóval ejtett vagy írt kifejezések magyarázata, vagy éppen a legfelsőbb és határtalan kegyelemre való hivatkozás.

Gróf Teleki László a főurak közt kétségtelenül legtöbb függetlenséget tanúsított Buccow és Bruckenthal ellenében, de ő is fölötte zokon vette, hogy, miként fennebb láttuk, Buccow halála után sem hagyták nyugodni; s teljesen megvala elégedve, midőn kevéssel később fiának a fennebb említett Teleki Józsefnek, valamint ez utóbbi testvérének, gróf Toroczkaik Zsigmondnének közbenjárására, a megérdemelt elégtétel helyett a császárné kinyilatkozhatta, hogy atyjok ügyét befejezettnek tekinti. — — Gróf László Teleki Lászlónál jelesebb tehetségű és magasabb képzettségű volt s a határország fölállítása körül elkövetett vétkétől eltekintve, ő is bizonyos mértékig az akkori ellenzékhez tartozott, de nála a hiúságot, a következetlenséget, a kislelkűséget az akkori erdélyi főurak megannyi hibáit nagymértékben megtaláljuk. Halmágyi István, ki kétségtelenül részreahajthatlanabb naplóíróink közé tar-

tozik, Lázárnak ellenkezéséért, most nyugalomba helyezését jósolja, majd ismét keserűn panaszkodik, miként fejét mindig azon törte, mimódon vonhassa ki magát a fontosabb kormányzékai ülésekből.

Arra nézve hogy ama korszakban legfőbb uraink is mily kevés önérettel bírtak, s tett legfontosabb szolgálatjaikért a kormány állandó kegyére, sőt elismerésére is mily kevésbé számíthatnak, a következő esemény fölvilágosítást szolgáltat.

A határőrségi vonal láncolatának összefüggő fölállítása végett a birtokos osztály több birtokai vétettek igénybe. A kárpótlás megígértetett, de az azt megelőző elvétel mégis önkényes volt s több birtokos hosszason hiában várta kárpóttatását.

Özvegy gróf Teleki Jánosné szül. Vay Borbála egy volt a kárt szenvedett birtokosok közül. Ő 1765-ben december 9-én siralmas kifejezésekkel folyamodott a császárnéhez méltányos kárpóttatása iránt, s kérelme folytán kijelenté: „miként rossz alattvaló volna, ha az ő felsége közhasznú szándékát előmozdítani nem akarná, csakhogy a birodalom más tartományaiban divatozó szokás szerint a kárpótlásnak az elvétel előtt kellett volna megtörténnie.“

Ezután vonatkozva a császári férj halálára, a folyamodó a császárnéhez fordul, őt az özvegyek fejedelemszonyának nevezi, s kéri magát, hasonlólag özvegyet, több özvegynek és árvának anyját, nagyanyját és napját kegyelembe vétetni.

Ha e tárgyat a felség a kincstárnokságra bizza, kérelmező nem remél igazságot, mert ama hivatalnokoknak több gondja van a kárpótlásul szolgálható jószágból meggazdaguló kamarai tisztekre, mint a panaszlók igazságos kéréseire.

„A kincstár számtalan havasokkal bír—folytatja a kérelmet — melyeket könnyen nélkülözhet, miért nem lehet hát ezekből az elvett 12 havas helyett másokat adni? miért nem lehet a hunyadi uradalomból Szinaért egy falut adományozni? mert azok, hogy egy falu elvesztése a kincstár jövedelmét rövidíti, nem elégséges arra, hogy magánosokat kárban hagyjanak. Mi különbséget tesz ugyanis egy hatalmas fejedelemszonynak 20 vagy 30 ezer forint jövedelem vesztése? több ennél egy alattvalónak okozott 200 vagy 300 forint kár, nagyobb az örökségek megzavarása, nagyobb a fejedelmi adományoknak szentsége. Miután ugyanis

ezen adományozásokat azok, kik teszik, örökösöknek kívánják tartatni, a trónok örökösei azok megsemmisítését nem akarhatják. Vigasztalja meg hát a folyamodót a felség s ne engedje, hogy a hatalmas idő a gazdagoknak szánakozását is megemészsze, kik mentől gyakoribbak a nyögések — ezek ellenében annál keményebb szívet mutatnak, ne engedje, hogy a folyamodó könnyező szemekkel szálljon a sirba, s menjen az öröm honába.“

E folyamodást, mely tagadhatlanul élénken volt szerkesztve — a császárné azon meghagyással küldötte a kormányzékhez, miszerint tulzó és illedelmet sértő kifejezésekkel levén szerkesztve, a kormányzék íróját kutassa ki, és adjon véleményt az ily illetlen írásmód méltó megbüntetése iránt.

A fennebbi rendeletre a kormányzék jan. 31-én 1766-ban úgy nyilatkozott, miszerint a rendelet felolvasásakor gyalakúti gróf Lázár János fájdalmas érzettel vallotta magát az említett kérelem írójának s a következő ülésen a mellékletben felterjesztett folyamodást adta bé. Miután, folytatja a kormányzék, folyamodó abban nemcsak hibáját önként bevallja, hanem annak szomorú következményeit is hordozni késznek nyilatkozott s egyszersmind a felség ismert kegyességéhez folyamodik: ez okon a kormányzék azt véli, hogy valamint azokat, kik hajdan mennyei fejedelmek szobraihoz vonták magukat, azonképen folyamodót is a kegyelem ezen oltáránál kellene hagyni, s reá nézve a felség további parancsát bevárni.

A fennemlített könyörgő levélben gróf Lázár János a történeteket a fennirtak szerint előrebocsátván, kinyilatkoztatja, hogy: „szentségtörésnek tartaná a felség által hibásnak ítélt kifejezéseket és tényt menteni, a kegyelem szent oltárához folyamodik tehát, s térden állva kéri, hogy ezen egy esetben a felség megbocsátni kegyeskedjék, esküvel erősítvén, miszerint a felség ellen soha még gondolatban sem hibázott. Büntetésül szolgál nekie az a fölötti mély fájdalom, hogy a legkegyesebb fejedelemisszony boszankodását vonta magára, büntetésül az a fölött érzett szégyen, hogy 60 évet meghaladó vénségében indulatosabb irmodorral vádoltatik; büntetésül végtére azon nyugtalanság, mely se nappal se éjjel nem hagyja nyugodni, míg a legkegyesebb felséget meg nem engeszteli; mert valamint a legszentebb valónak az égben köszöni, hogy van, úgy köszöni a legkegyesebb fejedelemmőnek, hogy itt e föl-

dön jól találja magát, s inkább dőljön fölötte össze az ég, s nyelje el őt a föld, semhogy akár szájjal, akár tollal egyetlen ellenséges szócskát bocsátna, mely a legjobb fejedelemnek terhére lehetne, bocsánatot tehát nekie, ki míg vén napjai tartanak, soha sem adand alkalmat, hogy akár tettben, akár írásban legkisebb féltelenséggel vádoltassék, és egy hűséges szelid alattvalónak kötelességeire nézve maga iránt semmi kívánni valót nem hagyand fenn.“

A kormányzék felterjesztésére és a fennebbi folyamodásra márczius 22-én 1766-ban a császárné kinyilatkoztatta, hogy jóllehet a folyamodás írója magát keményebb büntetésre tette méltóvá, mindazonáltal tekintetbe vévén a kegyelemhez folyamodást, a szigort kegyességgel kívánja mérsékelni, megengedvén, hogy ez alkalommal a gróf tényéért a kormányzék ülésében megfeddessék s megintessék, hogy bekövetkezendő keményebb büntetés terhe alatt hasonló írmódtól magát eltartóztassa.

Hol gróf Lázár János mindjárt a kormánynak tett oly önföláldozó fontos szolgálatja után ily bánásmódnak vala kitéve, mi sors várakozott volna ott azokra, kik kevesebb érdemmel a kormány irányában, több önérzetet és függetlenebb jellemet egyesítenek vala?

Lázár János hivatalos kötelessége mellett mindvégig folytatta tudományos foglalkozását. E foglalkozás, a tudományoknak nyújtott pártolás, a közelebb múlt, különben nagyon is homályos században sem szűnt meg főuraink közül többeknek dicséretes jellemvonása lenni, sőt úgy látszik, hogy némely főuraink, ez úton kívántak kárpótlást nyújtani azon sok mulasztásért, sőt nagy hibákért, melyeket hazájok ellen elkövettek, s ha fontolóra vesszük, hogy messzire terjedő tudományos képzettség is jellem nélkül mi kevésbé képes a lélek magasb fölemelkedését eszközölni, bizonyára nem fogunk csodálkozni, miszerint a múlt századbeli főuraink legnagyobb részénél a mindössze is korlátolt tudományosság, fejlettebb függetlenségi hajlam helyett, igen gyakran hiú fitogtatássá vagy álbölcslem egykedvűségévé fajult, miszerint hazájok mostoha sorsával kibékültek vagy azt inkább súlyosbították, semhogy függetlenebb anyagi helyzetöket és szellemi tehetségöket egész erélylyel és igyekezettel a hazájokra nehezült önkény korlátozására felhasználták volna.

Lázár János kora egyik legtudományosb férfának, legjele-

sebb latin és magyar költőjének tartatott. Nyomtatásban megjelent vagy kiadatlan maradt eredeti valamint németből és francziából magyarított dolgozatai, költeményei és prózai munkái számosak. A nyomtatásban megjelentekhez tartoznak: a hármastörvénykönyv főbb pontjait és czimeit magokban foglaló emlékezetet segítő versek latinul, megjelent Szebenben 1744. 4 r. „Okos teremtett állat,” Kolozsvárt 1745. 8 rétb. Röviden egybefoglalt, gyermekek geographiája, németből magyarra fordítva, Szeben 1750. 8 r. Különböző tárgyú költemények, latinul. Kolozsvárt 1765. 8 r. stb.

Kiadatlan maradtak: Wolf Keresztély politikája németből latinra fordítva és magától Wolftól átvizsgálva ugyanennek metaphisikája és erkölcstana stb.

E munkák teljes előszámlálását, úgy hiszszük, fölöslegessé teszi azon megjegyzésünk, miszerint azok hazánk ama korszakbeli hasonló tudományos művei mellett becsülettel megállnak ugyan a nélkül azonban, hogy különösebb jelességgel, annál kevésbbé maradandó becseseln bírnának.

E bizonyára nem túlszigorú ítélet szerint a tudományos foglalkozás sem árasztott valamely tündöklőbb, valamely maradandó fényt a nagyravágyó férfi életére. Jeles szellemi tehetsége, alapos képzettsége s fényes családi összeköttetése mellett kétségen kívül a nagy és szép iránt mostoha ama korszakban is egy lesz vala hazánk kiténő államférfiai közül; de csupán azon esetben, ha a fennebbi tulajdonokkal annál, mennyit tanúsított, jóval több jellemet egyesít. E nélkülözhetlen kellék hiányában a kor divatos férfiai közé törpült. Neki csak egy eselekvénye bírt történelmi fontossággal s élte túl halálát; messzi talán örök időkre, de e tény súlyos vádként tanúskodik s fog, míg csak emléke él, ellene tanúskodni. E tény a határország föllállítására nyújtott hatályos közreműködése.

Távol vagyunk, hogy az erkölesi törvényeket a helyi és időszerinti fogalmakból származtassuk, de kétségtelen, miszerint e fogalmaknak is nagy befolyásuk van amazokra. Tagadhatlan, miszerint Erdélyben, a külön szakadottság eme anyaföldjén, különösen ama korszakban, a particularismus lényeges befolyást gyakorolt nemcsak az ország földrajzi fölosztására, az országlási szabályokra, a politikai és társadalmi életre, de magokra az erkölesi fogalmakra is. Ezek szerint Lázár János a határország föl-

állításában mint ember, mint hazafi és egyszersmind székely eredetű hármast követett el. E vétek specialisabb súlya Bucowot épen nem, Bruckenthal pedig csak kisebb mérvben terhelte.

Lázár János hanyatló élete szenvedésteljes véget ért. Nyavalyája a köztudat szerint phthiriasis *) (tetűkor) volt, ugyanazon nyavalya, mely Sullának, Róma hajdani kényurának, véget vetett. Lázár 1772-ben november 26-án halt meg.

A háromlevelű fű, melynek rajzolására vállalkoztunk, két levelétől már meg volt fosztva, midőn az utolsó még friss erőben állott, sőt folytonos gyarapodásnak örvendett. Bruckenthal Bucowban hatalmas istápját vesztette; de Lázár halála reá nézve inkább nyereség mint veszteség volt. Ezen ingadozó, jellemtelen férfi nem egy csekélyebb fontosságú tárgyban kötekedett vele, s hogy mégis épen őt oly fontos ügyben, mint a határőrség, hatalmas eszközü tudta felhasználni, ez Bruckenthal ügyességéről tesz bővebb tanúbizonyságot. E szolgálat után Lázár mint eszköz is, már kevésbé volt használható.

A határőrség fölállításában való tetemes részvét korántsem foglalta el egészen Bruckenthal munkásságát, nagyaterjedő hatáskörét.

Fennebb láttuk, hogy a szász nemzet már 1759 elején Bruckenthal mint megbizottját újból Bécsbe küldvén, egyebek közt a Bethlenféle adó-rendszer okozta sérelmei orvosoltatását is reá bízta.

Nem volt tárgy, melyben a kormány érdeke a szász nemzetével szorosabb kapcsolatban állott volna, mint épen az adó. Az adó arányosabb fölosztása s ez által annak emelhetése, természetesen a kormány leghőbb ohajtásai közé tartozott s a szász nemzetnek mi gondja volt reá, hogy a többi nemzetek, hogy az ország sokkal többet fizet mint eddig — csak ő fizessen kevesebbet. Mi vala hát könnyebb, mint hogy Bruckenthal az adó körüli új meg új tervezgetésben és folytonos újítgatásban az uralkodás és a szász nemzet egyesített érdekét s ön nagyravágyásának legalkalmasabb eszközt fölismerje.

Fennebb volt alkalmunk több ízben tapasztalni, hogy a Bethlenféle adórendszernek az országgyűlés által történt elfogadása után csakhamar megindultak az új adórendszer javítása fölötti tár-

*) Vannak orvosok, kik e nyavalyának lételet is tagadják.

gyalások, melyekben Buccow, de különösen Bruckenthal főtényező volt. Részint ez okból marasztotta a császárné Buccow lemente után is Bécsben.

Kétségtelen, miszerint a Bethlenféle adórendszeren a magyar főurak s általában a magyar érdek túlsúlya még mind látható volt. A rendszer a földművelés kiméletével a nemzeti ipar egyéb ágaira még mindig túlságosan nehezedett. Hogy e tekintetben Bruckenthal miként gondolkodott, azt az uralkodáshoz tett több rendbeli előterjesztéseiből könnyű átlátni.

Ő szükségesnek állította, hogy az eddigi hiányok orvoslása mellett az adó nem változó, biztos és oly tárgyakra fektettség, melyek által az ipar szerfölött nem terheltek. Felfejtje továbbá szükségét, hogy egy rövidebb és olcsóbb kezelés találtassék föl; végül pedig gondoskodva legyen, hogy az adó bármely körülmények között is a szükségletnek megfeleljen.

Ez elvek elsőbbjei általában helyesek voltak. Az újabb kijelölt föladat azonban a leghelytelenebb, s különösen az országgyűlések alkotmányos rendelkezése nélkül a legönkényesebb volt.

Mily úton és módon gondolta Bruckenthal, hogy a fennebb előrebocsátott elveknek elégtétethetik, azt hasonlólag fölterjesztései teljes világosságba helyezik.

Ő gondosan figyelmeztette a kormányt, hogy a magyar és székely nemzet a hazának mennyivel nagyobb részét lakja, mint a szász, hogy a más két nemzet kebelében azok, kik adót fizetnek, vagy jogosan adót kellene hogy fizessenek, mennyivel számosabbak; ő nem mulasztotta el fölszámítani, mennyivel növekednék az adó, ha a fennemlítették is adóznának. Hogy a nemes osztály vagyosabb része az ország törvénye és alkotmánya szerint volt adómentes, a magyar és székely urbéres pedig hasonlólag a törvények szerint az úri szolgálatok által is túl volt terhelve, hogy e körülmények a figyelmeztetésből kimaradtak, természetes, valamint alig esodálhatni, hogy a nagy tehetségű államférfinak sem fordult meg fejében, mily érdekek és czélok voltak azok, melyeknek a megnevekedett adó hatalmast eszközül kellett hogy szolgáljon.

Bruckenthal az iparon, különösen a városin, és általában az ipar megtakarításain vagyis a gazdasági beruházások, valamint a városi épületek túlterhelésén akart segíteni s e tekintetben nemzete érdekei az általános méltányossággal és a józan közgazdasági elvek-

kel megegyeztek; de valaminő e részben is a helyesség korlátain túlment, azonképen a jogosság, valamint a józan államgazdasági elvek ellen hibázott, midőn a főadóra különös súlyt fektetett, kétségkívül nem más okból, mint azért, hogy a szászokat kevés számuk és jobb móduk mellett a reájok ekként háromló adó a legkevésbbé terhelje.

Bruckenthal az adó-tárgyak eltitkolásának nagy ellenzője volt; de midőn az előforduló esetekben a szászföldi eltitkolásokat ő is legyezte, ő sem volt méltányosabb mint a magyar és székely főkormányszéki tanácsosok, kik ugyanezt tették a magyar és székelföldi eltitkolásokra nézve.

Általában az adózás körül uralkodó eszmék mily sajátosságok voltak, megtetszik abból, miszerint a kormány czélszerűnek látta, hogy a fennebbi elvek nyomán létesítendő, mindössze nem annyira gyökeres javítások, mint kissebbszerű módosítások hat évenkénti három időfolyamban vétessenek teljesedésbe. Indokul erre, miként Bruckenthal mondja, az szolgált, nehogy az által, ha minden egyszerre megváltoztatik, ugyanazon zavar támadjon, mely a Bethlen-rendszer behozatalából következett s ama rendszernek végrehajtása közben csak nagy bajjal hozathatott helyre. Hogy a törvényhozás joga az adó körüli intézkedés iránt kétségtelen volt; hogy a Bethlen-féle rendszert is a kormány maga terjesztette az országgyűlés elé, mely azt elfogadta: ez az új módosítások behozatalánál figyelembe nem vétetett s az adórendszer legelső módosításai, a kormány egyoldalú intézkedései következtében, 1764-ben életbe léptek.

Azonban sem a határórség fölállításával sem az adórendszerbeli változtatásokkal nem volt befejezve a sérelmek sora, melyek az országra 1764-ben mérve voltak.

Ugyancsak az említett évben állították fel a megyei törvényszékek helyett a folytonos táblákat (tabulae continuae) alkotmányellenes úton, kormány rendelte bizottságok előmunkálatai folytán a kormány egyoldalú intézkedései által.

Közvetlen és főczélja azok fölállításának az igazság rendesebb és gyorsabb kiszolgáltatása volt, s e tekintetben előnyös voltuk az előbbi állapothoz képest kétségbe vonni nem lehetett; de midőn a megyei hatóság egy része miattok teljesen megszűnt, a teendők némely részével pedig a folytonos táblák lőnek megbizva: itt ismét

az [önkényes intézkedések részbeli czélszerűségét az egyetemes kár felülhaladta.

Az ország legfontosabb politikai intézményeinek, az országgyűléseknek, megszűntével a megyei rendszernek megszorításával s több változtatások által a magyar és székely nemzet ereje teljesen meg volt zibbasztva, s egy időre be voltak fejezve azon fontos cselekvények, melyeket az osztrák kormány Erdély alkotmánya ellenében magának föladatul tűzött. Igaz, hogy az országnak veszteni valója már kevés, igen kevés volt, de másrésről el kell ismerünk, miszerint a császárné uralkodása hátralévő éveiben a kormány mintha elégnék tartotta volna, hogy Erdély fölött a szabad kezét megnyerte, szabadságát még több mérséklettel használta mint használhatta volna, s legtöbb kitartással inkább csak vallásos vak buzgalmát és türelmetlenségét folytatta.

A vallásos üldözésektől Bruckenthal, ki ágostai vallásához híven ragaszkodott, kétségen kívül távol tartotta magát, de hogy hatását azok meggátlására fölhasználta volna, azt állítani nem mernők, legalább életírója, ki dicséretére mit csak tudott, mindent fölhoz, e tekintetben hallgat. Némi mentségeül legyen szabad fölhoznunk, hogy nemesebb bátorságát zibbaszthatta azon tapasztalat, miszerint a szász nemzet érdekében tett föllépései ott szenvedtek legtöbbnyire hajótörést, hol azok a katholicismus érdekeibe ütköztek, mint ezt alább több rendbeli esetekben átlátandjuk.

Egyébiránt az említett korszakban Bruckenthálnak ernyedetlen tevékenysége is az ország irányában másod fontosságú ügyekre szorítkozott a nélkül, hogy nemzete érdekei előmozdítására bármely alkalmat fölhasználni elmulasztott volna.

Bruckenthal 1765-ben a múlt évben föllállított sz.-István-rend lovagjává neveztetett ki s ugyanaz évben az udvarnak tett szolgálatait egy nemzetére nem csekély kegy kieszközlésére használta föl.

Mily viszonyok közt és föltételek mellett adományoztatott legyen gróf Bethlen Gábornak több magyarhoni és erdélyi birtokokkal együtt a fogarasi uradalom, fennebb láttuk.

Most Bruckenthal kieszközlötte, hogy a felség megegyezését adja, miszerint a fogarasi uradalom még Bethlen életében 99 évre a szász nemzetnek adományoztassék, oly föltétellel, hogy a szász nemzet 140,000 forintot fizessen, 60,000 forintban Fogarasvidéken és a szászok régibb birtokában fekvő több havasalji falvakat a

határórség számára engedjen át, 99 év múlva pedig az adományozottakat 100,000 forinton legyen köteles a kincstárnak viszsabocsátani. A szász nemzet a kincstárral való egyezkedésre Bruckenthal nevezte ki, s az urodalom birtokba vételét 1765 július 15-én fogantatósítá.

Bruckenthal ugyanez évben az udvari korlátnoktságtól függő, és főleg a katonaság és az adóügyével foglalkozó bizottság elnökévé neveztetett ki, s Erdély részére a nagyfejedelemségi czimről szóló és november 2-áról kelt adománylevelet eszközölte ki, mit következő évben a szász nemzetnek inclyta névvel való fölruháztatása s hivatalnokainak az adó alól való felmentése követett. Ugyanezen évben a székelyek közt Zetelakán előforduló boszorkány-pör alkalmából Bruckenthal világosabb gondolkodásmódjának tanusítására vett alkalmat s a császárnétól azon rendeletet eszközölte, hogy jövőre az ily pörök végrehajtás előtt az udvarhoz föllebbeztessenek.

Az inclyta czim a szász nemzet teljes megelégedésével találkozott, de 1791-ben alkotmányosabb nézetre ébredett; eldőeink a nagyfejedelemségről szóló okmányban megütköztek s méltánylandó ovatossággal az említett évi 6-ik törvényczikkben szükségesnek tartották kifejezni, miszerint ama adomány-levelet ő felsége törvényes és az ország alkotmányos állásával megegyező értelemben veszi és az az ország függetlenségének ártalmára soha nem lesz.

Kevesebb siker kísérte Bruckenthalnak azon igyekezetét, hogy nemzetét egy Szebenben fölállítandó egyetemmel lássa el. A ravasz és körültekintő államférfi a császárné előtt indokul hozta fel, hogy az egyetem fölállítása következtében a kül-egyetemek látogatása megszűnvén, a káros eszmék behozatala és a pénz kiszivárgása meggátoltathatnék.

Az eszme kezdetben nem talált visszatetszésre legfelsőbb helyen. A szász papság egy leiratban fölszólított, hogy e tárgy iránt tanácskozzék. Bruckenthal ugyancsak legfelsőbb fölszólítás következtében az egyetem helyétül Nagy-Szebent, alapúl egy millió forintot indítványozott, bizonyosságául annak, hogy szándéka nagy-szerű s abban szakértőleg jár el.

A császárné a tervtől nem volt idegen s a szász egyetem azon kérelmét is elfogadta, hogy a költségek részben fedezésére a bár-

zasági papság 10-edének egy részét engedje át. E 10 ednek $\frac{3}{4}$ részét az említett papság 1761-ben vesztette vala el a kincstár javára.

Ily előzmények után hiúsította meg a szász egyetem tervét erdélyi katolikus püspök báró Bajtai József.

Egyébiránt kérdés: vajon a fenforró viszonyok közt a magában sokat ígérő terv teljesülése több hasznot vagy kárt hajt vala. A kormány ugyanis részint a háborús viszonyok miatt, de más körülmények közt is olykor hatalmat vett magának a két testvér haza protestáns ifiainak a kül-egyetemek látogatását megtagadni. E tilalom az erdélyiekre nézve kétségtelenül megkönnyítettett volna az által, ha Szebenben is egy protestáns egyetem létesül vala. Mindenesetre e nézpont volt oka, hogy midőn később századunk második évtizede végén a német egyetemi ifjuság mozgalmi következtében a kormány a külföldi egyetemek látogatását protestáns alattvalóinak megtiltotta s a bécsi protestáns egyetemet fölállította, erdélyi protestáns főuraink s élükön az előrelátó államférfi és udvari korlátnok gr. Teleki Sámuel ezt megakadályozni igyekeztek.

A nélkül, hogy a függöny mellé tekintenünk szükséges lett volna, láthattuk miszerint a kegy, melyben Bruckenthal részesült, mely neki ép az udvari korlátnoksnágnál gyakori és igen fontos munkakört jelelt ki, hova-tovább mindinkább beárnyékolta korlátnok Bethlen Gábor fényét, szűkebbre szorította befolyását; azonban ide idő kívántaték, míg ezen a császárné kegyében mély gyökeret vert államférfi abból kiforgattatható.

Bethlen 1762-ben az Erdély részére fölállított zászlósorak közé főudvarmesternek neveztetett ki.

1765-ben a császárnét Insbruckba kísérvén, addig míg ő visszajön, az erdélyi udvari korlátnokság sürgető kiadványai aláírásával gróf Breiner Ádám a birodalmi igazságügyi tanácselnöke bizatott meg.

1765 december 3-án kelt rendelet által helyezettett nyugalomba Bethlen, egész fizetésének meghagyása s azon kegyteljes nyilatkozat mellett, miszerint a császárné nyugalmasabb hivatalt szánt neki, melyben gyöngélkedő egészségét orvosolhassa. Még ekkor is az ügyvezetés és aláírás az erdélyi korlátnoksnágnál azon módon hagyatott, mint midőn Bethlen Insbruckban volt s meg lön rendelve, hogy gróf Breiner minden aláírásának teljes

hitelt adjanak. A nyugalmasabb hivatalba való áthelyezés azonban elmaradt s tartományi korbátnok báró Bruckenthal korbátnoksági elnök minőségben bízott meg az erdélyi udvari korbátnokság ügyei vezetésével.

E kinevezés 1766-ban január 18-án kelt, s azt két évvel később Bruckenthal valóságos titkos tanácsossá lett kinevezése követte. Ugyancsak az irt évben márczius 27-én Hadikot római szent birodalombeli O'Donnell váltotta fel, úgy a katonai parancsnokságban, mint a főkormányszék elnökségében. O'Donnell ismét tisztán katona főkormányszéki elnök volt, a nélkül, hogy Hadiknak akár multjával, akár mérsékletével, akár megnyerő magaviseletével birt volna.

A tábornokkal együtt Bruckenthal Erdélybe küldetett oly célból, hogy azon módoknak, eszközöknek, melyek által az erdélyi adórendszer megjavíthatnók, járjon végére, mindketten pedig oda lőnek útasítva, hogy megérkeztek után legott a határország-nél még létező minden hiányt megvizsgáljanak és elhárítsanak. Ez intézkedésnek lett következménye, hogy a határörök főadója egészen, vagyoni adójoknak pedig $\frac{1}{3}$ -ad része elengedtetett.

Ugyancsak az említett évben Bruckenthal kérelemmel folyamodott a szász egyetemhez, hogy Fogaras vidékén eddig Bethlen Gábor átruházása folytán birt birtokában megerősítették s miután Szombathfalván nincs havas egy havással is megajándékoztassék. A szász egyetem kiállított okmányában folyamodonak nemzete iránti érdemeit terjedelmesen elősorolván, Fogaras vidékén eddig birt jószágai birtokában megerősítette s miután Szombathfalvához nem tartozott havas, egy havással is megajándékozta.

Ezen adományozásért, melyekhez még más apróbb birtokrészek járultak, a nemzet csak 36,000 forintot kívánt. Pár évvel később még más birtokokat is szerzett meg magának Bruckenthal a kincstártól, valamint a szász egyetemtől, melyek azonban az clöb-biek-nél sokkal csekélyebb értékűek voltak.

A császárné azon módosításokat, melyeket Bruckenthal az az 176 $\frac{3}{4}$ -ik adó-évtől 1769—70-ig megállított adórendszerben fölterjesztett, az állam-tanács által megvizsgáltatván, 1769-ben augusztus 5-én helybenhagyta s ugyanazon év november 3-áról kelt rendeletében az adórendszernek 1770-ben kezdve további hat évre

történendő behozatalára Bruckenthalt mint királyi biztost Erdélybe küldé, minden hazai hivatalnoknak kötelességévé tevén, miszerint Bruckenthal iránt szoros engedelmességgel legyének.

Bruckenthal útnak indulván 1769-ben december 24-től 27-ig az erdélyi határszéltől Szebenig mindenütt nagy pompával fogadtattott. 1770 február 22-én egy nagy törvénytelenység dicsőítése végett Nagy-Szeben ünnepélyes alakot öltött s a főkormányzéseknek ugyanazon napon tartott ünnepélyes ülésében olvastatta föl Bruckenthal ő felségének azon rendeletét, melyben az újból módosított adórendszernek 1776-tal végződő 6 évre való behozatala elrendeltetett.

Az 1769-ben behozott úrbéri szabványokra úgynevezett bizonyos pontokra is Bruckenthalnak befolyása volt, melyek, valamely érezhetőbb kedvezmény helyett, az úrbéres sorsán inkább csak azzal könnyítették, hogy addigi tartozásait szabatosabban meghatározták, egyformásították, és az országban több helyeken létezett visszaéléseket megtiltották.

1770-ben Bruckenthal egy az előfogatok körül gyakorolt visszaéléseket megszüntető rendeletet, eszközölt legfelsőbb helyről. Úgyancsak az említett évben, O'Donnell tábornok az országból máshová tétetvén át, a katonaparancsnoksági és főkormányzék-elnöki hivatal egymástól ismét elválasztatott, s az első tábornok nagyméltóságú báró Preiss Ferenczre ruháztatott, a másodikra pedig Bruckenthal ajánlatára 1771 február 1-jén mint valóságos gubernátor gróf Auersperg József Mária neveztetett ki, s az irt év május 1-jén igtattatott be ünnepélyesen méltóságába. Bruckenthalnak Auerspergben helyezett reménye nem valósult. Az új kormányzó mellé magyar korlátnoksági titkár Izdeneci volt rendelve. A Bruckenthal párt, szép tehetségei mellett, ezt is szenvedélyes részrehajlással vádolta.

Auersperg a kormányzékeni ügyrendet az örökös tartományok mintájára kívánván átalakítani, midőn ebben nehézségekre talált, az okot a Bruckenthal vezetése alatt álló erdélyi korlátnokság hanyagságára háritotta. Ebben célt nem érven, a gubernátor Bruckenthalt azzal vádolta, miszerint a szász gazdasági igazgatóság (oecconomica directio) az ő ajánlatára szünt meg, a nélkül, hogy ő a szász nemzetet adósságaitól megszabadította volna.

Bruckenthalnak sikerült ugyan maga részére elégtételt esz-

közölni s egy 1773-ban kelt leiratban a főkörmányzónak hibául tétetett ki, hogy az udvarnak alaptalan feljelentést tett, mindamellett czélszerűnek látta Bruckenthal, hogy két fő szász hivatalnok ú. m. szászok grófja Bausner és szebeni polgármester Honnagon hivataljaikból eltávolíttassanak. Az első helyébe báró Markot, polgármesternek pedig szebeni székbiró Sajfertet ajánlotta. Az elsőnek idegen voltát czélszerűnek látta a korlátnoksági elnök ezúttal nem venné tekintetbe, azt véleményezvén, hogy ha Szébenben egy bázat venne és szebeni polgári jogot szerezne a szászispáni hivatalra is képessé válnék, egyszersmind tudtára adta a nemzetnek, hogy ez is a jelen körülmények között minden következtetés nélkül történik.

II. József császár, ki atyjának I. Ferencznek 1765 ben aug. 18-án Inspruckban történt hirtelen halála után az örökös tartományokban társ-uralkodó lett, Erdélyt beúntzni kívánván, e szándékát 1773-ban márczius 10-én adta tudtúl Bruckenthalnak, ki e célra az ország alkotmányáról és földrajzi viszonyairól egy vázlatos leírást nyújtott be a császárnak.

A rövid mű kevesebb részrehajlással van írva, mint az ember előre gondolhatná, a nélkül azonban, hogy elegendő tárgyilagossággal bírna. Ellenkezőleg a ravasz államférfi szándéka szembeötlő, hogy az országról öneszméi és czélzatai szerinti képet adjon a császárnak.

Erdélynek az uralkodóval szemben létező alkotmányos állása merőben mellőztetik benne, holott a jövő uralkodónak egyik országa első látogatásánál benyújtott műben épen az lett volna a fő feladat. Ellenben nagy gond van fordítva'arra, hogy az országban a három nemzet politikai külön állása minél inkább előtérbe állíttassék. A kormánynak a közigazgatásban lábra kapott túlkapása továbbá, minden bővebb megjegyzés nélkül, mint létező rendszabályok hozatnak fel s hogy igen hosszások ne legyünk, némely viszonyok czélzatos elferdítéséről világos például szolgálhat azon fogalmazás, melylyel a vázlat írója azon kétségtelen törvényes tényt behálózni igyekszik, miszerint a királyi táblának hatósága kevés esetekben a szász nemzetre is kiterjed. „A királyi táblának, így szól, a szász nemzet fölött nincs semmi hatósága s csak kevés esetekben erőltetett reájok kötelezettségeket a többség némely országos

törvényezikkekben.“ Lehet-e ennél országos törvényről tendentiosusabb fogalmat adni? De az eszes korona-örökös előtt czélszerűbb volt a szenvedélyes nyilatkozatok gondos kikerülésével az elferdítéseknek minél simább alakot adni.

A korona-örökös 1773-ban május 27-én érkezett minden pompa nélkül Szebenbe, 13 napot mulatott azon vendéglőben, mely róla azóta „Római császárhoz“ czímeztetett. Úgy látszik erdélyi mulatásából vitte magával a korona-örökös azon fogalmakat és ismereteket, melyek később a nemeskeblű, de hő vérmérsékletű és hirtelen felinduló uralkodónak az egyetemes magyar alkotmány felőli balfogalmainál egy részben tényezőül szolgáltak s hazánkat tíz évig a téves kísérletek ösvényére terelték.

Ez évben töröltetett el a jezsuiták szerzete, mit a császárné kéziratával adott tudtára Bruckenthalnak, s ugyanez évben léptetett ő előbb — saját kérelmére a sz.-István rend másodrangú keresztesévé.

E kitüntetésnél azonban nagyobb várakozott Bruckenthalra. Két kard egy hüvelyben meg nem férhet s ezért egyiknek távozni kelle.

Gróf Auersperg rövid kormányzása alatt nem felelvén meg az uralkodás várakozásainak, 1774-ben Krajnába tétetett át, s helyébe az irt év július 5-én Bruckenthal neveztetett ki királyi biztosnak és a kormányzék elnökének, s fizetése, eddig vont többféle mellékdíjai elhagyásával, együttesen nem kevesebb, mint 24,000 forintban állapított meg. Már kinevezése előtt oda útasított Bruckenthal, hogy a bekövetkezendő adózási korszakra az új javítások iránt tegyen előterjesztést; július 23-án pedig a kormányzéknek meghagyott, hogy az ő vezetése alatt urbért dolgozzon.

Az előre kijelölt 6 évi határidő szerint az adó iránti új módosításoknak, vagy a divatos műkifejezés szerint az új adórendszernek 1776-ba kellett volna életbe lépni; de az előkészületek hosszabb időt igényeltek s az ügy 1777-ben egy államtanácsban megvitattatván, azon legfelsőbb intézkedés tétetett, hogy az új adórendszer behozatala egy időre elhalasztassék, egyszersmind pedig a kormányzékhez pontos megtartásul némely előmunkálati útasítások küldettek. Mialatt a kormányzék a fennebbi rendeletek teljesítésében fáradozott, azon újabb rendeletet kapta, hogy a

nyert útasítások szerint teljesen új rendszert dolgozzon ki és terjeszse legfelsőbb vizsgálat alá.

Ez állapotban találták az erdélyi adórendszert II. József császárnak, valamint egyebekre úgy ez ügyre vonatkozó nagyszerű tervei. De ezek a császár többi czélzataival együtt meghíúsultak s a későbbi erdélyi országgyűlések ellenkező irányú törekvéseit is siker nem koszorútván, az erdélyi adórendszer, sőt az adómennyiség is említést alig érdemlő változtatással, a közelebbi forradalomig a feunebb röviden vázolt állapotban maradt.

1778-ban Bruckenthal ajánlatára a közigazgatás könnyítése végett Fejérmegye igen messzire terjedő és szétszórt fekvése miatt, Alsó- és Felső-Fejérmegyére osztott.

Mennyire birta Bruckenthal a császárné bizalmát, megtetszik az utóbbinak említett évben október 1-jén hozzá intézett kéziratából, mely szerint őt felhatalmazta, hogy különös esetekben hozzá közvetlenül írjon, hogyha valamely legfelsőbb rendelet iránt aggodalommal viseltetik, visszairjon, csak a felség újabbi intézkedése lévén minden haladék nélkül végrehajtható.

Továbbá, valamint más országok főnökeinek a gyors-posták és futárok használása belátására bízott; úgyszintén az is, hogy minden évben vagy minden másodikban Bécsbe utazhassék. Különösen szívére lön pedig kötve az igazság kiszolgáltatása, a katonasággal, kincstárral és más hivatalokkal való jó egyetértés.

Hogy az útasításban minden vallás és nemzetbeliakkal követendő egyenlő bánásmódról is világos említés tétetett, ezt mint divatos szólásformát természetesnek találjuk, a nélkül, hogy az által a régi eljárás, mely se a különböző vallásúakra, se a különböző nemzetiségekre nézve részrehajlatlan nem volt, legkevesebb változást szenvedett volna.

Bruckenthal, mint főkormányzéki elnök is főgondjai közé sorozta nemzete jólléte előmozdítását, mi annál szükségesebb volt, minthogy Bausnernek hiányos ügykezelése miatt történt elmozdítása óta a szász-ispáni hivatal betöltetlen maradt. A fennebbi érdektől indítva, 1774-ben Bruckenthal rendeletet eszközölt, hogy a szászszékek majorság-pénztárainak gyarapítása végett közheleiket eladhassák, hogy a szász helységek határperci az egyetemről a királyi kormányzékhoz ne fellebbeztessenek. Ezen világos

törvényen alapuló gyakorlatról a szászok nem helyesen állították, hogy Endre király kiváltság levelével ellenkezik.

1776 ban Bruckenthal legfelsőbb helyen azt indítványozta, hogy a szebeni főkirálybirói hivatal a szászok grófságától elválasztassék, mely utolsónak tekintélye az első alárendeltségével szerte nem fér össze. Az említett kévéssel később Bécsbe utazván, nem kis támogatására volt szebeni pap Filtsch Dánielnek, ki mint a szász-papság követe több évig mulatott fenn, hol a szász papság 10-edére vonatkozó többrendbeli perek vártak legfelsőbb eldöntésre. E körülmény Bruckenthal ellenségeinek azon vádra szolgált okúl, hogy a productionalis ítélőszéknek elosztatását azért siettette, nehogy rajta a szász papi tizedek tárgyában kelt legfelsőbb ítéletek kihirdetthessenek.

E vád ellen Bruckenthal panaszt emelt és sikerült neki 1776 június 11-éről megnyugtató legfelsőbb választ eszközölni. Mindemellett a más vallásúak iránti őszinte jóindulata bizonyítékául nem tartotta a körültekintő főúr fölöslegesnek, hogy ugyan ezen évben Szebenben az Orsolya nőszerzet templomának helyreállítását indítványozza.

Daczára körültekintő magatartásának, napról napra növekedő hatalma és befolyása Bruckenthal ellenei számát inkább szaporította, semhogy apasztotta volna, s most—miként a főúr szász életírója megjegyzi — a más két nemzetbeli haragosai közé néhány szász is vegyült.

A magyarok élén gr. Kornis Mihály állott, ki 1774 óta mint első udvari tanácsos az erdélyi udvari korlátnokság elnökségét vitte.

A császárné által kívánt véleményezés szolgált okúl, hogy a két főúr lándzsát törjön oly tárgyban, mely az országot izgalomban tartó érdekek körül forgott.

A császárné Kornisra bizta készítsen fölterjesztést az iránt: nem vezetne-e a nemzetek közti versengések orvoslására, ha a kölcsönös polgári jog (mutua concivilitas), Erdély más két nemzetbeli lakosainak a szász földön is megadatnék, miként ezzel ő felsége alattvalói az örökös tartományokban kölcsönösen bírnak? Meggyőződésünk szerint az ezme felmerülésénél nem csekély indokúl szolgált, hogy a magyar és székely katolikusoknak is nyíljk mód a a szászföldöni megtelepedetésre.

Kornis ügyesen szerkesztett igénylő véleménye feleletül Bruckenthalnak adatott, ki nem kevesebb észszel szerkesztett terjedelmesebb iratban fejtette ki ellenkező véleményét.

Az osztó igazság és a józan alkotmányos elvek nézpontjából Kornisnak igaza volt. Mert mi lehetett igazságtalanabb, mi politikátlanabb, mint hogy ugyanazon ország polgárait nézve a haza egy részében a megtelepedés, a birtokszerzés, egy szóval a polgári jogok gyakorlata el legyen zárva? A szász hazafi megtelepedhetett a magyar és székely földön, magának úrbéres, polgári, vagy nemesi birtokot szerezhetett, az említett néposztályok jogaival élhetett, ha eleget tett azon kellékeknek, melyeket a hazai törvények az említett jogok szerezhetőjére nézve megszabtak. Valamint tényleg léteztek is szász úrbéresek, magyar és székely városokban lakó szász polgárok, sőt számos nemességet nyert szászok, és ezek közt olyanok, kik magyar nemesi birtokokkal bírtak, sőt az egyetemes szász nemzet is birtokos volt a magyaföldön már régebben, s birtokai legközelebb a fogarasi adományozás által tetemes növekedést nyertek: a magyar és székely ellenben a szász városokon és általában a szász földön polgári jogot és birtokot nem szerezhetett, habár eleget is tett azon föltételeknek, melyek törvényszerűleg arra megkivántattak, s e tekintetben a hazafinak helyzete egy idegenénél hátrányosabb volt.

Igaz, hogy a szászok közti polgári jog szerzése könnyebb föltételekhez volt kötve, mint például a nemesség megszerzése, igaz, hogy a szász elzárkozottság a nagyobb számú és vagyonosabb magyar és székely nemesség megtelepedése által inkább volt fenyegetve, mint megfordítva, de az elzárkozottságnak minden világosabb fejű államférfi előtt inkább mérséklése, mint fokozása látszhaték szükségesnek, mi pedig a magyar és székely nemzet említett kedvezőbb állását illeti, az a hazai alkotmánynak volt természetes következménye.

Lett légyen azonban Kornisnak az igazság és józan államtan fogalmai szerint bármennyire igaza, a tényleges jogállás Bruckenthal mellett volt. Az 1693. april 7 én kelt úgynevezett nationalis accorda ugyanis a helybenhagyott törvények III. része 81. czime 2. cikkét előírta, mely szerint a szász földön a más két nemzetbelieknek kölcsönös polgári joga meg volt állapítva. A nemzeti accordára nézve pedig Kornis állítása alaptalan volt, hogy t. i.

az a fölkormányzó aláírásával kelt s a törvényt meg nem változtatható egyszerű iromány. Az említett accorda ugyanis Lipót hitlevelében további elintézésre fenhagyott tárgy fölött, törvényes előzmények folytán keletkezett és hiteles alakban létesült okmány volt.

Bruckenthal ellenvéleménye kétségen kívül bővölködött szűkeblü egyoldalúságokban, azonban Kornis felterjesztése is a szabadelműség és józan politika színvonalánál jóval alább állott. Ő például arra nézve, hogy a szászok megtelepedése által a megyékben és székely székekben egy új protestans vallás, az ágostai, keletkeznék, azon egyaránt jogtalan, valaminth törvénytelen, de sőt a valódi tényállással ellenkező okoskodással vigasztalta a császárnét, hogy miután a megyéken és székely székekben addig lutheranusok nem léteztek, az új megtelepedettek az isteni tiszteletet csak házaik körében gyakorolhatnak, továbbá állítá, hogy a felsőbb rendeletek szerint a megyékben és székekben a lutheranusok hivatali illetékét a kutholikusok hátránya nélkül csupán a többi protestánsokkal együtt kellene számításba venni. A mondottakkal szemben gondosan kiemeli Kornis, mi nagy előnyére lenne a kutholika vallásnak, ha a magyar és székely kutholikusok a szász földön annyira túlsúlyban levő lutheranusok közé vegyülnének.

Mit várt a tervezetváltoztatásból Bruckenthal, meglátszik fölterjesztése végszavaiból. „A magánjog és helyhatósági szerkezet közönsége—így szólt—végetlen akadályokra fog találni, s legalább több embernymokon át nehezen vezetend a célba vett üdvös eredményre. Ez időközben hihetőleg az egyenetlenséget csak szaporitandja. Az erdélyi népfajokat össze fogja ugyan keverni, de se mivelní, se javítani nem fogja. Az egész jóllétet nehezen fogja az előmozdítani, felséged szolgálatát pedig talán legkevésbbé. Azonban minden felséged akaratótól függ. Bécs, november 17. 1776.“

Az 1790-beli 19. törvényczikk az erdélyi kiváltságos nemzetek közti kölcsönös polgárjogot visszaállította. Azóta a közelebbi forradalomig félszázadnál több idő telt el a nélkül, hogy az irt törvény akár jó, akár rosz hatása nyilvánult volna. Világos innen, hogy a legeszesebb államférfiak is gyakran mennyire alávetvék alaptalan rögeszmék túlságos befolyásának, de kétségtelen az is, hogy ilyenkor számításaikban, aggodalmaik- és várakozá-

saikban mindig tévednek, A kölcsönös polgárjog helyreállítása igen jogos és helyes volt, de hogy az a különböző hazai nemzetségek fölötté kívánatos összeolvadására tüdvösen hasson, azok mindenikénél több rugékonyság, terjeszkedési és vállalkozási erő és vágy lett volna szükséges. Úgy de ezeket leiratok, törvények által decretálni nem lehetett. Erre mindenekelőtt más pénz- és hitelviszonyok és általában fejlettebb társadalmi állapot lett volna szükséges.

A császárné Bruckenthal nézeteihez járult, s hogy általában a magyar pártnak Bruckenthal ellen irányzott törekvései mi kevéssé voltak képesek állását megingatni: megtetszik abból, hogy ő fél-évvel később 1777 július 30-án kelt leirat által valóságos főkörmányzóvá neveztetett ki. E kegyet a császárné már előbb egy igen kedvezően hangzó kézirat által adta neki tudtára, melyben egy-szersmind arról értesítettett, miszerint báró Reischak udvari korlátnoknak neveztetett ki. A kéziratban még más, szándékba vett előléptetések és elbocsátások foglaltattak, oly czélből, hogy ezek iránt Bruckenthal nyilatkozhassek. Az útasításban, mely szeptember 16-áról kelt, kötelességévé tétetett a kormányzónak, hogy 1) nem tekintve vallásbeli különbségé a katholika vallást fenntartsa, 2) a törvényeket javítsa, 3) minden alattvalókkal igazságosan és méltányosan bánjék, 4) az urbéri szabályozást előmozdítsa, 5) a katonaszeirást létesítse, 6) módot indítványozzon, miként lehetne a kormányzék fölterjesztéseit legczélszerűbben ő felsége megfontolása alá juttatni.

E pontok közül a harmadik a kormányzó törvényes körét jóval túlhaladta, a 4-ik oly legfelsőbb intézkedés volt, melynek fogantatására hogy czélszerű lépések tétettek volna, arról adataink nincsenek; az 5-ik végül csak később, József idejében, jött létre. A főkörmányzó kinevezésekor Bécsben mulatott. Útnak indulván az ország határától Szebenig mindenütt ünnepélyesen fogadtatott s október 3-án tartá az irt városba ünnepélyes bevonulását.

Beigtatása erdélyi katonaparancsnok és királyi biztos báró Preiss által a legnagyobb pompával a három nemzet küldöttei jelenlétében november 13-án történt. Beigtatása után egy év sem telt el s már 1778 szeptember 28-án a császárné különös megelégedését fejezte ki az ország állapotja fölött.

Azonban már kevés ideig tartott, míg Bruckenthal az ország ügyeit hatalmas kegyasszonya kívánsága és azon elvek szerint intézhette, melyek valósitása közben együtt öszültek meg. A császárné ugyanis 1780 november 29-én meghalt s II. József másnap Erdély rendeihez intézett leiratában öröködését tudtúl adván, következő évben augusztus 21-én csupán oly czélből tartott országgyűlést, hogy az erdélyi rendek hódolatát elfogadja.

Az uralkodók nem mindig szokták országlási elveiket utódaikra átbocsátani, de még ritkábban kegyenceik iránti hajlandóságukat; Bruckenthal azonban e részben is a szerencsésebb államférfiak közé tartozott, mert bár II. József hajlamára és elveire nézve anyjától merőben különbözött, mindazáltal, úgy látszik, miszerint Bruckenthal iránt jó reményeket táplált s benne azon egyént sejtette, kinek az ország alkotmányára semmit sem adó magyar-ellenes gondolkodása módját, valamint államférfiúi ügyességét czélszerűen fogja tervei valósitására fölhasználhatni.

II. József uralkodásának mindjárt kezdetén nem késett javítási vágyának Erdélyben is szabad folyamat engedni. Egy új adórendszer czélszerű alapjának megvethetése végett az adóösszeírás és az ország felmérése rendeltetett. — A vallásos türelem 1781 október 8-án kelt királyi leirat és márczius 29-én kibocsátott kormányzékeni rendelet által kimondatott. Hasonló többé kevésbé fontos intézkedések voltak az 1782 augusztus 19-éről kelt rendelet a férfi és nőszervek eltörlése és kolostoraik megszüntetéséről. Ellenkezőleg a fennebbi szabadelvű intézkedésekkel 1781 július 4-én kelt rendelet által a zsidók lakása ismét csak Károlyfejérvárra szorítottatott; az 1781 január 18-iki rendelet által ajánltatott, hogy a cigányok megtelepíttessenek; az 1781 február 9-én kelt kormányzékeni rendelet tűzveszély kikerülése végett a vígalmaknál gyakoroltatni szokott lövöldözéseket eltiltotta; az 1781 február 15-én kelt leirat a kétágú korbács használatát az egész országban megtiltotta. Február 20-án a kormányzék megrendelte, hogy a pallosjoggal bíró Bolkács és Zsitve községe büntető pereit két szebeni tanácsos előtt tárgyalja és ítéleteit a városi tanács elébe felebbezze. 1781 májns 31-én úgy a katolikusok, mint a protestánsok részére egy közléptanodai tanrendszer bocsátatott közre s már előbb a protestáns ifjakra nézve rendeltetett, hogy 26—28 éves koruk előtt és képeességök bebizonyitása nélkül külföldre ne utazzanak.

A kereskedés előmozdítása végett 1782 márczius 31-én kelt királyi leirat és april 11-én megjelent kormányzékai rendelet a vámokat és harminczadokat Erdély és Magyarország közt megszüntette s az april 26-án kelt harmadik intézvény a szarvasmarhákra tett adót is a két ország közt eltörölte. Az 1783 január 3-án kelt rendelet által ki lőn mondva, hogy a hivatalokra való kijelölésekben ne a vallásokra, hanem a képzettségre és értelmességre legyen figyelem. Az 1783 augusztus 27-én kelt királyi leirat a kivallatást eltöröli, s megtiltja, hogy a vádlottak vallomástételre bot-ütésekkel kényszeríttessenek.

E rendeletek közt többeknek se fontossága, se üdvös volta kétségbe nem hozható, valamint világos, hogy azok általában alkotmányellenes úton jöttek létre s többen közülök a hazában létező alkotmányos és törvényes hatóságok jogkörébe ütköztek.

Az ország nemzetiségeinek, különösebben pedig a szászoknak viszonyait a fennebbi intézkedések közvetlenül nem sértették. Kétséget nem szenvedett azonban, hogy a császár hajlamának és gondolkozása módjának, mely az ellentétektől, a kiváltságoktól iszonyodott, mi sem volt inkább ellenére, mint éppen ama viszonyok. Már 1781 márczius 21 és 27-éről kelt leiratai a szász földön létező kirekesztő polgári jog megszüntetésére voltak irányozva. A szász nemzet legfelsőbb helyre benyújtott föliratában szabadkozott a fennebbi leiratok ellen.

Nem kevésbé megdöbbenő volt a szász nemzetre nézve a császárnak 1782 december 24-én kelt leirata, melyben végrehajtási fenyegetések közt a szász egyetemnek kötelességévé tette, hogy a Szent-Márton adóját, 1705-től 1782-ig járó időre, összesen 385,000 forintot haladék nélkül megfizessen.

A Szent-Márton adó (Szent-Márton napkor fizetni szokott adó) a szász nemzetnek II-ik Endrétől nyert kiváltsága szerinti adója volt. Ez adót I. Lipót császár több évig nem kívánta. A kincstár a pert iránta 1758-ban kezdte meg, 1761-ben megújította, 1762-ben felebbszetett az az udvarhoz, miután 20 évig ismét nyugodott, ekkor jelent meg az elmarasztaló legfelsőbb ítélet.

Ez ügy azonban nem tekintethetett csupán magánjogának s a szász nemzet annál inkább hihette, hogy az említett adó-hátralék megfizetésétől föl fog mentetni, minthogy a szász nemzet, fennem-

lített kiváltságával eltérőleg, már régi időtől fogva az országos adóban a Márton-adót többszörösen meghaladó adóösszeget fizetett.

II. József, hogy az erdélyi jelen viszonyokat közelebbről megismerhesse, ismét az országba jött. Ez iránt az 1783 május 19-én kelt királyi leirat értesítette a főkormányzót. A köznép folyamódásokkal özönlötte körül a fejedelmet, ki annak állapota iránt élénk részvétet tanúsított. A szászok közt lakó oláhok sem hiányoztak könyörgéseikkel, hogy a császár őket a szászok ellen oltalomba vegye, s azt eszközölje, hogy házaik építésére és élclmökre földet nyerjenek.

A császárnak a köznép iránt tanúsított leereszkedő magaviselete közhiedelem szerint egy volt azon okok közül, melyek annál túlságos reményeket ébresztettek, s a kevéssel azután bekövetkezett szomorú eseményekre is befolyással voltak.

Hogy az országban létekor a császár figyelmét az adó is különösen magára vonta, megtetszik abból, miszerint Bruckenthal 1784 márczius 27-én az erdélyi adó történetéről legfelsőbb helyre rövid vázlatot terjesztett fel.

A vádak, melyek az 1784-ik év őszén kitört Hóratámadás miatt a császár, valamint a kormány ellen emeltettek, ismeretesek. Az emberi nem egyik legszomorítóbb elvetemülésének közvetlen előmozdítása miatt a császár ellen emelt vád történelmileg még teljesen bebizonyítva nincs. Az előjeleiben idejekorán mutatkozó gyászos catastrophanak kezdetben könnyedén vétele, a késedelem és elmulasztások azonban történelmileg bebizonyított oly tények, melyek igen súlyos vádat emelnek a császár és úgy a bécsi, mint a hazai kormány ellen. Ez utóbbi vádak első sorban illetik Bruckenthalt. Ő az ország legfőbb hivatalnoka volt, birva fejedelme bizalmát s ellenállhatlan hatalommal kormányozva az országot. Neki kellett volna a császárt maga idejében a helyzet komoly és veszélyes volta iránt figyelmeztetni, és a vész megelőzésére a szükséges óvszereket kieszközölni. A gyászos esemény tőle, a hazai főkormány színheilyétől alig 24 óra távolságra ment véghez. A készülő viharra Hunyadmegye hivatalos felterjesztései több hónappal előre figyelmeztették őt. E megye föliratai, úgy a mint a vész közeledett, mind nyugtalanítóbbak voltak. Ha ő azoknak hitelt nem adott, miért küldött oly egyéneket a helyzet kitudására, kiknek tudósításait csakhamar a legszomorúbb valóság czáfolta meg? Vagy miért nem ment

magá, hogy személyes ismeretet szerezzon a valódi tényállásról? Ő előbb azt megigérté, később azonban mégis csak titoknak Kosztát küldötte el.

Általában oly eseményeknél, mint a Hóra-támadás, a szerencsétlenség megelőzése áll mindenekfölött egy eszélyes és erélyes kormány szigorú feladatában; az erdélyi kormány, midőn a baj megeseett, fő kötelességét már elmulasztotta s az elmulasztás itt annál vétkesebb volt, mivel a megelőzés könnyü lesz vala. Egy-két zászlóalj sorkatonaság előlegesen a hely színére küldve, kétségtelenül meggátolta volna a mézszárlást. De miután a baj megtörtént, folytatásának megszüntetésére, s a rend helyreállítására mi késedelmesen, mennyire hiányosan tétettek meg az intézkedések, s ha e részben Bruckenthalt mentheti az, miszerint a végső, az elhatározó intézkedés a császárt illette, de másfelől nem hiányzik-e Bruckenthal följelentéseiben azon hang és színezet, melyet a helyzet komolysága annyira igényelt volna? E helyett följelentései nem hordják-e magokon a hivatalos fölterjesztések mindennapias jellegét?

A Hóra-támadás nem gátolta a császárt abban, hogy országos újításait azalatt is folytassa.

A kormányszék 1784 augusztus 10-ről kelt rendelete ama, július 3 án kelt legfelsőbb határozatot tette közzé, mely szerint ő felsége oly czélből, hogy a közigazgatásbeli különbségeket és a különböző nemzetiségeknek egymás iránti gyűlöletét megszüntesse Erdélyben, a közigazgatás új rendjét állapítja meg, s számos törvényhatóság megszüntetésével és a szomszéd hatóságokhoz való kapcsolása folytán az országot 11 megyére osztja. Úgy a szász nemzet, mint a szebeni község ellene nyilatkozott ezen teljesen új közigazgatási rendszer által őket fenyegető veszélynek. Minde mellett szeptember 13-án végrehajtatott a rendelet, miszerint a szász városok és mezővárosok illető székeiktől elszakasztatván, a szászföld eddigi fűlosztása helyébe, Szeben vármegye állíttatott föl s a szászföldön új közigazgatási rendszer léptettetett életbe. A szász nemzettől továbbá nemesi birtokai elvonattak, s a nemzet szebeni levéltára a kormányszékibe kebeleztetett be.

A fennebbi teendők végrehajtására és az új szebeni főispán Rosenfeld György András beigtatására a kormányszék királyi biztosokúl az országos rendek elnökét *) báró Bánffy Farkast és

*) E hivatal be volt töltve, jóllehet már több mint 20 év óta nem volt országgyűlés.

kormányzékai tanácsos gróf Kemény Farkast nevezte ki, kik midőn teendőiket végre kívánnák hajtani, a szász nemzet újabb óvásiban ellene nyilatkozott ezen átalakításból reá következő minden hátrányoknak.

A császár már ezelőtt, május 11-én kelt leirata által a német nyelvet hivatalos nyelvvé emelte s annak behozatalára november 1-jét határozta. Bruckenthal eszélyesebb volt, semhogy az ajándéknak, különösen a létező körülmények közt, kétes voltát fel ne ismerte volna, s már november hó 30-án tett fölterjesztésében értesítette ő felségét azon alkalmatlanságról és aggodalmakról, melyeknek okúl szolgál a német nyelvben járatlansága úgy a tanácsosoknak, mint az alsóbb személyzetnek.

A főkormányzó 1785 szeptemberben Bécsbe utazott s 1786 márcziusban tért vissza. Ez alatt november 12-én a császár aludvari korlátnok gróf Pálffit oda útasította, hogy az Erdélyben tervbe vett javítások iránt Bruckenthalal értekezzék. Hogy Bruckenthalnak nézete a császár terveitől sok részben eltért, az előzményekből könnyen föltehető. Mindamelllett a felsőbb rendelet nem soká várata magára, melyben a czélba vett átalakítás végrehajtása elrendeltetett. Ennek főbb pontjai a következők voltak.—A kincstárnokság a kormányzékkel egyesítettet. A megyék három kerületbe osztattak be. Az első kerület Hunyad, Szeben, Fejér és Küküllő megyékből állott Szászsebes székhelylyel s e kerületben királyi biztosnak gróf Kemény Farkas neveztetett ki.

A második kerület Fogaras, Háromszék és Udvarhely-megyét foglalta magában, székhelye Fogaras, királyi biztosa pedig Bruckenthal Mihály, a főkormányzó testvérének fia volt.

A harmadik kerületet Kolos, Torda és a két Szolnok megyék alkották, Kolosvár székhelylyel és Teleki Ádám királyi biztossal.

Megrendeltetett továbbá, hogy Magyarország hasonlatára Erdélyben is legfelsőbb törvényszékül egy hétszemélyes tábla állittassék, mint egyik osztálya a kormányzéknek, hogy az irt kerületekben három kerületi tábla legyen, hogy az igazság czélszerűbb kiszolgáltatása és költségkimelés végett a királyi tábla a hétszemélyes tábla helyére vitessék át s e két törvényszéknél a kezelés és alsóbb személyzet egyesítettessék, végül intézkedés tétetett, hogy a tartományi és kamarapénztárak egyesítettessenek.

József a Hóra-támadásnak helyesen egyik fő okát ismerte fel az úrbéres néposztály szomorú helyzetében. Ennek könnyítésére volt intézve az 1785 augusztus 21-én kelt rendelet, mely az úrbéreszek személyes jobbágysága eltöröltetett és azok szabad költözködése meg lön engedve. Ezt 1786-ban az úrbéri összeírás elrendelése követte. A lárdatlan köznépnél úgy egyik, valamint másik rendelet különböző félreértésekre és ellenszegülésre szolgáltatott okot, melynek gyakori esetei fordultak elő Küküllő és Udvarhely, valamint Belső Szolnok megyékben. Nevelte e rendetlenséget az ínség, mely a múlt évi rosz termés következtében az utóbb említett megyében, valamint Kolos és Doboka megyékben uralgott; Belső-Szolnok megyében több helyen, különösen pedig Libatón, Ünőmezőn és Sztojka falván fegyveres erővel szegültek ellene az úrbéreszek az úrbéri összeírásnak. A kormányzók czélszerű intézkedése következtében az ellenszegülés néhány hónap alatt megszűnt.

Bruckenthal az udvari alkornlátokhoz október 18-án 1786-ban tett fölterjesztésében a fennebbi zavarok okát abban kereste, miszerint a jobbágyok azon hiedelemben vannak, hogy a személyes jobbágyság eltörlése által ők nemcsak a szabad költözködéssel, hanem az úrbéri szolgálatra nézve is a zsellérekhez hasonlókká tétettek s így hetenként nem, mint annak előtte, három, hanem, valamint a zsellérek, csak két vagy néhol egy napi úri szolgálattal tartoznak.

A földesurak legnagyobb része ellenben a felsőbb rendelet értelmében előbbi szolgálatjokra kényszeríték őket, jöllehet többen a főkormányzó kérése következtében jobbágyaik tartozását is a zsellérekére szállították le.

Igaz, folytatja a főkormányzó, hogy a költözködési nyiltparancsban az áll, hogy az abban nem foglaltakra nézve tartások magokat a jobbágyok a régibb rendeletekhez. E rendszabálylyal azonban egy későbbi és 1785 ben november 14-én kelt felsőbb rendelet ellenkezik, mely ama földesurak folyamodására válaszul kelt kik jobbágyaikat vétel útján szereztek s károsodásuk miatt emeltek panaszt. E rendelet a panaszlókát kérésüktől elmozdítja, megemlíti továbbá, hogy a kormányzók már 1775-ben és 1776-ban az örökös jobbágyok és zsellérek közti különbség eltörlését véleményezte s végül azon következtetéshez jut, miszerint az eddigi különbség az örökös és szabad jobbágyok közt többé nem létezik. Bruckenthal ezen különböző értelmű intézkedésekre nézve fölvilágosítást kért

minthogy a nézetek ellentéte mellett az úrbér rendszeres behozataláig tartós csendességre nem számíthatni. E fölterjesztés egygyel több adatot szolgáltat arra, mily ügyes szószólója volt Bruckenthal a szabadelvűségnek ott, hol az a szász érdekek be nem ütközött.

Az udvari alkorrátnok más nézponokból tekintette a dolgot szerinte ama rendelet, melyre Bruckenthal fő súlyt fektetett, egyedül azon esetre vonatkozott, midőn régibb vásárszerződések vonatnának kétség alá, a közbejött szabad költözködési nyiltparancs okozta károsodás miatt, s kinyilatkozattatta, miszerint a felszabadult jobbágyok úrbéri tartozásában annál szükségesebb a felszabadító nyiltparancs intézkedését venni alapul, minthogy az adórendszerben is különbség van téve a jobbágyok és zsellérek közt.

A dolgok megváltozott rendje nemesak a magyaroknak különösen a magyar kiváltságos osztálynak és polgárságnak volt ellenére, de a szászok is nagy ellenszenvvel viseltettek iránta. Nyelvök és a papi tized kivételével, a szászok is minden jogukat és kiváltságaikat elvesztették. A császár az alkotmánynak és nemzetiségök megkímélése iránt emelt kérvényeiket türelmetlenül útasította vissza; sőt megtiltotta, hogy folyamodásaikban nemzetiségökről és a királyi földről említést tegyenek.

E mozgalmak és az elégtelenség közepett lépett le Bruckenthal a politikai szinpadról. Lelépésének közelebbi körülményei és indokai előttünk ismeretlenek. Adatunk még arról sincs, hogy a magas politika kiméletesb eljárású módora szerint elbocsáttatását az iránti folyamodással előzte volna meg. Szász életirója Schazer a Bruckenthal családdal szoros összeköttetésben volt. A család e legkitünőbb tagjának, sőt fő megalapítójának életére vonatkozó több adatok álltak neki rendelkezésére. Ő Bruckenthal élete kevésbé fontos eseményeiről is pontos részletességgel szól, ellenben a Bruckenthal visszalépését megelőző körülményekről csak tálgatásokba merül.

Talán, így szól, Bruckenthal conservatív (?) iránya miatt volt a császár előtt kevésbé kedvelt, talán ellenségei emelkedtek túlsúlyra, vagy talán mindkét ok vonta el tőle az uralkodó addig élvezett kegyét.

A császár 1787 február hóban nyugalmazta őt, indokul megszire haladott vénsége hozatott fel; nyugdíjkép 4000 forint rendel-tetett, s érdemei méltánylásául sz. István nagy keresztyével aján-

dékoztatott meg. Azonban e csekély nyugdíj is kegyvesztésre mutatott, s a vénségből meritett indokot megezáfolta az, hogy Bruckenthal nyugalmazása után még 16 évet élt, egy-két utolsó évét kivéve, folytonos munkásságban.

Bruckenthal helyébe gróf Bánffy György az egyesült magyarországi és erdélyi korrláttnokság al-korrláttnoka neveztetett ki főkormányzónak, kit Bruckenthal azelőtt 5 évvel igtatott be felsőbb rendelet következtében kincstárnoki hivatalába. Az új kormányzó május 8-án érkezett Szebenbe.

Mielőtt Bruckenthalt magányába kísérnök, említsük meg röviden házi életét, valamint egynémely tetteit, melyek különösebben Szeben emelésére vonatkoztak, s mégis úgy az államférfi, mint kora bővebb ismertetésére szolgálnak.

Bruckenthal házi köre legjobb rendben tartott, díszes, sőt bizonyos mértékig fényes volt. Számos, díszesen ruházott cselédjei mind szászok voltak. Mint főkormányzó udvari zenekart is tartott. Nagy ünnepeken népes nemzetsége tagjai mind nála ebédeltek. Házánál a szász nyelv divatozott, s a főúr neheztelését nem titkolta el azon szászok, különösen katonatisztek iránt, kik udvarlásuknál németül szólaltak meg.

A báróné halála és Bruckenthal hivatalából való visszalépése után, e fényes háztartás meg lön szorítva.

Bruckenthal nemcsak saját építményei által igyekezett Szeben díszét emelni, de e célra még többet tett befolyásával kieszközölt két rendelet által, melyek közül az 1761-ben kelt a hivatalos szállásokért méltányos bért szabott, a másik későbbi kelettel az újon épült házakat 10 — 12 évig a szabályszerű szállástehtől is mentté tette.

1752 és 1757 közt Erdélybe 1022 protestáns család 2759 lélekszámmal szállíttatott be Ausztriából, Styriából és Karinthiából 14 szállítmányban. E bevándorlók közül (Transmigranten) 42 család számára részint az ők, részint kincstári költségen épült Szebenben az az épület, mely a Tranzsament nevet viseli.

A bevándorlók a városi lakást kellemetlennek találván a szebeni majorokban, valamint a szomszédos falvakban helyezkedtek el, s báró Ditrich, ki a költözködést vezette, a császárnénak azon tervet adta, hogy az épületet kaszárnnyává vagy rokkantok házává fordíttassa. Ezzel ellenkezőleg a kormánysszék 1763-ban felsőbb

helyről felszólított, venné reá a szebeni tanácsot, miszerint ez épületet mérsékelt áron vegye át. A tanács erre hajlandónak mutatta magát, csak annyit kérvén, hogy az állam irányában fennálló követeléseinek egy része fizettségé vissza, hogy ebből a bevándorlók építési költségeit legalább egy részben kifizethesse. Míg e fölött az irogatások folytak, jezsuita abbás Delpini kivitte, hogy a többször említett épület egy katolikus árvaházzá alakítottatott át, s Delpini az intézet igazgatójává neveztetett ki; s annak 1770-ben külön hatóság és pecsét adományoztatott.

Bruckenthal, ki ebben nemcsak a nemzetnek, hanem a protestánságnak is nagy sérelmét látta, mindent megtett, hogy az épületet a szebeni község számára megtartsa; de törekvései a furfangos jezsuita ellenében sikertelenek voltak.

A szamos-ujvári és erzsébetvárosi örmények, az előbbieket 1758. április 17-én, az utóbbiak az irt évi november 28-án, kiváltságokat nyertek, s a polgári jog nekik a városokban általában megengedtetett. Ennek az ország rendei 1759-ben ellentmondottak. Bruckenthal 1767-ben felterjesztést tett, be kívánván bizonyítani, miszerint az örmények említett joga a városokra nézve hátrányos. Midőn e felterjesztést ő felsége elfogadta, ugyancsak Bruckenthal helyesléveléményével támogatta a szebeni kereskedői társulatnak azon kérelmét, hogy Pátrubán örménynek kereskedelmi szabadsága Szebenben megsemmisítessék, de a császárné kétségtelenül vallásos érdekektől vezéreltetve, azt felelte, hogy a dolog előbbi rendelete mellett marad. Hasonlólag füstbe ment a főkegybíróknak azon igyekezete, hogy Resinárt (Städterdorf) Szebennek megtartsa. József császár ugyanis a báró törekvéseit azon hatalomszóval szüntette meg: „Úgy akarom, úgy parancsolom.“

Hasonlólag sokat tett Szeben szépítésére az is, miszerint Bruckenthal 1780-ban indítványba hozta, hogy a czéhek tavai, melyek a város alsóbb fekvésű környékét egészen elfoglalták, betöltessenek. A czipész czéh tavaának egy része már 1740-ben betöltetett.

Bruckenthal a hivatali pályáról visszalépve, azon foglalkozásokban talált időtöltését, melyek nem ösmerik az unalmat, s melyeket egy szorgalmas, de nem túlfeszített szellemi munkásság a késő vénsegtől sem szokott megtagadni.

Mulatása helyét, télen Szebenben, más évszakokban rende-

sen falun választotta. Magán ügyeiről s okszerűn folytatott gazdaságáról gondoskodott. Tudományos foglalkozásait folytatta. Gazdasága egy volt hazánkban ama korszak legrendesebb, legjelesebbjei közül. Elismert nemes fajú ménese volt, s mi akkor a ritkaságok közé tartozott, 1774 óta spanyol eredetű nemes juhokat tenyésztett. Huzamosabb időn át gyűjtött könyvtárában, pénz-, ásvány- és képgyűjteményében tudományos és művészeti hajlamának és szorgalmának nemcsak örvendetes eredményét szemlélheté, hanem egyszersmind hajlott kora munkásságának legkellemesebb tárgyát találhatta fel. E gyűjtemények gyarapítása ügyében érdekes levelezéseket folytatott; a mi pedig a komolyabb tudományos foglalkozást illeti — a legjelesebb művek olvasása és tanulmányozása mellett a téli estéken hetenként rendszeren egyszer maga körül gyűjté Szeben legműveltebb férfait, midőn a szellemdús társalgás és vitatkozás tárgyát a hazai ösmeret képezte. A szabadkőmives rendnek mindvégig buzgó tagja volt, s e rend Szebenben 117 tagot számlált. Az ország politikai változásai iránt visszalépte után is nagy érdeklőséggel viseltetett Bruckenthal. 1790-ben január 28-án történt, hogy József császár, a vallásos türelemre és a jobbagság felszabadítására vonatkozó rendeletei kivételével minden egyéb rendeleteit visszavonta. Utóda II. Lipót ugyanazon év márczius 4-én erősítette meg ama visszavételt. E fejedelemnek május 26-án 1790-ben kelt rendelete helyreállította Erdély alkotmányát, úgy államjogi, mint igazságszolgáltatási tekintetben. E rendeletben a szász nemzetet illetőleg más kevésbbé fontos intézkedéseken kívül a nemzet ispánjának, valamint a nemzeti consuluinak a régi törvényes módon való választása újból megerősítették, a szász nemzet levéltárának visszaadása elrendeltetik, a fogarasi uradalom, a hét bírák jószága, valamint a szász székek és vidékek birtokai visszaadatulnak, csupán a pontos és tiszta kezelés és a kormány-szék, valamint az erdélyi udvari korlátnokság fölügyelete tartatván fen. Ez intézkedések rövid időn teljesezésbe mentek s május 4-én a volt főkormányzó unokaöccse, Bruckenthal Mihály, a szebeni közönség által főkirálybíróvá és az ősi törvényes szokás szerint egyszersmind szász nemzeti ispánná választatott. E választást II. Lipót megerősítette. E megerősítés 29 évvel történt később annál, midőn Mária Terézia kegyenczére, Bruckenthal Sámuelre, esett hasonló választást megerősíteni nem tartotta czélszerűnek.

A fennebb említettekhez hasonló örvendetes esemény volt Bruckenthal Sámuelre nézve, hogy testvére fiai, egyedül az újgyházszéki királybíró Sámuel kivételével, bárói rangra emeltettek. E megelégedést azonban más események nem kevésbé zavarták meg. Ugyancsak az említett évben tartott országgyűlésen a szász nemzetnek a királyi földhöz való kirekesztő birtokjoga a más két nemzet részéről élénk megtámadásra talált, s a következő két országgyűlés a három egyesült nemzet kölcsönös polgárjogát (*jus mutuae concivilitatis*) törvénynyé emelte. Ez volt, minek Bruckenthal Sámuel 1776-ban erdélyi korrlátnoksági tanácsossal, gróf Kornissal, szemben sikeresen ellentállott. Ehhez járult még, hogy Kolosvár a kormányzéknek Kolosvárra áttételét kérelmezte, s ez, daczára a szebeni tanács 1791 február 10-én benyújtott ellenkező kérelmének, meg is történt.

E veszteségekkel szemben a kedvencz eszméitől megválni nem tudó öreg nem talált vigasztalást abban, hogy ugyancsak az említett országgyűléseken a szász alkotmány teljes helyreállítása, valamint az is törvényileg kimondatott, hogy a nemességgel nem bíró szászok is a főkormányzéknel tanácsosi hivatalt viselhessenek.

A következőzés megmutatta, miszerint a szász alkotmányt a nagyobb veszély nem az országgyűlések felől fenyegette. 1795-ben ugyanis az uralkodás a szász nemzet szabályozását hozta szünyegre. Alkalmat erre több szebeni polgárnak és székbeli parasztnak panasza szolgáltatott, kik a tanácsbelieket a közvagyomnak hűtlen kezelésével és egyéb kihágásokkal vádolták. A kormány első intézkedése a nemzet ispáni hivatalára volt intézve, oly czélból, hogy az a szebeni királybírószágtól elválasztassék s merőben kormányhivatalnokká változtassék át.

A szász nemzetnek bizonyos mértékig való szabályozását a kormánynál Bruckenthal már 1770-ben indítványozta s az ispáni hivatalnak a fennebbi módon való átalakítását 1776-ban hozta vala javaslatba. A kormány azonban a fél úton nem állapodott meg, s a következőzés megmutatta, hogy a kormányok mily kimélettel szoktak alkotmányos nemzetek szabályozásánál eljárni. Azon számos intézkedés közt ugyanis, melyeket a kormány 1795-ben kezdve egy évtizeden át a szász nemzet szabályozására nézve közrebocsátott, habár nem hiányoztak olyanok, melyek a közigazgatás előmozdítására

ezélszerűek voltak, mindazáltal jóval számosabbak voltak azok, melyek a szász nemzet ősi szabadságán és különösen szabad választási jogán tetemes és se a jogosság se a czélszerűség szempontjából nem igazolható esorbát ütöttek.

Nemzetére nehezedett e változások közt, Bruckenthal gondja oda volt irányozva, hogy szorgalmas gazdálkodása által fölnevekedett vagyonáról, tudományos és szépművészeti gyűjteményeiről halála esetére intézkedjék, s ebben nem annyira polgárius mint aristokratiai elvek szerint járt el. Házasságából született egyetlen leányát még kora gyermekségében ragadta el a halál. Neje 1783-ban május 15-én guta-ütésben halt meg röggön, katonai főparancsnok b. Preiss diszebédjén, melyet a tábornok ép a báróné tiszteletére adott.

Bruckenthal előbb általános örököséül unoka öcsésének, a szász ispánnak, fiát Mihályt nézte volt ki. Miután azonban úgy e gyermek, mint annak szász anyja meghalt, és az atya második nőül egy magyar grófnőt vett, Bruckenthal Sámuel szándékát megváltoztatta s hitbizománynyá alakított összes vagyonának örökösévé testvérének, a fogarasi kapitánynak, unokáját, báró Bruckenthal Mihály Józsefet nevezte ki.—Könyvtárának és egyéb gyűjteményeinek állandó helyéül szebeni piacz-sori házat rendelte, s meghagyta, hogy gyűjteményei a hét bizonyos napjain a közönség számára nyitva legyenek s azoknak gyarapítására, valamint a felügyelő személyzet fizetésére 36000 forint tőkét alapított. Ezenkívül még 8000 forintot hagyott a szebeni evangélikus középtanoda javára, valamint más mellékes czélokra.

A Bruckenthal-muzeum, mely könyvtárból, ásvány- és pénzgyűjteményből és képtárból áll, ámbár terjedelmére nézve nem nagy, mindazáltal, különösen keletkezése idejében, kétségen kívül a becsesebb magángyűjtemények közé számíttathatott.

Végrendelete megkésztése után egy év és pár hónapot élt még Bruckenthal, s Szebenben végelgyöngülésben halt meg élte 81-ik évében 1803 april 9-én. Temetése 3 nappal később ment véghez s az evangélikusok szebeni főtemplomában tétetett örök nyugalomra.

Ama korszakban, midőn Bruckenthal Sámuel élt és munkált, még inkább mint a múlt század végén s a jelen században, a forradalom utáni időket kivéve, a birodalmi politika adta meg jellemét, szabta ki irányát a birodalomhoz tartozó egyes országok igazga-

tási rendszerének. Ama politika a korlátlan egyeduralom politikája volt, ama politika ősi hagyományon alapult, s az uralkodó családban örökség gyanánt szállott maradékról maradéokra. A változások, melyek ama politikában előfordultak, részint csekélyek voltak, részint a körülmények kényszerűsége alatt rendszeren kevés időre történtek, hogy a kényszerűség elteltével ismét a változatlan eszmének, a rideg állandóságnak adjanak helyet.

E változatlan eszme, e rideg állandóság kevés különbséget tett az örökös tartományok s Magyarország és Erdély közt s a kivétel még csekélyebb volt a kisebb, a gyengébb Erdély mint Magyarország irányában.

Mindamellett hibáznánk, ha azt állitanók, hogy a tollunkra vett korszakban Erdély fiainak hazájok sorsára semmi befolyásuk nem volt, nem lehetett.

Nincs ország, legyen az elnyomott, legyen bár elnyomottabb, mint Erdély az említett korszakban volt, nincs ország, hol a hazafiságra, a hazafi kötelességek gyakorlatára tér ne nyílnék. Nincs kormány, legyen az hatalmas, legyen bár sokkal hatalmasabb, mint az osztrák kormány az említett korszakban, nincs kormány, melynek ereje, hatalma úgy a jóra, mint a rosszra ne növekednék azon készség által, melyet céljai előmozdítására a hazafiaknál talál, s ellenkezőleg nincs oly hatalmas kormány, mely a hazafiak megvont készségében s bár csak nemleges ellenzésében vétkes céljai kivitelénél a legnagyobb akadályra ne találna.

Ez egyedül helyes nézpontból tekintve Erdély akkori állapotát, Bruckenthal befolyása az ország ügyeire kétségtelen. Ezt ő nagy mértékben gyakorolta nemcsak kitünő lelki tehetsége, hanem azon hosszúra terjedő idő által, mely szerint majdnem negyven évet töltött közszolgálatban s ezen idő legnagyobb részében kitünő szerepe volt, vagy épen az ország ügyei élén állott.

Bruckenthal a szász nemzetnek sok hasznos szolgálatot tett. Bruckenthal nemzetéhez, vallásához mindvégig hű maradt, s ezáltal Erdély magyar főurai ellenében igen alkalmatlan példát szolgáltatott, miszerint Mária Terézia korszakában is ész és kitartó szorgalom által vallásváltoztatás nélkül is fel lehetett emelkedni.

Bruckenthal fennebbi jó tulajdonait elismerjük, mi azt sem veszszük neki rossz néven, de sőt érdemül tulajdonítjuk, hogy a magyar és székely nemzetnek s ezek főurainak még mindig kétség-

telen túlsúlya ellen nemzete democraticus érdekei mellett ellensúlyt igyekezett alkotni. De mindezt méltányolva, vajon nem esnénk-e a leghibásabb egyoldalúságba, eleget tennénk-e legkevésbé is a történelem követelményeinek, ha Bruckenthalt csupán nemzete, csupán vallása oldaláról tekintenők?

Bruckenthal 1752 óta, midőn kormányzékai titkár lett, végig, 34 éven át mindig az ország közhivatalnoka volt; de ő a saxonissimikhez tartozott, midőn kormányzékai titkár lett s állandóul saxonissimus maradt, akkor is, midőn több mint 10 éven át, mint kormányzékai elnök és főkormányzó az országos ügyek élén állott.

Eltekintve az 1780-tól 1786-ig lefolyt időtől, mely alatt leginkább a Hóra-támadás körül érheti hibáztatás Bruckenthalt, az 1754-től 1780-ig lefolyt évek magok nemökben Erdély egyik legszomorúbb korszakát képezik. Tagadhatatlan, hogy az önkény az említett évek előtt, valamint azután, nemcsak egyszer lépett fel erőszakosabban és több pusztítással, mint az írt évek alatt: mindemellett hazánkban nincs korszak, melyben ugyanazon önkény csendben és láthatólag békés eszközökkel több és fontosabb alkotmányos jogokat sepegette volna el, mint az említett években. Ez alkotmányos jogok fontosságát fennebb bővebben felfejtettük, semhogy azok elősorolására visszatérnünk szükséges volna. Ez alkotmányos jogok lerontásában Bruckenthalnak nagy része volt. Ő nemcsak mint hivatalnok rendes hivatali szakmájában rombolta azokat, de a vétkes célra különös megbízásokat vállalt, s általában a korszak rombolásainak főtervezői, legügyesebb, legernyedettebb munkásai közé tartozott.

Kétségen kívül a szász nemzetnek is voltak elavult az okosság a józan politika kívánalmait ki nem elégitő jogai, de miként láttuk, Bruckenthal azokat mégis oltalmába vette, hozzájuk egy államférfihoz nem illő rögzérettel ragaszkodott; ellenben a legnagyobb készséggel nyújtott kezet arra, hogy a magyar és székely nemzet alkotmányos jogai, sőt az egyetemes hazai alkotmány egyes oszlopai rendre kidöntessenek. Ama jogok közül többek mellett a szászok jogai, érdekei békében megállhattak volna; ez oszlopok pedig a közös haza, valamint a szászok jóllétének is hasznos támaszait képezték.

Az ország más két nemzete, valamint az egyetemes haza ellen elkövetett e nagy hibák, sőt vétkekkel szemben mily csekélyekké

vadnak össze Bruckenthalnak nemzete és vallása iránti érdemei is, ha megfontoljuk, hogy épen a más két nemzet és az egyetemes haza ellen elkövetett ama hibák árán nyert ő szabadságot vallása megőrzésére, nemzete érdekei oltalmazására, ha ezt fontolóra vesszük, vajon a politikai ildom szempontjából is nem kell-e Bruckenthal Sámuel t oly vásárlónak tekintenünk, ki a keveset, mit megszerzett, fölötte drágán fizette meg?

Vannak, kik Bruckenthal azzal vádolják, hogy hivatali befolyását öngazdagítására is fölhasználta. E részben legfőlebb csak annyit vehetünk neki szemére, hogy hivatali kortársai e divatos vétkén jóval felülemelkedni nem tudott. Udvari korlátnok gróf Bethlen Gábor, ki egyéb tekintetben is kevésbé volt különb nála, a fennemlített tulajdonra nézve véle egy híron pendült.

A Bethlen-adórendszer folytán az országjövendelmei az ország-szükségeit tetemesen felülbaladták. Szükség volt tehát kiadási czimekről gondoskodni, hogy a jövedelem túlságosnak ne láttassék.

A bureaucratia s élén Bethlen Gábor mit tarthata ki váratosb-nak, mint ha egyik ily kiadási nem „a magokat jól érdemesítették alapja“ (fundus bene meritorum) czimét nyeri. Ez alapba való-sággal több éven át, évenként 30,000 forint folyt be. Az országos rendek közül többeket ez alapból részesülhetés reménye, másokat a korlátnok és királyi biztos befolyása nyert meg, s így a fennebbi kiadási czimet az országgyűlés is elfogadta.

Midőn Bethlen Gábor a kincstártól a fennebb említett nagy birtokokat szerezte, kormányzéki titoknokot és egyszersmind korának már említett érdekes emlékiróját, Halmágyi Istvánt, bizta meg arra, hogy a szerzemény ügyét az országban intézze.

Halmágyi emlékiratában úgy nyilatkozik, miként kezdetben senki sem hitte, hogy Bethlen Gábor képes leend a birtokokért, melyek egyébiránt többet értek, az 500,000 forintot kifizetni, ők magok se hitték ezt, de, így folytatja, a szerencse kedvezett Bethlen Gábornak.

Ő két éven át a magokat jól érdemesítették alapját magának kieszközölte. A harmadik évben Webernek a fennebbi alapból 15,000 forint utalványoztatván, ez is oda Bethlen Gáborhoz esuszott. Ugyanonnak a gubernátorné ura érdemeiért 20,000 forintot nyervén, ő ez összeget kamat nélkül Bethlen Gábornak engedte.

GR. TELEKI DOMOKOS.

ROKONAINK EPIKÁJA.

A nemzetek irodalmát rendesen azok szellemi képzettsége — nem ritkán de nem helyesen egyszersmind — képessége tükréül is szokás tekinteni. Ha valamely nemzet irodalma mindazt vagy legalább ennek nagy és jellemző részét hamisítatlanul foglalná magába, mit a nemzet összes szellemi ereje teremteni tud s folyvást teremt: azon szokás ellen semmi helye sem volna a kifogásnak. De miután irodalom alatt többnyire csak mű-irodalmat ért a világ — s arra, hogy a nemzet összes szellemi erejének nem csupán írott nyilatkozásait is ösmerje, elég alkalmá soha sincs: ítélete sohasem lehet általánosan érvényes. Egyes író főképen azon osztályt képviseli, a melyhez képzettségénél fogva önmaga tartozik: nemzetét, a melynek tagja, csak azután és annyiban a mennyiben annak nem csupán nyelvén ír, hanem egyszersmind úgy is ír, hogy annak gondolkozását, érzelmeit, észjárását, fölfogását hiven követi s fejleszti. Nem lehet oly elvont tárgya, melynél a nyelv használása által ezt bebizonyítani lehetetlen volna neki. Talán egyetlen nemzet sincs, melynek kivételkép egy-egy oly írója ne akadna, a ki a mit élteben ír, ily alakban ne írná meg. De mi egy ember élete, s mi az a mit ez alatt ír? Csak egy első rendű csillag lehet a nagy a végetlen égen. Körülötte mennyi a sok bádjadt, halvány fényű testvér, az a néha alig látszó, el-eltűnő s kissé újra megcsillámló sűrű sereg, melynek egyik-másik tagját sokszor az a távolság teszi észrevehetetlenné kívül a közláthatáron, honnan világát lövelné; vagy önbaja vagy valamely divatos kór szinteleníti annyira, hogy fény helyett fél árnyékot vet vissza saját fájára, az utánzás fölvert pora, az izetlenség és szenvelgés köd-nevelő szellője burkolja oszlohatatlan fellegbe. Ezekután mondani ki ítéletet valamely nép képessége-

fölfogása, észjárása és életrealósága fölött, — egyre megy a csil-
lag-jóslással, minek alapja legszelidebb elnevezéssel is előítéletnél,
célja pedig ámitásnál egyéb nem volt és nem lehet.

Bármely nép szellemi képessége fölül annak kivált egyetemes
alkotású szellemi művei nyomán lehet helyesen itélni. Ezekben tükrö-
ződik szerintem leghívebben a népek azon egyénisége, melyet Erdélyi
J. legújabbán az irodalmak főfő szépségének méltán nevez. Azon
hagyományok, mondák s költemények tartalmából s alakjából lehet
csak következtetni, melyek nem egyesektől származtak, hanem
egész embernyomok gyarapító s alakító elbánása által jöttek létre,
s melyekhez az anyagot nemzeti hajlam választja s az alakot a nem-
zeti szellem soha véget nem érő mozgalma idomítja. Egy szóval oly
szülöttei a nép összes szellemének, melyeket az a naivság emlőjén
növel nagyokká. A népisme ezek vizsgálása által éri el a tetőpontot
s emelkedhetik fel oda, honnan — ha céljai tiszták — igaz s való
fogalmakat állíthat fel s terjeszthet el egy-egy népnek életéről, szel-
leméről. A mely népnek hagyománya, mondái s népköltészete ki-
sebb vagy nagyobb mértékben még nincsenek egybegyűjtve, s
általában ezek ismerése nélkül, — nincs a földön oly tudomány, a
mely arról részrehajlatlan s hibátlan véleményt tudjon mondani.

Nem csuda hát, hogy ha korunk, mely kiváló nagy mértékben
irodalomtörténeti tanulmányokkal bajlódik, napról napra nagyobb
figyelemmel van a népköltészet, mondák, hagyományok iránt. Ön-
álló művekben ép úgy, mint a mindent felölelő folyóiratok lapjain
s a történelmet kutató füzetekben sűrűen meg-megújuló erővel s
igyekezettel vétetnek vizsgálat alá a népek ilyszerű őskötésai.
Míg a harc eldöntetlenül egyre foly az éposz elmélete fölött és azon
néhány csoda mű, mely e nemben az aesthetikai viták oly méltó tár-
gyát képezi, majdnem utólérhetetlen mintaként magyaráztatik: a
történet műzsája is megérkezik és kincsei azon részét, a mely egy-
egy hajótörés alkalmával a syrének öltöztető keze által mentetett
meg,—igyekezik megjelölni.—Hogy az ilyen megjelölés mennyire
dönt s milyen befolyást gyakorol a már rég megállapodott néze-
tekre, s mennyire új rendet hozhat be egy vagy más irodalom rend-
szeres történetébe: fényes példa erre egy mű, mely csak az imént
jelent meg e czim alatt: „Histoire légendaire des Francs et des
Burgondes, aux III-e et IV-e siècles, par Eugène Beauvois Paris,
1867.” E mű nem éri be a Roland ének dicsőítésével, mely mint a

francia nemzet nagy nemzeti éposza szokott rendszeren említettetni s melyet még a németek is Homér és a Nibelungenlied után kezdenek a sorba fölvenni. Nagyobbat, a nemzeti életben tárgyánál fogva mélyebben gyökerezőt s a nemzet őstörténetével szoros kapcsolatban állót keres és talál a *Völsungasaga*-ban.

Tudjuk, hogy a Nibelungenlied hazája Ausztria, valamint azt is, hogy a Nibelungenlied elemeit már az Edda magába foglalja. A *Völsungaságának*, mely két főrészre a Brynhilde és Gudruné mondákra oszlik, tárgya igen sokrészben rokon amazokéval. Személyei közül czéломhoz képest csak Attilát említem meg, a kiről szól az Edda is, s utána a Nibelungenlied. Hunokról zeng részben a *Völsungasaga* is; említi azok királyát Budlét, ennek leánya Brynhilde, fia pedig Atlé rettenetes arcú, magas termetű, nagy vitéz, később atyja utóda a királyságban s Sigurd és Gudruné leányának Svanhildenek férje. Neje által öletik meg. Ki sem álmodta még eddig, hogy a három külön helyen előforduló Atlé név nem ugyanazon Attilát illeti, ki mindhárom helyen mint a hunok királya szerepel.— Beauvois másként vélelkszik. Fölhossa, hogy míg az Edda s a Nibelungenlied Attilája hunjaival a Duna partjain tanyáz, addig a *Völsungasaga* Atléja s hunjai az Elbe mentén alkottak birodalmat. Bebizonyítani igyekezik, hogy ez utóbbi nép nem más, mint kiket a történelem *chauci* és *huni* név alatt ismer, s hogy ezek a IV-dik század közepe táján viszázkodtak a frankokkal, míg Attila és hunjai az V-dik század folytán váltak rettenetesekké. Szerinte Atlé szász fajú nép fejedelme, a *Völsungok* frank királyok s a *Giukungok* niffung vagy burgond fejedelmek; a Nibelungenlied pedig zavaros travestálása az ősi francia nemzeti epósznak, — a *Völsungaságának*.— Beauvois könyvét, éles elmére mutató hypothesisaival együtt a francia itészet igen jól fogadta— mint ezt a *Revue Contemporaine* 1867 november 15-diki füzetében megjelent ismertetés is mutatja, — s nagyon hihető, hogy az általa előidézendő viták még élénkebbé teendik egyfelől a nyomozást, másfelől az eposz elmélete fölött eldöntetlen folyó harczot. E nyomozások derítik egyúttal fel, mennyiben oszlik el a köd, mely a francia nemzet ősi történetén szintén borong és e viták igazolják vagy vetik el azon eszmét, hogy a *Völsungasaga*-ban a francziák ősi nemzeti éposza volna fentartva.

A mi ősi népköltészetünk nagyobb szerű alkotásait a történet

vagy költészet műzsája egész épségükben hijába keresi. Naiv époszunk keresztyén krónikásainknál megannyi Medea kéz közé került, kiknél szétmarezangolt absztyrtusi tagjai némely izecskéjét itt-ott találhatjuk. Apró s újabb alkotásai egybegyűjtésével is csak hogy épen el nem késtünk, melyek azonban nem pótolhatják amannak elvesztését. Nekiünk történetelőtti történeteinket ős nemzeti éposz nem rajzolja elénk; a mi meséinkben ősí hagyomány van — csekély kivétellel — nem nemzeti az, hanem csupán csak emberi. Ugyan ezt is népünk szelleme dajkálta s magának nevelte, de szülői gondja csakis itt kezdődött. Igaz, hogy a nemzeti lételt ez sok részben jóval megelőzheti, lehet, hogy talán szülői részt is követelhetne azok irányában: de míg ehhez annyi számtalan tart jogot, addig az, a mi elveszett egyes-egyedül csak édes magáé volt!

A velünk rokon nemzetek, mondhatjuk, hogy egy sorsban osztoznak velünk. Népköltészetök alakjai a testvériség hajdani emlékezetét egyáltalában nem költhetik fel bennünk, — nem ismerhetjük azokat olyanoknak, melyekkel valamikor testvéri szeretettünk gyermekkori ártatlanságában együtt báboztunk volna. Ők viszont nem mondhatják el, hogy azok csupán az övék, történeti alakjaik költőileg öltöztetve. — Mindannyian a mythosz azon ős leplén osztoztunk meg, mely az összes rokonságra az egész emberi nemre egyenlően borúlt amaz általános gyermekkorban, melyben együtt szenderegünk. Azon csudás alakokkal tele hímzett leplen, a mely midőn nőttünk, mind inkább elégtelenné vált arra, hogy alatta elférhessünk. Egy sem akarván alóla kimaradni, addig vontuk, feszegettük, míg végtére egy-egy darab foszlány szakadt a markunkba, s egy-egy része vele együtt azon csudaalakoknak, a mik rá voltak himezve. Kiknek az óriás karja, kinek a sárkány egy feje, vagy tündérszem, boszorkány orr, szárnyasló, lábatlan madár, babszemjankó, hüvelykmatyi, kötélábn csonka manó, varas-béka, esztelen nyúl, tépett varjú, griff madár és a többi. E foszlányok toldozgatásából s a megcsonkult alakok kiegészítéséből mindeniknek saját izlése szerint állott elő saját mese-világa. Nem azon lepel ez többé, mely alatt háborítlanul alhatná bármely nép is eltűnt gyermek kora csendes álmait, legfeljebb is ismeretlen s visszahozhatlan nemzeti múltjának szemfedele, de a melyet az élő nemzeti szellem hullámoztat és szed széles redőkbe.

Míg egyfelől népköltészeti maradványaink egybegyűjtése s rendezése napról napra halad, s igyekszünk megmenteni, a mi még megmenthető: azt hiszem, nem fölösleges dolog azalatt szomszédainkhoz, vagy — a mit most akarok, rokonainkhoz is eltekinteni először is éjszak felé, majd azután keletnek is. Most egyelőre csak azt vizsgálom, mit az eposzi fajból mutathatnak.

I.

Kalevipoeg, Kalevala.

Éjszakon lakó rokonaink közül a finnek és esztek dicsekesz- nek az époszi nemhez tartozó nagyobb szerű művekkel. A finneké a Kalevala — mint nemzeti éposz szerepel a világirodalomban; az eszteké — a Kalevipoeg — amaz iránti szerénységből az „eszt monda” nevet vette föl.

Szándékosan szólok elébb ez utóbbiról, — s midőn legelsőben is tartalmát kivánom kivonatosan közölni, megjegyzem, hogy a nép ajkán élő hagyományból egybeállított monda híven tünteti elő s különbözteti meg ezen szerkezetében azon részleteket, melyek még verses alakban találhatók azoktól, melyeket az egybeállító (Kreutzwald) szedett versebe a népnél ma már csak prózai elbeszélések alakjában fenmaradott regékből. Hogy e különbséget kivonatom is előtüntesse, prózában sorolom elő azon szöveg-részeket, melyek az eszt népnél sem versek többé (?), s a rímetlen trochaeus sorok helyett némi rimekbe szedve azon részek nagyon összevont foglatát, melyek vers alakban találtattak a nép ajkán. A lyrai betoldások nagy részét mellőzni fogom.

„Lantos! ha arra hajtánád	Rejtegetnek tartogatnak! ?...
Énekid lenge csónakát,	Madárkák szólaljatok meg.
Hol a parton sasok, hollók	Mondjátok el habok, szelek,
Ezüst-mesét, aranyos szót,—	Kálev fiak hol lakoztak,
A hattyúk réz csengésű dalt	Bölcsőjökben hol ringottak!

Hadd mondjam el az ős mondák fonalán, hogy a Kalevfiak hazájába mindenhez értő, nagy dolgokat művelő istenfiak szálltak alá az emberek leányaihoz, a kikkel szerelmeskedtek. Ily istenek szerelme nemzette a Kalev nemzetséget is, ezeket az „óriás vas embereket.”

Éjszakon kösziklák felett
 Egy magas ház emelkedett,
 Végtelen síkság előtte,
 Sűrű rengeteg mögötte.
 Istentől ott született
 Az a három erős gyerek.
 Az egyik ment Oroszthonba,
 Másik éjszaknak osonta.
 Közülök a legkisebbik
 Egy sasra fölsimpszkedik.

A legnagyobb, a legelső
 Oroszthonban kereskedő, —
 Vitéz lett a másodikból
 Éjszak országában távol;
 A legkisebb a sas hátán
 Mindenfelé kalandozván,
 Utoljára Viróthonba
 Jutott, hol az az otromba
 Sas a kopár tengerpartra
 Letette, s magára hagyta.

A mint ideért országunkba, országa határát mindjárt kimérte, házat épített magának s ugyancsak erősen uralkodott. Sokat regélnék felőle berkeink és mocsáraink. Sokat mondanak az öreg Kalevről s uralkodása kezdetéről. Arról, mikor leány-nézőbe ment s feleségiért járt, egyetlenegy monda van a pleskaui eszt falvak lakóinál. Elmondjuk úgy a mint hallottuk.

Ott valahol dél-nyugaton
 Élt egy ifjú özvegy asszony
 Üres ház és kalyibaként
 Elhagyottan, mit ki sem véd.
 Egy vasárnap a mint megyen
 Nyája után a zöld gyepen,
 Útfélen egy csibét talált.
 A mint megint ballag tovább
 Ökör nyomban egy fajdtojást,
 Megint odább varjúfiat
 S haza vitte mind a hármat.
 A csirkének fészket csinált
 S alá tette a fajdtojást.
 A varjút is levetette
 Valamelyik szögeletbe.
 Nő a csibe a míg kotlik
 S ül vagy három-négy hónapig:
 Meg kén' nézni—szólt az özvegy,
 S a mint a tyúkólba bémegy,
 Csibe helyén szép lányt talál,
 Alatta meg másik volt már.
 A kis csibe Szalmé-vá nőtt
 A tojásból meg Linda költ,
 Árva lány volt a varjúcska
 Nehéz sorú szolgálócska.
 Száma nincsen a kérőnek,
 A kik Szalme után jönnek,

Jön a hold is, aztán a nap,
 De mindegyik kosarat kap,
 Míg nem aztán utoljára
 A sark csillag legidősebb
 Fia jött el s az kapta meg.
 Ülték már a lakodalmat,
 Mikor a hold bekopogtat
 És megkéri Linda kezét,
 De biz' e sem ígérkezék.
 Hogy ez elment, a nap jött el,
 De a se több szerencsével;
 Azután beállít a víz,
 Hanem menyasszonyt az se visz.
 Megérkezik aztán a szél
 Hanem az is hujába kér.
 Kungla király örököse,
 Szint' azon mód, nem megy többre
 Erős Kálev most érkezik
 — Hatodik, ha nem hetedik. —
 Szólja, szapulja a násznép,
 Mind ajánlták ki jött elébb,
 De Linda ezt választotta
 Hujába a mende-monda.
 Se Kálev se a csillagfi,
 Egyik sem akart leilni,
 Míg kedvesök nem láthatták;
 Aztán folyt a lakzi tovább,

A csillagfi ment el elébb
Elvivén búcsuzó nejét.

Búcsút vett Linda is végre
S elrepité völegénye.

Lindából jó nő s anyja lett, bölcsője sohasem állt üresen. Kalev úgy akarta, hogy gyermekei, a mint felnőttek, világgá menjenek szerencsét próbálni, s hogy egyedül a legkisebb Szohni, de a kit közönségesen Kalevipoegnek hívtak — maradjon végig anyja körül, s legyen az eszt nép fejedelme, a kiról a dorpati vidéket kivéve — maig is sokat regélnek az eszt földön. Kalev ennek születését nem érte meg már, de fényes jövőjét megjósolta.

Siratozza magát a nő :
„Én boglárkám perdülj, perdülj,
Szarvasbogár repülj, repülj,
Hívjátok el a szélorvost,
Javasra nagy szükség van most.“

Perg a boglár hét egész nap,
Száll a bogár a mint szállhat,
Szárason át, tengeren túl,
Hérom király országán túl;
Még azon is túl éjszakra.

Es a bogár kit talál ott?
A feljövő holdvilágot,
Nyomában a csillagokkal.
Szeli hold megmondod úgy-e,
Szegény apó meggyógyúl-e?
A hold nem szól tovább halad.
„Hajnal csillag szólj, csak úgy-e,
Szegény apó meggyógyúl-e?“

Kalev meghalt.

Siratozza magát Linda
Hét nap hét egész éjtszaka,

Ez se szólott, tovább haladt.
„Fényes nap megmondod úgy-e?
Szegény apó meggyógyúl-e?“
Ez se szólott, tovább haladt.
A szélorvos jött most szembe,
Finországi javas szinte
S a Manak legbölesebbike.
„Megmondjátok, meg ti, úgy-e,
Szegény apó meggyógyúl-e?“
Kértem már a holdat, napot,
Az esthajnali csillagot,
De az választ egy sem adott.
Ezek szóltak : „A mit a nap
Összeéget ide alant,
Mit haloványnyá tesz a hold,
S így látnak meg a csillagok,
Az itt soha meg nem újjúl
Élő lény nem lehet abbúl.“

Már egy hónap, másik is múlt.
Három, négy is — egyre búsult.

Aztán eltemette férjét s naponként követ hordott sírjára, s miből Reval mellett a Domberg emelkedett. Ott üldögélt egy-egy kövön, ott sírdogált s könnyüiből az Obersee gyült ott össze. Majd lebetegedett s fiat szült.

Síró gyermekét az anyja
Hasztalanul mind ringatja ;
Éj nap hosszant sír a gyermek.
Anyja a faluban jött-ment
Csillapító varázs-szerért :
Fütől-fától hijába kért.
Egy hónapi sirás után
Hallgatott el fia csupán ;

Széttépte a pólya-kötőt
Üresen hagyta a bölcsőt,
Mászott, fölállt s járnai tudott.
Erősen szopta az anyját,
Kinek büszkeségivé vált,
Bánatában vigasztalta,
Bajaiban oltalmazta.

Három éves koráig szopott, felserdült s betelt rajta apja jö-
vendőlése : kitünő hős vált belőle.

Kálev özvegye udvara	Útra készül valamennyi,
Kérők seregével rakva :	A mint jöttek kell elmenni
Linda sohasem megy férjhez.	

Jött azután is még egy kérő, a finországi varázsló, a ki Ka-
lev rokonának vallotta magát. Ez midőn az özvegy kiadott rajta,
fenyegetőzve távozott el.

A ki ott szerencsét próbált mind ilyen formán dalolt :

Kálev házát kerüljétek	Ifjú nőre vágytok ti meg :
Özvegycét el ne vegyétek,	Ne vegyetek özvegy asszonyt !
Az özvegyek nem is jó nők,	Finlandba kell nőért menni,
Ki van szíva az emlőjük.	Ilyet-olyat nem kell venni,
Az ingők sima eleje	Ki vesz árva lányt válaszszon,
Apadt vizü kút fedele.	Abból lesz jó házi asszony.
Ohajtják volt férjeiket,	

E közben az özvegy három fia nagyra nőtt.

Vadászott a három gyermek,	Felkötve a medvéről függ.
Meghajszolva ungot-berket,	Egy csapatban hatvan róka,
Velök ment a három koppó,	Egyszeribe meghámozza,
Irimi, Armi meg a Fojtó.	A jávorra felkötözi
Rengetegből medve kerül,	A legkisebb fiú s viszi.
Jávorgim a szántóföldről,	Künn a síkon nyáras alatt
Fenyves erdőn bölény esik	Fojtogatják a nyúlakat,
Felkötöti mind a kisebbik.	Hatvan darab bőre feslik,
Hull a farkas a harasztan,	S a bölényen ékeskedik.
Felül is már a hatvaton	Ezzel aztán a gyermekek
S porázra füzve a bőrük	Haza felé mendegelnek.

Eközben

Jött az alattomos kérő,	Hegyen völgyön, tengerfokon
Hiszen a kincs sokat érő,	Könnyű az út azon okon
Kálev háza kamrájában.	Hogy a sasok a fészekből

Kiszálltak s anyjok egyedül.

Anyjokat a finnországi varázsló elrabolja, útközben az iste-
nek meghallván az elrabolt nő jajgatását az Ira hegyen villámmal
sujtják le a rablót. Ez eszméletét vesztí, a nő menekülés közben
oly sziklává változik, melyben lélek és erő van, mert ha lehenge-
ritik is a hegytetőről, másnap ismét fen látható.

A Kálev három gyermeke	Fenyő erdőn ment keresztül.
Haza felé mendegelve	Odább — de nem messze ettől

Nyír erdő volt, azontúl cser
 Még ezen is túl meg éger.
 Fenyő erdőben űlt le a
 Kálev legidősebb fia
 Nyír erdőben a második,
 Cser erdőben a harmadik.
 A Kungla király lányai,
 A mint hallották dallani,
 Megszerették az idősbet.
 Középső hogy dalhoz fogott

A három gyermek tehát haza ment.

Háromszor is kiáltottak
 Szólították az anyjokat:
 „Szólj csak egyet édes anyánk,
 Kedves elveszett madárkánk!
 Felelj síró gyermekidnek,

Abba meg a habléányok
 Szerelmetesedtek bele.
 A legkisebb hogy elkezdte
 Dalát olyan szépen zengte,
 Hogy a tündérek királya
 Valamennyi szép leánya,
 Az erdei nimfák serge,
 S aranyhajú szellemeske
 Egytől egyig halálosan
 Bódult belé csoportosan.

Hová lettél, hol lelünk meg?
 Szikla repedt meg szavokra,
 Erdőn a fák meghajolva,
 Tenger habja habra hágott
 Anyjok vissza nem kiáltott.

Az idő járt éjfél felé,
 Elindultak három felé.
 Egyik erre, másik arra,

Legkisebb a tenger partra.
 Tengerparton a porondon
 Sötétben is látszott a nyom,

Hol a rabló útát vesztett.

Ekkor a fiúk azt határozzák, hogy egyenek s feküdjenek le,
 majd tán valami jó álom reggelig útba igazítja őket. De a legki-
 sebb nem tud nyugodni, fölkel s elmegy atyja sirjához.

„Sírom hantját ki gázolja,
 Hogy szemembe hull homokja?
 „Én a legkisebbik fiad
 Véghetetlen bánat miatt!
 Kelj fel, mondd meg édes apám
 Hol keressem édes anyám?“

„Nem kelhetek kis fiacskám,
 Nehéz kő nyom szivem táján,
 Szemem, ajkam le van fagyva,
 Majd a szellő megmutatja,
 Nyugati szél susogása
 Csillagos ég ragyogása!“

A fiú visszament a tengerpartra, de a rabló nyomát hijába
 kereste.

Neki tehát a tengernek
 Hol a habra habok kelnek;
 Két kezével evez, csapkod,
 Lába rúgja szét a habot.

Törtet a finn partok iránt,
 A hol lelni véli anyját;
 S ha megcsípheti a rablót
 Megpuhítja mint a taplót.

Egy szigetre ér, hol pihenni s aludni készül, midőn dalt
 hall. Leány dalol messzelevő kedveséről, — mit végig hallgatván
 Kalevipoeg körülnéz, s egy cserfa alatt meglátja a leányt. Erre ő
 is dalba kezd, vigasztalja a lányt, hogy ne búsuljon az eltávozott
 után, hanem szeresse őt, kit semmi sem választ el tőle. Azután be-

szélgettek, csókolóztak, míg a leány sivalkodására apja buzogányt ragad s előjö. Kalevipoeg, mintha mi sem történt volna, tudakozódik a rabló után. A leány apja mit sem tud felőle s kérdi, hogy hát ő kicsoda? Kalevipoeg elmondja történetét, s a leány midőn hallja, hogy Kalev és Linda fia, összerázkodik s beleszédül a tengerbe. Kalevipoeg utána ugrik, de nem találja s azzal tovább úszik.

Siessetek — mondja a dal,
 Jó hosszú nyelvű szigonynyal
 És hálóval a tengerre.
 Apa húzd meg jól a hálót,
 Lányod hátha megtalálod,
 Lenn a tenger mély fenekén.
 A hálóban egy húzásra
 Volt egy cserfa s egy fenyőfa ;
 A mint másodszer meghúzta
 Egy sas tojást talált abba.
 Harmadszorra halat fogott,
 Kis hal mellett egy csésze volt.
 Negyedszer is húzta volna,
 De lenn egy hang ezt dalolta :
 ,Bement a lány a tengerbe
 Himbálózni énekelve,
 Parton hagyta czipellőjét,
 Olvasóját s a gyűrűjét.
 A tengerben nini mit lát,
 Arany kardot, ezüst dárdát,
 Réz kéz ijjat s utánok nyúl :
 De ott a r é z e m b e r a z ú r,
 Ez áll ottan és elmondja,
 Hogy a tenger fenekén a
 Réz kéziv a Szulevfiak,
 Ezüst dárda Olevfiak
 S arany kard a Kalevfiak
 Számára nagyon elrejtve.

Ő ezeknek őrizője,
 Legyen a lány néki nője,
 Akkor ez mind övé lehet.
 De a leány nem ad kezét,
 A réz ember kikaczagja,
 A leány itt megcsuszamlik
 S egy mély gödörbe hanyatlik,
 A halak mély országába.
 Apja anyja parton várja,
 De hijába, nem láthatják,
 Nevéről is szólítgatják,
 Rimánkodva hívják haza,
 ,Nem mehetek apám, anyám,
 Fölöttem a tengerhullám
 Nyomja szemem héjját a hab,
 Tenger súlyja mind rám szakad,
 Apám, anyám ne sirjatok,
 A tengerben itthon vagyok.
 Van kis szobám itt a mélyen,
 Kamarácskám a fenéken,
 Lány iszapból rakva fészkem,
 Hűvös ágyam van itt nékem,
 Hullámbölcső ringat engem,
 Körülöttem Olevfiak
 Zengedeznek ringató dalt,
 Bölcső és elaltató dalt
 Kálevfiak s Szulevfiak !

Mire Kalevipoeg a fin partokhoz ért, már hajnalodott. Körülnézett, de a varázslót sem látta; aztán leheveredett, elaludt s ál-mában égháború és csatazaj közt vívott, küzdött.

A lány apja azt a két fát,
 A mit hálójában talált,
 Otthon lánya emlékére,
 Udvarának közepére

Elültette. És a két fa
 Csak hamar felnőtt magasra,
 Sas tojásból sas fiú költ,
 A mely, mikor jó nagyra nőtt,

Elrepült fel a magasba.	És magával haza vitte.
Apa ment a varázslóért,	Mi volt a sas szárnya alatt
Hogy kidöntesse azt a két	Kis emberke csak két araszt,
Mindent elborító nagy fát.	Mi volt ennek a kezibe
Aratni ment el az anyja	Mi lett volna? — egy kis fejsze.
S rátalált az elszállt sasra	

Kalevipoeg reggelig aludt, akkor a varázsló lakását egy völgyben megtalálta. Egy nagy szálfát gyökerestül fölszakított buzogánynak. A varázsló is aludt s fölébredvén egy marék pehelyt vett elő, szétfújta a levegőben s valamit mormogott, mire a pehelyből egyszerre gyalog és lovas vitézek váltak. Kalevipoeg közejük rontott s szétverte őket.

Mit se félek én töletek	Van két öklöm, van még erőm,
Boszorkányfaj, ördögserég.	Apámról maradt örököm.

A varázslót is agyon csapta, de anyját a házban híjába kereste. Fáradtan elaludt s álmában

Megjelent az édes anyja,	Mikor a lakodalmába,
Olyan ifjan mint hajdanta,	Megszerette a ki látta.

Dalolt, mire fia fölébredvén, szintén így dalolt:

Elköltözött édes anyám,	Elragadta gonosz ölyű,
Engem örökre elhagyván.	Nem futhatott körme közül;
So'sem látom többé soha,	Jajszavát ki sem hallotta,
Jó madárkám nem jó vissza.	Végét senki sem tudhatja.

Két nap búsult ott, harmad napra kelve megindult, hogy haza megy. Útja közben eszibe jut, hogy a nagyhírű finn kováccsal kardot csináltat magának.

Elindult hát s ment, mendegélt,	Többiek török határon.
Hanem elébb útát cserélt,	Mint a bűvár a tengerben,
Sűrű erdőn, rengetegen,	Mint sas a magas kőszirten:
Mocsárokon, vad-vizeken,	Oly egyedül vagyok itten
Ingoványos, mobos lápon,	Elhagyottan, senkim sincsen!
Keresztül nagy pusztaságon.	Másnap ismét tovább megyen,
El-eltévedt, megint haladt,	Sűrű erdőn, rengetegen,
Majd pihent egy fenyű alatt.	Fenyőfáról szól a kakuk;
„Mindenkinek van hajloka,	„Napnyugatnak viszen az út.”
Nekem nincs csak, s nem lesz soha,	Kiért végre az erdőből,
Vadon erdő a lakásom	Sziklás hegyek köröskörül.
Végzetlen pusztaságon;	„Hová, hová Kálev fia?”
Apám elhalt, anyám sem él,	Szólítja egy vén anyóka.
Árva vagyok mint a levél.	„Azt gondoltam anyám asszony
Testvérim Viróországbán	Hogy a jó kard mindig haszon:

Azért mondd meg, vezess engem,
 Finn kovácsot hol keressem?
 „Eredj csak e puszta földön,
 Aztán át a fenyűerdőn,
 Vizmentibe vagy három nap.
 Aztán az út nyugatnak tart,
 Egész egy nagy hegy tövéig,
 Hegy tövében haladj a míg
 Nem találsz egy kis patakot,
 Meg három víz-zuhatagot,
 Ezen is túl meg egy völgyet,
 A völgy végén van egy szöglet,
 Abban bokrok közt egy barlang
 Kiálló nagy szikla alatt
 Az a finn kovács műhelye.“
 Arra tartott s már messzire
 Hallotta a kovácsolást,
 Nem is hallhatott tőle mást.
 A vén kovács ott zakatolt,

Legénye három fia volt ;
 Egy kard-vasat kalapáltak.
 „Tára áldja meg munkádat!“
 „Fogadj isten édes öcsém!
 — Szólt a kovács végignézvén —
 A ki Tára nevében szól
 Jól fogadják azt mindenhol ;
 De szólj származásod felől,
 Hősök, bölcsék neveltek föl?“
 „Milyen a törzs, olyan ága,
 Fiú ráüt az apjára ;
 Hanem kardra van szükségem,
 Azt csinálj jó kovács nékem.
 Erős legyen milyen a kéz,
 S akkor alkuszunk ha lesz kész,
 Előbb még majd ,felpróbálom.“ —
 „Én meg rendin így találok
 — Szólt a kovács—hiszen zsákba.“ —
 Ki vesz sertést, — ha nem kába?“ —

A kovács egyik fia erre egy nyaláb kardot hozott elő, Kalevipoeg kezdi sorba próbálni, de csak a markolat marad kezében a mint egygyel-egygyel az ülőre vág. Ekkor hoz a fiú egy más nyalábot, a német fordító s nem az eredetiszerint a nr. 1-ből.

Ebből mindjárt az elsőnek csak az éle megy ki egy kevéssé, a mint az ülőre vág vele s jó mélyen belehatol.

Szól a kovács gúnyolódva :
 „Van itt még kard olyan forma
 Milyen karodhoz illenék,
 Hanem pénzed van-e elég?
 Testvérek közt annak ára
 Nyolcz telivér vemhes kanca,
 Tíz pár ökör a javábú'
 S jól megtermett ötven borjú.
 Fejős tehénnek is húsza,
 Meg száz tonna tiszta búza;
 Két árpával telt dereglye,
 Egy nagy hajó rozszsal tele;
 Öreg tallér épen ezer,
 Kétszáz darab paternoster,
 Arany pénz is kétszáz darab
 Ezüst mit egy vár befogad;
 Egy országnak harmadrésze,
 Három mátká drága éke!“
 Sütét helyen vas ládába

Húsz lakattal, kulcsal zárva
 Rejtegette azt a kardot,
 Melyre most ki rá pillantott
 Eléggé nem győzte nézni.
 A munka rajta hét évi.
 Az öreg Kálev rendelte,
 A kovács meg nem restelte
 Fáradságát és idejét,
 De készen csak félig volt még,
 Hogy Kálev meghalálozott.
 Hét különféle vas-nemből
 A míg készült hét esztendő,
 S a míg rajta mesterkedtek,
 Hétféle dalt énekeltek;
 Edzették hét külön vízben.
 Utoljára fellegekben.
 Ezüst volt a fogantéka,
 Szín aranyból a bódéja
 S hétszinű a kötőleke.

Kalevipoeg áhitattal nyúlt utána, megforgatta feje fölött s úgy vágott rá az ülőre, hogy az mindjárt ketté esett, a kard pedig ki se csorbult.

„Mondhatom, jó kardot adtál,
Olcsobbért se kérem annál
Mint az árát te megszabtad
Jöszte érte elvzathatd!
„Az adósság nem tisztesség,
Hitelezés nem nyereség.
Elég hajó van nálatok,
Viró vízen a csolnak sok;
A mit kértem küldd a partig
Onnan szállítsd el ideig.
Szép is jó is az út ide

S nincs valami nagy messzire.“
Állt az alku és vigadtak
Teljes álló hetedhét nap;
Locsolták és itták a sört,
S a levet mi komlóból főtt.
Asszony, férfi hajadon fént
Újongatott mind bolondként:
A gyermekek félmeztelen,
A leányok szemérmetlen
Hinnyarozva hemperegtek.

Kalevipoeg itt ivás közben elbeszéli a szigeten történt kalandját, mi közben a kovács legnagyobb fia félbeszakítván, rákiált, hogy fecsegy, bármit tetszik,

De egy leány becsületét Ki nézze el, egy lány nevét
Beszédeddél soh' se becsmérd! Ha ily rütül beszennyezék!

Erre összekapnak s Kalevipoeg a fiú fejét kardjával levágja. A kovács másik két fiát biztatja, hogy álljanak boszút testvérökért, de látván Kalevipoeg erejét s dühét — visszatartja őket, hanem a gyilkost megátkozza, hogy saját kardja ölje meg, mikor nem is gyauítja.

„Légy átkozott mint a kutya,
Szemétdombra kihajítva, Árok parton veszelődjél
Büzhödjék meg téled a lég.“

Kalevipoeg rá sem hallgat az átkozolódásra, megy mig az útra ki nem ér s a vízzuhataghoz közel álmura hajtja fejét. Horkolása földet rázott s már azt hitték az emberek, hogy az ellen háborút kezd.

Ez alatt

Sziget-apó mind oda járt,
Hogy kivágassa a cserfát,
Mely már napot, holdat elfed
S éjjel a csillag sereget. —
De nem talált erre senkit.
Hazament és panaszkodott,
Hogy sehol sem talált ácsot.
Elbeszélte néki neje
Míg a kamrába vezette,
Hogy a sasra ő ráakadt,

A melynek a szárnya alatt
Akkora kis ember vala,
Mint a Kálev hüvelykújjja,
És hogy az a hóna alatt
Egy kis fejszét tart, takargat.
„Apró ember! ezt a cserfát
Mit szölsz hozzá kivághatnád?“
„Mért ne vágnám — szót a törpe
Csak kegyelmed eleresztne!“
Eleresztette a törpét

S bérül arany tálat ígért.	Másik karja Finnországba
A törpe a fával szemközt	Nyúlt egyenest a szigetről,
Egyre mindig magasbra nőtt,	Ez még ma is finnek hídja.
Utoljára akkora lett.	Ágaiból gyökerébül
S három napig vágta a csert,	Hajó, csónak, város épült;
A mely ingott, aztán ledült.	A forgácsból került ki a
Derekából oly híd került,	Dalnoknak is a hajléka
Hogy egy karja Vir' országba	Hol meséit szövögeti.

Mikor Kalevipoeg fölébredt, gondolkodott, de sehogysen jutott eszébe a mi vele történt. A mint tengerpartra ért, ott lelte a fin varázsló csónakát, beleült s hajós-dalt énekelve elevezett. Midőn messziről meglátta a szigetet, minden eszébe jutott. Nem akart megállni, de a mint közelért oda, bevette evezőjét s hallgatta a vízből hallatszó éneket:

Bement a lány a tengerbe	Atyja kedves kis madarát
Himbálózni énekelve;	Szerelmednek mért áldozád?
Lelke nyugtát ott kereste,	Kettős bűnöd kettős vétked
Búbánatát eltemette.	Néked is kioltja élted!
Lenn a mélybe vajh mi fénylik?	Apám, anyám ne sírjatok
Pirosra festi a felszint. —	A tengerben itthon vagyok.
Véres kard az piros tőle	Szegény bátyám! neked még itt
A lánynak is arza bőre	Lakolnod kell soká a míg
Szerencsétlen bátyám! miért	Nyugalomra lész letéve
Ontád boszúd miatt e vért, —	A csendes föld mély ölébe!

Kalevipoeget e dal nagyon meghatotta, tovább evezett Viró ország felé. Árva voltát csinos dalban panaszozza, mely emlékeztet ezen magyar népdalra: „A merre én járok, még a fák is sírnak“ stb. A mint partra ért sietve indult az apai ház felé, de az Irú hegyen egy láthatlan tündér dala megállítja. Az is csak azt mondja neki, hogy miért vétkezett?

Vigyázz, vigyázz jól magadra,	Kiontott vér boszút óhajt,
De még inkább a kardodra;	Anyád többet most nem mondhat.

Haza érvén atyja sírjához is elmegy, az mint mikor anyját ment keresni, ismét a szellőhöz útasítja, de ismételt kérésére megígéri, hogy árnyéka vele jár az életben, hanem igyekezzék bűnét jóvá tenni.

Otthon mind a három testvér elbeszéli, a mi vele útközben történt, s elhatározzák, hogy a ki kövel messzebb tud hajítani, az lesz közülök királylyá. Kalevipoeg lett a győztes, testvérei pedig elvándoroltak. Kalevipoeg lovát eke elé fogja és szánt: míg

azonban egyszer alszik, lovát a férgek megeszik; lova esontjából halmok, beléből mocsár stb lesz. Követek jönnek hozzá, azok közt maga Ukko az öreg isten, kik háborúhírt hoznak s az isten megmondta neki, hogy lakolnia kell a vérontásért. A kovácsnak megküldi a kard árát, melyet tőle egy varázsló nemsokára eloroz s egy patakba vet. Kalevipoeg elbűcsúzik kardjától s a többek közt ezt mondja: Ha hozzám hasonló ember megpillant, reszketve jöjj elő és légy annak kardja; ha az ki téged hordozott, valaha a patakba lép, annak mesd le a sarkát. — Kalevipoeg a varázslót értette az alatt, de ő maga is érthető. — A varázsló fiait megöli, miért az mély álmat bocsát rá. Fölbredvén, lemegy a pokolba, hol a kaput öklével betöri s megszabadít három leányt, kik örök ifjú életre voltak a pokolban kárhozatva s kivánczoztak vissza a világra. A pokol fejedelmét derékig vágja a földbe, a leányokat fölhozza s vitézeibez nőül adja. Azután egy várat épít, de nyugodni akkor sem tud, hanem megy, míg a világ végét el nem éri. A mint a tűz-szigetre ezüst hajón elérkezik, ott látja az éjszaki fény-szellemek harczát s gyönyörködik benne, hogy nap s hold helyett azok kezijja világít neki. Végre egy bölcs tudtára adja, hogy ha még tovább is megy, a világ végét ugyan nem, hanem a magáét meg fogja találni. Tehát visszatér, hét esztendeig békében uralkodik s egy várost épít, melyet anyja nevé-ről Lindanisának nevez. Hadakozik, győz.

Egy varázs csengettyűvel még egyszer leszáll a pokolba, erőt iszik az élet vizéből s az ördögöt egy kősziklához láncolja. Hanem utána vas emberek jönnek fel a tengerből, a kik az ő vitézeit legyőzik. — Ezután elvonulva él, de magányába orgyilkosokat küldenek a vas emberek, — a kiket ő azonban lever. Kedvetlenül jö-mén a világban, végre azon patakhoz téved, melybe a varázsló kardját vetette. Midőn a kardot meglátja, mohón nyúl érte, az megvágja s a kapott seben vére elfolyván meghal; lelke madár alakban repül az égbe, hol hősisége jutalmául az istenekkel egy asztalhoz ül. Később a pokol örvé tétetik, nehogy annak fejedelme ismét elszabaduljon. Ott nagyot üt öklével a szikla-kapura, de a hasadékban keze benszorúl, s mindaddig úgy is marad, míg majd egyszer valamikor egy nagy tűz mindent összeolvaszt s az ő keze is kiszabadul. Akkor ismét vissza fog jöni hazájába az eszt nép boldogítására.

Ez a Kalevipoeg tartalma.

Attól kezdve, midőn a testvérek anyjok kereséséből haza érnek, mind ritkábban találunk e költeményben oly sorokat, melyek a néptől verses alakban vétettek át. Az egész 20 énekre oszlik, melyek egyremásra 1000 sorból állanak s már a 10-dik éknél nagyon fogyni kezd a csillaggal jelölt eredeti verssorok mennyisége, míg hátrább egy pár énekben egyetlen ily sor sem fordul elő.

Kreutzwald erősen tiltakozik előbeszédében az ellen, a ki őt Macpherson-féle hamisítással vádolná s bizonyosan ezért különböztette meg oly lelkiismeretesen a nép által verselt részeket azoktól, melyeket csak maga szedett mértékbe.

A népköltészeti hagyományok gyűjtéséről emlékezvén, feljegyi, hogy kivált a pleszkai kerületben — hol pedig a legbővebben található, — majd mindig azon föltétellel közölt a nép belőlök a gyűjtővel valamit, hogy a falu papjának vagy a kerületi tisztviselőknak el ne árúlja. Így telik az idő a nélkül, hogy a népköltészet ellenségeinek s irtogatóinak ideje előbb kitelnék, mint a fejlőd korszellem s más irányú művelődés tevényé különben is elborítná vastag rétegével az ős hajdan virányait. Nálunk keresztén krónikásaink, az eszteknél papjaik s előljáróik egyformán az értetlen túlbuzgóságtól ösztönözve, évszázadok előtt és múlva egyre törekedtek: talán azon különbséggel, hogy a mig mi ezen irtó háború elemésztett áldozatai gyanánt naiv époszunkat, valóságos történeti hagyományainkat fájlaljuk, — valódi naiv éposz valamikori létezését az eszteknél sejteni sem vagyunk képesek. Tisztán mese és mythos-világ az, melyben az eszt nép költői geniusa forgolódik, annyira, hogy e világ a nemzet ős történetével egyetlen ponton látszik csupán érintkezni: Kalevipoeg személyében, a mennyben visszasírja a költészet szelleme, mint a nemzet jövő szabadtóját.

Kalevipoeg annyi mint óriásfi, Kalem: óriás. A csippevai nép kutyától származtatja magát, a vaniká-k hienától, a dél-áfrikaiak chamäleou-tól, a guarini-k békától stb., ebben hát semmi különös nincs, ha az esztek óriás eredetűeknek tartják magokat. Különös azonban, hogy ez eredet a nép történeti életével sehol sem látszik egybefolyni s nem képezi vele azon szerencsés vegyüléket, mely a nemzeti éposz alakulására mondhatni mulhatlanul szükséges.

Különben a Kalevipoeg nem is tart igényt e nevezetre. „Eszt monda“, névvel lépett a világba, s áll egymás mellé és után sorozott mesékből, melyek részint vonatkoznak, részint e gyűjtelékben nyert helyöknél fogva vonatkozni kénytelenek Kalevipoegre — helylyel közszel a népköltészet lyrai töredékei betűzködése által is megszaggatva. Mint ily mesegyűjtemény úgy egészben, mint egyes darabjai tanúságos képét tüntetik elő az eszt nép képzelődésének s mese alkotó észjárásának; s nem megvetendő anyagot szolgáltatnak az egybehasonlító mese-tudósnak. Látjuk p. o. mindjárt az 1-ső énekben feltűnni az árva gyermeknek magyar népmeséinkben is képviselőjét a varjút; elvezet később az eszt Vulcan és cyclopsai műhelyébe, megszerzi hősének a hősök legnagyobb számának részére mondva készülni szokott kardot, sőt leütáztatja hősét a pokolba is, hol két izbeni kapudöngetése majdnem Botondot juttatja esztünkbe. Mint népmeséink egyikmásk lovagja Kalevipoeg sem tér onnan vissza szép nők nélkül. Mint az ős persa mythosban Dsemsid a divet a Demavend hegyhez kötözi, Kalevipoeg is meglánczolja az ördögöt. Midőn meghal, s lelke mint madár száll el a monda szerint, elménkbe idézi az ős arab — iszlám előtti — babonás hitet is, mely szerint a holtak lelkei baglyok képében szállodognak a túlvilágra stb.

Azon tapasztalás, hogy a nép meséit az általa használt egyszerű módok s formák által ösztönszerűleg oly kerek egészekké tudja alakítani, hogy azokhoz alakváltoztatás nélkül úgy tenni mint belőlök elvenni csaknem lehetetlen: itt ezen eszt mesékben is bizonyosságra táral. Arra, hogy valamit végrehajtasson, mindig megtalálja a természetes egyszerű eszközt; ellenben fölöslegest sohasem sző a szerkezetbe. — Ezért bár teljesen megnyugszom Kreutzwald tiszta kezűségében — mégis feltűnő előttem azon mese fölhasználása, mely szerint a vadászatról haza térő 3 fiú 4 erdőn megy keresztül, külön-külön erdőben ül le, s így a negyedik erdő gazdátlanul marad. A népmese mindig jól számít, számokkal mindig megfelelő számokat állít szembe.

Nem vitatom azt, hogy mennyire lehetne, vagy nem lehetne valamely más népnek p. o. óriásokról szóló valamennyi meséjét egygyé önteni: de a népmesék szerkezete után ítélve azt tartom, hogy ha azokból valaki — az eredeti kerektség felbontása, — a szálak legombolyítása nélkül mint ez a Kalevipo egben látható — akar

valami nagy egészet alkotni, csupán golyókat rak egymás mellé olyan a milyen alakban, melyek mind csak egyetlen egy ponton érinthetik egymást, vagy gyöngyöt fűz fonálra, a mi egyik sem nevezhető egységes alkotásnak — és így éposznak sem.

A Kalevipoeg — mint már mondtam — nem éposz czímmel lépett világ elé, ezt csak a finnek Kalevalája követeli és viseli, — a második kiadás czímlapja szerint.

A Kalevala tartalmát szükségtelennek látom itt közölni, miután bő ismertetése jelent meg egykor a Pákh Albert által szerkesztett 'Szépirodalmi lapokban', — nemcsak', hanem Kullervo czímmel egyik epizódját hű fordításban is közölte nem oly régen a 'Szépirodalmi Figyelő'; — sőt talán nemsokára teljes fordítását is bírandjuk az egésznek.

Első kiadása 1835-ben jelent meg Helsingforsban s czime volt: Kalevala vagy Karelia régi dalai a finn nép ős korából. Castrén 1841-ben adta ki svéd fordítását s ezen fordítás alapján méltányolta Grimm J., 1846-ban az általa éposznak talán először nevezett dalgyűjteményt. A főgyűjtő Lönnrot Illés, ki maga is kitűnő regemondó, folytatta a gyűjtést s 1849-ben másodszer adta ki Kalevalat mint a finnek nemzeti époszát. Az első kiadás mint egy 12000 sorból állt 32 énekre osztva, míg a második 50 énekre oszlik s 22,793 sorból áll. Ennek körülbelül felét Lönnrot saját emlékezéséből írta le, s helylyel-közzel az összefüggés kedvéért egy-két verset közbe taldott.

Az 1835-ben megjelent első kiadás adhatott alkalmat arra, hogy az esztek is gyűjteni kezdjék Kalevipoegre vonatkozó azonos tárgyú töredékeit népköltészetőknek, mert náluk 1838-ben indult az meg, s a monda 1857-ben jelent meg összeállítva.

Bár Lönnrot is oly fontosnak tekintette volna a néptől vett verses töredékek megjelölését mint Kreutzwald, hogy ne volnánk bizonytalanságban a felől, mi az ő alakítása és mi a nép meg nem változtatott sajátja. Annyival is inkább, mert ha a két kiadás tartalmát egybehasonlítjuk, nem csupán az elrendezésben, de néhol az eseményekben is változtatásra találunk. Így, hogy többet ne említsek, a Kullervo epizódban, mely az első kiadásban mindazon csint is Ilmari-n követteti el Kullervóval, mit ez az utóbbi szerkesztben Untamo-val tesz. Ha Lönnrotnak két, egyformán a néptől került változat közt volt alkalma céljához képest választani, ezt

természetesen jogában állt tenni,—az olvasó azonban méltán várhatná, hogy az ily változtatások természete iránt megnyugtatót nyerjen.

Míg a Kalevalában Kullervo epizódot képez, addig Kalevipoeg név alatt szintén ő az eszt mondák egyedüli hőse. Különös, hogy a legtöbb monda, mely a Kalevala cosmogoniai részleteibe oly szépen be van illesztve, a Kalevipoegben is előfordul; de annyira laza összefüggésben, hogy szinte hajlandó hinni az olvasó, hogy csak a Kalevala példája után látta jónak beszöni Kreutzwald-Példaul, itt is, ott is előfordul az ágaival napot, holdat elhomályosító rengeteg cserfa. A Kalevalában Väinämöinen, ki a víz anyjától születik, midőn partra ér, a fa nélküli kopár földbe famagokat vettet s így terem meg az óriás fa, melyet aztán egy a tengerből előlépő Hüvelyk Matyi vág le és dönt ki. Egybevetve ezt a Kalevipoeg fen közölt változatával, azonnal látszani fognak nemcsak az eltérések, de egyszersmind az is, mennyire besimül ez Lönnrot keze közt a szerkezetbe s mily kevéssé a dologra tartozónak tűnik elő Kreutzwaldnál.

Feltűnő hasonlat van a Kullervoval történő dolgok s a Kanteletar című finn népköltészeti gyűjtemény 3 dik kötete 95-dik lapján 'Tuiretuin gyermekei' cím alatt álló költemény között, mely variánsaival együtt mindazt magában foglalja, mit a Kullervo epizod elbeszél. Mindaz Tuiretuin egyik fiával történik, mi ott Kullervóról mondatik, pedig Kullervónak Kallervo s nem T. az apja. Ebből mintha az látszanék, hogy Lönnrot legalább is kevesbítette a finn hősök számát, hogy a megtartottak körül több eseményt csoportosíthasson.

A Kanteletar ugyanazon kötete 185-ik lapján olvasható költeményben Martero leánya Marketta eperszedés közben eltéved, s ha a névkülönbség nem figyelmeztetne, szinte azt hinné az ember, hogy Kullervo eltévedt nővéréről van szó.

S hogy még csupán egyet említsek e találkozások s véletlen hasonlatok közül, néhány sort idézek Lönnrotnak Hunfalvy Pál által lefordított értekezéséből:

„Milyen részvétet és rokonszenvet nem tulajdonít a leány szerencsétlen tapasztaláskor — így ír Lönnrot — mindenféle élőnek vett dolognak, midőn így énekel:

(Állítsuk ezen a Kanteletárból vett sorok mellé a Kalevalából a Kullervo epizód végsoraiból ezeket :)

— — — —
 Azt megkönnyezi a szép gyep,
 lombos liget panaszolja ;
 gyenge fűvek elzengetik
 hanga virág hangoztatja :
 a leánynak megrontását,
 anyaszülöttének vesztét !
 Ne is jöjjön gyenge fű ott,
 hanga virág ne virággzék,
 ne jöjjön ott soha semmi
 azon irtózatos helyen,
 A hol megrontatott a lány ;
 veszett az anya szülötte.

Síra ott a bájos gyepség,
 Sajnálkozva szólt a pagony,
 a zsenge fűszál csüggede.
 a hangavirág nyöszörge,
 hogy ott a lányt szégyen érte,
 anyja lányát szégyenvallás !
 Ott nem nől vala az új fű,
 Nem díszlik a hangavirág,
 azon a helyen nem termett,
 hol a leányt érte szégyen,
 anyja lányát szégyenvallás !

(Fábián István.)

(Hunfalvy Pál.)

Azt hiszem, hogy e sorok azonosságáról az eredeti szövegek egybevetése nélkül is meggyőződhetünk. Lönnrot maga mondja, hogy a szerencsétlenül járt lányok dalolnak így ; később a Kalevala második kiadásába ugyancsak ő veszi fel e sorokat s nem a már akkor meg is halt leánynyal mondatja, s mégsem világosítja fel az olvasót az iránt, vajon e sorok valósággal összefüggnek-e a nép ajkán élő Kullervo-mondával, vagy csak ő látta azokat jó-nak e helyen betoldani ?

Költői szépségei ellen az ily betoldott egyes daraboknak semmi kifogás sem lehet, de igen nagy kérdés az, vajon az ily betoldások kedvéért szabad-e s lehet-e a népköltészeti töredékeken csak akkora változtatást is tenni, mint a mekkora az idézett sorokon észrevehető, — ha azokat a többi ezerrel együtt az író vagy gyűjtő olyanokul kívánja tekintetni, mint a melyek a nép szájáról hamisítatlanul vétettek ?

Lönnrot semmi fölvilágosítással sem tájékozta Kalevalája olvasóját az iránt, mi eljárást követett annak egybeállítás körül. Hiszem, hogy a ki fáradságot venne magának a Kanteletár kötetei a Kalevipoeg s a Kalevala tüzetes tanulmányozására, igen sokban — bár nem mindenben — szerezhetne magának sejtelmeket. De elég alap-e ott a sejtelen, hol a vizsgálódás tárgya maga is mythologiai burokban jelen meg a fürkésző szem előtt,—helyeselhető-e az ily számadás nélküli összevegyítő gazdálkodás a mythologia különben is homályos világában ? Ki indulhat el jó lélekkel a Ka-

levalóban foglalt mythosok hüvelyezésére, midőn egyetlen lépéséről sem tudja, vajon a mondavilág halvány csillaga fényénél, vagy az éposz alkotásra vállalkozott gyűjtő keze szötte mécsbél pislogásánál tapogatózik-e? Mert ha valahol, itt bizonyára külön szempont alá esik az anyag, s fő figyelmet érdemel az alak mellett. Az anyag ki tudja? — talán más alakban az összes finn nép szellemi erejének a világa s jelen alakját csak Lönnrot herbariumában nyerte. Ez aztán a roppant fáradsággal járó gyűjtéssel együtt nagy részben az ő érdeme.

Már az első kiadáskor eléggé méltatta s elismerte ezt a tudományos világ s annak egyik első rendű munkása Grimm Jakab, kinek a nyelvészet s mythologia kimondhatlan sokat köszön. Nem habozott egyenesen a német nemzeti époszszal tenni párluzamba; kiemelte a nyelv valódi gazdagságát, a nyelvezet egyszerű alaphangját s áradó pompáját, mythosainak, a közös eredet daczára, meglepően önálló fejlettségét. Mint mytholog — elragadtatván a felfedezett bánya-ér gazdagsága láttára, kiméletesen ítélte a közrebocsátó Lönnrot eljárásáról s mint műtész — a ki például sokban nem helyeselte az éles eszű Lachmann szigorú követeléseit a népköltészeti darabok megítélése körül — legcsekélyebb fentartás nélkül emelte az époszok sorába.

S valóban oda is tartozik az azon alakjánál fogva, melyet Lönnrot öntudatosan rendező kezétől nyert. Élt-e valaha mint a nép által századokon át öntudatlanul alkotott egész? — erre nem lehet felelni. Egyes részét tekintve, költője tagadhatlanul a népen kívül senki más. Az dolgozott rajta végtelen időtől fogva, mint akár az Iliáson s Odyssean a görög nép,—csupán azt lehet sajnálni hogy finn Homér nem született legalább ezer év előtt. Ez megmentette volna tán nemcsak a cosmogoniát, de egyszersmind azon részeit is a nemzet képessége dicső szülöttének, melyek az alak ezen el nem rehitelt csontjain az ő testéből s véréből való testet és vért képezték — ha képezték, s hagyott volna méltán finn nemzeti éposznak nevezhető nagyszerű művet az utókor számára.

Lönnrot alkotása iránt lehetne kifogást tenni, s tehetne is az ítéset, ha a fölhasznált anyagot nyers állapotban ismerné. Ott azonban, hol a gyűjtő költői vállalkozása közben önmaga sem hányja el azon természetes nyűgöket, melyekbe korántsem kénye kedve szerint idomítható, hanem megkövesült anyagja veri szel-

lemét: az itészet e nem egészen ismert factort sem hagyhatja körén kívül. Legfeljebb a vállalkozó merészségét róhatná meg, vakon itélnie azonban nem szabad.

Sok részben tán ismételni lehetne az eszt mondáról mondottakat, de ettől, valamint egyéb észrevételtől is visszatart azon értesülésem, melyet egy bennünket néhány hét előtt meglátogatott ifjú finn tudóstól Donner O-tól nyertem. Mint mondá, Lönnrot nem régen neki adta át 24 nagy ivrét kötetből álló gyűjteményét, hogy — a helsingforsi akadémia megbizását teljesítve — a finn népköltészeti maradványokat, melyek e kötetekben vannak összehalmozva, — a magok eredeti alakjában rendezze s bocsássa sajtó alá. Egy kötet talán már a legközelebbi év folytán meg fog jelenni.

Ha egyszer e gyűjtemény napvilágot lát, akkor, gondolom, hogy alkalmas lesz az idő mind a finn népköltészetben rejlő mythologiai kincsek értékének meghatározására s kibányázására, mind pedig úgy az egyes műdaraboknak s töredékeknek az eddig közrebocsátottakkal együtt meglátolására, mint a Kalevala époszi szerkezetének fejtegetésére.

Addig is Lönnrot és Kreutzwald — nem alakító — hanem gyűjtő fáradozásaik eredményét tekintve, bizvást elmondhatjuk, hogy éjszaki rokonaink költői ereje s érzéke az epika terét nem siker nélkül mívelte. Igaz hogy Homérral nem, csak késői Virgilekkel dicsekedhetnek, ha dicsekedni akarnak. Van epikájok, van epikája a népnek azon rimtelen bár, de mértékelt sorokban maig élő mondákban, regékben, melyek isteneiről s félisteneiről beszélnek neki. „A prózai előadású költemény — mondja Arany János — melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos éposza: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoea gépezetének (machina) felelnek meg.“ — Az eszteknel, finneknél nem csupán prózai, de jó részt még kötött előadásúak is ez apró epopoeák s míg a Kalevipoegben kerekdedsgökből épen nem, vagy kevéssé, a Kalevalában pedig inkább kivetkőztetve s egybeolvasztottan jelennek meg: egyaránt bizonyoságot tesznek arról, mily elfogúlt azon napról napra kevesbedő műtárszék vélekedése, kik epikai tehetséggel megáldott népfajoknak csak azokat tartják, melyek tagjainak egyike vagy másika Iliást vagy Nibelungenlied-et tudott teremteni s azt a jó szerencse

segítségével meg is őrizhette. Ily értelemben szerencsésebb lehet, de nagyobb epikus ép oly kevéssé, mint a hogy emberebb nem lehet egyik nép a másiknál. Mint a gyermek ápoló dajkálás nélkül, úgy egy nép sem nőhetett fel mythos nélkül; az hogy él, kezesség arra, hogy az epikát művelte.

SZILÁDY ÁRON.

GAZDASÁGI FŐBB KÉRDÉSEINK.

Nemrég került ki a sajtó alól egy munka Korizmic Lászlótól „Gazdasági Levelek“ cím alatt, mely gazdasági életünk főbb kérdéseivel foglalkozik. Tekintve a tárgy fontosságát, adjuk e mű eszmemenetét a jelen közlésben.

Szerzőnek főczélja híven elénk állítani közgazdasági viszonyaink legjelentékenyebb kérdéseinek jelen állását. Hogy ezt feltüntethesse, visszatekint a múltba; s midőn feltűnteti, folytonosan szem előtt tartja, mint czélt, a jövőt, — igyekeztvén irányt adni az ezen czélhoz vezető legközelebbi lépéseknek.

Gazdasági viszonyainkra nézve az 1848. évbéli átalakulások képezik a válaszfalat egy múlt korszak és a jelen között. Amaz előbbi a nemességre vagyis a tulajdonképeni földbirtokosokra a költészet korszaka volt. Ingyen robot és könnyen szedett dézma mellett a gazdálkodásnál a földbirtokos megélése biztosítva volt, s a jó vagy rossz év mellett csak arról lehetett szó: nagyobb lesz-e vagy kisebb a tiszta jövedelem. Ily könnyű körülmények közt a nyugalmas magyar vér örömet hangoztatá az „extra Hungariam“ közmondást, s látva, hogy különösebb szorgalom nélkül is lehet boldogúlni, a tanulásra, a földművelésnek iparként tekintésére nem igen gondolt. E tekintetben ha voltak is egyes kivételek, mint Keszthely grófja, vagy József nádor, báró Lilien s még néhányan: az ő példájok utánzás nélkül, s a gazdálkodás a folytonos rózsáskedvű pangásban maradt.

A negyvennyolcz után beállott viszonyok nagy változást idéztek elő. Ma épen oly nehéz megélni, mint a mily könnyű volt azelőtt; a gazdálkodás szakszerű üzlet lett; befektetés nélkül, miként a robot korában, nem mutatható föl eredmény, — s a gazda

ép úgy kénytelen a „tartozik“ és „követel“ rovatokat vezetni, mint a kereskedő vagy az iparos.

És ezen változás jobbjára mind igen készületlenül érte gazdáinkat. A gyorsan emelkedő súlyos adó; a robot megszűnése után pénzért is alig kapható emberi munkaerő hiánya; sok helyt a birtokon fekvő régi terhek; a gazdasági fölszerelés kezdetlegessége: mindannyi baj egyszerre omlott a földbirtokosra, a ki ha megérté az időt, s kész volt, bár fele birtokának eladása mellett is jól fölszerelni a megmaradott részt, megélt, — ha ezt nem tette meg, az örvény szélére jutott.

Az elmúlt tizennyolcz év sanyarúságai sokra megtaníták a gazdát. S valóban gazdaságunk nem keveset haladt: a gazdasági irodalom mindinkább terjedt; az oktatás, gazdasági iskolák fölállításával — bár az eddigi haladás még csak kezdet—jobbult; a gépek használata örvendetes gyarapodást vett. Azonban a gazdálkodás főelvét, a helyes arányok alkalmazását, még ma is kevesen értik meg, vagy akarják megérteni. Nagy hátrány e tekintetben a nagy területekhez ragaszkodás.

Szerelmesek vagyunk a terjedelmes földbirtokba, nem gondolva meg, hogy, ha csak száz holdhoz van kellő gazdasági készületem s két vagy háromszáz holdon akarok gazdálkodni, ez csak kapkodást vagy az egész birtok művelésének elbanyagolását idézi elő. A helyes arány követeli, a jó fölszerelést, épületekben, gépekben, eszközökben; követeli, hogy kellő forgó tőke legyen a gazda rendelkezése alatt; s követeli hogy a gabona és takarmánytermelés meg a trágya előállítás közt kellő összehangzás legyen; követeli végre a háztartásban a jövedelmeknek megfelelő takarékossgot. Kivált ez utóbbi tekintetben sok, igen sok a kívánni való. Hanem ne szóljunk most erről; érzi mindenki! Fordítsunk a lap túlsó oldalára, mely azonban csaknem szintén oly sötét: a helytelen takarékossg következményeire. Mert ily takarékossgra is elég a példa: jó és értelmes tiszteket elbocsátni, hogy a birtokot sokat ígérő, de fizetni képtelen bérlők kizsarolásának dobjuk oda; — vagy megtartani ugyan a tiszteket, de fizetésük csekélysége által minden munkaöszöntüket elvéve — ez a takarékossg aláarcza alatt elkövetett legnagyobb pazarlás.

A tisztí kezelés, elméletben, főleg a pangásra ösztönző elvénél fogva, mindenesetre mögötte áll a bérleti rendszernek.

Azonban ha a tulajdonos éles szemmel megválogatja tisztjeit, ha procentuatio által érdekeit azok becsületes érdekével azonosítja, ha az állomás, melyet nekik ad, biztosítja van az önkény ellen: ekkor a tisztai kezeléssel is lehet eredményekre jutni. Viszont a bérleti rendszer, oly fejlettségi fokon, minőre Angliában jutott, hol gyakran a földesúri s a bérlő család nemzedékeken át megmarad egymás mellett, kétségtelenül igen nagy előnnyel bír. De ily nemű-e azon bérleti rendszer, mely nálunk lendületnek indult?

Igen, ilyen lehetett vala, ha földesuraink, midőn a tisztai gazdálkodással fölhagytak, becsületes tisztjeik között osztották volna ki földeiket, oly bér mellett, minőt azok, mint a föld ismerői becsülettel megajánlhattak.

E helyett azonban földesuraink nagyobb része szélnek ereszté tisztjeit, tönkre tett egy igen hasznos osztályt, s átadta birtokait oly embereknek, kik egy-két év sikerétől elkábitva, a viszonyokat nem ismerve s huzamosb időre épen nem számítva, magas árakat igényeltek. Aztán panaszkodunk, hogy nincsenek alkalmas bérlőink!

Igen ohajtandó volna, hogy a gazdálkodásban példányképül az állami és alapítványi javak járjanak elül. Azonban itt is, kivált az állami javaknál, kevés örvendetes haladást látunk. A roppant terjedelmű állami javakat rendesen a pénzügyi igazgatás függelékjei gyanánt kezelik, s a pénzügyi organumok előtt legfőbb tekintet: minél nagyobb tiszta bevételt tüntetni föl pillanatilag. Hogy kimerül a föld, azt nem hiszik, vagy nem gondolnak vele. Az alapítványi javakra nézve 1866 végén egy örvendetes elv került érvényre - kimondatott a bérleti rendszer, és pedig apró, 200—1000 holdnyi farmokra szakgatás mellett.

Bár hatna ez a példa másutt is.

Súlyos nyomást gyakorol sok helyt a gazdasági viszonyokra a létező földadó is. Nem a rendszerben van a hiba, mert hiszen az elv, melyen a földadó alapszik, hogy t. i. a közönséges gazdálkodás mellett elérhető tiszta haszon vétessék alapul, helyes és igazságos. Hanem hiba volt a kataszter elkészítésében, melyet gyakran ahhoz nem-értő biztosok, és rögtönözve eszközöltek. Így történt, hogy némely vidéken alig felét, másutt majd kétszeresét a valódi haszonnak tünteti fel a kataszter, s ha aztán a túlbecsült évi haszon alapján a 16° o-nyi adót, mindennemű pótlékával együtt

kivetik a földbirtokosra, ez helylyel-közzel jövedelmének legnagyobb részét kénytelen a különbféle adókra elfizetni.

A kataszterek hiányait még a centralisatio korában belátták Bécsben is, és kísérletet akartak tenni új adózási mód behozatalára, mely szerint a föld tőke értéke lett volna az adózás alapja. E kísérlet, szerencsére, nem sikerült. Bizonyára tönkretette volna a szorgalmat, s bukásba rántotta volna a nagyobb birtokosokat. Mert ha e rendszer fogantatba lép: az érték meghatározásánál legalkalmasabban csak a tényleges adás-vevési árakat lehetett volna fölvenni, s miután a nagyobb birtokok ritkán kerülnek eladás alá, ezek értékét is a kisebb birtokok ára szerint kellett volna fölvenni. Ez pedig mindig magasbra rugott volna a valódi értéknél, s az erre alapított adót lehetetlen lett volna megbirni.

Még súlyosabb, mert nem alapszik helyes közgazdasági nézeten, a cukor és szesz-adó.

Ki tagadhatná a szesz és cukor-gyártás fontosságát hazánkban, hol ezen iparok számos oly terménynek helybeli értékesítését teszik lehetővé, melyek a közlekedés hiányai miatt különben sem elszállíthatók, sem fölhasználhatók nem lennének? Ki tagadhatná fontosságukat, ha tekintetbe veszi azon előnyöket, melyeket az állattartásnak nyújtanak, s azon hasznot, melyet trágyaanyagokban adnak; ha megfontolja, mennyi szegény nyer általok munkát, s mennyire növekedik működésök által a föld értéke?

S mégis mily zsibbasztó a reájok vetett adó.

A répacukor-termelésnél az adó magára a répára van vetve, holott a répa csak nyers anyag, s nem a végső eredmény. Ez a mód helytelen, mert adót, közgazdaságilag helyesen, a hol csak kivihető, nem köthetni máshoz, mint az előállított tiszta haszonhoz. Más rendszer gyakran a tőkét támadhatja meg. — Azonban a cukor-adónál nemesak a rendszer helytelen, hanem a kivétel is igen magas, s esodálatra méltó, hogyan birta meg ez ipar a rohamos adóemelést. Egy mázsza nyers répára 1848-ban 5 p. kr. adó, 1853-ban 8 p. kr., 1855-ben 12 p. kr., 1857-ben 18 p. kr., 1861-ben 38 új kr., 1862-ben 41 új kr. vettetett ki.

Igy áldozzák föl azért a 6 vagy 7 millió forintnyi bevételért a legfontosabb előnyöket. Pedig semmi akadály, hogy itt is, mint a földbirtoknál, szakértő kezelés folytán a tiszta haszon állapíttassék meg, és vétessék adó-alapúl.

S mégis daczára ezen fokozatosan emelkedő adóztatásnak, a répa- és cukortermelés 1828 óta oly haladást tett, mely teljesen meggyőzhet bárkit ezen iparág életrealóságáról.

Mi itt, mellőzve a szerző részletes adatait, csak az eredményt mutatjuk fel, hogy t. i. 30 év alatt a répatermelés ötvenszer, a cukortermelés hatvannyolecszor akkora lett, mint volt előbb; a cukor behozatal pedig megapadt 537325 mázsával.

Általában a cukortermelés mozgalmái Európaszerte azt mutatják, hogy a mily mértékben nő a belfogyasztás: a gyarmati cukor behozatala még nagyobb arányban apad.

Íme, erre nézve egy kis egybeállítás. Az Európában elfogyasztott cukorból esik:

	gyarmati termelésre,	répacukorra,	fogyasztás egy főre.
1828ban . . .	98.51 ^o / _o	. . .	1.59 ^o / _o 2.52 font
1851-ben . . .	77.42 „	. . .	22.68 „ 6.20 „
1865-ben . . .	66.66 „	. . .	33.33 „ 9.30 „

Az európai cukortermelés mind nagyobb fontosságot nyer tehát, s azon országok, melyek ezen termelésre leginkább képesítettek: Ausztria, hazánk, és Oroszország. Oroszország kormánya ezt megérté: ott egy mázsa nyers répára alig esik több 3 krajczárnyi adónál; nálunk pedig 41 kr! Ez javítást igényel.

Nem kevesebb fontossággal bír a szesztermelés kérdése is. Hazánk felvidéki agyagos földjei, s az alföldi homokterek burgonya, rozs, kukoricza terményeiket szeszégetés által értékesíthetik legjobban, s egyszersmind moslékhoz és trágyához jutnak. Azonban a korábbi hibás adórendszerek, a c z e f r e a d ó és az ezután következő t e r m é n y a d ó itt is roppant akadályokat gördítettek a kifejlődés elé, s a hibás adóztatási mód következtében 1865-ben a birodalomban 4364 szeszgyár szüntette meg működését. Természetes következése volt ennek, hogy a szesz kivétel korántsem érte el azon fokot, melyet elérhetett volna, s például 1864-ben a vámegetleti tartományokból, Ausztrián keresztül mintegy 425,000 mázsával több szesz érkezett a trieszti piacra, mint magából Ausztriából a legkedvezőbb számítás szerint is.

1865 október 18-án végre egy rendelet által az általán y rendszer hozatott be a szeszadóra nézve; s ez, mivel legközelebb áll a tiszta haszoni rendszerhez, mivel alkalmat ad a szor-

lomnak és ügyességnek az adó súlyosságát fokozott erjesztés által kisebbiteni, s mivel az ellenőrzés könnyebb és kevésbé gyűlöletes, mint a korábbi rendszereknél volt, mindenesetre haladás a leghibátlanabb rendszer felé.

A czukor- és szeszadó kérdéseivel párvonalban nagy figyelmet érdemlő dolog, mert úgyszólván az ország lakosságának minden rétegét áthatja, a d o h á n y m o n o p o l i u m. Mindenki érzi, hogy súlyos, hogy alkalmatlan, gyűlöletes; és sok gazdának erős meggyőződése, hogy az ország fölvirágozását nagy mértékben akadályozza. De másfelől világos az is, hogy azon 39 milliónyi jövedelmet, melyet a dohánymonopolium az állampénztárba behoz, más ágból előteremteni lehetetlen.

De nem lehetne-e ezen jövedelmet az állam számára a dohányból más módon behozni? — kérdezi a szerző; s e kérdésre azzal felel, hogy lehetne.

A terv, melyet erre nézve fölállít, a következő:

Adóztassék meg, „dohány fogyasztási adó“ czím alatt minden húsz éven felüli dohányozó egyén. És pedig, azon nézethől indulva ki, hogy a mostani rendszer szerint is, minél több jövedelme van valakinek, annál drágább dohányt s szivart fogyaszt, tehát annál több adót fizet: adóztassanak meg a dohányozók, jövedelmeik szerint. Hogy az állampénztár jelenlegi tiszta jövedelme befolyjon, szerző számítása szerint talán a következő osztályokat s adózást lehetne behozni:

a)	—100 forintnyi jövedelemre . . .	1 frt 50 kr. adó.
b)	100 - 300 „ „ . . .	3 „ — „
c)	300—600 „ „ . . .	6 „ — „
d)	600—1200 „ „ . . .	9 „ — „
e)	1200—2500 „ „ . . .	12 „ — „
f)	2500—5000 „ „ . . .	25 „ — „
g)	5000—10000 „ „ . . .	50 „ — „
h)	10000 forinton felüli „ . . .	100 „ — „

Miután a 20 éven felüli férfiak számát, statisztikai adatokra támaszkodva, a birodalomban 9,405,000-re lehet tenni: ha fölveszszük, hogy ezeknek egy harmada nem dohányoz, a fönmaradó kétharmad 6,270,000 főre rug. Hogy tehát a dohányból a mostani 39 milliónyi jövedelem befolyjon, 6²/₁₀ forintnyi átlag lenne szükséges. Kijönne e ezen átlag a fennebbi osztályadók alapján, melyeknél a legalacsonyabb 1 frt 50 kros, a legmagasabb pedig 100

100 frtos lenne: erre nézve határozott választ csak az első év tényleges számadatai nyújthatnának ugyan, de hozzávető számítással eleve is igenlően lehet reá felelni.

A mi a dohányozó egyes emberek érdekeit illeti, ezek a javasolt mód behozatala által kétségtelenül nyernének. A szegény néposztály, mely ma a legolcsóbb dohányt 42 krral fizeti fontonként s egy hétre $\frac{3}{4}$ fontot számítva, egész éven át 39 fontot fogyaszt, a miért 15 frt 99 krt kénytelen fizetni, — a javaslat szerint megfizetvén másfél forintnyi adóját, a többi 14 frt 50 krból 4—5 évi dohányszükségletét fedezhetné.

A szivarozók szintén kisebb terhet fognának viselni. — A mostani rendszer szerint, ha naponként hat szivart számítunk: hat kros szivar kerül évenként 131 frt 40 krba; öt kros 109 frt 50 krba; 4 kros 87 frt 60 krba; két kros 43 frt 85 krba. Ha megszűnnék a monopolum, a szabad verseny oicsóbbá tenné a szivart, s bizonyára bőven megtérítené a fogyasztásnak az adót.

Egyedül ezen módozat az, mely által szerző a dohánymonopoliumot megszüntethetőnek találja. Alapos észrevételek merülhetnek föl a javaslat ellen, mind a kincstár, mind a termelők érdekében: de a javaslat mindenestre megérdemli, hogy róla gondolkodjunk.

Az ezután következő kérdés, melyre szerző áttér, a liszt és malompapír; bizony mondhatni hogy hazánkban ez a legfontosabb iparág. Legfontosabb mert el kell hogy érjünk azt az időt, midőn búzáink legnagyobb része liszt alakjában kerül a külkereskedelem piacaira, s így az őrléssel kapcsolatos foglalkozást, mely számos családnak nyújt biztos kenyeret, azután az állattenyésztésre használható korpát s több ily előnyt nem fogjuk a külföldnek átengedni.

Malomiparunk az újabb időben a legörvendetesebb haladásnak indult, s azt természetes viszonyokon kívül főleg annak köszönhetjük, hogy ezen iparról a kormányok nem gondoskodtak szerencsétlen rendszabályok által, a reá vetett adót nem himbálták különböző rendszerek között hol alább, hol magasabbra; s a lisztipar, magára hagyatva, egyszerre mint tekintélyes foglalkozás állott az ország elé.

Mily magasra jutott ezen iparág, mutatják a következő adatok. 1863-ban létezett hazánkban 148 gőzmalom, 70 műmalom,

475 szélmalom, 7966 szárazmalom, 4301 hajómalom, 9173 patakmalom, összesen 30,106 kövel. Egyegy köre egyremásra 2000 mérőnek megürlését számítva évenként, az ürlés mennyisége 60,212,000 mérőre rug.

Ez ürleménynek legnagyobb része természetesen a belszükséglet fedezésére szolgál. Van azonban mintegy 30 nagyobb szerű malom 415 járattal, melyek főleg a kivitel számára dolgoznak, s melyekre körülbelül 6,816,375 mérő búzát lehet számítani.

Mutatják emez adatok, mily tekintélyes tényezője anyagi életünknek a malom-ipar. De igyekeznünk is kellene, hogy szabadon fejlődhessék teljes erejében, s hogy például a vasútak is minden lehető módon előmozdítsák a lisztkivittelt, és ne szabjanak, mint jelenleg teszik, nagyobb vitelbért a lisztre, mint a buzára. Ez az eljárás hazai malmainkra nagy nyomást gyakorol a külföldi malmok érdekében.

A mily örvendetes haladást mutat a liszt ipar, ép ily szomorító látvány, ha végig tekintünk hazánk természetes jövedelmi forrásának egyik legnevezetesebbikén: a bortermelésen.

Sok irányú itt az akadály, mely a természetes kifejlődést gátolja, s számos teendő vár mind a kormányra, mind a termelőkre, kereskedőkre, sőt a fogyasztókra is.

Első emez akadályok között, melynek elhárítására kormánynknak mindent el kell követnie, a különböző országok vám-szabásának súlyos volta. Oly szertelenül magas ez azon országokban, melyek borainknak természetes vevői lehetnének, hogy csakis a legdrágább borok bírhatják el.

Angliában a 18—26 erőfoknál gyengébb borért egy ausztriai akó után $6\frac{1}{2}$ forint beviteli vámot, a 26 erőfokot meghaladó borért pedig $15\frac{3}{4}$ forintot ezüstben kell fizetni. Ez igen súlyos összeg. Igaz, hogy a francia borok is ugyanannyit fizetnek, de ezekkel a mi borainknak már azért is nehéz versenyezni, mert tőlünk a szállítás 4—5 forintba kerül, míg Franciaországból alig tesz $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ frtot.

A német vámegeletben egy vám mázsza bor 1865 júliusig 9 frtot fizetett. Jelenleg ez 6 frtra van szállítva, ámde még így is súlyosabb, semhogy közönséges boraink elviselhetnék.

Oroszországba hordóban vitt borra akónként 10 frt, palackos borra palackonként 40 kr. esik, — míg a tengeren vitt

közönségesebb—természetesen többnyire francia—bor csak 3 frt 30 krt fizet.

Ezek képezik pedig azon három fő területet, hova borainkkal tömegesebben bejuthatni leginkább érdekünkben volna. Segíteni a bajon természetesen nehéz, de a legfontosabb érdekek kívánják, hogy elhárítására kormányunk minden lehető módot megkísértsen.

A második döntő tényező a bortügy emelkedésére nézve a helyes p i n c z e k e z e l é s. E nélkül nemcsak külföldre nem tör útát borunk, de itthon is elnyomja azt a mindinkább terjedő sörivás.

Nagyon világos példák mutatják, mit tehet a helyes kezelés. Szerző a saját tétényi borait folyvást a londoni piacra adja el, kétszeres összegén az azon vidéki borok rendes árának; — a J á l i c s borkereskedő ház világszerte küldi borait s ezek a legnagyobb útat is baj nélkül kiállják. — Mindezt csupán a jó kezelésnek köszönhetik.

Hiszen a francia borok varázsa is csak ebben rejlik. A francziák lecsutkázzák a szőlőt; kellő hévfok mellett teszik az erjesztést; gyakran lefejtik a bort, s ha kell higitják és cukorral vagy savanyokkal vegyítik. Így készül a ezukordús, tehát természeténél fogva erős, szeszes francia borból azon mindentitt kedvelt könnyű ital, melyből villás reggelire is elfogyaszthatunk minden baj nélkül egy palaczkkal, s melyet legfőbbképen ezen tulajdonságáért visznek szét a világ minden szegletébe.

Ügyes és tapasztalt pinczemestereket tehát! — Kisebb birtokosok többen összeállva szerezhetnek magoknak oly embert, a ki érti, vagy például Jalicsnál vagy a gazdasági egyesület pinczéjében egy pár év alatt elsajátítaná az okszerű pinczekezelést.

Azonban nemcsak a pinczében van még nálunk hiány. Sok munka várja a bortermesztőt kinn a szőlőben is. — Ezek egyike a szőlőtökék rendszeres megifjítása, a minek állandó szabályá kellene emelkednie. Egy ültetés, lazább földön 20 — 35 évig, kötött földön 50 — 60 évig kitart. De ezen idő leteltével ki kell hányni az elaggott tőkét, melyet az ú. n. d ö n t é s által csak toldani-foldani, de új termő erőre hozni nem lehet.

Másik rendszeres teendő a talaj körül a trágyázás, a mit

szerző tapasztalata szerint minden ötödik — hatodik évben meg kellene tenni.

S a harmadik nagy hiány a szőlőültetvényekben jelenleg a tömérdek szőlőfajnak összekeverése. Ezt tisztázni kell, még pedig úgy, hogy minden vidéken az ott legbizonyosabban termő és legjelesebb fajokat tartsák meg, a többi össze-vissza kevert fajtól pedig igyekezzenek szabadulni. Csak így menekülhetünk meg azon kétes jellegű vegyületektől, melyek a későn s korán érő szőlők összecsűréséből támadnak.

Van bortemelésünk kifejlődésének még egy nagy, öröklött akadály: a még mindig fennálló bordézsma. Ez csirájában fojtja meg a gazda igyekezetét. Hiszen a jól művelt szőlőnél a föld értéke a legsekélyebb, a legjelesebb hegyeken is kaphatni pusztá talajt fertályonként (800 □ öl) 20 — 50 frtjával, míg ugyanennek termővé tétele 4—500 frtba kerül. Vegyük ehhez még a művelés költségeit és az adót, s aztán gondolkodjunk: lehet-e kedve a dézsma-kötelezettnek a kívánt szorgalmat kifejteni azért, hogy nagy gond, költségek és fáradság után nyert terményének egy tizedét másnak engedje át, s ő a megmaradt $\frac{9}{10}$ -ből minden adót és kezelési kiadást fedezzen.

Itt is segély kell tehát, még pedig gyors segély. Szerző a törvényhozástól várja e részben, hogy szabjon ki egy 5 — 10 évi időszakot, mely alatt az érdekeltek kötelesek legyenek bizonyos szabályok szerint, saját erejük alapján, a megváltást végrehajtani.

Intézkedést vár a hegyrendőrség szabályozása is. E tekintetben a kormány feladata lenne oda hatni, hogy vidékek szerint szőlőközségek alakuljanak, melyek kidolgozzák a szabályokat s megválaszzák az intézkedő bizottságot a szükséges rend és oltalom fölötti örökös végett.

És ha ezek után, isten segélyével, előállíthatnók a kellő minőségű és mennyiségű bort: akadna annak vevője! Ime Angliában tíz évvel ezelőtt alig ismerték borainkat, s ma már nemesak ismerik, de szeretik is,—köszönet érte a solid kereskedőknek: Jálicsnak, ki már Amerikát is rendes vevőnké tette, Diosi Márton Londonban élő hazánkfiának, Greger Miksának, ki 6 évvel ezelőtt kezdett londoni üzletében évenként hat-hét ezer akó tisztán magyar bort értékesít s a királyi udvarnak is szállítója, és köszönet természetű

gazdáinknak, kik a kivitelre alkalmas anyagot előállítják, s kellő gonddal kezelik.

Kiviteli kereskedésünk egy másik igen fontos tárgya állattenyésztésünk s annak terményei. Kiviteli forgalomra nézve, az osztrák tartományok felé és viszont, hiányosak ugyan adataink, de annyi adat mégis van, a mennyiből a szomorú tény megismerhetjük.

Ime, első sorban, a gyapjúkereskedés. Nemhogy növekedett volna a kivitel, talán még apadt 1848 óta. A juhszám mindenestre kevesbedett; azonban erről nem lehet egyenesen következtetni a gyapjú mennyiségére, mert a korábbi finom gyapjú helyett, ma már a tömött és súlyos gyapjú a jelszó gazdaközönségünk előtt. A termelési irány ily megváltozását is az 1848-diki fordulat idézte elő. Azelőtt a „gyapjúsortírozók“ minden igyekezetüket arra fordították, hogy—a gyárosok és kereskedők érdekében—minél finomabb gyapjút termesztesenek a gazdákkal, s ezek a könnyű gazdálkodás mellett nem igen vették észre, hogy az ily juhtenyésztés mily ösztövére eredményü. — Negyvennyolcz óta meg a másik túlságba eshetünk könnyen át. Csak a súlyra van tekintet, s egészen elejtjük azt az elvet, hogy minden egyes vidéken az ott legjobban tenyésztő juhajt tartsuk meg, és fordítsunk gondot ezután a mennyiségen kívül a finomságra is. Pedig nagy kérdés, hogy a durva gyapjú termelésében ki fogjuk-e állani a versenyt Ausztraliával, mely e nemből óriás mennyiséget tud hozni az európai piacokra; míg a finom gyapjú még idővel, igen keresetté válhat,—és ha talán még posztógyáraink is lennének, melyek feldolgozzák, mennyit nyerne ezen az úton a magyar ipar!;

Szarvasmarhák tenyésztésében sem haladtunk előre. A kivitelre nézve itt sincsenek ugyan biztos adatok, de tény, hogy a behozott többletért mintegy hat millió forinttal adózik a birodalom a külföldnek, s ezzel adózunk mi is, kik földeinket jelenleg termékenyíteni nem tudjuk, főleg azért, mert a földművelés az állattenyésztés részéről kellő gyámolítást nem talál.

A pusztai gulyák ideje, az igaz, lejárt, és száraz klimánk arra sem alkalmas, hogy természetes rétjeink legyenek számosak és jók. De van elég takarmánynövényünk, mely a szárazságot meglehetősen kiállja. Ilyen a luczerna; ilyen, meszes földeken, a baltaczim; ilyen a takarmánynak vetett kukoricza és czirok:

ezeket kellően művelve, nem szenvednénk szükségét nyári takarmányban.

A mi a marhafajok jóságát illeti, erre nézve a magyar fajokról jelenleg nem lehet helyes ítéletet mondani. Csaknem századok óta folytonosan roszul táplálva, kivált tejelés tekintetében elcsenevésztek. Hogy azonban hová fejlődnének több ivadékon keresztül folytatott jó gondviselés mellett: ezt csak kísérlet által lehetne megtudni. Kísértsük meg tehát, mielőtt a hazai marhafaj fölött pálezzát törnénk.

A lótenyésztésben is hamar mondtuk ki — szerző nézete szerint, — a roszaló ítéletet eredeti magyar lófajtánk fölött. Hajdan a magyar ló híres volt, és híret nem ok nélkül szerezte. Nem bír ugyan olyan terhet, mint a nehéz stájer ló, vagy a francia percheron s az angol suffolk; sem rövid versenyfutásban nem mérkőzhetik a derby-napok kedvenceivel: de sebes és kitartó járású, gazdasági viszonyainkhoz teljesen illő, s hadviselésre és vadászatra kitűnő állat.

És tenyésztőink ezen derék hazai fajt összeceresztették minden kigondolható más fajjal, annyira, hogy immár magvát is nehéz lenne föltalálni, ha valakinek eszébe jutna újra tenyészteni az eredeti magyar fajt. Pedig ezen elkoresosítás igen szerencsétlen gondolat volt. Ám tenyészszük a stájer vagy angol fajt, ha olyanokra van szükségünk. De oly különböző alkotású, egymástól annyira elütő organismusú két állat, mint az angol és magyar faj, öszhangzatos eredményt nem adhat. — Ha nemesíteni akarjuk vérért idegen fajok által, csak a keleti, arab vagy turkomán lovak, melyek a magyar fajjal egy eredetűek s hasonló 'ermetűek, adhatnak ily nemesítéshez kedvező anyagot.

De mennyiség tekintetében is nagyot esökkent lótenyésztésünk. Még 1817-ben Magyarországon mintegy 40, Erdélyben 124 nevezetesebb magán ménecs állott fen. És mi van most ezekhez képest?

Az állattenyésztés valamennyi ága között még legjobban áll sertéskereskedésünk. E részben megmaradtunk eredeti fajtáink mellett, s ha történt kísérlet a hizékonyabb és nagyobb netto súlyt adó angol faj meghonosításával; ez csakhamar megtörött klímánk szigorúságán, a hideg téli időkön, melyeket a csupasz angol faj

nem bírt ki. Azonban még is van sok teendő, kivált a jelesebb tenyész-állatok kiválogatása körül.

S általában az egész állattenyésztés forgalmára adatok kel-
lenek, minél előbb és minél teljesebbek, mert jelenleg a legna-
gyobb homályban tapogatózunk, pedig míg a helyzetet föl nem
ismerjük, a segélyről nem lehet gondoskodni.

Fontos jelentőségű iparág lehetne hazánkra nézve még a
selyemtermelés, azonban e tekintetben, bár Lombard-
Velenceze eleste óta az ausztriai uralkodóház valamennyi országai
között leginkább hazánk volna hivatva a hiányt pótolni, eddigelé
igen csekély az az eredmény, a mit felmutathatunk. Hogy ezen,
oly régóta kísértgetett iparág újabb lendületet nyerjen, a szerző
két teendőt tart szükségesnek. Első az, hogy a nép a selyemter-
melésre, s ennek hasznaira nézve kellő oktatást nyerjen. Okta-
tást már az iskolában, egyes tanítók által, s azután később ösz-
tönt, a vidéki gazdasági egyletek és a nagyobb földbirtokosok
példái által. Másik föladat az, hogy a selyem-gubók értékesíthe-
tése biztos legyen, mert az eladás biztossága nélkül ipart és
szorgalmat bizony senki sem fejt ki. Pedig ez a biztosság je-
lenleg egyáltalában nem létezik. E részben a kormány föl-
adata volna intézkedni, — nem közvetlenül, hogy maga váltsa
be a gubókat, hanem közvetve, azáltal, hogy a beváltóknak bi-
zonyos kamatot biztosítson. Nem járna ez a kamatgarantia, kellő
ellenőrzés, s az árak szabályozása mellett, tetemes áldozattal, a
selyemtenyésztés előhaladására pedig igen jelentékeny befolyást
gyakorolhatna.

Hajh, bizony kormányunkra sok kisebb és nagyobb föla-
dat vár.

Bizonyára ezen utóbbiak közé tartozik a tanügy rendezésé-
nek egyik fontos ága, a gazdasági oktatás is.

Ki nem érti, hogy a föld jövedelme, értéke használhatósága
egyenesen a birtoklónak értelmiségétől s ennek folytán szorgalmá-
tól függ? — hogy tehát nekünk, e földműves országnak, a gaz-
dasági oktatás oly szervezéséről kell gondoskodnunk, mely nem
csak egypár gazdasági felsőbb tanintézet fölállítására szorítkozik,
hanem áthassa a földművelő nép minden rétegét.

A föladat nagy, de lassanként is hozzá lehet kezdeni.

Adjunk a falusi tanítók kezébe oly tankönyvet, mely a mezei

gazdaságot népszerűen, de rendszeresen előadja; tűzzünk jutalmat a gazdasági oktatásban haladást tanusító tanítónak; adjunk s állítsunk a falusi iskolák mellett apró mintakerteket; igyekezzék a kormány oda hatni, hogy legalább minden megyében egy földműves iskola keletkezhessek; a fölállítani már megkezdett felsőbb gazdasági tanintézetek fejeztessenek be minél előbb, s a még hiányzók állíttassanak föl; és végre koronázza be mindezt az egyetem körében nyitandó gazdasági tanfolyam, a természettudományok tüzetes előadásával.

Ekkor megtettük azt, a mivel ez irányban hazánk jövőjének jelenleg tartozunk. Nem elég, hogy a nép politikailag felszabadult. Fel kell szabadítani és emelni értelmileg is; ekkor lesz erős oszlopa hazánk állami fenmaradásának.

Hatalmas tényezőt nyújthatnának a gazdasági művelődés előmozdítására a gazdasági egyletek is.

Azonban a legújabb időkben ezeknek működésében is bizonyos pangás, zsidba dtság állott be. Az országos egyesület, mely a forradalom utáni elnyomatás után 1857-ben, az akkori nagy fontosságú kiállítás következtében szervezkedett újra, s politikai életünk némaságának idején hazánk legnemesebb erőit magában egyesíté, — mely a közszellem ébresztésére, hazánk viszonyainak ismertetésére, a gazdasági gépek meghonosítására, budai mintagazdasága által a földipar néhány ágának fejlesztésére oly sokat hatott: most, a politikai élet sorompóinak megnyilta óta, tagjai által, részben még a kötelezett évi járulékokkal sem támogatva, törekvései nevezetes részének nem szerezhet fogaratot.

Ugyanezen érdektelenség gátolja a vidéki egyleteket is. Gazdasági egyleteink a vidéken szintoly erélylyel kezdték működésüket mint a központi társulat. Keletkezésök idejében a féltékeny kormányhatalom nem engedvén meg, hogy az országos egylettel szervezetes összeköttetésbe lépjenek: valamennyi vidéki egylet teljesen autonom testületté lett. És ez — szerző nézete szerint — jól is van így; munkálódjanak önállóan, és igyekezzenek saját helyi bajaikon segíteni önerővel. Hiszen, ha ők nem segíthetnek, az országos egyesület is legfeljebb tanácsokat adhat, — ezt pedig megteheti alapszabálybeli egybekapcsoltság nélkül is.

Hanem ne váljanak, mint már kezdetek válni, politikai vitatkozások terévé; működjenek saját körükben s töltsék be hiva-

tásukat. — Emeljék a nép gazdasági életét, csatolják ez által azt magukhoz, az intelligens osztályhoz. Rendezzenek vidéki kiállításokat; tartsanak évenként egypár versenyszántást; jutalmazták bizonyos termények legjobb előállításáért a szorgalmas gazdát; jutalmazták a jóra való cselédet; ismertessék a gazdasági eszközöket. Mindehhez csak csekély pályadíj kell: álljon a jutalom dícsérő oklevélből, mely illő ünnepélyességgel osztatik ki. Aztán van még ezenkívül is elég teendőjük: helybeli statisztikai adatok gyűjtése; fölvétele a megye folyóvizeinek s az öntözésre fordítható vízmenynyiségnek; hegyrendőri szabályok behozatala; társulatok állítása a helyes pinczekezelés előmozdítása végett; kipuhatólása a megye főbb terményei átlagos mennyiségének; egyleti kertek állítása nemefajú gyümölcsfákkal és szőlőkkel, stb. stb.

Ezek lennének a gazdasági egyesületek legnemesebb föladatai, melyeknek szorgalmas teljesítésére bizonyára több üdvöt szerezne az országnak, mint a gyakorta hivatatlan politikai discussiók.

Gazdasági kérdéseink közt újabb időben hihetőleg legtöbb tárgyaláson ment át, az é g h a j l a t kérdése. És nem ok nélkül. Hazánk klímája valóban olyan, mely ha olykor két kézzel önti is áldását, máskor több éven át fukaron tagadja meg a legszükségesebbet is.

Szerző e bajnak két ellenszerét ismeri. Egyik a fültetés, melylyel minden másra alkalmatlan helyet, a földek határait, útait széleit stb. hasznosítani lehetne és kellene. Szükséges volna czélszerű erdő-törvény, mely különösen az új erdő ültetvényeknek, mint városokban az új bérházaknak adatott, néhány évi adómentességet engedne. Igaz, — mondja szerzőnk — hogy a fa nem esinál esőt: de az erdős és fás vidék kétségtelenül jobban gazdálkodik a lehullott hóval és esővel, mint azon pusztá terület, melyről a havat a szél tovasöpri, s a nedvességet, a nyári esőt, a nap kiszikkasztja.

Másik ellenszer lehetne a vizek kellő fölhasználása: esatorna, öntözés. De a mi ez irányban eddig történt, jobbára csak egy jelesebb mérnök nógatásaihoz van kapcsolva, s ha ezek letűntek a tevékenység teréről, a lassan megindult közönség ismét a korábbi tétlenségbe tért vissza. Pedig példákban lehetne meggyőződni a vízi munkálatok gazdag eredményeiről. Ott van a magyaróvári rétöntözés. Ott van a lévai uradalomban azon öntözés, mely-

lyet épen e „Gazdasági levelek“ szerzője készített ifjabb éveiben. Ott még néhány szépsikerű vízi munkálat; de mindez legfeljebb csak a papíron — egyesületi megyei vagy országgyűlési aktában — talált méltányolásra, de követésre — alig.

Nagy bajjal létrehozott országos csatornáinkkal sines az öntözés egybekötvé, s a kaposi és sárréti csatornák szintűgy, mint a Balatont lecsapoló Sió-csatorna, a töltések közé szoritott Tisza most csak arra szolgál, hogy a tömérdek vizet minél gyorsabban levigyék a tengerbe, elvonva minden nedvességet a körülöttök fekvő földektől, melyek korábban az évnék egy nagy részén át víz alatt állván, most e hiányt annál súlyosabban érzik.

Gazdálkodjunk hát vizeinkkel. Építsünk csatornákat, s használjuk ezeket malmokra és a földek öntözésére is. Ez bizonyára egyik nélkülözhetetlen föltétele honunk fölvirágzásának.

Téves nézet az, hogy a mohón épített vasutak pótolhatják a vízi közlekedés hiányát. A vasutak inkább az átmeneti kereskedelem, mint a belforgalom eszközei, s ha nincsenek csatornákkal vagy legalább jó köves úttal okszerű kapcsolatban, e hiányt a belforgalom mindig meg fogja érezni. S kivált a mi vasútainknál nagyon sok az, a mi még javítást kíván. A magas árszabás, melynek meghatározásához pedig a kormánynak, miután az ország a kamatbiztosítást fizeti, teljes joggal szava lehetne, még magasabbá s türhetetlenebbé válik egyes ferdeségek által. Igy péld. a lisztért, mely kevesebb helyet foglal el a búzánál, mázsánként többet kell fizetni mint a búzáért. Miben leli ez magyarázatát — hacsak abban nem, hogy gőzmalmaink versenyzési képességét akarják szándékosan megrontani, hazánk határán kívül fekvő malmok kedvéért?

Szintén méltó a panasz azért is, hogy az élénkebb gabona-szállítás idején heteken át elhevertetik a szállítmányokat egyes állomásokon, kitéve az idő mindennemű viszontagságának.

Mindezen segíteni kell.

S a segély bizonynyal leggyökeresebb lenne vízi közlekedésünk jobbitása által.

Hanem itt sok, igen sok a tenni való.

A többi vízi út részletes tárgyalását szerzőnk itt mellözve, csak a duuai hajózás akadályairól nyujt tüzetes adatokat, azon jelentés nyomán, melyet 1858-ban, Konstantinápolyból visszatér-

ve, a gazdasági egyesülethez benyújtott. E folyóiratban közölve volt e jelentés; itt tehát csak a legfőbb eredményekre szorítkozhatunk.

A dunai hajózásnak két fő akadályja van. Egyik a Baziástól Turnú-Szeverinig terjedő 18 mértföldnyi szirtes, sziklás vonal; másik a Turnú-Szeverinen alól fekvő zátonyok és a torkolat szétágazásai.

A bázias-turnu-szeverini vonalon a veszély a folyam fenekén mindenütt szétszórt éles szirteken rejlik, melyek miatt a hajók csak bizonyos magas vízállás mellett mehetnek biztonságban. Tapasztalatok szerint az orsovai vízálláshoz képest legalább 7 lábnyi víz szükséges, hogy közönséges gőzhajók áthaladhassanak a szoroson és csak 10 lábnyi víz az, melyen minden hajó bátran útnak indulhat. 4' 9" vízzel csak az egyenesen e célra készített két kis gőzös, két lábnyi vízzel csak a legcesekélyebb merülésű dereglye tarthatja fen a közlekedést s ha az apadás két lábnál lejjebb száll az orsovai fokmérőn, útasok és teher szekérre szorúlnak.

Azonban ezen utolsó eset igen ritka. Szerző egybeállítá tizenegy év adatait, 1848-tól 1858 ig; ezen idő alatt, vagyis összesen 2955 hajózási napon:

szekerekre szorult a közlekedés	29 nap = 0.09 ^o „
dereglyére	290 „ = 9.07 „
kis gőzösre	355 „ = 12.01 „
3 lábíg merülő hajók járhattak	797 „ = 26.99 „
nagy gőzösök	1484 „ = 50.21 „

Más szóval, hajózható volt a szirtes Alduna mindenféle gőzöskkel a hajózásra alkalmas időnek $\frac{9}{10}$ része alatt, szekerekre pedig 100 nappól nem egészen egy napra szorult a közlekedés.

Lehetetlen tehát, hogy ezen, ennyire járható útnak teljes kijavítása oly óriási összegeket venne igénybe, mint eddig általában hitték. A számítási hiba jobbára abban rejlik, hogy mindig az egész meder teljes kitisztítását tüzték ki föladatul: holott csupán az útnan álló s kiemelkedő kövek kellő lecsontására van szükség. Hogy pedig az ily munka oly igen sokba nem kerül: tapasztalat is bizonyítja. Dinelli Alfons hajós-kapitánynak 1848-ban és 1849-ben itt folytatott munkálatai mindössze 2500 forintba kerültek, s eredményök mégis oly nagy vala, hogy a szorosakon,

hol előbb csak 10 lábnyi vízzel érezte magát biztonságban a gőzös, azóta 6—8 lábnyi víz mellett bátran járhat.

A dunai hajózás másik akadálya: a torkolat körüli szétágazások. A szulinai ág, mely valamennyi közt legjobb, nem szélesebb 70—100 ölnél, s midőn a szerző ott útazott, 7½ lábra merülő hajójok 8 lábnyi vízzel ment a tengerbe. Itt már csak gyökeres munkálat által lehetne segíteni, s szerző meg van győződve, hogy jó és mély vize a bemenetnek csak akkor lesz, ha a legjobb ág kiválasztván, a többi ágat mind elfojtják, s a határtalan ár-tért töltések által megfelelő mértékre szorítják.

Ha kormányunk kiterjesztené figyelmét e nagyfontosságú kérdésre, s például érélyes királyi biztost küldve az Aldunára, igyekeznék a hajózás akadályait elmozdítani, — ezzel saját hasznunk eszközlése mellett olyasmit tenne, a mi Európa helyeslését nem kis mértékben megnyerné.

A következő kérdés, melyre a szerző közlekedési útaink s ezek szükséges javításának tárgyalása után áttér: az általános pénzhiány, mi nálunk nem esetleges, hanem állandó baj.

Oka, legelső sorban, termelésünknek egyoldalúsága. Földművelő igyekezik lenni minden ember, s ha az iparos, kivált vidéken, egy kis birtokot bír szerezni, abban hagyja üzletét s gazdálkodáshoz kezd. Mily csekély a mi iparosaink száma, nem a nyugat nagy országaival, csak az ausztriai királyságokkal vetve egybe, mutatja a következő adat. Egy □ mértföldnyi területre esik átlagosan: Alsó-Ausztriában 170 iparos, Felső-Ausztriában 124, Csehországban 128, Morvában 134, Sziléziában 131, Magyarországban 31, Gácsországban 18, Dalmatiában 12, Erdélyben 10 iparos.

Ipari elmaradottságunk oka legfőbbképen bizonyára azon viszonynak tulajdonítható, melyben hazánk 1848 előtt, szemben a birodalom örökös tartományaival, vámpolitikai tekintetben állott. Azonban ma már eléggé nyitva előttünk az út; működjék különösen az újon keletkezett országos ipar-egylet az ipar előmozdításán, mert anyagi haladásunk ezzel a legszorosabban össze van kötve.

A pénztlenség további okai: csekély hasznú gazdasági termelésünk, s a nem correct háztartás, melyet gyakorlunk; az adók tömeges behozatala; a gyors átmenet a pénzgazdaságra; a forgalom eszközeinek, a szükséghez mérve, csekély volta, a melyen

csak azóta van segítve, mióta a kormány, a tavalyi háborúk következtében, kényszerítve volt a pénzt megszorítani; a régebbi években a pénzintézetek hiánya stb. stb.

Az utolsó bajon immár meglehetősen van segítve. A magyar földhitelintézet, mely már 21 millió felül adott ki kölcsönöket, az általános magyar hitelbank, s a takarékpénztárak segíthetnek a gazdán vagy iparoson, ha pénzben megszorúl, s ezek működése nem fog áldás nélkül maradni.

Ekként végig tekintve a szerző gazdasági viszonyainkon, mielőtt művét befejezné, azon ohajtásának ad indokolt kifejezést: bár alakíttatnék külön, az ipar és kereskedelemtől elválasztott földművelési minisztérium. Annyira különböznek az ipar s kereskedelem teendői a földművelés körüli szükségletektől — habár egyazon célra működnek is — hogy a legnehezebb föladat, ki mindeniknek egyaránt tökéletes minisztere volna. Ha épen a költségkimélés ez elválasztást nem engedné meg: inkább lehetne a közlekedést csatolni a kereskedelemhez s iparhoz, mint a földművelést — habár szerző ezen összekapcsolást sem tartja czélszerűnek.

Az új földművelési minisztériumnak bizony lenne elég teendője. Az elhanyagolt földművelési oktatás, melynek kellő javítása évekre kiható munka; a gazdasági életben szükséges törvényhozási intézkedések, mint az erdei, rét és földöntözési törvények; malomjogot, föld- és hegyrendőrséget illető szabályzatok, s a szőlő dézsma váltáság előkészítése; az adózási viszonyok; homokkötési, faültetési, borászati, állattenyésztési teendők; egy mezői gazdasági statistika egybeállítása; a gazdasági egyletek támogatása, kifejtése, s még mennyi más intézkedés mind reá várnak.

S ezen minisztérium föladata lenne az állami és alapítványi javak kezelése is, a mit jelenleg a pénzügyi, illetőleg a közoktatási minisztérium csak mint mellékes foglalkozást láthat el, holott egy szakbeli minisztérium azok kezelése által bizonyára sok tekintetben üdvös eredményekre jutna.

Ime Korizmicis leveleinek tartalma. Nagy terjedelmű program, melyet nem ajánlhatunk eléggé törvényhozóink és minden gondolkodó hazafi figyelmébe!

ÚJ ELMÉLETEK

AZ EPIKAI KÖLTÉSZETRŐL.

Tagadhatlan, s igen sajátságos látmány, miképen változik korszakonként az irodalmi ízlés s a mi annak kifejezése: az irodalmi kritika. Jelenleg éppen ily változási korszaka van. Szembeötlő, hogy új rendszereket s elveket használ a művészet tárgyainak megítélésében s más szempontokból dicséri vagy kárhoztatja azokat, mint előbb. Az előtt abban lelte legfőbb gyönyörét, ha az olvasó önmagát találhatta föl olvasmányaiban, s az írókból azon sajátságokat emelte ki magasztalólag, melyek által velünk rokonok voltak; ma azt keressük, a miben különböznek tőlünk, a miben élet- s gondolkodásmódunktól elütnek, a miben sajátságosak, eredetiek s egészen egyéniek. A helyett, hogy az általános, minden időkorral s nemzettel közemberi tulajdonokat s érzelmeket keresnők, és azon írókat, kikben ezek túlnyomók, t. i. a klasszikusokat, minden mások fölibe helyeznők, mindenütt oly szenvedélyeket és élményeket követelünk, mik az illetőknek kizárólagos sajátjai. Ezért fordult az ízlés kiválólag azon korszakok felé, melyek a műveltségtől elkülönzött helyzetöknél s tudatlanságuknál fogva, kénytelenek eredetiek lenni. Ily korszakok költőit s műveit azelőtt barbároknak tartottuk; ma a legtöbbre becsüljük.

Lehetnek az ízlés és kritika ez irányzatának hátrányai. Az emberiség ideáljai kétségkívül szenvednek miatta. A hasonló érzelmek s rokon eszmék ama képesai, melyek az egész művelt világot összekötötték, s minden olvasót egyszerre bírtak áthatni, meglazulnak általa. De vannak ez iránynak kétségkívül és pedig igen nagy előnyei is: jobban megfelel a művészetnek s a valóznak, sza-

badabb és szélesebb körá , beölelni s élvezni képes minden nemzet és század szellemi termékeit , előítélet nélkül , nem követeli , hogy ugyanazon szabályokat kövessék s ugyanazon formákba szorúljanak . Sőt változatosságukból új ingert és gyönyört merit : alkalmazkodván hozzájuk , s beleélvén magát életükbe , s élvezvén valamennyit .

S a mi ez irányzat legnagyobb előnye és valódi haszna : nem szünik új meg új mezőket keresni , melyeket még azelőtt nem ismert , új irodalmakat fedezni föl , melyek a történelemnek s nyelvészetnek szintannyi új adatot és táplálékot szolgáltatnak , mint az irodalomnak . Egy félszázad óta egész elveszett irodalmakat s civilisációkat vontak elő a homályból . A kritika azóta nem szorítkozik a római és görög régiség tanulmányaira , mezeje végetlenül szélesbedett s egész csoport , addig ismeretlen tény lön megállapítva . A tényekből törvényeket vontak el . A példák elméletekre vezettek s azt lehet mondani , hogy jelenleg egészen új poetika van készülöben , mely talán szintén nem lesz egészen ment a réginek hibáitól , de mégis , szélesb alapon állván , elvei biztosabbak s következtései érvényesebbek lehetnek .

Ez új költészetban a befejezéshez s megállapodáshoz legközelebb levő szakasz az epikai költészetet illető . Mióta a most Európában élő nemzetek ősi s fejlődési és alakulási korszakai , s azokból fölmaradt költészeti hagyományai beható tanulmányozás tárgyává lőnek : a kritika sokat tett ez irányban . A klasszikai eposz nem áll már egyedül az epikai költészet magaslatán . E folyóirat olvasói előtt elég csak a Nibelungénekre hivatkoznunk , melyet egy előbbi folyamban részletesen ismertettünk s nemsokára egész terjedelmében is átadandunk a magyar közönségnek . Az űs német époszhoz közelebről az űs frank eposz tanulmányai csatlakoztak . A fölfedezett frank epopéák sorban adatnak ki s dús aratást adnak a történelmi , nyelvészeti és költészeti vizsgálódások mezején . Míg Guessard a szöveget folyvást nagy buzgósággal kékészíti elő s adja sajtó alá s közönség kezébe : legközelebről két fiatal francia tudós , Paris Gaston , és Gautier Leo , beható tanulmányokat tesznek , összehasonlító s rendező kritikával , az érdekes anyag fölött . E frank epikai anyag azért is különösen fontos és érdekes , mert már történelmi korszak szüleménye , oly hősökről s tetteikről szól , kik a történetben ismeretesek , legalább föbb

vonalaikban, s azért könnyű figyelemmel kísérni: mikép alakította át s színezte ki azokat a nép képzelődése. Érdekes látni, mikép képződik a legenda; átkísérni azt az átalakulás fejleményein, mint változik s növekszik, vesz nagyobb és nagyobb mérveket föl, míg az epopéa teljes virágzatát éri el.

Paris Gasten nem akarta a roppant anyagot egészen felölelni, csak egy részét, de a legszebbiket választotta ki. Művének czíme: „Nagy-Károly költői története”—s ezélja volt kimutatni, mikép alakította át a nép képzelődése s a hagyományok költészete Nagy-Károly történeti alakját. Az egyes vonásokból össze s egymás mellé állítja a nagy hős mind két alakját: a történetit és a költőt s legendai életét szembeveti való életével. A dolog fontosabb, mint első tekintetre látszik: mert ha érdekes tudni, egy nagy író honnan vette, s mikép dolgozta föl magában és alakította át műveinek egyes elemeit, s meglesni alkotása titkát: mennyivel érdekesebb látni, mikép jár el ily munkában egy egész nép, mily titkos és önkénytelen működéssel nagyobbítja folyvást a hőst, kit szeret, s az emlékekből, melyeket kegyelettel őriz róla, mikép alkot egészen új mesés történetet?

Gautier Leo munkája „A frank epopéák” színtoly érdekes, mint tanulságos mű. A szerző érti és szereti tárgyát s őszinteségében és meggyőződés-teljességében szívesen igazságot szolgáltat elődeinek; ritka tulajdonok s annál dicséretesebbek.

E két mű az, melyből a *Revue des deux mondes* egyik jeles írója Boissier Gaston, érdekes tanulmányát. „Az epikai költészet újabb elméletéről” elvonja, melyet az alábbiakban vázlatilag ismertetni szándékunk. Nem ereszkedik a részletek bírálásába, hanem az epopéa általános kérdésénél marad, s ezélja főbb vonásokban egybeállítani, a mit az újabban fölfedezett s közvagyonná tett epikai művek, általában az éposz képződése és törvényei felől tanítanak.

Azt tanítják mindenekelőtt, s nem csekély meglepetésünkre, mond Boissier, hogy az irodalmi műnemek különválasztásának mélyebb alapja van mint rendesen hinni szokás. Az aesthetikusokat sokszor vádolták, hogy határvonalokat állítottak föl ezek önkényileg, a költészet szabad birodalmában. E vád nagyon igazságtalan; egy aesthetikus sem született még, mikor a költészeti műnemek el voltak különítve, határozott jelleggel bírtak, s mindenütt

ugyanazon sorban követték egymást. E felosztásokban tehát nincs semmi önkény, nem aesthetikai könyvben, sőt nem is pusztá izlési okokból születtek. Eredetök sokkal magasabb. E műnemek mindenike különböző társadalmi állapot kifejezése. A népek önkénytelen művei s szellemök hü kinyomatai létezésök különböző korszakaiban.

Tudnivaló, hogy az irodalmi műnemekről születésökor áll ez. Később a kifejlett társadalom s irodalom fölveszi e műnemeket, s öntudatosan utánozza, él velök, alakítja. Ekkor az epikai költészet is műforma, mint más, melyet a költő saját kedve vagy tárgya szerint választ. Nem a nép összeségének, hanem az egyes költő szabad ihletének kinyomata. Az „Aeneis“ vagy a „Megmentett Jeruzsálem“ csak Virgil és Tasso szellemébe hagy pillantanunk, s a ki magának a műnemek jellemét akarja ismerni, vissza kell mennie azon korra, mikor a születő epopéa a költő egyénisége fölött teljhatalommal uralkodik, s annak alakításától semmi változást nem szenved.

Az ilyenmü epopéák sok népnél egyszersmind a történelem legrégibb emlékei. Bár több mint valószínű, hogy nem a legelső irodalmi s költészeti művek is egyszersmind. Rövidebb és egyszerűbb énekek előzték meg mindenütt: az érzelem azon nyilatkozatai, melyeket valami nagy és bámulatra méltó lény legelőször csalt ki az önkénytelenül megnyilatkozó kebelből. A teremtő dicséretei, hymnusok és énekek, a kezdetleges nép képzelődésének első szülöttei mindenütt; a lyra megelőzi az epikát. De benne foglaltatnak egyszersmind az átmenet első elemei is. A teremtő után a hősök vagy egyes nagy tetteik ragadják magokkal a képzelődést, s midőn a költészet azokat dicsőíteni kezdi, a lyrai kiömlésbe természetesen epikai elemek vegyülnek.

Ily hősénekek elemeiből alakult az Iliász és az Odüsszeia; de a görög nép költészete ez első elemeit nem tartá fön. Homéron túl neki nem létezett semmi. A németség e tekintetben gazdagabb; ős legendáit eredeti alakjokban is bírja kifejlett epikai alakjok mellett. Az Eddában megvannak a Nibelung-ének elemei, s a kész epopéát összehasonlíthatjuk a Ságák-kal, melyekből eredett. Mi magyarok, ellenkezőleg a görögökkel, a kész époszt nem bírjuk, nem fejlődött-e ki vagy elveszett, ki tudná megmondani, de legrégibb krónikáinkban félreismerhetlenül bírjuk

annak egyes alkatrészeit, többé vagy kevésbé módosítva a leíró vagy latinra fordító által, de világosan magukon viselve még egyes vonásokban az ősepikai hélyeget.

A francziák is nem egy ily töredéket bírnak eredeti alakjában fölmutatni! Gautier visszanyomozta ezeket azon kortól, mikor a frankok még Germániában laktak, egész a X. század végeig. Már Tacitusban van ilyenekről emlékezet; ő mondja, hogy a germánok, történelmi emlékeiket csak énekekben tartják fenn „ezek évkönyveik“, Jornandes is azt mondja ez énekekről, hogy merőben történelmi jelleműek. Midőn a germán faj egész Európában elszéledt, s a keresztyénségre tértevel s szokásai és viszonyai teljes megváltozával ez emlékek a végképi elveszés veszélyében forogtak: Nagy-Károly összegyűjtette s fentartatta azokat. Örök dicsősége e korán fölülemelkedett nagy szellemnek, hogy a keresztyénség magasztosságából s a római irodalom szeretetéből nem merített megvetést hazája míveletlen s pogány korának ez énekei iránt.

Az ének, melyet így megbecsült, megjutalmazta őt, könnyűi elgondolni, hogy a frankok nem elégedtek meg a Germániából hozott énekekkel s magok alkottak újakat. Azon kezdtek, hogy Mannust és Tuiscont dicsőítették, fajuk alapítóit! azután Arminiust, s kétségkívül a római birodalom ledöntésére irányzott betörések hőseit. Csakhamar azonban Nagy-Károly maga lön ez epikai énekek középpontja s az ő lovagkörének tagjai annak hősei. De ki tudná ma már megmondani és kimutatni, hogy az egyes énekekből mikép alakult meg a kész epopéa? Az első hirektől kezdve, melyeket a roncevalli ütközetből visszatérő katonák terjesztettek, mily köz van a „Röland éneke“-ig! A traditiók szokott műfolyama ment át a tényeken; mert az epikai jellem tulajdonkép nem a tárgyban van, hanem a népben, melyben a hősiség eszménye él s mely a pusztá tényeket költőiekké magasztalja. Ez annyira áll, hogy bármily nagy legyen valamely hős vagy esemény, azt még nagyitania kell a költészetnek. A történetben bizonyára kevés megragadóbb alak van mint Nagy-Károly s azt hinné az ember, hogy magában a valóságban is eléggé tárgyul szolgálhat a lelkesedésnek. De a képzelődés vele sem elégedett meg. El kell olvasni Paris könyvéből: mikor vette őt birtokába a legenda, s mit csinált belőle. Még meg sem halt, már megkezdette munkáját rajta a nép képzelete. S a mint a való távolabb vonúlt vissza az időbe, a nép kedvencz hősére aggatta

mind azt, a mit azelőtt más hőskről tudott vagy azoknak tulajdonított. A hagyományok rendszeren így szoktak megújulni századról századra, az elbeszélés lenyege megmarad csak a nevek változnak, a régi kalandokat megtartják, csak új hősöknek tulajdonítják. Természetes; a neveket könnyen elejti az emlékezet, szájról szájra változnak; a tények pedig emlékezetben maradnak, mindig sokasodnak, csoportosulnak. Így lesz egy idő múlva, hogy egy csomó nagy tett van, a mit a nép tudalma határozatlan kinek tulajdonítson; akkor elő áll egy nagy ember s mind e kőszá és gazdátlan legendák körül csoportosulnak. Ez történt Nagy Károlyl is; elődeit kifosztották az ő javára. Bár nem szorult szépítésre s nagyításra, a néptudalom megajándékozta őt a Martell Károly, a Dagobert és a Clovis nagy tetteivel is. Mindeniktől átörökölte a múlt dicsőségét. Később a legendák e nagy s szervezetlen tömegében bizonyos rend jött létre. A miket a nép szivesebben hallott, azok gyakrabban s mintegy rendszeren ismételtettek, összefűződtek, lényegessé váltak; a többiek esetleges epizódok gyanánt sorakoztak hozzájuk. Maga Nagy-Károly, úgy mint szintén mondaköre többi hősei, Roland s Olivier, bizonyos határozott alakot nyert, — melyben egyedül volt őt már képes előállítani a nép képzelete. Erőteljes ifjúsága, mikor pedig legnagyobb tetteit hajtá végre, eltűnt s bölcs és hatalmas öreg alakjában „fehér szakállal s hosszú virágos fürtű fejjel“ tűnt föl a képzeletben.

De vajon a kész epopéa-e már a mi így megalakult, vagy mikép lesz e már némileg megrostált és rendezett hagyományokból a tökéletesen egységes hősköltemény? E kérdésre nem oly könnyű felelni. A német tudósok s irodalomtörténészek e kérdést rendszeren azon híres elmélet szerint oldják meg, melyet Wolf az Iliásra nézve állított föl. E szerint az egyes részek egyszerű egymásmellé tételéből lesz az egész, nem teremtő szellem, hanem ügyes rendezés munkája. Ez elmélet, nézetünk szerint, teljesen alkalmazható bizonyos átmeneti fokozatokon, de nem a végső megalakításnál. Míg az első elemekből a mondakör lényeges csoportzatai kiválnak, mi szükség volna egy teremtő szellemre; a nép összesege, mely azokat hallgatja, egyes részeit kedveletével megkülönbözteti, sorozza: elvégzi helyette a munkát. Az énekestől nem kívántatik egyéb, mint helyesen s közönsége izlése szerint válogatni tudni. De azt hisszük, hogy egyes önálló részletek

egyszerű egymás után sorozásából soha valódi „mű“ nem lesz. E nehézség elenyésztetésére új elméletet találtak fel; megengedik hogy az énekesek, hegedősök stb. változtatják, átalakítják a mondákat, de a nélkül, hogy arról, a mit csinálnak, művészi öntudatossággal bírnának, csak oly ihletből, melyet kívülről, talán hallgatóiktól nyernek, bizonyos rejtélyes kölcsönhatásnál fogva, mely köztök létrejö. E szerint, ama bámulatunkra méltó epikai költemények merő esetlegesség szüleményei volnának s az epika oly neme a költészetnek, mely, Grimm szava szerint, maga teremti magát.

Mondanunk sem kell, hogy ez elmélet, melyet Steinthal fejtett ki közelebbről, a berlini egyetemen az epikai költészetről tartott fölolvasásaiban, Németországon sines általánosan elfogadva. Ellenkezőleg, egész iskola van, mely például a Nibelung-ének compositiójának egységét erősen vitatja Wolf és Lachmann ellenében. Mi sem fogadhatjuk el ez elméletet egész merevségében. Nem tudunk képzelni énekeseket, kik munkájok öntudatával nem bírnak, s csodákat teremtenek, a nélkül, hogy arról valamit tudnának; sem oly közönséget, mely tulajdonkép maga adja nekik az ihletést, s mégis azt higyjé, hogy tőlök nyeri azt. Ilyesmire merőben kezdetleges állapotok kellenének. De azon kor, midőn a hősenékekből s mondákból az épopéa véglegesen megalakult, épen nem ily kezdetleges kor már. Az Iliász nem lehet egy irodalom első föllépése; azért képződését sem köthetjük a legkezdetleges föltételekhez. Igen is a legelső énekekét s azok első kiválogatását; mert azok csaknem egykorúlag születvén a megénekelt eseményekkel, természetes hogy a közlelkesültség kifolyásai legyenek. Az, ki e lelkesültségnek rögtönzött kifejezést ad, csak az egyetemes érzület viszhangja, s így munkájának nem múlhatlan föltétele az öntudatosság. De ez állapot nem lehet tartós. Lchetlen föltenni, hogy századokon át a költő öntudatlan maradjon, mindig mások ihlete által vezettség s kívülről nyert fölindulás által akaratlanul teremtsen valamit, a mi egységes, összefüggő, egy szóval „mű“.

Mindamelltt azt hisszük, hogy Wolf elmélete lényegében igaz. Azt megmutatta, hogy Homért nem úgy kell képzelni mint Virgilt vagy Tassót; nem a mai értelemben vett „költő“, egy gondolkodó, magába mélyedt, a világot saját lelkében öszpontosító

ember, ki saját képzeletéből meríti műve alkatrészeit, s azoknak hatását előre kiszámítja és úgy illeszti össze. Ellenkezőleg. Mindezek alkatrészeit készen találta a nép hagyományaiban; azok előtte rég léteztek, hatottak, alakultak, összefűződtek; hallotta énekelni elődeitől s azok lelkesültsége felköltötte az övét, képzelődésük megtermékenyítette az övét, meghatottságuk őt is áthatotta. Hogy így, egynek művében része van mindenkinek: ime Wolf elméletének lényege, s ez a mit belőle kétségtelen igaznak kell tartanunk. Bárki volt is a költő, ki a hagyományok tömegéből egy valódi epopéát teremtett: ihletét a múlttól, a legendáktól és énekektől kölesönözte, összefoglalta mindazon nemzedékeket, melyek előtte ugyanazon tárgyakat énekelték, s maga is folytonos kölesönhatásban állt hallgatóival. El lehet róla mondani, hogy ő egy egész népnak hangja; de bármennyire alászállítsuk is részét a közösen végzett nagy munkában, egyet meg kell hagynunk neki: hogy a szerkezet és a forma övé; s miután ezerek érzelmét fejezi ki, ez érzelmeket erősebben kellett éreznie is s így része bennök semmi esetre nem lehetett csekély.

A Wolf-féle elmélet első tekintetre még inkább illik a Róland-énekre, mint a homéri költeményekre. Lehetetlen képzelni is oly művet, mely kevésbé lenne a költő személyiségéhez kötve; a szerző még kevésbé látszik ki belőle, mint az Iliásból is. Minden mesterség távol van ez egyes harezok és verekedések elbeszéléséből, melyek úgy hasonlítanak egymáshoz, hogy az emlékezet alig bírja megkülönböztetni. Minden oly szabályosan s egyenlő lépéssel halad bennök, oly kevés meglepőre talál a hallgató és semmire azon változatosságból s ügyességéből, mely a föltalálót és rendezőt elárulja, hogy az ember hajlandó volna azt hinni, hogy mindez csak úgy magától beszélődik el. S mégsem tudjuk e szép költeményt csak úgy tekinteni, mint egyes énekek sorozatát. Ha egyfolytában olvassuk az egység még elevebben meglep bennök, mint a homéri költeményekben. Mivel az ihlet kevésbé gazdag s kevésbé változatos: kevesebb az epizód is mit ki lehetne hagyni az egész alkotás kára nélkül. A kifejlés szorosabb, minden egyenesen siet a véghez, összekötő kapesokat, hogy úgy mondjuk, varrást sehol sem lehet fölfedezni; bár az előadás sietség nélkül halad, csöndes menetéből, mi az epopéa jellemvonása, semmit sem lehetne fölöslegesen kiszakítani. Nem is áll meg egyszerre s oly

hirtelen, mint például az Aeneis, mikor már a kifejlést ki lehet találni s az értelmes olvasó képzeletére lehet bízni a többit; e hirtelen bevégzés elárúlja a számitó művészt. Ellenkezőleg, itt a vég ép oly csöndes hangon s oly részletesen van elbeszélve, mint a többi. Kíváncsiságunk egészen ki van elégitve, semmi sincs ránk bízva, de e bevégzés a legszorosabb összefüggésben áll a megelőzőkkel s azok múlhatlan kiegészítése. Csak az találja hosszúnak, a ki, mint a mai olvasó, oly sietéshez van szokva s kinek képzeletlődése mindig megelőzi az elbeszélőt. Az első verstől az utolsóig minden összefügg; egy rész sincs, mely csak magáért állana, s melyről azt lehetne mondani, hogy külön-létele volt valaha. Így bár a szerző el van rejtve fölünk s schol szemébe nem pillanthatunk, ily egységes és teljes művet olvasva lehetetlennek érezzük egy alkotó szellemet nélkülözni— s ez bizonyítja, hogy létezett valóban.

Nem czélunk e helytt részletesen szólni a Róland-énekről, a középkori epikai költészet az első rangú remekéről. Meglepő, keletkezési korát tekintve, mily világosan meglátszanak már rajta a francia szellem azon vonásai, melyek a későbbi francia irodalmat jellemzik. E körülmény azon következtetésre vezet Boissiert, hogy a francia irodalom nem a latin és görög klasszicizmusnak, nem a nagy király lendítésének, nem a kritikusoknak, nem is néhány nagy írónak köszöni fejlődését s virágzását; nem idegen forrásokból, önmagából meritett. Ne kárhoztassuk, úgymond Boileaut, hogy a szabályt, mértéket s jó tanúlságot sürgette; mindez megvolt már ez ősrégi költeményben is, melynek ő létezését sem sejté. Ebben minden egyszerű, világos, szabályos. Egy fölösleges epizódot sem találunk benne. Minden összefügg s minden a kellő arányokkal bír. A nagyszerűségben semmi szerfölöttiség. A személyek, hősiségök minden rendkívülisége daczára is, valók maradnak. Az események rendkívüliek, nem valószínűtlenek. A csodálatos nagyon józanul van alkalmazva, alig foglal el néhány verset. A hang mindenütt a történelemé minden mythoszi vagy legendai bizarrság vegyülete nélkül. Látszik, hogy a nép, melynek készült nem tartozik azok közé, kik mesékben gyönyörködnek, csodálatost keresnek, s csak a természetfölöttin kapnak. A valóság íze, zamata van rajta.

Kétségkívül derék tulajdonok, kivált egy egész irodalomról szólván, melyeket itt Boissier elsorol. De kérdés, szintoly derekak-e, a költészetre vonatkozólag. Például az Iliászszal összeha-

sonlítván az így jellemzett költeményt, mennyire feltűnök lesznek hátrányai is. Világos, hogy ez összehasonlításban a francia éposz úgy tűnik föl, mint egyhangú, rideg, feltalálás nélküli, a képzelet fényét, melegét nélkülöző, fölötte szegény alkotás. Mily messze marad Homér esodás változatossága, életteljessége, szingazdagsága, melegsége mögött! Homér jellemei sem azon összetett, árnyaltos s átmenetes jellemek, minőket csak a civilizáció hoz létre; de egyik a másiktól oly különböző, hogy lehetlen őket összevetni, nem az egyes jellemben, hanem összes alakjaiban van a változatosság, mi a Róland-énekben alig található föl. Homér nyelve festői, szingazdag, kifejezésdús: a Róland-éneké erélyes, világos, érdes, — semmi több; a nyelvvel, a kifejezésekkel való festés mesterségéhez nem ért? Homér leírásait hiában keresnök benne; a természet érzéke csaknem egészen hiányzik belőle. Néha találunk vázlatot, egy-két erőteljes vonással, de soha sem képet, színezettel, árnyalattal. S e hiányok, ép úgy mint e jelességek, is, nem a költőkéi — hanem a nemzeté, melynek énekelt. Mindenesetre nevezetes tünemény, hogy a Roland-ének is, mint az Iliász, egy nagygyá leendő irodalom első terméke, mely a későbbi fejlődés és tökély összes sajátságait előnkbe tárja s képét adja egy egész leendő irodalomnak.

E korszak összes termékei közül csak a Róland-ének érdemli meg az epopéa nevet. A többiek, a legszebbek is, nem valódi alkotások, csak a kezdetleges énekek átdolgozásai a viszonylagosan későbbi korszakban, s a mint a kor a Róland-éneket megteremtette, azonnal hanyatlásnak indult. Gautier részletesen előadja e hanyatlás történetét s munkájának ez legjobb és legérdekesebb része. Az jó ki belőle, hogy a renaissance-ra valódi szükség volt; hogy az már nem rontott semmit, mert nem talált rontani valót, inkább visszaállította a régi jobbat. Nagy-Károly és Róland annyi rossz, silány és szellemtelen költeményben szerepelt már, hogy magok is unalmasakká s szenvedhetlenné lettek. Az izetlen regények rossz hírbe hozták a költészetet. Ily irodalom csak magát okolhatja halála miatt. S a renaissance, felölelvén egykori virág-korából mindazt az mi jó s a nemzeti szellemnek nélkülözhetlen vala, csak követést vitt bele a klassziczizmusból.

De nem követjük tovább e fonalon az eszméket. Visszatérünk az epikai költészethez. Tanulmányunk hiányos volna, ha mielőtt

befejeznők, ki nem mutatnók a civilizált nemzetek irodalmában keletkező mű-éposz, minő például az Aeneis, helyét az epikai költészet új elméletében. Meg kell vallani, hogy az új elmélet nagyon kevés elismeréssel viseltetik a mű-éposz iránt; többnyire hallgatással mellőzi s ha szól róla keményen megtámadja. Egyébiránt a harc nemcsak épen az éposz ellen van intézve, hanem általában a műköltészet s az ősi népköltészet közt foly az.

Tagadhatlan, hogy a keletkező népek kezdetleges költészete méltó tárgya lehet csodálatunknak. Tele van étellel, frissességgel, valódisággal. Gyönyörrel élvezzük benne azon eredetiséget, mely öntudatlanul szórja szikráit s nem szenvedleg és nem dicsekszik velők. És az új kutatásoknak s kritikának tagadhatlan érdeme, hogy fölfedezte, megismerte s megkedveltette velünk e soká elveszve volt világokat. Ismeretlen remekműveket hozott napvilágra s egész korszakokat emelt ki a homályból, melyekről tudomásunk sem volt. S természetes, hogy minden újon felfedezett világ sajátos érdekkel költ a vizsgálatra, mely mellett a rég ismertet könnyen feledjük s elhanyagoljuk. Azért épen nem csodálkozhatunk, hogy a ki először izelíti meg ez úde forrásokat, azt mondja, hogy sokkal jobban szereti a Róland énekét vagy a Nibelung-éneket mind az Aeneist. Ez olyan izlés, mint a ki jobban szereti a természetet, vagy épen a falusi mint a városi életet. Lehet, hogy valaki nem osztja ez izlést, de jogosultságát mindenesetre el kell ismernie s megtámadni bárgyuság vagy legalább ügyetlenség volna. A hiba a másik részről csak ott kezdődik, ha azt állítja, hogy az övé az egyedül helyes izlés, hogy a városi életet, a civilizációt, a művészetet, s végre a mű-époszt, az Aeneist, nem is lehet okszerűen szeretni. Fájdalom, a kizárólagosság e hibája mindkét részről igen közönséges; mindenki hajlandó saját izlését zsínmértékül, szeszélyeit abszolút érvényű elvül állítani föl.

Ez úton aztán tömérdek túlzás is jött létre. Előszereletből a kezdetleges költészet iránt, támadt azon hit, hogy az mind csupa remekeket teremt, a mi pedig nem áll. Hajdan csalhatlanoknak tartották az elméleteket; hiba volt, azok is sok silány műnek adtak lételt; most kezdik csalhatlannak tartani a kezdetlegességet, szintoly hiba. Egy néphagyományi mű lehet roppant becses történelmi emlék s azért silány költészeti mű. A régiség még nem nyújt biztosítékot a jelesség iránt s az irodalmi becs nincs válhatlan

kapcsolatban az eredetiséggel. Szintoly uralkodó, bár kevéssel helyesebb nézet, hogy a régiség költői s a nemzetek csak bölcsőjök-nél találják a költészetet. Ez sem áll feltétlenül. Miért volna szük-ségkép úgy, hogy oly nemzet, mely egy előbbi korszakban nagy mértékben költői volt, e tulajdonát egészen elveszítse később? Sőt nem természetes-e, hogy minden korhoz a maga fiai szólhassanak leghatályosabban? A mi hozzánk legközelebb van, azt fogjuk föl legjobban, az indít meg leginkább. A kezdetleges népek érzelmei s szenvedélyei nem a mieink; egészen idegen világ, mely-be behatolni valódi tanultság s archaeologia kívántatik. Igen jól ismerjük s értjük ellenben azt, mit a polgárisult korok költészete fest elénk; ez a mi világunk.

Igaz, hogy mesterséges, vagy jobban mondva művészi. Oly vád, mit szívesen elfogad, mert művészetnek, műköltészetnek tartja magát. De vajon az ős költészet költői is minden mesterség s művészet nélkül valók-e? egészen önkénytelen kezdetlegességet csak a legelső elemeknél találunk; a Nibelung-ének, vagy a Róland, már művészi a maga módja szerint. Csak fokozatossági különbség van közöttök, nem elvi. A Nibelung-ének, előzői s elemei irányában oly műeposz, mint a műeposzok az ő irányában. A Szászok-Ének-ének (Chanson de Saxons) szerzője némi civilizált lenézéssel szól a kóbor énekesekről, kik előtte az utczákat járták, kikből pedig ő is merített. De az irodalom-történet azt tanítja, hogy a művészet öntudatosága nem összeférhetlen a valódi ihlettel, s szintűgy lehet annak segélye mint akadály a és hasznai legalább is fölérik hátrányait. Annálfogva erős hitem, hogy a művészet kora ép oly kedvező a valódi költészetnek, mint azon korszakok, melyekben még a művészetet nem ismerték; hogy kétségkívül méltó szeretnünk azon kort, melyet Lucretius „a világ virágos ifjuságának“ nevez, midőn oly műveket hagy reánk mint az Ilias, a Róland, a Nibelung-ének; de ez még nem elég ok, a műzsától kitagadottnak tekinteni a derült és ragyogó civilizáció ama századait, melyeket Sophokles, Virgil, Racine ékesítettek, vagy ez egyenetlenebb, zivatárosb korszakokat, melyek Byront, Goethet, Musset-t szülték.

Az általános kérdésrül térjünk végre az epopéára. Meg kell vallani mindenekelőtt, hogy a későbbi korban kelt éposz kénytelen utánozni némileg az előkorbelit s ez tagadhatlan hátránya.

Csak hogy nem maradjon a pusztán utáni: új elemeket is vesz föl; s az a kérdés, hogy minők azok s meynyit érnek.

Mióta az irodalmak eredetét több gondnal tanulmányozzák, azon észrevételt tették, hogy a legrégibb korszakokban s minden tudós műveltség előtt, a költészet fő-nemei, — az óda, epopéa és dráma, — léteznek, legalább csirájokban, majd nem minden nemzetnél. Úgy látszik, irodalmi nemeket fölhalálni csak a kezdetleges korszakokban képes az emberi szellem. Később csak kifejti, tökélyesíti vagy elrontja azokat. Érett korában csak fölhasználja azon formákat, melyeket ifjúságában fölhalált s újakat nem keres, — mert a fő súlyt most már egyébben helyezí, nem a formákban. A költészet igen hamar megszűnik az lenni, mi nek az első epopéákban találtuk: névtelen és személytelen kifejezése egy egész nép összeható működésének. Csakhamar teljesen személyes munka lesz. A költő maga nyilatkozik művében, a tárgy választása és kezelése mutatja jellemét. A mint bizonyos egyéneket vagy eseményeket több fényvel áraszt el vagy inkább kiemel: elárulja kedveleiteit, eszméit, szenvedélyeit. Élő és gondolkodó egyén, elkülönítve álló tárgyatól úgy, mint hallgatótól. Egyénisége képezi költészetének lényegét; a tárgy és a forma: mind csak keret, mind csak alkalom eszméi érvényesítésére. Az érzelmek, szenvedélyek és jellemek bonczolata melyet műve formáiba ültöztet az övé magáé, s olvasói érdeklődését ez költi fel és tartja ébren. A költészet minden nemei átmentek e változáson. Azóta megszűnt ismeretes események viszhangja lenni s egy önmagát megéneklő lélek kifejezése lön. A dráma, mely kezdetben, akár a Bachus ünnepélyein énekelt dithyrambok, akár a Krisztus kinszenvedését tárgyazó mysteriumok képezék alkotó elemeit, az összes nép hitének s gondolkodási és érzési módjának volt kifejezése, — ma már a költő agyának saját fogamzata, s eszmélkedésének és egyéni akaratának gyümölcse. Ugyanez átalakulás történt az epopéával is. Igaz, ellenvetik, csak hogy nem mindenik műnem volt egyaránt alkalmas ily átalakításra; az óda és a dráma, azt mondják, képesek voltak a civilizált égalj alatt meghonosúlni s dúsan tenyészni, míg ellenben az epikai költészetnek épen az a lényeges varázsa, hogy személytelen és önkénytelen legyen, s nem létezik többé mihelyt egy költő önkéntes és öntudatosan meggondolt, kitervelt műve lesz. Ha ez így van: a vita már csak

szavak fölött foly, s könnyű ketté vágni. Ne adjátok hát az ep o-
p é a tisztes nevét másnak, mind az előkorok a kezdetleges költé-
szet remekeinek. A mivelt irodalmak elbeszélő költeményeinek ke-
rresetek más nevet. Állítsátok föl azon elméletet, hogy ez egészen
más mű-nem, azért nem fogjátok bebizonyítani, hogy silány művek.
Virgil, Tasso, Milton, bár hová sorozzátok műveiket: nagy költők
maradnak. Tegyetek azért úgy mint Addison, ki azt mondta: „Meg-
tagadjátok az Elveszett Paradicsomtól az epikai költemény nevét?
jó, nevezzük hát isteni költeménynek!”

Boissier itt, hogy észrevételeit bizonyos példához kötve vilá-
gosabbakká tegye, részletesebb elemzésébe bocsátkozik Aeneisnek,
mint műeposznak. Bár tanulmánya e része is igen érdekes, ezáltal
nem követhetjük abban, helyünk szűk volta miatt. Tanulmányának
még csak befejező sorait adjuk olvasóink elé.

Őrizkedjünk, úgymond, a merev és kizárólagos elméletektől.
Ragadjuk meg a költészetet mind a két kezünkkel, s igyekezzünk
élvezni a hol találjuk, nem kérdezve eredetét. Képezzük, a men-
nyire tőlünk függ, ízlésünket fogékonyrá, hogy képes legyen föl-
fogni s élvezni minden kor és minden nemzet költőit, a polgárisúl-
takét, szintűgy mint a kezdetlegesekeit. A jelenkor kritikai nagy
mozgalma csakis e föltétel alatt lehet gyümölcsözővé. Annyi szor-
galmas kutatás, összehasonlítás és tanulmány eredménye nagyon
szegény volna, ha csak abban határozódnék, hogy az eddigi kivált-
ságokat másokkal cserélje fel, s bizonyos népfajokat és időszak-
kat bélyegezzon a költészet kizárólagos birtokosaivá, s magát a
költészetet bizonyos irodalmi formák szűk korlátai közé szorítsa.
Tapsoljuk meg teljes szívünkkel azon tudósok fáradhatlanságát,
kik elveszett s nem is sejtett szép művekkel ismertettek meg, mert
régii igaztalanságot hoznak helyre, gyönyört okoznak, gazdagítják
irodalmainkat s szélesbítik magának a költészetnek is birodalmát.
De ne hallgassunk reájok, ha kisebbíteni akarják azon művek érde-
mét, melyeket annyi század bámúlt s azok dicsőségét megrabolják
az általok fölfedezették javára, kísérjük élénk érdekeltséggel ama
nyelvészek bámulatos fáradozásait, kik a nyelvek összehasonlító-
saival a népek hitének és polgárisulásának kezdeteihez visszavisz-
nek; de ne higyjük el nekik, ha azt mondják: hogy rajtok kívül
nincs semmi, s hogy ezentúl tárgyainak megítélésében a tudomány
helyettesítendő az érzést és az ízlést; mintha nem volna minden

nagy költőben valami örökéltű elem, mely magában is elégséges hatni mindenkire, mely megtalálja az utat minden szívhez s megindítja az embert, a nélkül, hogy tudná vagy csak kérdené, is mily eredetű és képződésű, s a szanszkrit vagy chinai fajból való-e? Akármit csinálnak, velünk soha el nem hitetik, hogy a költészetnek—még az ősidők költészetének is—megítélésére az egyetlen szükséges dolog a tudomány s bizonyos felállított rendszerhez való ragaszkodás. A kik ezt állítják, azoknak azt feleljük Molière-rel: „Hagyjunk föl a haszontalan szörszálhasogatással s adjuk át magunkat egész lélekkel és gyönyörrel annak, a mi szívünket megkapja.“

SZÁSZ KÁROLY.

IRODALMI SZEMLE.

BARONYAI DECSI JÁNOS MAGYAR HISTÓRIÁJA.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága Második osztály: Irók. XVII. kötet. E külön czím alatt is Baronyai Decsi János magyar historiája 1592—1598. A szerző életével közli Toldy Ferencz m. akad. r. t. s. a történelmi bizottság előadója. Pest. 1856 8. r. LXXX. és 328. l.

A szultán- és Szinántól sarkalt tatár khán mintegy 80,000 emberrel csakugyan Moldvába jött, onnan Erdélyen át Magyarországra, itt Szinánnal egyesülni szándékozván; de Báthory Zsigmond erősen megrakva katonákkal országa határait, a tatárok a lengyel szélek mentében a Kárpátokon Huszt felé törtek át olyan úton, melyeken, ha nincs viszály a fejedelem és tanácsosai közt, könnyen bekeríthettek s egytől egyig lekonzultathattak volna. De így áthatoltak a Kárpátokon, s Huszt felé tartának, hol Kornis Gáspár, huszti várnagy, visszaverte ugyan az előhadat, de azután a mindenfelől özönlött tatárság elől alig menekülhetett nagy veszteséggel a várba. Ekkor hatlovas kocsit s más ajándékokat küldött a khánnak, kérve őt, kimélné azon, a szultán oltalma alatt levő vidéket s Magyarország határain át menne az ellenség ellen. A khán úgy tett, mert az erdélyieket nem akarta elidegeníteni a szultántól s kevés kártétel után Aranyos-Medgyesre tört. Innen szétboesátva mindenfelé lovas csapatait, egyenesen Ecsednek tartott, azután Kálló és Debreczen közt a török határokig ért. A tatárok jöveteléről hallottak ugyan a magyarok, de bíztak Báthory Zsigmond ígérétében, s nem hitték, hogy az erdélyi határokon szabadon boesássa őket: ámde viszály levén már akkor közte s taná-

esosai között, megtörtént, hogy a magyarok véletlenül s váratlanul támadtattak meg. Kornis gyors futárok által üzent ugyan Báthory Istvánnak, hogy a tatárok Magyarországra törtek, gondoskodnék tehát, készületlenül ne találják: de ő a hatvani ostrom után seregét elbocsátotta, ennek daczára mégis eltökélte magában Balassa Ferenczet a hirtelen összevonhatott csapat élén kémszemlére kiküldeni s a Váradról hozandó segélylyel a tatárokkal sikra szállni. Az előhaddal Balassa össze is csapott, de mivel se pánczéla, se sisakja nem volt, a tatárok által körülvelt nagy reményű ifjú nyilakkal halálra sebesítettett. Báthory István megtudván a tatárok sokaságát s nem érkezvén meg kellő időben a segélyére Kassáról Tieffenbach által küldött 3000 vörtes, sokak tanácsára elállt a sikraszállás vakmerő szándékától, így a tatárok akadálytalanul egyesültek Szinán seregével.

Erdélyben ekkor már fennen lobogott a viszály. A pápa, Mátyás főherczeg s alsó Magyarország főkapitánya követek által a fejedelem elé terjesztették, hogy ámbár Erdély évek óta békét élvez, de köztudomású dolog, hogy Szinán, a szultán rendeletéből s beleegyeztével, előbb Magyarországot, azután Erdélyt, végre az egész keresztyénséget meghódítani szándékozik: ők tehát egyesült erővel szent háborút indítanak ez ádáz ellenség ellen s hozzájuk csatlakozásra szólítják föl a fejedelmet. Báthory jó reménynyel biztatva bocsátá el a követeket, de nehogy önmagától látszassék valamit tenni, Gyulafejérvárra nem ugyan közönséges, de nem is részletes, hanem olyan országgyűlést hítt össze, melyben tizenkét tanácsosa, majd valamennyi gróf és báró és néhány előkelő úr legyen jelen. Ezek elé aztán Kovacsóczy Farkas által kivált három pontot terjesztetett: minő helyzetben van az ország; Szinán minő szándékkal van annak elfoglalása iránt; végre a pápa, Mátyás főherczeg s a magyar főurak mit kívánnak ötöle és így magoktól az erdélyiektől. Az összegyűltek fontosabbnak találták az ügyet, hogysem rögtön határozhatnának fölötte s időre van szükség, hogy azt mindenki jól meggondolhassa. A határozathozatal tehát a közönséges országgyűlésre, mely megint Gyulafejérvárra hívaték össze, halasztatott.

Itt összegyűlvén majdnem az egész nemesség, Báthory a gyűlést nem, bevett szokás szerint, a nagy templomban, hanem udvarában tartotta. Emitt a fentebbi három pontot Kovacsóczy által ismételtette s a törököktől az elpártolást ajánlotta: de midőn észrevette, hogy készek kívánatára hajolni a rendek, a külső s nagyobb palotába összehítt ne-

mességhez ment s ahhoz—jobbán és balján Báthory István és Boldizsár, Kendy Sándor és Ferencz, Geszti Ferencz, Boeckay István, Kovacsóczy Farkas, Sennyey Pongrácz, Vass György s más tanácsosok foglalván helyet — nagy figyelem közt a következő beszédet tartotta: „Tudom, főrendek, hogy gyenge s erőtlen korom daczára ezen ország fejedelmévé kétségen kívül a végre választottatok, hogy hű kormányzásom és serény igazgatásom által annyi ellenséges megtámadás ellen épségben maradjon édes hazánk. Taníja az isten, kinek kegye és jóságából annyi év óta kormányozom ez országot, hogy mindig az volt s most is az törekvésem. Épen azon gondnál s örökédsnél fogva, melylyel a haza iránt éjjel-nappal viseltetem, sok s kétségtelen jeltől vettem ki azt, hogy a törökök minden törekvése s ármánya hazánk vesztére van irányítva s győződjék meg mindenki, mikép az nálók oly erősen van elhatározva, hogy azon sem kéréssel, sem egész vagyonunkkal s az egész ország kincstárával mitsem változtathatunk. Ezek így levén, kötelességemnek tartottam e veszélyét a hazának ez időttal mindenkiel tudatni s tanácskozás tárgyává tenni, hogy a közjóról közösen tanakodjunk és véleményét velem szabadon tudassa mindenki. Ha indítványom szükségességéről erős okokkal győzhetek meg mindenkit: illő lesz, hogy, makaesságot félretéve, véleményemre hajoljon; ellenesetben hogy senkit azért nem bántok, hanem a többség akaratának örömet hódólok, ezennel nyilvánítom. Többet, úgy hiszem, tőlem joggal senki nem reménylhet, mint a mennyit istentől adott hivatalomnál fogva tenni köteles vagyok; többet, mint a mennyivel tartozom, ígérni nem akarok. Azt szentül állítom, hazámat annyira szeretem, s míg élek, szeretni fogom, hogy érte veletek élni és halni ohajtok. Mi dicsőítheti inkább, még a későbbi utódoknál is, a fejedelmeket, mint ha, szükség esetében, lelki testi szabadságért, törvény- és népért, vallás- és istenért és az ő dicsőségéért meghaltanak? Én legalább csak addig akarok élni, míg a hazát épnek s jó törvények és szabadság által virágzóznak látom: elbuktával melyik józan ohajtaná, ha meg is tehetné, folytatni a nyomorú s gyalázatos életet? Nincs azonban ok országunk üdve fölött kétségbe esnünk s lélekben elcsüggednünk. Ime a kegyetlen zsarnok elleni fegyverfogásra egy értelemmel egyesült keresztyén világ nekünk segélyt és oltalmat önként ígér s e szent háborúra társakul sürgetve hí. De ha ezen alkalmat elszalasztjuk s inkább a keresztyén név ellenségeihez, mint a keresztyének- és testvércinkéhez, kikhez egyazon vallás, erkölcsök, haza és rokonság kötelékei

csatolnak, ragaszkodunk: ám lássátok, hogy konokságunk- és viszályainkkal ne vigyük dolgunkat oda, miszerint azt, a mit hazánk védelmére és megmaradására most önként és szeretettel ajánl a keresztyén világ, utóbb hasztalan könyűkkel és rimázkodva későn s foganatlanul tőle kérni kényteleníttessünk. Én legalább azon fejedelem leszek a ki veletek élni, és szükség esetében, veletek bármikor meghalni kész leszek.“—E figyelemmel hallgatott beszéd után a rendek bővebb tanácskozásra időt kértek és nyertek. A fejedelemnek palotájába visszavonulta után sátraikba széledtek és azon napot komoly értekezletekkel töltötték. Más nap Forró János által azt válaszolták a rendek, mikép nem illenék a fejedelemnek egyenként vitáznia a nemesekkel, de mivel tudják, vannak böles és tapasztalt tanácsosai, a mit ezekkel közösen a haza javára végez, azt ők is mindnyájan közös akarattal elfogadják és helybenhagyják. Ezzel a gyűlés eloszlott.

Alig két vagy három év multával szigorú fejedelmi parancs Szász-Sebesre fölfegyverzetten hitta össze a rendeket, részint, hogy szükség esetében az ellenség ellen menjenek, részint hogy az e mozgalmak közt teendőkről tovább is tanácskozzanak. Mert a török megtudva kémek által a fejedelem szándokát, őt hízlegésekkel újra hálójába keríteni törekvék. Midőn a rendek összegyűltek s a fejedelem tanácsosaival néhány napig tanakodott, Báthory Boldizsár volt az első, ki véleményét megváltoztatva sátrait fölszedette, miből az értelmesbek szomorú viszályt következtettek. E közben jött hire, hogy ropant számú tatárok Huszt felé tartanak s az egész vidéket végromlással fenyegetik. Megdöbbsentek mindnyájan, s észrevevén, hogy a tanácsosok nem mindenben értenek a fejedelemmel egyet, attól tartának, hogy a kegyetlen ellenség felhasználja ez alkalmat, az országra tör s tüzzel-vassal mindent elpusztít. Ily zavar közepett a fölfegyverzetek Tordára küldettek, részint hogy onnan, ha kellend, a tatárok ellen könnyekben mehessenek, részint hogy azokról, a mik közakarrattal nem döntettek még véglegesen el, határozni lehessen. Midőn itt a rendek újból összegyűltek, a főbbek közül némelyek a keresztyén szövetségtől, előbbeni végzésöktől el-, és a törökökhöz hajlani kezdének. Megtudván ezt Gyulafejérvárott a fejedelem, vonakodott Tordára a fölfegyverzett rendek közé menni, hanem Kővár felé indult s Báthory Boldizsárt főkapitánynyá kinevezve, a kormányt reá bízta. Ez az összegyűlteket Kolosvárra rendelte, hol velök nem a szabad mezőn, hanem a városban országgyűlésezett.

Báthory Zsigmond néhány udvarnokkal Kövár felé indulva, nehogy méltósága ellen láttassék valamint tenni, Kapjonból nyílt levelet intézett a rendekhez, melyben Tordán meg nem jelentének azt adta okául, mikép megtudta, hogy a török szövetség felbontásáról s a keresztyénekkal kötendőről hozott előbbeni határozatukat megmásították. Ám lássák tehát, mit tesznek s jól gondolják meg, előbbeni végzésöket miért változtatták meg. Ha ismét a keresztyén név barbár ellenségeihez pártolnak s az egy értelemmel hozott végzést megsemmítendőnek vélik, ő azt javasolni, pártolni sohasem fogja s gyűlésökbé nem is jő. E levél felolvasása után rögtön megváltoztak s egymástól eltértek a nézetek. Némely előkelők azt tanácsolták, hogy mivel meggondolatlanúl távozott el a fejedelem, ám menjen a hova neki tetszik, s választassék helyébe más. Ezek s ezekhez hallattára majdnem az egész nemesség a székelyekkel és szászokkal egyhangúan kiáltá: a fejedelem hivassék azonnal vissza s az ügyekről az ő elnöklete alatt tanácskozzanak és határozzanak, mert ők, míg ő él, más fejedelmet el nem ismernek s tanácskozni az ő visszajöttéig nem fognak. Ezen egyetértés sokakat megdöbbsentett, kivált azokat a rendek közül, kik a fejedelem neheztelésétől tartottak. De mivel a nép szava sokszor isten szava, azok is beleegyeztek, s a fejedelem visszahívására Kendy Gábort, Bogáthy Boldizsárt, Siger Jánost és Süveg Albertet választották, kik rábírták a fejedelmet, jöne a gyűlésbé s az ország javára célzó dolgokról tetszése és istentől nyert hatalma szerint határozzon. Beleegyezett s az utána sietten sietett Geszthy Ferencz és Boeskey István tanácsára előbb Szamos-Ujvárra jött. Idáig mentek elébe a főrendek, kiket nyájasan fogadott s jó reménnyel bocsátott el. Azután levelet irt a rendekhez, melyben okát adta késedelmes jövetelének s ígérte, megérkezik nemsokára. Ezen megörülvén a rendek, a közelgő fejedelem elébe indultak s nagy sokaság kíséretében sátorba vezették őt.

Ott biztosnak érezve magát s nehogy azok, a kikre haragvók, kétségbeestökben valamit indítsanak, haragját elpalástolva, különösen nyájjas volt. Ellenfelei ugyanis olyan hatalmúak voltak, mikép félnie kellett, hogy ha nyílt tüzésre kerül a dolog, gazdagságukkal és párt-híveikkel legtöbb bajt neki magának szereznek. Ezt megelőzendő, reménytől senkit sem fosztott meg, s a kikkel találkozott, vagy a kik hozzá mentek, mindnyájával oly nyájjasan, mint annakelőtte, társalgott, komoly dolgokról velök szót váltott, néha tréfált és étkezett. A kegyelemkérők iránt nem volt hajthatatlan, hanem minden várakozó

záson fölül engesztelékenyek, sértésfeledőnek, váratlanul szelidnek mutatkozott, hogy azokban, a kikre kimondhatlanul haragvék, bizalmat ébreszsen, s belőlök minden félelmet és gyanút kiverjen. Hogy pedig mindenkivel elhitesse, miszerint mindezt komolyan teszi, midőn a főbbek árulásáról különféle hírek szárnyaltak s gúnyiratok terjesztettek, ő a nagy templom ajtaira felaggatott rendelettel tiltotta, hogy a főrendeket valaki árulással vádolja, nyíltan vagy titkon gyalázza. A másként eselekvő nemeseket jószág-, a közrendűeket fejvesztéssel fenyegette. Néhány napi pihenés után az országgyűlést folytatni parancsolta, s a kancellár által kívánta, hogy a török szövetség egy szívvel lélekkel mondassék fel, mi némi vita után meg is történt. Midőn emigy ellenfeleiben elég bizalmat és biztosságot ébresztett, következett vasárnap mindnyáját magához azon ürügy alatt hívatta, hogy némi komoly elintézése után tiszteletből a templomba kísérjék. Össze gyűlvén mindnyájan, az utczákon tenger nép állt, s a főrendek a fejedelem jöttét várták. Báthory a palota ablakából udvari katonáira lekiált s hívek-e hozzája? kérdi. Azok mindenre készeknek nyilatkozva, ő az a végre választott századosoknak jelt ad, azok a szobákban időzött főrendekre rontanak s megkötözik őket. A nagy zavar lecsillapultával a megkötözöttek sátrai elfoglaltattak s nehogy párthíveik és szolgálók zendülést támaszsanak, a kapuk bezárattak, a város őrséggel rakatott meg. Harmad nap hajnal felé Kendy Sándor, Ifjú János, Kendy Gábor, Forró János, Deák Gergely a pelengér mellett lefejeztettek, azután a két előbbi a templomban, a többi a sirkertben temettetett el. Báthory Boldizsár, Kovacsóczy Farkassal Szamos-Ujvárott, Kendy Ferencz Bornemisza Jánossal Gyaluban, Gerendy János, Lónyay Albert, Szalánczy György, Szilvásy Boldizsár Gyulafejérvárott börtönözött be. Ezek közül az utóbbi négy kegyelmet kapott, a többi tizenötöd napra kivégeztetett. A fejedelem hosszú beszédben adta elő, hogy ezeket nem kegyetlenségből, hanem szükségből követte el, s a kik neki vermet ástak, azok estek bele; hogy jóakaróivá tegye, atyák, testvérekként tisztelte, mindennel elhalmozta őket, maga számára majd mitsem tartván meg: de ők jóságát azzal hálálták meg, hogy száműzetésén s más fejedelem választásán mesterkedtek. Mindezt sajátkezűleg írt bizonyítékaikkal igazolhatja. Istent, s az egész világot hija tehát bizonyságul, hogy e szomorú esetnek, melyet maga keservesen fájlat, nem ő, hanem amazok valának okai. Mivel pedig a közjó kívánja ily bűnök szigorú megfenyítését, ő akaratlanul hivatala szerint

volt kénytelen e büntetéshez nyúlni. Miután ezekhez hasonlókkal megtegetőzött volna, az országgyűlést eloszlatta, s Gyulafejérvárra ment.

Szinán tavaszkor Belgrádból állítólag 300 ezerrel Budára jött, s azal be nem érve, hogy Esztergomot az ostrom alól felszabadította, Tatát is bevette. Innen Győr alá ment, mert Bécsig ez állt leginkább útjában. Győr mesterség és természet által egyaránt meg megerősítve. Szinán szárazon és vizen készült ostromlásához. Szárazon roppant munkával sánczokat oly közel hányatott, hogy a falak hágesókon majd megmászhatók valának. Vizen úgy készült az ostromhoz, hogy előbb a Duna túlsó oldalán táborozó Mátyás főherceget támadja meg. Ámde hajókon átszállítani hadát nem vala sem könnyű, sem tanácsos. Hidat határozott tehát veretni, s e végre a ráczkevei szigeten készítettett hajókat szekereken vitette föl, a parton összeállította, s egy napon, midőn köd szállt a Dunára, Mátyás tábora felé erősen ágyúztatott. A lóporfüst és köd védelme alatt Szinán a már összekötött hajókat katonáinak nagy erőfeszítésével a vízre bocsátatta s a hidat a folyam túlsó partjáig elkészíttette, melyen azután sok nagyobb-kisebb ágyút szállíttatott át, hogy velök hada átkelését védje. Ő maga is mintegy 100,000 válogatott lovassal és gyaloggal, kik közt tatárok is valának, átkelt a folyamon, többi hadát a várórség kirohanásának meggátlására hagyván. Már a keresztyén tábor volt megtámadandó, s legroszabbkor, mert Nádasdy Ferencz, Zrínyi György s más jeleseink a magyarok nagy részével néhány nappal azelőtt, birtokaikat a pusztító tatárok ellen védendő, a táborból eltávoztak. Mátyás emigy hátrálót fúvatott.

Heves küzdelem fejlik ki, mindkét részről sokan hullnak el s ha a törökök keményebben vetik magokat a mieinkre, a keresztyén hadat megsemmítik. Szereneséje az volt, hogy Mátyás főherczeg a katonákat ellenállásra lelkesítve, lassanként hátrált; de a tábor mintegy ezer társzekerrel zsákmányúl esett. Szinán visszatérve, a város ostromához fogott. Sok napi ágyúzás falait megrongálván, a bensorúltak segélyt sehonnan nem várhatva, Hardek a hadi tanácsesal a feladást elfogadtatta. Árulása jutalmául, hír szerint, 80,000 aranyat kapott. Szinán a megrongált falakat helyreállította, a várat élelemmel s katonákkal ellátta, azután Komáron alá szállt.

Győrt féltve Rudolf Csehországban, Ausztria-, Sziléziában s más Németországgal határos tartományokban, a mint lehetett, hamarjában összegyűjtött sereget küldött Mátyás főherczeg segélyére, de mielőtt ez megérkezett volna, Győr már elesett és Szinán Komáromot os-

tromlá. Hogy be nem vette, annak tulajdonítandó leginkább, hogy a tatárok haza készülve, Győr bevétele után, táborából elmentek. Ő mégis az ostromot folytatni akarta, s e végett mintegy 4000 válogatott lovast a szomszéd tartományok pusztítására küldött, hogy a saját hátaik védelmével elfoglalt keresztyének Komáromnak segílyt ne hozhassanak. A kiküldöttek, lesbe esalotva, majd mindnyájan levágattak, s alig maradt hirnöknek egynéhány, mi annyira ráijesztett Szinánra, hogy a várra süttetve valamennyi ágyúját s fölgyújtva podgyászát, Komáromtól futáshoz hasonlóan távozott el. Mit észrevevén az ostromlottak, helyesen gyaníták a keresztyének közeledését, e szerint ök is kimentek s a szaladókat, egyesülve a keresztyénekkal, megkritikották.

Báthory Zsigmond Geszthy Ferencz, Bocskay István, Jósika István s más hivei kíséretében Kolosvárról Gyulafejérvárra érve, néhány napi pihenés után legsürgösb teendőjének látta elkezdett művét szilárd alapra fektetni. Bocskay István vezérlete alatt tehát tanácsvégezés szerint, Csáky Gergelyt, Siger Jánost, Frátay Jánost és Sennyey Albertet Rudolfhoz, hogy vele végezzenek, követekül küldötte. Mig ezek elindultak, megtudván a törökök s tatárok szándékát, a rendeket a fejérvári mezőre fegyveresen hitta össze, hova azon álhir érkezett, hogy a tatárok haza felé tartanak, csak a khánnal maradt Temesvárott mintegy 2000, kik a többinek haza menetelét biztosítanak. E tatár maradvány elfogása, és, ha egyúttal lehetne, Lippa és Temesvár városok feldúlása végett Báthory az egész sereget Geszthy Ferencz vezénylete alatt Lugos felé küldötte. Ő az ország védelmére s a hadi szerek beszerzése végett Fejérvárott marada. A kiindult had, midőn a lugosi útról letérve, Facsádhoz közeledett, a néhány válogatott lovassal előreküldött Székely Mózsos oly lelkesedéssel támadta meg az ellenséget s a kastély kapuit, hogy ha a gyalogok vele egyszerre érhetnek oda, a kastélyba is beronthatának vala: de ök kellenél később érkeve meg, és Székely sebet kapván, társai, némi veszteséggel, a táborba tértek vissza. Azonban a gyalogok sánczásás, és aláaknázáshoz fogtak oly szorgalommal, mikép a kastélyt néhány nap mulva bevenni reménylhatték: de beesteledvén, sűrűn jött a hir, hogy Temesvár- és Lippából sok török és tatár jött ki, kétségtelenül azon szándokkal, hogy a facsádi ostromlókat, ha náloknál kevesebben lennének, megtámadják, ellen esetben egyenesen Lugosnak forduljanak, s azt a szomszéd községekkel együtt tüzzel-vassal elpusztítsák. Megtudván ezt Geszthy, hadi tanácsot tartott, ez a seregnek Lugosra vezetését határozta el, nehogy másokét áhitva, a

ceskély értékű kastélyért sokkal nagyobb kárt valljon az ország. Így a sereg, futóhoz hasonlítva, Lugosra vonult. Voltak, kik ez eljárásért Geszthyt árulással vádolták. Hogy azután a mostoha időjárás és élelemhiány úgy a vitézeket, mint a barmokat meg ne nyomorítsa, Geszthy a sereget, csekély veszteséggel, visszavezette, de a határok őrzésére a szomszéd erdőkben mintegy 2000 válogatott lovast és gyalogot hagyott. Ezek, Köpeczy Mihály vezérlete alatt, a közel tatár táborra ütöttek, több lovat elfogtak, a tatárokat megszalasztották, s hogy ezekben több kárt nem tettek, időelőtti lármájok okozta.

Ez időtt Áron moldvai s Mihály oláh vajdák is, részint a sok hajba beleúlván, részint Báthory példája- s nógatasára a török szövetségtől elállásra szánták el magokat, s hogy őszinteségüket az erdélyi s más keresztyén fejedelmek előtt bebizonyítsák, amaz Jászvásáron, emez Bukarestben az ottan tartózkodott vagy oda esalt törököket egyazon meghatározott időben lekonzultatta. Azután Erdélybe küldött követek által a fejedelemmel bizonyos föltételek alatt szövetséget kötöttek, azt esküvel is megerősítették, s példájokkal a többi keresztyén fejedelmet is a török elleni szent háborúra serkentették.

A beállott kemény tél s nagy hó daczára a vajdák tekintélyes sereggel, mely Báthory Zsigmond válogatott katonáival is megnagyobbodott, a török birtokot Dunán innen és túl tüzzel-vassal pusztították. Kivált Mihály vajda tett ki magáért, mert a győri táborból haza tért tatárok előtt elzárta az utakat. A khán e szerint bevárandónak vélte az időt, midőn a befagyott Dunán átvezetheti seregét. Szolnok, Temesvár körül s más mezőkre szélesztvén el hadát, ő Temesvárt a pájánál időzött. De hogy rablásból élő hada ne henyéljen, egy részét rabolni küldé ki, részint hogy mindent tüzzel-vassal elpusztítson és zsákmányt hozzon, részint kísérletet tegyen, lehetne-e azon uton, a melyen jöttek, visszamenniök. A választottak Nádudvar felé indultak s onnan a tiszáninneri részeket elborítva, a szegény nép ellen irgalmatlanul dühöngtek s midőn számtalan embert rabul ejtettek, sok marhat elhajtottak és a Karpátok szorosait, melyeken át Magyarországba jöttek, erős haddal megrakva látták, Szolnok, Túr s más városokhoz visszatértek. Váradon ekkor Kornis Gáspár, a német követségben járó Boeskey István helyettese, parancsnokolt. Ez hallván a tatárok kirándulásáról, lehetőleg gyorsan mintegy 10,000 lovast és gyalogot gyűjt, velök a barbárok üldözésére haladéktalanul indul. A vezérek mintegy 200 válogatott lovast előreküldöttek, kik közül többen a múlt

tavaszkor elesett Balassa Ferencz alatt a tatárok fogásait kitanúlták, s most az ellenséget a legnagyobb bátorsággal megtámadták. Ez eleinte megfutamodást szinlett, de azután halmok közt lesbe csalva őket, bekerítette s majd egytől egyig levágta. Kornis, a füstből és lángokból a a tatárok közelletét látva, váratlanul akarta őket meglepni: de részint némely, a folytonos hadjáratokban híresekké lett vezérek, részint az alparanesnok, Király György által rábíratva, a jó alkalmat elszalasztani volt kénytelen, sokak bosszúságára, hogy némelyek hűtlensége s gyávasága miatt ily gyalázatos lett a hadjáratnak vége.

A tatárok hazánkból a befagyott Dunán át csakugyan kiköltöztek, s Decsi leírja Mihály vajdának a török területen vitt esatáit, valamint hadának Zsófia- s Nikápolyig tett pusztító kalandozásait, melyeket mint hazánkon túl történeteket mellőzök, úgy szintén azon változásokat, melyek Törökországban Amurat halála után keletkeztek s Mahmud trónra léptével és 18 fivére kivégeztetésével végződtek. Az új szultán e kegyetlensége mutatta, mit várhatnak tőle a keresztyének. Készült is ellenök. Rudolf tehát a németbirodalmi országgyűlésen ígért pénzsegélyen kívül még minden egyes tartománytól lovas és gyalog katonákat is kért és kapott. Felső Szászország 1200 lovast, Svéczia 4000 gyalogot, Vestfália 500 lovast, 15,000 gyalogot, az osztrák tartományok 200 lovast és 6000 gyalogot adtak; a csehok, sziléziaiak, morvák, luzacziaiak nem csekély számú lovasokat és gyalogokat küldöttek. Hasonlót tőnek a pápa, a florenzei és mantuai fejedelmek is.

Rudolf szövetkezésre szólítá fel a Krakkóban 1595-ki februárban gyűlésezett lengyeleket is: hasonlót tön Sennyey Pongrácz és Gyulaffy Lestár követei által Báthory Zsigmond; nemkülönben a Pozsonyban összegyűlt magyarok is Naprágyi Demeter és Zoloki Miklós követek által: de a lengyelek a törökökkel már 75 év óta fennálló békés viszonyukat felbontani hajlandók nem valának.

Ezek folyama közben Báthory Zsigmond követeit Bécsben Mátyás főherczeg nagy ünnepélyességgel fogadta és Prágába kísértette, hol Csáky Gergely terjeszté elő a fejedelem ajánlatát. Rudolf fölöttébb megörülvén birodalma megnagyobbíthatásának ez alkalmán, az ügyet Kutassy János, Szuhay István, Erdődy Tamás-, Pálffy Miklós- és Joó Jánosra bízta, kik jan. 28-án a következő pontokban állapodtak meg: A törökök elleni háború vagy a velök kötendő béke közös ügy legyen. Erdély Moldva-, és Oláhországgal, nemkülönben Magyarország azon részeivel, melyeket eddig bir, Zsigmondéi s elsőszülött törvénye: fiürököseiei akként le-

gyenek, miként II. János, Báthory István és Kristóf birták. Zsigmond szabadon gyakorolja hatalmát, de a törvényes magyar királyokat mind ő, mind utódai törvényes királyaiknak ismerjék s nekik hűséget esküdjenek. Ha Zsigmond fiurökösei kihalnak, Erdély a hozzá esatolt részekkel minden vita nélkül a magyar királyra szálljon, de a királyok kötelesek legyenek az ország hatósági jogait, kiváltságait és szokásait az adományozások s beiratokkal együtt épségben fentartani s hivatalokba hazafiakat állítani. Ha csupán leányai maradnának, ezeknek mindegyike nászajándékul 100,000 forintot kapjon. Midőn Magyarország törvényes királyai megesküsznek az országnak, az esküben Erdélyt külön említsek meg. Nagybányát a fejedelem birja. Rudolf Zsigmondot szabad fejedelemnek elismeri, fenséges fejedelemnek czimezendí, s ígéri, rajta lesz, hogy nőt a fejedelem az osztrák családból kapjon. Ígéri azt is, azon lesz, hogy a fejedelem a spanyol királytól arany gyapjas rendet kapjon. A felek szüksége szerint a segély kölcsönös legyen, úgy, hogy a hol nagyobb lesz a szükség, az egyesített erő oda fordíttassék. Hogy a római birodalom Zsigmondot és országát oltalmába fogadja s őt és utódait a birodalmi hercegek közé, de szavazati jog nélkül, fölvegye, Rudolf kieszközlendi. A közös erővel visszafoglalt várak és városok a magyar királyéi lesznek, a melyeket pedig a fejedelem saját erejével vesz el a töröktől, az övéi lesznek, úgy azonban, hogy ha azok a magyar koronához tartoztak azelőtt, azokat a magyar királyoknak egyenértékű kárpótlás mellett visszaadni tartozik. Rudolf azt is ígéri, hogy a törökök ellen veendő erődítések költségeiben Zsigmondot bőkezűen segítenđ; ha pedig a változékony háborúesélyek folytán országát elveszítene, Rudolf a maga birodalmában neki és utódainak egy hónap alatt bizonyos helyet és bizonyos jövedelmet adni köteles, valamint azokat is, a kik ő vele menekülni kénytelenek volnának, birodalmába befogadja s tisztességesen ellátja. E pontokat Zsigmond és Erdély rendei ünnepélyes okmánynyal és esküvel, Rudolf pedig hite- s becsületével, sajátkezű aláírásával és pecsétével, s a magyar rendek által is megerősíteni kötelesek. S mivel a küszöbön álló háború miatt e pontok minélelőbb elfogadandók volnának, azok a szerződöket úgy kötelezendik, hogy ha Zsigmond házassága nem sikerül, a szerződö felek minden kötelezettség alól feloldozva maradnak. E pontokat azután Rudolf s az ő részéről hazánkfiak közül Kutassy, Szuhay, Erdödy Tamás, Forgách Simon, Joó János, Zsigmond

részéről Bocskay István, Csáky Gergely, Siger János, Frátay János, Süveg Albert írták alá.

Báthory követei azután Grácza mentek s ott fejedelmöknek Mária Christiernát, Károly főherczeg leányát, nőül megkérték s meg is nyerték. Esküivökor a fejedelem helyett Bocskay István esküivék, azután a követség járata eredményéről előrebocsátott emberei által tudósítá küldőjét. Ez nehogy a rendek tudta nélkül látszassék cselekedni, april 18-kára Gyulafejérvárra országgyűlést hitt össze. A szép számmal egybeseregelt rendek elé Jósika István által terjeszteté a tanácskozás tárgyait. A rendek több napi tanakodás után a fejedelemnek, hogy Erdélyt Moldvával és Oláhországgal megnagyobbította, hálálkodtak; a Rudolfal kötött szövetséget elfogadták s megerősítését Mária Christierna megérkezétere halasztották; minden portától a háborúra 2 forintot, a várórségek élmezésére másfél forintot, a fejedelmi udvartartásra egy forintot ajánlottak; a törvényesen bevett négy felekezet vallásgyakorlatát megerősítették, a jezsuiták ellen hozott 1588-ki törvényt eltörölték s Kolosvárott, Monostoron és Gyulafejérvártt megtelepedniök megengedték, a többi szakadárra büntetést szabtak; a fejedelemnek Báthory István és Boldizsár, Kovacsóczy Farkas, Kendy Sándor, Ifjú János, Kendy Ferencz és Gábor, Forró János, Deák Gergely, Gerendy János, Bornemisza János, Lónyay Albert, Szalánczy László és György, Szilvász Boldizsár, Gara Miklós, Tamásfalvy Dienes elleni eljárását helyeselték.

Mária Christierna Bécs, Pozsony, Lőcse, Eperjes, Kassa, Károly, Somlyó, Zilah, Almás, Kolosvár, Torda, Enyed, Tövisen át Gyulafejérvárra, a töröküktől félelem miatt, nagy diszörség kíséretében, augusztus 1-jén érkezett. A nászünnepély fejedelmi volt, de a szándékoltnál rövidebb ideig tartott. Nagy hire volt ugyanis, hogy a tatárok Erdélyhez közelednek, a török had Ferhát pasa alatt Oláhországba készül, a temesvári pasa pedig, mintegy 8 ezernyi sereget összegyűjtve, gőgösen üzent Borbély György lugosi parancsnoknak, hogy ő is, szomszédi jognál fogva, jelen lesz a fejedelem lakadalmán, kinek Borbély visszaüzené, hogy elvárja őt, hogy pedig esinosabban jelenhessék meg a nászünnepélyen, fejét, borbély létére, meg is borotválja. A barbárok jövetelének híre naponként növekedve, Báthory katonáit Gyulafejérvárra hitta össze, Borbély pedig Facsádot szállta meg, be is vette, az örséget békókban letartóztatta, Barabás Pétert hagyva ott parancsnokul. De mivel tudta, hogy a temesvári pasa segítségére jövend Fa-

esádnak, Lugosy János vezénylete alatt válogatott lovasokat kémszemlére küldött ki, a kik másnap jelenték, hogy a pasa nagy sereggel csakugyan közeledik. Borbély gyengébb létere is ütközetre szánta el magát. Szemköz t vele egy dombon kellett a törököknek átjóniék. Ide érve a pasa ágyúit a kicsinysége miatt megvetett keresztyén táborra sütteti s népének rohamot parancsol. Ágyugolyói a mieink fölött röpültek el, a mieinkéi pedig nemcsak sok törököt terítették le, hanem emezek löpora is föllobbanva, köztök nagy pusztítást tön. Ennek dacára a törökök Borbély seregére rohannak s megingatva az első sorban állt zász gyalogokat, a magyarokat bekeríteni türekednek, itt azonban lovasok fogadták, rövid harc után megszalasztották s üldözve vágják őket. E közben a várban fogva tartott törökök békóikat lerázva, égy tornyot löporral fölvetettek. Ekkor Barabás nekik fordul, s heves küzdelem után, karján ő is sebet kapva, mindnyáját, mintegy háromszázat, lekasabolja, azután a váron kívül a törökökkel esatázó magyarokat a várfalról lelkesíti, buzdítja. Az erőfeszítés nem fölötébb sok vérbe került győzelmünkkel koronáztatott meg. A magyarok közül majd kétszázan estek el, de a törökök közül csak kevesen, köztök a pasa is, menekültek meg. Az elfogottak közt valának Csáfer jenei beg, Memhet lippai beg. Mieink a futókat mintegy három mértföldnyire üldözték, onnan visszaparancsoltatva, Pattantyús László negyedmagával még azután is üzte őket s két fogolylyal tért vissza. A zsákmány a katonák közt osztatott fel. A két elfogott beg néhány zászlóval Gyulafejérvárra a fejedelemhez vitetett, ki őket azután Szamos-Ujvárott börtönbe vettette. Midőn a győzelem után Lippa felé indultak a mieink, a faesádiak sorsától megszeppent törökök az eperjesi és solymosi kastélyokból, amazt fölgyújtva, kiszöktek.

Borbély, folytatandónak véelve a győzelmet, Lippát szállta meg s az őrséget a vár és város feladására szólította fel. Elútasító válasz után egy halomról a várat lövette s a város fölgyújtásához készült. A törökök a vár védésére s nehezebb munkák véghezvitelére mintegy 300 pórt vittek be a várba, örökös adómentességet, utóbb havi zsoldul egykét tallért ígérve nekik. Közülök némelyek éjjel kiszökve, a mieinket, hol volnának leggyengébbek a falak, és a törökök félelméről, értesítették. A törökök ugyanis mindjárt az első összetűzéskor a mieinkkel bátorságukat elvesztették s a várat csak Markházy Pál özvegyének lovallására nem adták fel; de midőn a mieink a város fölgyújtására mindent elkészítettek s hajnalban a falakra rohantak, a törö-

kök tudatták, hogy jó föltételek alatt magokat megadni hajlandók. Borbély löporhiány miatt, mit katonái nem tudtak, beleegyezett, hogy fegyveresen, de podgyász nélkül, kivonúlhatnak. A törökök kétkét lóval s megrakott szekerekkel kivonulást követeltek. Borbély, katonáinak hosszas ellenzése daczára, ebbe is beleegyezett s kivonulásra azon napot és éjt határozta. A törökök emígy a várat feladták és szabadon bocsáttattak, de mivel a szabad hajdúk az elszalasztott zsákmány miatt zúgolódva, a távozókat megtámadással fenyegették, Borbély, nehogy a várak feladásában hitszegés állal makaesabbá tegye a többit, néhány mértföldnyire elkísértette őket. Lippa, melyet 45 évvel azelőtt száz-ezernyi keresztyén sereggel alig foglaltak el, s a következő évben újra elvesztettek az ősök, így került minden veszély s fáradalom nélkül a mieink kezébe. Annak föladásáról hallván a világosvári, pankotai, síri, esanádi és aradi törökök, a várakból, hasonló sorstól félve, kiszöktek.

Maria Christierna Erdélybe még nem ért, az erdélyiek az imént leirtakat nem vitték még véghez, Rudolf német lovas és gyalog vérteseket s válogatott magyar sereget, Mátyás főherczeg s Mansfeld vezénylete alatt, Esztergom megszállására küldött. A Duna éjszaki partján, szemközt a várral, volt egy kastély, melyből a Dunán érkezett törökök a várba szoktak vala járni. Azt Pálffy Miklós bevette, mit megtudván Ozman budai pasa, Esztergomot kellő időben megsegítendő, a boszniai és zsófiai pasákat más négy pasával s a szomszéd várparancsnokkal magához rendelte s emígy 17,000 lovasra s mintegy 13,000 gyalogra szaporodott sereggel az ostrom ötödik napján az ellenség ellen azon szándokkal indúlt, hogy táborunkat váratlanul meglepi. Oda érve, néhány ezer válogatott lovas kémsemlére küldött ki. A közeledők ellen a mieink közül hasonló számú lovasság küldetett, s azon nap könnyű esztározásokkal mult el. Más nap kora hajnalban ismét nagy számú törökök a táborunkat környezett mocsárok megszemlélésére jöttek, azután előőrseinket megtámadni készültek, de a Mansfeld által kiküldött 2000 lovas megszalasztotta s egész táborukig vágta őket. Ez annyira megremítette azonnal a törököket, hogy sokan, fölszedve sátraikat, szaladni akartak: de ismét neki bátorodva, seregünk másik szárnyát megtámadandók, nagyobb számban a Duna partjáig hatoltak elő. Mansfeld 3000 lovas küldött eléjük, kik némelyeket levágva vagy elfogva, a többit táborukig kaszabolva tüzték: de itt tévedés vagy vakmerőségből hibát követtek el, mert midön az ellenség megszalasztása után

nyomban vissza kellett volna fordulniok, katonai szabályokról megfelelkezve, addig álltak a török tábor előtt, míg jókora csapat jött ellenük s kétszázan elesvén vagy megsebesülvén közülök, megszaladni valának kénytelenek. Mansfeld elejükbe robogott s meg is állította őket, de a törökök győzelmükre magyarázva a megfutamodást, a nap is hanyatlóban levén, övéikhez tértek vissza. Más nap minden oldalról özönlött a törökség, s a Nagy-Károlyról nevezett hegynek, melyet a mieink sánczokkal vettek körül, s a város ostromlása végett foglaltak el, nagy erővel tört, de visszaveretett. Látva Mansfeld, hogy a bombardák nagy kárt tesznek a mieinkben, segítségükre 4000 lovas s 2000 gyalogot küldött, s emígy táborát az ellenség megszalasztásával az ostrom minden félelmétől megszabadította. De az ellenség, felhagyva a német tábor ostromlásával, a Mansfeld által elhagyott mezőre szállt, azonban innen is elűzetett s közeledvén az est, táborába visszamenni kényszerítettet. Következett nap hírnök jelenté hírnök után, hogy a pasák egész seregükkel a hegy másik oldalán jönnek s gyaníthatólag a Sz. György-hegy felé tartanak, róla a keresztyénekre rohanandók. Ezek elkészülve várják amazokat. A törökök kifejtve soraikat, 20 ágyút sütnek el a mieinkre minden kártétel nélkül. Ekkor ezek is amazokra rontanak, s oly zavarba hozzák őket, hogy ágyút, podgyászt elhagyva, a szőlők közé eszeveszett futásnak erednek s a magyar lovasság üldözi. Sokan a futárok közül a Schwartzberggel csatázott 6000 töröklöz csatlakoztak, de azok is megverettek, egy mértföldnyire űzetek, sokan levágattak, s mintegy 500 lovat zsákmányul hagytak. Ezalatt Mansfeld a had zömével a szőlők alatt fogott állást, ott fogadandó az üzőbe veteket, kiket a magyar lovasság, eléjük vágott, visszanyomott. Az ostromlottak szintén kitörtek, de visszaverettek s oly számban kaszaboltattak le, hogy a holtakat a sánczokból alig lehetett azon nap eltakarítani. A keresztyének kezébe esett a török tábor podgyászostúl, mintegy 300 teve, 27 zászló, 29 ágyú. Elesett 5000 török, több ezer elfogatott. A mieink csekély veszteséget szenvedtek. Történt ez július 25-én. A vár utóbb öt heti ostrom után megadta magát, mintán 50 évig birta a török.

Deesi ezután más csatátérre, Oláhországba vezet bennünket, hol Báthory a vajdával egyesülve Szinán 200 ezernyi hada ellen győztesen harczolt. Az ottani eseményeket mellőzöm, csak annyit említek, hogy hadjáratában csupán azon föltétel alatt voltak hajlandók résztvenni a székelyek, ha Szapolyay János és Báthory István alatt lázadás miatt

elveszített szabadságaikat visszaadja, mit ő a Fekete-halom melletti táborban 1595-ki szeptember 15-kén meg is tett.

Oláhországból haza jötte után Báthory Gyulafejérvárra országgyűlést hitt össze. Itt a székelyek az imént visszanyert szabadságaik új-ból megerősítését kérték, a rendek pedig esküjére, hogy a nemesi jogokat fentartja, emlékeztették őt. Ily kényes helyzetben, mit tegyen, nem tudta. A székelyeknek a nemesi jogok sérelme nélkül nem kedvezhetett, de polgárháború előidézése nélkül a nemeseknek sem. Az ügy tehát a rendekre bizta, döntenék el igazságosan ők magok. Az ügy tekintélyes és mély belátású nemes, Alárdy Ferencz, szállásán, mert ő lábbaja miatt máshova nem mehetett, Radvanszky Márton és Borsoş János ítélőmesterek elnöklete alatt, vétetett elő. A székelyek, inkább kapához, mint perlekedéshez értve, egyebet nem hozhattak elő annál, hogy elvesztett szabadságukat a fejedelem visszaadta s mivel azt legközelebb is oláhországi hadjáratukkal kiérdemelték, megerősítését az igazságos bírától kérik. Erre azt válaszolták a nemesek, hogy a székelyek a hadjárat kezdetén is fegyvert fogva, szabadságukat a fejedelemtől kicsikarták: a mit tehát szemben Színán roppant seregével nagyobb veszélytől félve a dicsőült fejedelmeknek hosszú idő által szentesített kiváltságai ellenére adott is a fejedelem, az a nemesség világos sérelmével érvényes annálkevésbé lehet, mivel a székelyek azon föltételeket, melyek alatt adatott nekik a szabadság, nem tartották meg. — A bírák ekkép ítéltek: mivel a székelyek szabadságukat kierőszakolták, a föltételeknek pedig eleget nem tettek, a régi szolgálai állapotba vissza helyezendők. Az ítélet kihirdetése után a székely vezérek, nehogy szétoszolva fegyverfogásra bírják földieiket, a fejedelem parancsára elfogattak s bebörtönöztettek.

Báthory Zsigmond azután nejére s Boeskey Istvánra bízva az országot, Jósika István- és Kornis Gáspárral Bécsbe, innen Prágába ment, a nemesség pedig az országgyűlésen hozott törvényeket a székely székben kihirdette, s a székek jegyzői által részint kérve, részint fenyegetve a székelyeket intette, hogy régi uraiknak a fejedelem s ország végezése szerint hódoljanak meg. Ámde ők, mivel a bombardákat, dobokat és zászlókat nem szedette még el tőlök a fejedelem, semmikép sem lihatték, hogy Báthory akaratával volnának a régi szolgaságra kárhozzatva. Összegyülekezéseikben tehát majd a fejedelemnek ez ügyben parancsát követelve a nemességtől, majd a neki tett esküt használva ürügyül: egyhangúan abban állapotának meg, készebbek meg-

halni, mint volt uraiknak, kik eddig is sanyargatták s ezentúl még jobban sanyargatandják őket, engedelmeskedni. Károlyi András javallatára tehát kihirdették, hogy a ki volt urait azokúl elismeri, bárki legyen az, halállal, még pedig lefordított fejjel karóba húzattással fog bírni. Ezzel meg nem elégedve, titkon abban is megegyeztek, hogy ha szolgálatra erővel kényszerítettnek, fegyvert ragadnak a nemesség ellen mindnyájan. Megtudván ezt a nemesség, Boeckay Istvánt legott tudósította, mikép a székelyek uraik lakait rombolni, az előkelőket halállal fenyegetni, rabolni vakmerősködnek. Boeckay attól tartva, hogy a fejedelem távollétében polgárháborúvá fajúl az ügy; a kézdi, orbai és sepsi székek megzabolozására Ravazdy Györgyöt, Marosszékre Tholdy Istvánt és Bogáthy Boldizsárt lovas és gyalog csapatokkal küldé el, meghagyván nekik, hogy a lázadás szítóit keményen büntessék meg, a tudatlan népet pedig inkább ijesztéssel, mint fegyverrel zabolazzák meg. Tholdy és Bogáthy Vásárhelyre érve, a városi s falusi bírakat és előbbkelőket magok elé hívták. Néhányan megjelentek, kiket Tholdy és Bogáthy a dobok, zászlók és bombardák elhozására, s a fejedelem és országos rendek határozatából uraik iránti szokott engedelmességre intettek. Büntetéstől féltőkben némelyek engedelmeskedtek, de midőn mások makaeskodtak, Tholdy és Bogáthy a lázadás szítóit falvakon éjjel összefogdostatták s büntetések különféle nemeivel, nem minden kegyetlenség nélkül megbüntették, a többit uraik iránti kötelességeik teljesítésére esküvel leköteltették. Az alatt Apafy Miklós is, kit Lázár András tudósított a gyergyóiak makaeskodásáról, szándékukat megelőzendő, mintegy 2000 lovassal és gyaloggal a havasok tetején táborba szállt. Hallván ugyanis jöveteléről a székelyek, Újfaluban összegyűltek, hogy a havasi utakat, melyeken érkezendő vala, másnap eltorlaszolják: de az egész éjt, marokban tartván már a bizonyos győzelmet, sörözve töltötték. Nem mesze a havasok aljától fekszik Alfalu, hová Apafy táborának őrtüzei láthatók valának: Kovácsy János, egy alfalvi öreg s egyházi, az Újfalun összegyűltekhez még azon éjjel siet, jelentve nekik Apafy megjöttét. Azok az ellenség ellen alig indulának el, midőn Apafyék-tól bekerítettve kaszaboltatni kezdenek. Azon házakba, melyeket erődök gyanánt kiválasztottak magoknak, visszanyomatva, ott részint megölettek, részint, mások elrettentéséül, vas horgokra vagy karókra fölakasztattak. Némelyek nejeik s gyermekeikkel más házakba vonták meg magokat, hol, kevesen szökvén el közülök, tűz emészté meg

öket. Magában az ütközetben huszonheten veszték el, hárman horogra, öten karóra akasztattak föl, néhány ház, csűr és asztag fölgújtatott. Vezérök, Gál János, hasonlóan bünhődött. Hallván ezeket a csik- és kászonszékiek, a fegyvert letették s uraiknak meghódoltak. Ravazdy György és a szepti, kézdi s orbai székieket részint fegyverrel, részint kegyetlen büntetésekkel lecsendesítette. Találkoztak azonban a rendek közt nem kevesen, kik túllépve látták a mérséklet korlátait s félték, hogy e belzavar nagy veszélyt hozand Erdélyre. Voltak olyanok is, a kik a fejedelem tisztének állíták, hogy az urak kegyetlen uralmát törvényes korlátok közé szorítsa, nehogy megúnva elviselhetlen terheit a nép, belzavarokra, a mi már többször történt, vetemedjék.

Alig lőn e mozgalom elfojtva, midőn híre jött a temesvári pasa megveretésének. Helyébe más pasa tétetvén, ő vagy Budára, vagy Temesvárnál biztosb helyre esaládja s kincseivel menendő, mintegy 800 lovas és gyalog kíséretében elindúlt. Meghallották ezt a szabad hajdúk s Horváth Márton vezérlete alatt mintegy háromszázan az út mellett, hol a pasa éjjel tovaladandó volt, lesbe álltak, a fáklya- s lámpafény mellett érkezőket megtámadják s kevés kivétellel mindnyáját levágják. A pasa megmenekült. Számos előkelő nőn kívül mintegy 75 kincsesel rakott szekér fogatott el.

E vereséget a temesvári pasa Lippán akarta megtorolni, s megszállásával a keresztyének figyelmét Egertől, melynek vívása már el vala határozva, elvonni. A Győr mellett telet s környöskörül mindent pusztító tatárok maradványát tehát magához rendelé, kik utjokban a Körös és Maros közti vidéket pusztává téve, hozzá esatlakoztak és Lippát ostrom alá vették. Paranesnoka Borbély György, ugyanaz vala, ki a múlt évben egyéb várakkal Lippát is kicsikarta a törökök kezéből. Magához véve Petky Farkast, Barabás Pétert, Thury Ferenczet s másokat, a fejedelmet a veszélyről azonnal értesítette és válogatott lovasokkal s gyalogokkal a törökökre kirohanást tétetett. Ezek a sokasággal nem bírva, többek lekonczolása után a városba visszavonultak, s a védelemre szükségeseket éjjel megtették. A törökök a város fölötti dombra felvontatott ágyúkkal mindent elkövettek, a mit nekik győzelemóhaj vagy boszúvágy sugalt: de a mieink is öt napig kitétek magokért, mert éjjel is dolgoztak, betegeket, sebesülteket sem pihentetve. S midőn a másnapi ostrom visszaverésére el lőn minden készítve, török követek, kik értették kevésé nyelvünket, magok megadására szólíták fel az ostromlottakat, olyan szelid bánásmódot, minőt

a magyarok tanúsítanak törökök iránt, és bántatlan eltávoztatást ígérve nekik. Ugyanazt kísérlették meg nyíllal beröpített levélben, de fogatlanul. Ekkor kegyetlenkedéshez nyúltak s minden megéghetőt felgyújtva, mitsem mulasztottak el, mit a város elfoglalására vagy az ostromlottak megrémítésére czélszerűnek láttak.

Lippa ily szorongattatásában, Borbély levelének vétele után, Báthory a nemességet s a nép egy részét a gyulafejérvári mezőre hitta össze, Borbélyt pedig tudósította, hogy segélyére roband. Így a hadi szerek és ágyúk előrebocsátása után a Kenyérmezőre ment és serege naponként növekedve, lassan Lippa felé nyomult. Ennek hallatára a törökök megszeppenve, elhatározták a fejedelem megérkeztekor felhagyni az ostrommal: megfeszítvén tehát még egyszer, de hasztalanul, erejüket, miután a vidéket elpusztították, futáshoz hasonlóan vonultak vissza annál inkább, mivel a lugosiak a temesvári külvárosokra rontottak, de a pasa is éppen akkor hivatalától elmozdított, e szerint bosszúságában saját veszélyeztetésével másnak dicsőséget szerezni nem akart. A fejedelem a törökök elvonulása daczára is Lippára jött, hol vissza vagy előre vezesse-e seregét, megvitatásul hadi tanács elé terjeszté. Háromfelé oszlának a vélemények. Némelyek elbocsátandónak tarták a hadat, mert az idő még nem tavaszodott ki, s a lovak sem füvelhetnek, elég volna most e győzelem s nemsokára a katonák is szivesebben jönek, a német s magyar hadak is segélyül megérkezve, nagyobb erővel nagyobb dolgok lesznek végrehajthatók. Mások azt vélték, élni kell az alkalommal s folytatni a hadjáratot; most a törökök annyira megrémítvék, hogy Temesvárt oda hagyják, vagy a lippaiak, jeneiek és esztergomiak példájára méltányos föltételek alatt feladják. Borbély közép utat ajánlott. Ő előbb az ellenséget üldözendőnek s azon útban Csanád, Becskerek s más kisebb várak bevételét megkísérlendőnek és ha mindez sikerült, Temesvárt csak azután vivendőnek vélte. Győzött az ifjúi hevület s Báthory Temesvár felé indult. Útjában Fellakot vette be. Temesvár alatt kapta a pápától küldött süveget, megszentelt kardot és ígért pénzt.

Az előhadat Horváth Márk vezette. Temesvár alá érkeztevel a törökök a külvárosokból a várba vonultak, az élelmet oda szállították, a munkaképes magyarokat és ráczokat magokkal vitték, s a várba zártok. A megérkezett fejedelem látta, hogy az egész várost be egészen nem kerítheti, három oldalról tehát sánczokat hányatott, s felállítván lövegeit, a várost öt napig folyvást ágyúztatta. A falakon nagy

rések nyíltak, de a törökök éjjel beépítették. A jancsárok kikiűtöttek s veszteséggel visszaverettek. S ime nagy tatár had váratlanul érkezik, iszonyú rivalgással táborunk felé lovagol, s a mieinkre egész felleg nyilat röpit. Ezek akkor látták be hibájokat, hogy előbb a török és tatár segédsapatokat kellett volna elűzniök, s a vidéken levő kastélyokat bevenniök. E hibát még azzal tetézték, hogy a tatárok visszaverése helyett táborukba vették magokat, elégnek vélvén az önvédelmet. Így az ostromlók ostromlottakká lettek. Felbátorodván a tatárok, a mieinknek élelmet szállító szekereket elfogták, a népet s barmokat elhajtották és az egész környéket beköborolták. Emígy az ostromlottak felbátorodták, az ostromlók pedig megrémülve, a várost kellően nem vihathták s élelmök napról napra fogyott.

Báthory ennyi nehézség daczára az ostromot még folytatandónak határozta. Mintegy 500 lovast és gyalogot választ, ezekhez 200 skótot és kevés német gyalogot ad és mindnyáját a széles rés ellen rohamra küldi. A rohanókat ágyúk, kövek, fegyverek fogadják és sokat közülök megsebesítenek. Futni Horváth Márk ráczáival kezdett, a többi is, segílyt nem kapva, veszteséggel a sánczokba vonúlt. Az elesetek közt volt a skótok alparanesnoka és Barabás Péter. E közben a tatárok ismét ott termettek s nyilzáport szórva a mieinkre, szégyenítőleg harezra hívták őket. A megboszankodott fejedelem a főbbek tanácsa ellenére lovasaival a tatárok ellen kirohan, néhányat közülök levág, a többit Csanádig s Maroson túl kergeti, azután az ostromot folytatandó, sok ezer ember által oly nagy halmot hordat össze, hogy róla a város belseje is össze volt ágyúkkal rombolható. Ily készüllet közben hire jö Hasszán, belgrádi pasa közeledésének, a ki húszezerrel csakugyan útban volt megsegíteni a temesváriakat. A hír nagyítva jövéen, s a város bevételéhez remény, nem mutatkozván, Báthory az ostrommal felhagyott és seregét éjjel Lippára vezette, hol Szelestey János parancsnoksága alatt mintegy 2000 lovast és gyalogot hagyott; a többi nem kevés katoná, lőpor ágyú s más hadi szer elvesztése után, szomorkodva oszlott haza.

Szelestey, hogy a temesvári esorbát kifenje, s magának katonai hírt szerezzen, néhány válogatott lovas és gyalog csapattal Csanád felé indul, a falvakat felgyűjtja, számos marhát, drága bútort és embert hatalmába kerit: de midőn katonái, szokásuk szerint, kelleténél jobban bízták el magokat, a temesvári pasa váratlanul rájok üt, megveri és megszalasztja őket. Sokan elesetek, Petky Farkas pedig megsebesülve elfogatott, azután Temesvárott bebörtönöztetett. Maga Szelestey, miu-

tán a szaladókat hasztalan törekvők megállítani, szintén futással menekült meg.

A szultán, mint hire volt, 500 ezernél nagyobb sereggel Magyarország ellen indult. Kérdés volt a hadi tanácsban, ki kelljen-e Hatvan romjait építeni, vagy az egészet lerombolni. Utóbbi lön azért határozva, mivel Hatvant nem látták annyira megerősíthetőnek, hogy feltartóztatassa a szultán seregét. Lerombolása alatt már Szolnokig jött Csáfer pasa vezérlete alatt a 40 ezernyi előhad. Ismét vita volt, Hatvannál várják-e be a keresztyének, vagy Szolnoknál üssenek rá? A magyar vezérek azt tanácsolták, menjenek Szolnokig az ellenség elé, s éji rohammal vagy semmivé teszik, vagy szétszórják, ezáltal pedig a szultán hada zömét vagy visszafordulásra bírják, vagy megfélemlítve bátorságát lelohasztják. A németek ellenkező nézetben valának, s oly ropant sereggel vivandó ütközettel mindent kockára tenni vonakodtak, mert ha megsemmíttetik a keresztyén had, a győztes törököket misem fogja gátolhatni, hogy az egész Magyar- és Németországot elfoglalják. A könnyű fegyverzetű magyarok gyors lovaikon könnyen menekülhetnek, de a nehéz fegyverzetű németek lassú lovaikon csatározásokra nem alkalmatosak: ők hát annál kevésbbé vehetnek magoknak bátorságot veszélyeztetni a sereget, mivel császári parancsuk van inkább fékezni, mint ingerelni az ellenséget. Határozva lön e szerint, hogy Hatvan lerombolása után Eger ágyúkkal és katonákkal rakassék meg, a többi sereg pedig jobb ideig Vácra hátráljon.

A szultán Szolnokhoz érve, Csáfer pasát Eger alá küldé, hová maga is szeptember 21-én az egész sereggel ment. Az egriek vitézül fogadták az érkezőket, sokat elfogtak, sokat levágtak, de a tenger sokaság elől a város falai közé vonulni kényszerültek. Látván, hogy a várost meg nem védhetik, mindent, mit a vár ellen használhatna az ellenség, az ostrom hatodik napján fölgyűjtanak s a várba veszik magokat. Egerben akkor Nyáry Pál parancsnokolt. Katonáit megeskettvén, minden csapatnak kijelölte teendőjét. Ő bizonyos helyet nem választott, ott akarván mindenhol lenni, hol jelenléte legszükségesebbnek mutatkozék. Oly dühös volt a törökök támadása, hogy a fáradtak pihentekkel váltakozva, egy nap nyolcszor újíták meg az ostromot s a mieinket nem vitézségök, hanem sokaságuk majd végveszélybe hozá. A törökök már öt földbástyát emeltek, s elfoglalván a várost, a várhoz legközelebb eső bástyát a tizenharmadik ostrommal, mely két nap alatt a leghevesebb volt, bevették, de másnap a mieink a törökök

nagy veszteségével visszavették. Báthory Zsigmond és Miksa közeledését megértvén a vívók, midőn látnak, hogy ágyúkkal keveset boldogúlnak, a vár és szőlők közötti sáncz betöltését határozták el, mire őket a szultán is személyesen serkentette. Az ostromlottak ismét kirohantak, sok törököt levágtak, Ibrahim nagyvezért az övével megszalasztották s majdnem elfogták. Október 10-én a törökök a várat újból egész erővel megtámadták. A mieink négy rohamot dicsőséggel visszavertek, de ötödik rohamkor a törökök a régi várat bevették s az ott volt mintegy 800 keresztyént lekaszabolták. Azután nagyobb bátorsággal az új várnak estek, azt 14 helyen aláásták s tizenketted napra az aknákat löporral megtöltötték. Űgyököt a benszorítottak elvesztettnek tartván és segílyt nem reménylván, zavarogni kezdenek. Nyáry és Terczky esküjökre emlékeztették és térdre esve kérték őket, mielőtt feladnák a várat, ölnék meg őket, de a őrség munderre mítsem hajtott. E közben 250 katona, főbnyire olasz, a várból titkon az ellenség táborába osont és törökké lön. Ez a többit megrémítvén, azonnal a törökökkel a feladás iránt alkudozni kezdenek, s podgyásztól és fegyverestől szabad elmenetelt nyertek azon föltétel alatt, hogy Nyáryt, Terczkyt, Cogorani olaszt és az ifjabb Kinszkyt kezesekül kiadják. Eszerint október 13-án dél tájban 2000 keresztyén vonult ki Egerből. A szultán német, magyar és nép csapatokba különítette őket el. A németeket mind megölette azért, mert ők is Hlatvannál megnyűzták a törököket. A magyarokat csak rabokká tette, maga számára tartván meg Nyáryt s a többi parancsnokot, hogy adandó alkalmakor kierőszakolt tanácsukkal élhessen. A népnek megkegyelmezett, azt engedelmességre s földjei művelésre szeliden intette, közibe pénzt is szóratott. Egerben azután parancsnokokat, kik a vár és város romjait kiépíttetnék, azon szándokkal hagyott, hogy Tokajt, Kassát s Magyarország egyéb maradványát hatalmába ejtve, Bécsnek tartson.

Mihelyt bizonyosakká lőnek a egriek, hogy jó ellenök a török Miksa főhercegtől és az erdélyi fejedelemtől azonnal segílyt kértek. Miksa ütközettel mítsem akarván kockáztatni, az ostrom eredményét vélte bevarandónak. Báthory attól félve, hogy olyan vár eleste s annyi hős halála nagy veszélyt hozhat a hazára, készebb volt meghalni, mint segílyét az egriektől megvonni. De mielőtt országából kiindúlna, egy székely csapatot Nagy Ferencz vezénylete alatt Oláhországba segílyül küldött, a moldvai havasokat megrakta fegyveresekkel s a tatárok elleni örködést Borbély Györgyre, a kormányt pedig, távolléte alatt,

Boeskey Istváura bizta, lelkére kötvén, hogy az országot kivált a tatárok és moldvaiak ellen védje, mert a szultán, hogy az erdélyieket elvonja az egnieknek hozandó segélytől, rábirta a tatárokat, hogy Moldvából Oláhországba, innen Erdélybe törjenek, s mindent tüzzel-vassal pusztítsanak. Ily intézkedések után a fejedelem az összehitt válogatott nemességgel Váradra s innen az egri veszély hallatára mintegy 18 ezer nyi sereggel gyorsított menetekben Debreczenbe s Tokajba tartott. A Tiszán átkelve hallotta, hogy Eger elesett, őrsége felkonczoltatott. Ekkor legalább azon volt, hogy Miksával egyesülve a szultánnal megütközhessek.

A Miskolcznál egyesült sereg október 21-kén 120 ágyúval s táborerődítésre 20000 (?) szekérrel Eger felé indult. A keresztesi síkság bármilyen nagy seregnek megütközésre elegendő. A mezőn iszapos patak kanyarog oly járhatlan partok közt, hogy lovasság nehezen gázolhat rajta át. A gázlónál Csáfer pasa 20000 jancsár- és tatárral s 30 ágyúval vett állást. A mieink a keresztesi mezőn ütöttek táborat azon szándokkal, hogy a törökök átkelését, meggátolják, vagy, alkalom szerint, velök megütközzenek, noha Miksa ütöközettől folyvást vonakodott, az levén rendelelte, hogy a törököket csak csatangolásaikban gátolja s visszavonulásokban kapdossa. Mondják, hogy a szultán, hallván a mieink érkezéséről, megszeppent s legott hadi tanácsot tartott. Megütközzenek-e, vagy vissza Egerbe vonuljanak? volt a kérdés. S midőn a szultánon látszék a félelem, egy ősz agg: „Meggzabaditlak“ ügymond, „az aggodalomtól s mivel atyád, nagyatyád és dédősöd háborúiban forogtam, a többi vezérrel találom én módot, hogy e keresztyén sereg könnyen fog szétszóratni.“ S midőn kérdék, mi legyen azon mód: „Én,“ ügymond, „sok háborúban tapasztaltam a magyarok és németek kapzsiságát és zsákmányvágyát és misem könnyebb, mint őket zsákmány reményével hallakként horogra keríteni. Áz én véleményem tehát, a szultánnak biztos helyre szállítása után úgy rendezni el a sereget, hogy ha legyőzzük a keresztyéneket, egész erőnkkel üldözzük őket, ha pedig a mieink ingattatnak meg, táborunkba visszavonulunk s azt minden értékes holminkkal zsákmányul hagyjuk. Semmi kétségem, hogy a keresztyének abban hagyva a ésatát, visszafordulnak s míg zsákmánylással foglalkodnak, mi rajtok ütünk s könnyen legyőzzük.“ Tetszett a ravasz ősz tanácsa. Szolnokra küldvén tehát a szultánt, az ő állításuk szerint mintegy 50,000 embert csatarendbe állitanak s miután kémektől megtudták, hogy a keresztesi mezőn vannak a keresztyének, egész hadas-

túl indúlnak. Oda érkezésök előtt Báthory az erdélyiekkel átkelt patakot, hogy annál szabadabban ütközthessék meg; de mivel Miksa át nem kísérte és egy szökevény a szultán közeledését jelentette, a fejedelem is kénytelen volt előbbeni táborhelyére visszatérni, mit a törökök félelemre magyarázva, annál bátrabban jövének, s október 21-kén nem messze a mieinktől olyan fegyverzőrej, lóhorkolás és emberzsibaj közt ütének tábornak, mintha borzasztó sötét vihar közeledni, s a mezőt fegyveresekkel elborítani látszanék. A keresztyének elámulának, mert számuk az ellenség harmadát sem közelíté meg: de Miksa, Báthory, Pálffy Miklós s több magyar és német, vezértől lelkesítette, nem csüggedének el. A törökök még október 23-án a gázlóhoz néhány ágyúval szállva, a mieink megelőzéseül Csáfer pasa alatt átkelni megkísérlették, de mintegy 300 ember s 24 ágyú veszteséggel visszaverettek. Az ágyúkat a német vezérek magokévá akarták tenni, az erdélyiek ellenzeték. A késő estig tartott versenygésnek Báthory közbelépte akként vett véget, hogy az ágyúk két részre osztattak, s ő a magáéit azonnal Erdélybe indította. A harc másnap megújítandó vala. Az éjt mind a két fél álmatlanul tölté. Hajnalban a seregek már csatarendben álltak, a harc megújult, de nem a múlt napi eredménnyel. Mert midőn Báthory István gyalogjait a törökök bekerítették s a mieinktől későn segítettve, majd mindnyáját levágták, a keresztyének nem kevésbé rémültek el, mit észrevevén a fejedelem, fáradtának segélyt küld, félnékeket bátorít, szaladókat megállít, vitézeket dicsér, gyávákat korhol. A harcznak az éj vetett véget, mind a két fél sokat veszített, de a magyarok előnyben maradtak. Másnap reggeli 6 és 7 óra közt a legiszonyúbb csata fejlik ki. Elöl az erdélyiek, mögöttök Miksa vértesei valának. A fejedelem, lelkesítő szavak után, úgy intézkedett, hogy mindenki helyén maradjon, az ágyúkat várja be, zsákmányolni ne merészeljen, mi vajha meg is tartatott volna. Lelkesítés a törökök részéről sem hiányzott. Október 26-án megszólal a riadó, a mieink indúlnak, a rohanó törököket hősileg fogadják. A tatárok lassan haladva a mieinket minden oldalról be kezdik keríteni. Miután néhány óráig egyenlő reménnyel folyt a csatározás, a törökök komolyan vagy színből hátat fordítanak, a mieink üzik, vágják és 109 ágyút elfognak. Az ágyúkat, minek nem volt volna szabad történnie, hátok mögött hagyva s azt vélve, hogy a törökök feltartóztathatlanul futandnak, a tábornak esnek s azt zsákmányolni kezdik. Látván ezt a sátrakban órségül hagyott janicsárok, neki bátorodtak s az üzökre

ágyúznak. Ezzel midőn köztök nagy pusztitást tettek, más részről a tatár lovasság oldalba fogta őket, előbb néhány német vértés, azután az erdélyiek s magyarok is visszafordultak. Ez bátorságot öntött úgy a táborban maradt, mint a futó törökökbe, kik azután a mieink ellen nagy zajjal visszafordultak, s a biztos zsákmánylókat váratlanul megtámadják, vágják, a tatárok nyilzáporral elborítják, zászlóikat elfogják, s mindnyáját megszalasztják. Báthory fennen kéri őket, ne csikartassák ki kezeikből a már nyert diadalt és zászlaját emeltebb helyen tűzeti ki: de mivel mindnyáját iszonyú rémület fogta volt el, ő is elhagyta a táborn s Huszár Péter, Kornis Gáspár s mások kíséretében az övéihez ment. A futók üldözése- s öldöklésében a törököket csak a beállt éj gátolta meg. Ennek oltalma alatt a mieink visszatértek a táborba, s a fejedelem sátrát fölgyjítva és a becsesb podgyászt magokkal elvive, mindnyájan, a hogy' szerét teheték, eloszlanak. A törökök győztek ugyan, de veszteségök nagyobb volt. Közülök 30, mások szerint 60 ezeren, a keresztyének közül mintegy 26 ezeren estek el. Emezek közt, hogy csak hazánkfiait említsem, valának Csáky Zsigmond, Cserényi Mihály, Bornemisza Farkas, Polyák János és szerzőnk földie, Decsi Gáspár és János. A törökök holtjaikat eltemették, a többit, nagy halmokba összehordva, utóbb a környék kutyái emésztették föl, melyek közül sok megveszvé, a járaskelést biztalaná tették. A mező csontokkal, mintegy kövekkel, volt elborítva, s a föld a sűrűen talált fegyverek miatt sokáig nem volt művelhető. Miksa Löcsére, onnan Bécsbe ment. Báthory Tokajba, onnan Erdélybe sietett, váltig állítva, hogy a szerencsétlenségnek német lovasok valának okai. A törökök nagy része megvertnek tartván magát, szintén futva oszlott szét, minek hírére Szinán pasa, Eger paranesnoka, a várat és várost kitatarozva, abba tizezer embert szállított. A tévedést észrevett tatárok a három napig pusztán állt török és magyar tábornat kizsákmányolták. A szultán több szaladót, elijesztő példának, kivégeztetett, a Tiszán és Dunán átkelt s Belgrádon át Konstantinápolyba roppant zsákmánnyal ugyan, de az elveszített lovak, tevék s más harmok nélkül inkább legyőzöthöz, mint győzteshez hasonlítva, dob, trombita, zászló s más örömjel nélkül érkezett.

Báthory december 25-kére Gyulafejérvárra országgyűlést hitt össze, hol nem, miként reménylök, a törökökkel kötendő békéről, hanem kivetendő adóról folytak a tanácskozások. A fejedelem azután Jósika István, Kornis Gáspár, Naprágyi Demeter, Semnyey Pongrácz,

Apaffy Miklós, Bornemisza Farkas *), Csáky István, Gyulaffy László s több válogatott előkelő kíséretében február 27-kén Prágába indult. Ott az azután bekövetkezettekről a császárral titkon értekezve, s általa az aranygyapjas renddel földiszittetve, midőn híret vette Hasszán pasa levelének, nehogy távolléte alatt zavar támadjon az országban, sietve haza tért.

Összehíva tanácsosait eléjük terjeszté Hasszán február 13-ki levelét, melyben ez magaviseleteért a szultán részéről bocsánatot ígérve, a béke megújítására hiva fel a fejedelmet, ellen esetben tavasz kinyitával Erdély az egész török erővel fog megtámadtatni. A levél felolvasása után a fejedelem összehitta a rendeket, kik a béke megkísérlése végett a törökül tudó Márton deákot küldék követnek a szultánhoz, kit ez, Konstantinápolyba érkeztekor, ünnepélyesen fogadtatott, néhány nap mulva maga elé hivatott, úgy nyilvánosan, mint magánosan figyelemmel kihallgatott, s nagy pompával visszakisértetett. Báthory levelének elolvasása után a szultán ismét magához hívatta őt s utóbb kézbesítve neki a fejedelemhez irt levelét, melyben emezt szövetségre hitta fel, nagy ígéretekkel és ajándékokkal haza bocsátotta. Hasonló értelem-
ben, mint a szultán, ennek anyja is irt a fejedelemnek. A visszaérkezett követ előterjeszté a szultán kívánatait, de miután ezek terheseknek látszának, a fejedelem lemondásról kezdte gondolkodni. Ugyanazon követet tehát Rudolffhoz küldé, s őt mind a maga, mind a szultán törekvéseiről tudósítá, kevéssel utóbb Carilli jezsuita által az ígért tartomány kijelölését kívánta. Megúnta volt már a gondokat, s egyéb titkos okokon fölül számtalan gondolatokkal tépelődve, Erdély odahagyásával biztosb helyre kívánczozott. Erre őt sajnós viszálya nejével szintén nógatá. Rudolf Oppelnt és Ratibort bizonyos pénzbeli jüvedelemmel ígérte neki, s más, a pápától nyerendő dolgokban is közbenjárónak ajánlkozott, de hogy még tartsa meg a kormányt, intette.

Ezek közben Rudolf, Miksa vezénylete alatt, a törökök ellen új hadjáratot indit, mit megtudván Báthory, a császár kipuhatólása végett Kornis Gáspárt Bécsbe küldé. A jól felszerelt német sereggel Miksa Tatát és Palotát bevette, azután Győr alá szállt. Itt titokban aknákat ásatott, s a város kapujának petardáyal belövetésére biztos útat készítettett, mit észrevevén a törökök, kirentottak, sokat a mieink közül levágva, az ostromot egészen meghiúsították. Hasszán pasa hall-

*) Ezt föntebb a keresztési mezőn esleettnek írta a szerző.

ván Győr megszállásáról, roppant sereggel segítségre jött, mitől megijedve a németek, a váci várat fölgyújtották s üresen hagyták. A törökök, Tata visszahódítása után, Győr felé tartottak, a mieink eljök mennek s kedvezőtlen helyen tábort ütve, apró csatákban mérköztek. Nagy ütközetbe hogy nem bocsátkoztak, részint a pasa volt oka, ki a csatározások közben seregét Budára visszavezette, részint Miksa, ki a győri veszteség által megfélemlített és dögvész által megritkított seregét veszélyeztetni nem akarta. Téli szállásokra menvén a törökök, ő is hadát elbocsátá, Vácot kiépítetté, Pápába őrséget vetett, azután Bécsbe ment.

E tettek Báthoryt is tevékenységre birták. E szerint nem nagy, de fegyverek, férfiak és hadi szerekben fényes hadat gyűjtött, azt Dévágig elkísérte, hol vezérnek Jósika Istvánt nevezte ki. Ez visszatesszett ugyan a főbeknek, de engedelmeskedve a fejedelem parancsának, Temesvár felé a sereggel elmentek. Megtudván ezt Borbély György, lippai parancsnok, Jósikát be sem várta, hanem hadával az aradi kastélyt, utóbb Csanádot bevette, s azokba őrséget vetett. Az egyesült sereg azután Temesvár alá szállt, a külvárosokat fölgyújtotta, s ott hét hetet a kedvezőtlen őszi idő miatt hasztalanul töltött. Mivel pedig az ostromlásban, Jósikát gyűlölve, hanyagok voltak a rendek, a hideg, záporok s élelemhiány miatt a közkatonák s nép is apránként széteszoltak; Jósika azután két halmot emeltetett, azokról lövetendő a falakat, de mivel a munkások kevés volta miatt azt sem vihette véghez, a roham sem sikerült, a fejedelemtől 2000 székelyt ismételve kért, kik azután rohamkor visszaveretvén, a város bevételének minden reménye elenyészett. Emigy a megszállás abban hagyatott, s Csanád és Arad megerősítése után mindenki haza ment.

1598-ki januárban Gyulafejérvártt országgyűlés vala. Titokban szóba hozta a fejedelem, mi oka, hogy Rudolf nem küld, miként meg egyeztek volt, követeket az országgyűlésre? Annak megtudása végett Carillit küldé el s így tudta meg, hogy az Jósika István mesterkedése, ki Rudolfot inté, ne tenné akár Miksa főherczeget, akár Bocskayt erdélyi kormányzóvá. Ne Miksát, mert az erdélyiek, hogy a törököket megengeszteljék, elfogják őt s kiadják a barbároknak; ne Bocskayt, mert így az egész országban elterjed a protestans vallás. Ez fájdalommal tölté el a fejedelmet, de mivel színléshez úgy, miként senki nem, értett, haragját elpalástolá s az eddiginél nagyobb szeretetet mutatott Jó-

sika iránt, nehogy ez, kitudódván büne, megszökjék vagy veszélybe döntse őt.

Rudolf csakugyan elküldé követeit, Szuhay Istvánt, Nádasdy Ferenczet és Peon Bertalant. Nádasdy betegsége miatt Pozsonyból haza s helyébe Istvánffy Miklós ment. Ezek a rendek hosszú várakozása után áprilban érkeztek meg az országgyűlésre s nagy pompával fogadtattak. A fejedelemhez vezetettve, megbizatusukat titkon előadták s Jósika ármanykodását az ő sajátkezű levelével igazolták. Jósika a dolgot megszagolta és szökjék e vagy maradjon? sokáig habozott. Maradásra tökéltel el magát, s reggel a fejedelem üdvözlésére a belső palotába ment: de titkon meghagyta volt már Boesckaynak, mihelyt Lázár István, testőri kapitány, belép, Jósikát azonnal fogassa el, mi április 4-kén meg is történt. Háza legott elfoglaltatott, várai, jószága elkoboztattak. Helyébe Naprágyi Demeter lón kanzellár.

Másnap a külső palotában a fejedelem hosszas beszédben inté a rendeket, hogy mivel egyszer már esküvel lekötelezték magokat Rudolfnak, azt most ismételjék. E szerint előbb a tanácsosok, azután a főurak és rendek, Naprágyi példájára, megesküdtek, hogy a fejedelem halála vagy lemondása esetében Rudolphoz s törvényes örököséhez hívek, mindenben engedelmesek, barátainak barátai, ellenségeinek ellenségei lesznek, titkon vagy nyilván, tettel vagy tanácsesal ellene mit sem tesznek, a kormányformát, legyen ez önkényes vagy kormányzói, elfogadják, rendeleteinek s akaratának hódolni fognak. Végeztetett azután, hogy a távollevők bizonyos napokig, fűlségsértés büntetése alatt, hasonlót tegyenek. Ennek megtörténtével a császári követe is akként esküdtek meg, hogy ha a fejedelem meghalna, vagy a fejedelemségről lemondva Erdélyt a császárnak átadná, s abba a rendek ünnepléses esküvel önként és szabadon beleegyeznek: a császár is Erdély kormányzásában erdélyiek tanácsával élend, kiváltságaikat, jogaikat, osztályait, mentességeiket, szabadságaikat, adományozásaikat s más egyebeket sértetlenül fentartandja, főbb hivatalokra magyarokat alkalmazand, a válásügyet mostani állapotában hagyandja. Mindezek törvényezikkbe foglaltattak s levéltári őrizés végett Süveg Albert szebeni királybírónak adattak.

A fejedelem ápril 10-én a császári követe, tanácsosok, fő- s egyéb rendek körében búcsúzott el. „Emlékezhettek“ ugymond, „hogy érdemem fölött csaknem gyermekkoromban fejedelmetekké mily jóakarattal és szeretettel választottatok. A méltóság e magas polczán én is oly

híven forgolódtam, hogy, itéletem szerint, kezdet óta mitsem mulaszték el, mi az isten dicsőségét s a haza közjavát előmozdítani látszék. Ezt hogy biztosabban elérjem, néhány év előtt vallásos esküvel köteleztem le magamat, ezentúl soha és semmikép sem szövetséget kötni a barbárokkal. Van, tudom sok ország és nemzet (megbántásuk nélkül legyen mondva, mert névszerint korholni egyet sem akarok), van, mondom, sok nemzet, melyek azt vélik s makacsul vitatják, hogy a világ két leghatalmasb uralkodója közt középúton kell járni: de tudják, a kik fejedelemséget viseltek vagy viselnek, én is hosszú tapasztalásból szólok, hogy középút országok- és hatalmasságoknak hasznára soha nem vált, nem is válhatik. Mert hogy némely külföldiek s hazánkiai a török szövetségből nem tudom minő nyugalmat és biztonságot álmodnak ki, az igazságtól valóban messze tévednek. Először is nagyon kellemetlen dolgot tesznek a mindenható istennek, a ki inkább akarja, hogy nevének dicsőségére s az egyház védelmére, szükség esetében, életünket s vérünket áldozzuk föl, hogysen a barbárok iszonyú kegyetlenségét nemcsak beleegyezésünkkel, hanem erőnkkel is támogassuk. De kétségtelen az is, hogy ilyen tettet a barbárok hála helyett inkább büntetéssel viszonozandnak. Mert nincs más törekvésök, hanem, hogy a keresztyén népeket egymástól elidegenítve, erejüket meggyengítsék, s azon alkalomkor készületlen mindnyáját elnyomják. Ekkor, de későn veszik észre, hogy a keresett béke középútja hasznukra nem vált. Én a haza fentartására nézve egészen más utat követtem, s a keresztyén név ellenségei által sok bántalommal ingereltetve, inkább akartam keresztyén fejedelmekkel szövetséget kötni, mint a török szövetség folytatásával testvéreink győzelmeit akadályozni. S e részben, jól tudjátok, semmi munka, semmi veszély sem tartóztatott vissza, hogy a keresztyén név ellenségei ellen dicséretes segínyt nyújthassak. Mert emlékeztek, a haza javáért hányszor tettem ki végveszélynek magamat, s ámbár itthon maradásra sokszor nem kevés okom volt, mégis inkább akartam a hadjáratokban résztvenni, vitézségteknek szemtanúja és seregeink vezére lenni. És a haza védelme s megtartása körül tanúsított készségemet azon eredményekkel jutalmazta meg eddigelé a gondviselés, hogy isten jó voltából nemcsak sértetlenül tartotta meg, hanem híres várak, városok s terjedelmes tartományok és vidékekkel meg is nagyobbitottam országunkat. Ezenkívül megtettem azt is, hogy a mit a keresztyén világ uralkodója joggal s fegyverrel követelhetne, azt nekünk önként visszaadta és szabad hazánkat birodalma többi részeihez csatolta

és a keresztyének bevallott ellenségei ellen mindenkép oltalmazta. Mely jótételeért hogy én is hálás szívet tanúsítsak, sok fontos okból eltökéltem magamban e tartomány kormányát az ő kezébe adni. Mert tudjátok, hogy (hitem szerint sok bűnöm miatt) akként büntetett meg az isten, miszerint örököseim nincsenek, nem is reménylhetek. Ezek így levén, sokkal czélszerűbbnek itéltem, ha még életemben utódomul jelölöm ki azt, ki kiváltságaitokat, adományaitokat, szerződéseiteket, jogaitokat esküvel megígéri hogy fentartja, hogysen halálom után netán kölesönös öldöklések támadjanak a haza birtoklása fölött. Lehet-e ugyanis veszélyesbet s az egész országnak károsbat gondolni, mintha halálom után versenygések támadnának a fejedelemség fölött s azok által annyira meggyengülnének a rendek, hogy a versenygők közt a törökök könnyen elfoglalhatnák e fontos tartományt, mi hogy ne történjék, érdekében áll a keresztyén világnak, s az én tanácsom szerint kikerülendő. Mert Európa magtára, s a keresztyén birodalom és szomszéd országok legerősb bástyája levén e haza, egész erővel azon kelle lennem, hogy épségéről eleve gondoskodjam. Tudjátok azt is, a szomszéd nemzetek mennyire gyűlölnék bennünket s minő dühhel nyomnak a törökök, kik nem ismernek fontosbat annál, hogy ez országot legkegyetlenebb szolgaság járma alá hajtsák. E nagy veszélyben, a haza védelmének végszükségében jobb módot nem láttam annál, mint a keresztyén világ legnagyobb uralkodójának gondjára bizonom; mert ha oly nagy ellenség törekvése ellen meg kell védeni az országot, az császári segélylyel jobban lesz, mint bármely magános ember pártfogásával megvédhető. Mert a mit némelyek ellenvetnek, hogy hallatlan és a történelemből ismeretlen, miszerint valaki országáról lemondjon s azt másnak adja, annak helytelensége sok példával bizonyítható be. A ki ugyanis a keleti s nyugoti birodalom történelmét itélettel s megfontolva olvassa: ehhez hasonló számos példát talál. Mert olvassuk hogy Diocletian, isautiai Leo, ifjabb Leo s apáink megértére V. Károly, minap pedig a bajor fejedelem a trónról lemondottak. Ha olyan fejedelmeknek, kik sokkal hatalmasb országban uralkodtak, szabad volt merő nyugalom- s kényelemvágýból trónról lelépniük, miért ne szabadna nekem, ki a haza javáért teszem azt? Ezúttal nem vitatom, Erdély minő jognál fogva lön Magyarország elszakítva s elődeim hogyan kormányozták az országot: csak azt állítom, hogy Erdély kezdet óta törvényes tagja volt a magyar koronának. Micsoda igazságtalanság lehet tehát abban, ha oda, a hova annakelőtte tartozék, nem fegyverrel

hanem jogosan s törvényes módon visszavezettetik s mit a keresztyén világ legnagyobb uralkodója fegyverrel követelhetette vissza, az törvényes szerződés szerint adatik vissza a törvényes tulajdonosnak? Én koromnál fogva nem vehettem ugyanazon dolgokban részt: de tbben vannak köztetek, nem kétlem, a kik vissza is emlékeznek, jelen is voltak azon szerződésnél, melyet néhai II. János kezdett, de a halál által megelőztetve, végre nem hajthatott. Több okkal is támogathatnám szándokomat, de azokat mindegyiktek ítéletére bízva, elhallgatom. Záradéku, tudom, hogy ifjúkorom sok gyarlósága miatt esztelenségből s más sokfélekép is sokat tettem, miknek a méltóság e polczán nem keltett volna történniök; de midőn éjjelnappal egész erőmből azon voltam, hogy az isten nevének dicsősége előmozdítottassék, a haza pedig épségben maradjon: méltányos fogna lenni, ha mit várakozástokon kívül tettem, azt nekem ez órában megbocsátanátok. Ha ki mondaná, hogy a hatalmat illőnél szigorúbban kezeltém, nem tagadom, de eljárásomat igaz okokkal menthetem. Előre láttam s valóban úgy találtam, hogy Simon bíró fogta volna-e szigor nélkül hajtani a lovakat (currus bovem traheret), ez pedig hogy ne történnék, kötelességemben állt gondoskodnom s nehogy a ragály ép tagokat is elleljen, a rothadt részeket kellő időben elvágnom. És rólatok, bárhol legyenek e világon, ezentúl is megemlékezem s rólatok gondoskodni fogok: azonban intelek, hogy a keresztyén császárnak esküitököt tartsátok is meg.“ — Ezeket szólva könyök föjték el szavait s majd mindnyája sírva fakadt. A követek nevében Szuhay felelt, a fejedelmet a kormány folytatására hasztalanul kérve. A rendek nevében Naprágyi bucsúzott el a fejedelemtől, ki sírva ment azután belszobájába.

E szomorú eseményt Győrnek Schwartzberg Ádolf és Pálffy Miklós általi bevétele váltá fel. Rudolf t. i. Prágába hivatva Schwartzberget, fölhatalmazta őt, hogy a törökökre bármikép csapást intézzon. Schwartzberg Győr bevételét tűzvén ki feledatául, Komáromba ment s ott petardát, mit a francziák néhány év előtt találtak fel, titkon készítettett. Annak elkészülte után főteendője volt török foglyok és magyar kémek s más parasztok által, kiknek szabad járást kelést engedett, a kapuk, bástyák, gázlók, ösvények, hidak felől biztosan értesílnie. Mi megtörténnén, daczára a nagy havak- s áradásoknak a mieink titkon Komáromba gyűjték össze a katonákat, kik közt volt ezer válogatott lovas, ugyanannyi gyalog, 900 franczia, ugyanannyi vallon, 300 esztergomi és 50 komáromi vértés német. E sereg márczius

25-én a Dunán előtte való nap vert hidon mintegy délutáni egy óraker szerencsésen átkelt. Tatára érve Schwartzenberg, mindenkinek kiszabta teendőjét s győzelem előtt a zsákmányolást fejesztés alatt megtiltotta. Másnap korán reggel egy mértföldnyire haladva, jobbra Németi felé fordultak s az egész napot délutáni négy óráig ott egy völgyben lehetőleg elrejtözve töltötték. Ekkor Schwartzenberg a különböző nemzetiségű, magához hivatott vezérekkel szándékát tudatta, s Győrnek pontos térképén mindenkinek elfoglalandó s védendő állását kimutatta. Aztán útra keltek s éjjel után két óraker azon helyre értek, hol múlt évben a tábor vala. Ott elrendeztetvén a sereg, a Ráczhegyig jutának, s midőn a hídtól száz lépésnyire voltak, a hold kibukkant a sűrű felhők közül s megszeppenté a mieinket, hogy vállalatukat észreveszik az örök. Schwartzenberg tehát és Pálffy szerencsés eredményért imára szólíták föl a katonákat, minek megtörténte után ismét sötétség állt be, mely az öröktől elfogta a látást. Ekkor átkelve a sánzhídon, a petardát a kapurostélyhoz illesztik s meggyújtják. Szétrobbantva e kapurostélyt, a nagyobb petardát a kapuhoz szállítják és elsütik. Pillanat alatt betöretvén a kapuk, Vabacurt berohant, utána haladéktalanul a többi csapat. A török örök hallottak ugyan suttogást, mert az előlmenők, törökül tudva, állíták, hogy élelmet hoznak, egyszersmind a budai pasa aráját szállítják majd haza: de a mieink által megelőztetve, hirt a többinek nem adhattak, ezek pedig ünnepeik levén akkor, dőzsölés folytán álomba s borba mint egy eltemetve valának. Sokan azonban összecsoportosultak, s a többit iszonyú kiáltozással fegyverre hitták. Arszlán pasa oly mélyen alvék, hogy midőn magyar nemes rendből származott neje ébresztgetné, ő azt vélte, a jancsárok, mint múlt n apokban, vesztek össze, nyugalma háborítóit tehát visszaparancsolá: de hallván a sűrűbb jajveszékést, sejté, mi történt, hogy a város fortélylyal bevétetett, magyar nejjével nemzett fiának megölelése után hirtelen csak nadrágot húzott, zekét öltött s karddal kezében az övéihez rohant, kiket hősi viadalra serkentve, buzdító szavaira azok a sánzot már elfoglalt magyarokra dühösen ütöttek, s a bástyákról néhányszor visszaverték. A köztéren néhány föbb helyet elfoglalt francziák, vallonak és németek ellen is iszonyúan dühöngtek s velük mintegy három óráig oly vitézül vittak, hogy közülök egy helyen kétszáznál többet vágtak le. Oly dühösek valának, hogy négyen vagy hárman a mieinkből ötszázat a kapuig szalasztottak meg. A város más részeiben is oly erővel harezoltak,

hogy átdőfőiket haldokolva megölnék, emigy pedig győzők és legyőzöttek egyenlően hulltak. Ezek közben a törökök a mieinket három ízben a kapuig kergették, s kétségtelenül kiűzik őket a városból, ha a lándzsások meg nem újítják a csatát, s ágyúkkal vissza nem terelik az ellenséget. De midőn a kapu baloldalán egy magyar gyalog golyójától találva 30 válogatott katonájával elesett a pasa (mások mondják, élve fogatott el s levágott feje azután bástyára tüzetett ki), a többi, merre mehetett, szétszaladt. Egy részök a sánczba vette magát, hol a mieinktől szorongattatva, fölguytá a löport, mi által sokan úgy közülök mint a keresztyének közül halálukat lelték. Sokan a várba szorúlva oly hősileg védék magokat, hogy ágyúzni kelle reájok. Győr így jutott keresztyének kezébe. 4465 hullá a Dunába vettetett. Mások a levágott törököket ötszáznak mondják. Foglyúl hétszázan estek, mindnyája izmos férfi és régi katona. A földalatti kunyhók- és csatornáknak elveszettek száma nincs tudva. A mieink kezébe mindennemű podgyászon és fegyveren kívül 900 nemesebb ló, mintegy 500 kisebb nagyobb ágyú, 50 font ólom, 25,000 mindennemű nagyobb golyó, 3 tonnánál több arany és ezüst, néhány font czobolybőr, 7 liszt-, méz-, rizsszel és hússal teli raktár jutott.

Midőn Báthory István és András a bibornok, kik akkoron Lengyelországban számüzve tartózkodának, hallották, hogy a fejedelem országgyűlésen osztrákoknak akarja átadni az országot: követek által és levélben intették őt, ne idegenitené el a közös ősök által szerzett országot, nekik is örökségi joguk levén ahhoz. Ha végkép eltökélte magát arra, hogy lemondása után pappá legyen, a bibornok kész bibornokságát az ehhez tartozó hatósággal és területtel nekie átadni s azonkívül Olaszországban jószágot venni. — A követeknek az országgyűlés végét kelle bevárniok: de mivel azután napok múltak napok után, ők választ sem várva Lengyelországba tértek vissza. Eltávozásukat fájlalta a fejedelem, s nyomoztatta is őket, mert elküldé már a bibornoknak irt levelét, melyben jelenté, hogy örömet tanúsított volna iránta jóakaratot, de követe megérkeztekor az ügy közte s a császár közt el vala már intézve. Azután inté, egyszersmind kéré őt, hogy az osztrák ház iránt tisztelettel viseltessék, s pártfogása alá vesse magát. Rendbeszedvén azután dolgait, Ecsedre Báthory Istvánhoz ment.

GARÁDY.

A MEXIKÓI TRAGÉDIA.

1. L'empereur Maximilien, son élévation et sa chute. D'après des documents inédits, par le comte Émile de Kératry. Leipzig. Duncker et Humblot. 1867.

2. Authentische Enthüllungen über die letzten Ereignisse in Mexiko. Auf Befehl weiland Sr. Majestät des Kaisers Maximilian, nach Dokumenten bearbeitet von Wilh. v. Montlong. Stuttgart, Hoffmann'sche Verlags-Buchhandlung, 1868.

Közelebbről két új könyv jelent meg, melyek a szerencsétlen Miksa császár történetéről fontos fölvilágosításokat közölnek. Az egyik Kératry gróf munkája: „Miksa császár fölemelkedése és bukása.“ Új bizonyítékul szolgál ez a Napoleonidák azon hagyományos politikájának, melynélfogva ők, mint a nagy nemzet uralkodói, hiedelmök szerint arra vannak hivatva, hogy a politikai világban a gondviselés szerepét játsszák. Ha I. Napoleon csak Európára nézve bitorolta egy a fejedelmek és népek sorsát intéző isten szerepét, már III. Napoleon, miután a krími háború alatt és Olaszországban túlsúlyát bebizonyította, azt hívé, hogy az a merész terve is sikerülni fog, miszerint befolyását az új világra is kiterjeszthesse. A körülmények kedvezők valának. Az éjszakamerikai egyesült-államokat, melyek egyedül lettek volna képesek szándékának ellene szegülni, a polgárháború elgyöngítette és az 1861 november 30-án Francia, Angol és Spanyolország közt létrejött azon egyezmény, hogy Mexikót kötelezettségei teljesítésére és a három hatalom nemzetiségeihez tartozók személyének és tulajdonának hathatós védelmét illetőleg jótállásra kényszerítsék, ürügyet szolgáltatott arra, hogy hajóhadat és sereget küldjenek Mexikóba. A soledadi előleges szerződésben, 1862 február 12-én, az elnök Juarez, kinek tekintélyét az 1-ső czikk határozottan elismerte, késznek nyilatkozott a három szövetségestől kívánt elégtételre és a követelt biztosítékok megadására. Anglia és Spanyolország jóváhagyták a szerződést; csakis Franciaország nyilatkoztatta ki, hogy a soledadi egyezményt nem fogadhatja el, mert az a nemzeti méltósággal ellenkezik. Az angol és spanyol hajóraj visszatért Európába; a francia expedíció csapata pedig támadásra készült.

A látszat után ítélve tehát a francia invasióknak csakis az lett volna a célja, hogy a nemzeti párt érdekeit védelmezze, és így a háború vádja egyedül Juarezre esik, a ki vonakodása vagy csalékony

engedményei által Franciaország követeléseinak nem akart eleget tenni. De egészen más színben tűnik föl a dolog, mihelyest megtudjuk, hogy mik történtek azelőtt a szinfalak mögött. 1861-ben január 18-án, tíz hónappal a három hatalom egyezménye előtt, mikor Juarez még nyugodtan székelt Mexikóban, a nélkül, hogy sejtette volna a vihart, mely őt Európából fenyegette, már el volt határozva bukása. A kis Tlalpam városában, Mexikótól négy órányira kötötte meg Leonardo Marquez tábornok azon összeesküvés első szálait, melyhez már a Tuileriák kabinetje, s a herczeg Miramarban beleegyezésüket adták. 18-ika éjszakáján egy indián hírnök egy bizalmas iratot kézbesített Marqueztól Aguilarnak, Santa-Anna egykori miniszterének, azon tartalommal, hogy megérkezett már a politikai, társadalmi és katonai reactio szervezésének órája. Egy directorium elnökségét ajánlotta fel neki s egyszerűs mind följosogította arra is, hogy ahhoz tagokat válasszthasson, természetesen olyanokat, kiket a jó ügy szolgálatára legalkalmasabbaknak fogna tartani „Dios e Orden“ lett volna a forradalom jelszava: „Libertad e Independencia“ ellenében, mely a köztársaságé. A mexikói száműzöttek: Guitierrez de Estrada, Hidalgo, Almonte és az expressidens Miramou már működtek is az ügy mellett Párisban és Rómában a mexikói érsek, La Bastida, ugyanezen érdekekért küzdött a pap-ság nevében, melyet az 1859-ki törvény holt kéz czímén birt javaitól megfosztott. Párisban úgy, mint Rómában kedvezőleg fogadták azt a tervet, hogy egy Habsburg házból való herceget emeljenek Iturbide régi trónjára. A francia udvar titkos gyámolításával, hol akkor a spanyol sympathiák fősúlylyal bírtak, a mexikói száműzöttek pártja föl is ajánlotta a császári koronát Miksa főherczegnek, a ki épen akkor hazájában minden hivataláról lemondott, s Miramarba vonult vissza. Az alkudozások Páris és Miramar között nyolcz hónapig tartottak, míg a főherczeg vonakodását le tudták győzni.

Miksa főherczeg családjánál fogva buzgó katolikus és lovasias jellem vala, telve romantikus eszmékkal, ki azt hívé, hogy mint V. Károly sarjadéka trónra van hivatva. Napoleon császár politikai belátásába föltétlen bizodalmat helyezett. Csakhamar 1852 december 2-ka után, mielőtt Franciaországban a császárságot proclamálták volna, a leendő mexikói császár a leendő francia császárban fölismerete „egy államférfi hatalmas szellemét, ki századán uralkodni fog.“ Különbben a francziákat nem-igen szerette; az ő szemében azok nagyon kevésbé voltak katolikusok és romantikusok, s

a mitől pedig leginkább irtózott, az eszméik és szellemök vala; inkább rokonszenvezett a spanyolokkal. A herceg egy iratot intézett a fölhatalmazott meghitthez, Guiterrez de Estrada-hoz, melyben késznek nyilatkozott az ajánlott koronát elfogadni, ha Franciaország és Anglia kötelezik magokat arra, hogy öt erkölcsi és anyagi biztosítkaikkal szárazon és vizen támogatni fogják. E becses okmányt Mexikóba Aguilarhoz szállították; de a titkot nem őrizték meg elég erősen. Aguilart befogták, de elegendő bizonyítékok hiányában később szabadon bocsátották. 1861 októberében Thouvenel miniszter a francia követet Londonban azzal bizta meg, hogy az angol kabinetet Angliának Miksától követelt biztosítékát illetőleg kipuhatolja, azonban a nélkül, hogy ő maga határozott nyilatkozatokat tegyen. Thouvenel e miatt az angol követtől több ízben megkérdezettvén, attól félt, hogy nagyon messze ment, s röviden azt felelte: „A mexikói népre nem kell kormányt erőszakolni.“ Cowley lord azon kérdésére, hogy vajon Miksa főherceg trónjelöltségét illetőleg folynak-e alkudozások Franciaország és Ausztria között, Thouvenel miniszter így nyilatkozott: „Alkudozásokba csak a mexikóiak bocsátkoztak Párisban, kik azért aztán Bécsbe mentek“. Anglia okosan cselekedett, mikor Juarez tekintélyét elismerte, s magát az egész ügytől távol tartotta; az az előnye volt, hogy legkedvezőbben szakíthatott a mexikóiakkal, minthogy a mexikói bevételket az expeditio alatt a saját nemzetiségéhez tartozók javára jó előre zár alá helyezte.

A tulajdonképeni szándékot, mely Napoleonnak e cselszövések szemei előtt lebegett, ő maga világosan kimondja egy iratában Forey tábornokhoz, 1862 július 3-áról: „Ha Miksa függetlenségét megtartja és birodalma épségét megőrzi, ha Franciaország segélyével Mexikóban egy erős kormány vergődhetik állandóságra: akkor a latin népcsaládnak az Océán tulsó oldalán ismét visszaadtuk hatalmát és tekintélyét.“ E szerint hát az expeditiónak a latin faj diadala Amerika földén és az angol-szász népcsalád eddigi befolyásának háttérbe szorítása volt a czélja. Napoleon hegemoniája alatt Amerikában úgy, mint Európában a román törzs uralkodik vala a germánon és romanismus győzelmével egyszersmind a katholicismus győzelve a protestantismus fölött is el lett volna határozva. Valóban nagyszerű eszme, mely csak az újkori Caesarnak juthatott eszébe! Napoleonnak ez igazi szándéka formális ellentmondásban állott azon útasításokkal, melyeket a francia kormány fölhatalmazottjaihoz küldözgetett, s Billault s Rouher

miniszterek beszédeivel is, kik a szószéken eddig azt állították, hogy nem arról van szó, hogy Miksának egy birodalmat alapítsanak, hanem hogy az ellenségeskedéseket Juarezzel csakis a nemzeti érdekek védelmezése idézte elő. Se Juarez, se az Egyesült-Államok nem kételkedtek az iránt, hogy Napoleon a déli és éjszaki államok háborúját akarta fölhasználni arra, hogy politikájának Amerikában is érvényt szerezzen. Lincoln elnök így irt Juareznek: „Mi nem állunk nyílt háborúban Franciaországgal; de számíthat ön pénzünkre, ágyúinkra és a szabad csapatokra, melyeknek toborzását elő fogjuk segíteni.“

A szerző rátér a hadi események elbeszélésére, melyet itt mi mellőzünk. Forey tábornok, a pueblai győző, benyomult Mexikóba. A mexikóiak lelkesültsége csak tettetett volt. Juarezt nem a lakosság üzte ki a fővárosból, hanem a túlnyomó erőnek engedve, úgy hagyta el azt, mint államfő, a nélkül, hogy magát compromittálta volna. Hatalmáról soha sem mondott le, hanem jogához mindig makacsul ragaszkodott. Ebben feküdt erejének és ellentállásának titka. A papi párt befolyása alatt regensséget állítottak, miután Forey tábornok egy juntát hívott egybe, mely Miksa főherceget Mexiko császárjának választotta. 1863 októberében Bazaine tábornok vette át a francia hadsereg főparancsnokságát Forey tábornok kezeiből, ki marsallá emeltetve, Franciaországba visszatért. 1864 május 28-án kötött ki a főherceg és főhercegnő Veracruznál. Roszúl fogadták őket; csak az indián törzs közeledett bizalommal hozzá. Az indiánok Miksától a szabadság és polgári jogok ígérését remélték s esalatkozva tértek vissza szegény ranchóikba (kunyhó).

Miksa számtalan hibát követett el, mivel a viszonyokat nem ismerte s Franciaországban erősen bizván, azt hívé, hogy biztos trónon ül. A budget súlya, a fékvesztett szenvedélyek, s az árulás, mely a mexikóiak vérében fekszik, megbuktaták őt. A mexikóiaknak olyan kormányzó kellett volna, mint XI. Lajos vagy Cromwell, ki egyenesen a cél felé tör, s csak az országra, nem pedig az egyénekre gondol, ki, karddal az oldalán, mindig nyeregben ül. E helyett Miksa az országot törvényjavaslatokkal remélte megnyerni, s minthogy mindent egy nap alatt szeretett volna teremteni, a birodalom szétbomlott, mielőtt voltaképen létrejött volna. Az utolsó évben még a császár és a francia főhadparancsnok közti meghasonlás is hozzájárult. A kétes jellemű Bazaine marsal meleg védelmezőre talált szerzőnkben.

Amerika éjszaki államainak váratlan, határozott győzelme a déli

államok fölött Napoleon ravasz játékának végét vetett. A washingtoni kormány erélyesen követelte Mexiko kiürítését és Napoleon kénytelen vala Miksát bukni hagyni. Hogy e hűségsegezést eltakarhassák, most már azon voltak, hogy a mexikói császárnak a tovább kormányzást lehetetlenné tehessek s őt önkéntes lemondásra bírassák. Ezen értelemben voltak szerkesztve azok az útitasítások, melyeket Bazaine Párisból kapott. Hanem a tábornok sokkal inkább volt katona és sokkal kevésbbé udvari ember, minthogy e szándékot ki tudta volna találni. Megelégedett azzal, hogy a parancsot szórol szóra teljesítette, s midőn Napoleon Castelnan tábornokot Mexikóba küldötte, ki a francia követvel, Danóval, összeköttetésben titkon maga is szövetkezett a dissidensekkel Miksa megbuktatására, Bazaine távol tartá magát a celszövényektől, melyek előtte katonai becsületével összeférhetetleneknek tünnek föl. Mindenesetre mind Napoleon, mind Miksa iránt nagy érdemeiket szerzett volna, ha ő akkor, a mikor Miksa Orizabába ment, hogy Európába visszatérjen, a császárt hatalmába kerítette s megakadályozta volna, hogy a papi párt unszolására, mely neki seregeket és pénzt ígért, szándékát megváltoztassa, s újból megkezdje a harcot, mely a szomorú katasztróphát előidézte.

Miksa az 1865 október 3-ki szerencsétlen decretum áldozata lett. Abban az időben bocsátotta ki azt, mikor az a hamis hír terjedett el, hogy Juarez Paso del Norte-nál a mexikói határt átlépte s észak-amerikai területre menekült. Miksa azt hívé, hogy Juarez maga is fölhagyott ügyével s elérkezettnek tartá az időt arra, hogy a köztársasági pártot kiengesztelje. Az államtanácsban tudtul adá azon határozatát, hogy Juareznek a legfőbb ítélőszék elnökségét fogja felajánlani s a köztársasági párt minden nevezetes emberét maga körül gyűjtendi: a decretum is nem a Juarez hívei ellen, hanem azon rablók ellen van irányozva, kik tovább is a köztársaság zászlója alatt fognának garázdálkodni.

Miksa a decretumot sajátkezüleg írta, s minden miniszter aláírta azt, csak Bazaine tagadta meg aláírását, mivel az a francia haditörvényszék hivatalos működése mellett úgy is szükségtelen (M o n t l o n g u r ez adatnak ellene mond alább említendő iratában s Bazaine-ről egészen más leleplezéseket közöl). A decretum következtében Arteaga és Salazar tábornokok, a kik a Juarez rendes hadseregéhez tartoztak, föbelövettek. Állítólagosan ez az erőszakos tény idézte elő visszatorként a Miksa halálát.

Szerencsétlen sorsát Miksa egyedül Napoleonnak köszönheti, miként ezt ő maga is kimondotta. Mikor az 1866 május 31-éről kelt császári üzenetet megkapta, melyben a miramare-i szerződés szétszakgatott és a helyett más egyezményt követeltek tőle, mely szerint az ország utolsó segédforrásai, a tampicói és vera-cruzi vámok is felényire Franciaországnak lettek volna átszolgáltatandók, ellenkező esetben a francia csapatok visszahívásával fenyegették, így kiáltott fel: „Engemet megcsaltak! egy titkos egyezmény áll fenn Napoleon császár közt és köztem, a mely nélkül a trónt nem fogadtam volna el; az minden esetre biztosít engem a francia csapatok segélyéről 1868 végéig.“ E titkos egyezmény létezését jól ismerik Londonban. Miksa az azonnal lemondásra el volt határozva; a császárné visszatartá őt. Meg akarta kísérleni, hogy férjeért személyesen működjék Napoleonnál s a pápánál. Az alkudozások, melyek Franciaország császára és a mexikói császárné között St. Cloudban mentek végbe s melyekről a tudósítást közvetlenül maga Sarolta császárné dictálta, oly nemiek valának, hogy a szerencsétlen nő elmeháborodottságát onnan lehet számítani és a segély s vigasz helyett, melyet ő Rómában a szent atyánál keresett, a legszívtelenebb szemrehányásokkal illették, hogy Miksa a papság igényeinek nem tett eleget. Ő még nem tudta, hogy férje saját romlására, már a papi párt karjaiba vetette magát. Fischer atya volt az, ki a császárt e vésteljes lépésre ösztönözte, mi által a mexikói nép utolsó rokonszenvét is eljátszotta.

Fischer Ágoston, egy német, 1815-ben vándorolt be Texasba. Mintán ott egy ideig egy jegyzőnél eredménytelenül irnokoskodott, Californiába ment aranyat keresni. Űgy látszik, azzal sem boldogult; tehát Mexikóba utazott, protestans hitét megtagadta, pappá lön s titkári állomást kapott a durangói érseknél. De kicsapongó életmódja miatt az érseki palotából csakhamar elűzve, Sanchez Navarro fogadta be, ki őt Miksa császárnak ajánlotta. Ez egy diplomatikus küldetéssel bizta meg őt Rómába, melynek semmi eredménye sem volt. Mindazáltal Fischer befolyása visszatérte után is növekedett. A császári titkár nagyravágyása határokat nem ismert; arra számított, hogy ura kegye őt a queretanoi püspökségre, a leggazdagabb egyházi javadalomra Mexikóban, fogja segíteni. Fischer volt az a gonosz szellem, ki a császárt az utolsó kilátástalan háborúra ösztönözte, a mennyiben a papi párt leghathatósabb támogatását ígérte neki seregekben és pénzben. Valóban sajnálnunk kell, hogy Miksa Queretaroiban, karddal ke-

zében nem kereste a halált. Egy hódító, kit a végzet legyőzött, méltóbban esik el a csata tüzeiben, mint egy haditörvényszék golyójától. Mindazáltal azt is szabad föltennünk, hogy Miksa még mindig remélte a békes kiegyenlítést. El volt rá határozva, hogy hatalmát Juarez kezébe viszaadja, s megadta magát, mivel lovagias szive hitt a nagylelkűségben.

„A nagy tanulság”—így végzi szerzőnk — mely a mexikói vállalat történetéből foly, az, hogy államok sohasem üzhetnek büntetlenül kalandos véletlenségi politikát. Az által csakis hatalmukat rázkódtatják meg belsőleg úgy mint kívülről, s rendesen méltóságuk nimbuszával lakolnak. A kormányok sohas feledjék el, hogy az embereken a legfelsőbb régiókban épen úgy, mint a legalsóbb rétegekben szenvedélyek uralkodnak; ezért kötelességük minden cselekvényöket népok üdvös és védő ellenőrzése alá vetni, ha nem akarják magokat az utóvilág sokkal szigorúbb bírálatának kitenni.“

Most már térjünk át a másik munkára. Ezt a jeles emlékiratot, mely a hiteles okmányok és bizonyítékok igen gazdag teljét foglalja magába, Montlong Vilmos adta ki, a ki Miksa császárnak udvari tisztje és a mexikói hadseregben kapitány (legutóbb őrnagy) volt. Neki inkább volt alkalma, mint bárki másnak is, a szerencsétlen esászár tettéit és az őt környező személyek eselszövényeit figyelemmel kísérni, a mexikóiakét épen úgy, mint a francziákét, kik egymást kölcsönösen felülmúlni igyekeztek a punica fidesben. Azon megbizást, hogy pontos, részletes leírást szerkesztszen a franczia hadsereg magatartásáról, míg az országot megszállva tarja (de formas una noticia exacta y pórmenorizada acerca de la conducta observada por el Ejército frances durante su permanecencia en el Pais), Montlong kapitányra a császárnak egy a császári mexikói kormányminiszterhez (Ministro de Gobernacion) intézett és Fischer Ágoston kabinettitkár által aláírt parancsa ruházta, mely 1867 február 3-án kelt.

Fájdalom, Miksa igen későn látta át a franczia hadsereg és vezére, Bazaine marsal pun hűségét. Híjába engedte a legkedvesebbét, a mivel a földön bírt, Sarolta császárnét, ki Mexikóban védangyala volt, Európába menni, hogy a francziák esászárját kevésbbé pun eljárásra bírja. Híjába ajánlotta fel Miksa azonnal lemondását, miután III. Napoleon azt az ünnepélyes ígérétét, hogy a franczia csapatokat 1868 végéig Mexikóban fogja hagyni visszavette; a mexikói papi párt kérve kérte őt, hogy ne hagyja el, s végre mégis elárúlta őt oly emberekkel egyetértésben, mint Fischer és Lopez.

Kératry gróffal ellenkezőleg Montlong Bazaine tábornok jellemét olyanak írja le, mint egy Mephistophelesét, ki a nemes fausti ábrándozót, Miksát, romlásába, s végpusztulásába ragadta. Bazaine az áruló Lopeznek egy közeli rokonával volt összekelve s körül-belől az volt szándéka, hogy valamikor maga is a mexikói köztársaság elnöke legyen. A tényeknek egész sorozatát hozza fel a szerző, hogy Bazaine ravasz eljárását és a francia expeditionalis hadtest nem becsülletes működését jellemezze. A mexikói drama forduló pontjának a matamorosi esetet tartja, melyet következőleg ad elő:

„Olvera, császári mexikói tábornok, a főparancsnoktól, Don Tomas Mejia-tól azt a parancsot vette, hogy másfél millió piaster (1 piastert 5 franc 80 cent-re számítva) értékű áruszállítmányt Matamorosból a szárazon Montereybe kísérjen. A hadoszlop mind a három fegyvernemű 2000 emberből állván, kik között 300 osztrák is volt, egy fél hegyi-üteggel, 1866 június 14-én Matamorosból elindult. Mindén baj nélkül érkezett meg Camargotól nem nagy távolságnyra, Santa Gertrudisbe június 16-án, midőn az ellenség, mely kétszeres erővel, s amerikai néger csapatoktól is gyámolítva, itt lesben állott, hirtelen minden oldalról megtámadta. Az első roham a hadoszlop hátulján történt a Contra-Guerilla egy zászlóaljára, hanem az csakis Canales bandáinak színleges támadása volt. Az osztrákok az egész ellenséges lovasság támadását elvágták és már sikerült is nekik az ellen sorait rendtelenségbe hozni, midőn ezek erősítést kapva, újból előre nyomultak s még hevesebb támadást intéztek. A lovasságot, mely Trevino vezetése alatt a sik területen egész arcvonalban támadott, az osztrákok két vontesövű lövege hátrálni kényszeríté (a lövegekből 30—40—50 lépésnyi távolságra több mint 40 lövést tettek). A harmadik támadásnál végre a császári mexikóiaknál is egyszerre csak a „viva la libertad!“ kiáltás hangzott fel, s most barát úgy, mint ellenség a legnagyobb dühvel csak az osztrákok ellen fordítá fegyverét. 6—700 halott maradt a csatatéren; az osztrákokból, kik oroszánokként harcoltak, 148-at elfogtak és Camargoba szállítottak, sőt e foglyok nagy számát mindjárt a harc után, a szállítás alatt, legyilkolták. Escobedo parancsára később még többeket föbelőttek.“

„A legközelebbi következmény az volt, hogy a derék Mejia tábornok, a ki Matamorosban parancsnokolt, és e fontos várost 20 hónap át meg tudta tartani a császárságnak, többé nem védelmezhető meg azt, és—hogy a lakosokat egy ostrom és pusztítás ijedelmeinek ki ne

tegye, jobbnak látta Carbajal küldöttével, Don Juan José de la Garzaval Gettynek, a Brownsville-ben parancsnokoló amerikai tábornoknak auspiciumai alatt feladási alkut kötni fegyverestől való szabad eltávoztatás mellett. Az őrizet és a lakosok egy része, kik a liberalisok viszszaforlásától féltek, hajóra menekültek, vera-eruzi útjában hajótörést szenvedett, melynél mindnyájan, valami 61-en ott veszték. Mejia tábornok Bagdadon át június 30-án érkezett Vera-Cruzba.

„Mindenesetre már a bagdadi események által el voltak egy ily katasztrophára készülve, de arra számítottak, hogy a francia tábornok Jeanningrostól kezdett hadjárat, Corsina dissidens tábornoknak Olvera tábornoktól szenvedett veresége, a francia csapatok közelsége Nuevo Leon- és Saltilloban s végre az elharapózó egyenetlenségek Juarez táborában, egy ily szerencsétlenséget meg fognak akadályozni.“

De minő szolgálatokat tettek a francziák e hadi csínyvel? Tudósíttatván arról, hogy a liberalisok az áru-kiséretet megtámadták s daczára azon parancsnak, hogy Monterey-ből a szállítmány elébe menjen, Toussis ezredes Santa Gertrudistól valami 6 leguányira 12 óráig pihentető seregét és noha ő nagyon jól tudta, hogy az őrkiséretet az ellen még nem helyezte biztosságba, másnap mégis egészen ellenkező irányt vett! A vitéz osztrákokat itt is, mint oly sok más csatánál, a francziák nyomorúttul eserbenhagyták és fölládozták; no természetesen az nagy bűn volt, ha valaki a császárhoz hű maradt és kötelességét teljesítette!“

Ilynemű volt a segítség, melyet a francziák szövetségesöknek, egy fejedelemnek nyújtottak, kit egyedül ők beszéltek rá, hogy szép Tusculumát az adriai tenger mellett, a legnemesebb nő szerelmével földiszított kastélyát, Miramart elhagyja, és a helyett az Océanon túl az aztekek trónjának véres lépcsőire lépjen! A mint tudva van, Miksa főherczeg a császári koronát csak akkor fogadta el, mikor a szavazati jegyzőkönyveket Miramarban elébe terjesztették és a nagy-britanniai korona-jogászok ezen szavazatokat törvényeseknek s a mexikói nép akarata nyilvánításának elismerték. De hogy hozták létre e szavazatokat a francziák? Montlong a felől is érdekes leleplezéseket közöl. Ezeket mondja:

„Jeanningros francia tábornok Monterey-ben a legelőkelőbbeket magához hivatá s következőleg szól hozzájuk: „A francziák császára, ki mindig a szerencsétlen népek jóllétét tartja szeméi előtt, boldogságotok érdekében elhatározta, hogy a mexikói köztársaságot gazdag, virágzó

császársággá alakítja át és számotokra Európa legszabadelvébb, legfölvilágosodottabb fejedelmét, Miksa osztrák főherceget, szemelte ki. Egyszersmind Napoleon császár azt is kívánja, hogy Miksa a nemzet általános szavazata által legyen megválasztva. Én tehát azért hivattalak ide titeket, hogy szavazataitokat elfogadjam.“

E beszéd bevégezte után, melyet minden helyen hasonló módon ismételt, Jeamingros tábornok fenyegető arcczal közeledett a jelenvoltak felé s így kiáltott: „Nemde uraim, önök elfogadják a fejedelmet, a kít önöknek Napoleon császár kiszemelt?“ A kérdezettek, megfélemlítve a tábornok háta mögött felállított katonák által „Igen“-nel szavaztak, mire Jeanningros segédének így kiáltott: „Irja ön, hogy ez a város egyhangúlag a császárságra szavazott, s irassa alá ezen urakkal rögtön.“ Ilyen módon keletkezett egyik szavazati jegyzőkönyv a másik után.

Mikor pedig San Luis Potosiban a tekintélyesebb polgárok a lelkeszszel együtt az ilyenmü szavazást megtagadták, Jeanningros tábornok börtönbe vetteté őket, hol 36 óráig maradtak minden élelem nélkül, míg az éhségtől elgyötörve, makacosságukkal fölhagytak és a választásra szavaztak, mire azután szabadságukat visszaadták nekik.

E mutatványok elégségesek arra, hogy velök a figyelmet e fölvilágosításokban és leleplezésekben oly gazdag könyvre fölhívjuk, mely egészen a Miksa holttestének Bécsben a császári családi sirboltban történt eltemtetéséig megy. M.

Erdély építészeti emlékei. Irta Kőváry László. Kolosvárott 1866.

Ritka könyvben csalódtunk annyira, mint Kővárynak e munkájában, melyet a hírlapok annyira dicsérnek. E munkának nincs tudományos bece, nemcsak azért, mert szerző a könyv legnagyobb hiányát, a helyszínén az építészeti fölvételeket, ki nem egészítette, hanem azért, mert általában nincs készültsége ilyenmü munka megírására s a műarchaeológiának alapfogalmait sem igen érti.

A könyv történelmi részét mellőzzük, noha e tekintetben is sok hiány van benne, s csak az archaeologiai részre szorítkozunk, kimutatván, hogy e könyv új czimével a legkeményebb kritikára tette magát érdemessé.

Az előszóban Kőváry az építészeti emlékek leírásában ú t t ö r ö-

nek nevezi magát. Mily szerénytelen szerénység! Kőváry valódi tudatnak hiszi a magyar tudományos világot és olvasó közönséget. Ki nem tudja, hogy mennyit írtak Erdély műemlékeiről latin, magyar és német nyelven erre valóban hivatott tudósok? Ha Kőváry ezek munkáit élvezhetően kivonja, bizonyára nagyobb hállára kötelezi olvasóit, mint idétlen meséinek, vizenyős versezetkéinek compilatiójával.

De térjünk a dologra s mutassunk föl néhány oly botrányos hibát, melyek most már majdnem hallhatlaak a magyar tudományos világban. Kőváry Erdély építészeti emlékei közt, a dákok emlékei rovata alatt, a dákok korából a traditiókat és mozgó emlékeket, s köztük a Darius kincsét említi; szerinte Darius kincsét a múlt század elején már a kormány — azaz talán valamelyik eszelős subalternus tisztje — kereste; a Lysimachos és Kozonféle aranyokat pedig nem is lehet másnak, mint dákok mozgó emlékek tartani. Kőváry úttörő minőségéről tanúskodik az is, hogy mindazon várakat, melyek magas hegyen fekszenek, milyenek a dévai, kecskekői stb., mivel a néptündérváraknak tartja, a római világ előttieknek, a scytha népfajhoz tartozott dákok vagy a dákok előtti időkből keletkezetteknek állítja (9—13 ll.) Kőváry ez új tannal a középkori várismertet egy tollvonással egészen átídomítja az archaeologia nem csekély bámulatára. Ilyeneket ír oly férfiú, ki, a mint munkáinak egy egész lapra terjedő czimsorozata mutatja, Erdélyben a történelem képviselője akarna lenni.

A 2-ik lapon a góth építészetet valami góth lángeszű építőnek tulajdonítja. E botrányos tévedést Kőváry alkalmasint úgyana-zon zavaros forrásból meríté, mely már előtte mások fejét is megzavarta és a XIII-ik századból maradt építményeink egyikét góth királynénak tulajdonította. Valóban ily úttörő tudósok még ott is botlanak, hol a tört és rakott úton egész biztossággal járhatnának. — A 3-dik lapon a törököket vádolja szerző, hogy egész dühvel *mindent* elpusztítottak, mi állt. Ha ezen vád csakugyan alapos, szeretnők tudni, mi okból nevezték ki a bécsiek 1854. márczius 12-én Kőváryt *conservator* n a k, a mint munkájában maga fel-említi? Talán csak nem a XVI. és XVII-ik század többnyire izlés-telen, czopfos építményeinek fentartására?! Tehát a törökök utáni építmények teszik Kőváry előtt oly érdekessé Erdélyt? és nem létez-nek reá nézve mind azok a műemlékek, melyek a honfoglalástól egész

török csapásig emeltettek! Hiszen maga mondja és hiszi: hogy Dézsen egy kődarab van, melyről *nem minden alap nélkül regélik*, mintha Árpád kapitányával 895-ben rajta ült és tanácskozott volna.“ Ezt írja és hirdeti olvasóinak Erdély historiographusa, és uttörő archaeologja! Bizony nem botránkoznánk meg, ha könyvének czime alatt ezt olvasnók; „gyerkőczök, dajkák, banyák számára.“—Az 5-ik lapon ismét azt akarja velünk szerző elhíttetni, hogy Erdélyben egy római templom áll, holott erről már a 30-ik lapon megfeledkezve, a demsusi templomnál azt mondja: „Mi volt eredetileg ezen épület, az megfejtethetlen kérdés. Tudósaink nagy része római, a más később épült templomnak hiszi.“ Miért nem hiszen Kőváry az e tekintetben igen alapos Ackner conservator társának, nem értjük; de hogy maga nagyon óvatos véleményével, ebből is látjuk, és óvatosságának okát megértjük.—A 36. lapon a dákok mozgó emlékekhez hűn emlékeket csatol a szerző, midőn a traditókat összeállítja. Ez aztán fonó-házi archaeologia. — Nevezetes mint bizonyítja 37 és 46-ik lapon, hogy Theodosius Atilának adót fizetett; nem dönti, vagy nem meri eldönteni, a székely nemzet áldozó poharával még mai nap is divó mystificatiót, holott e kókusdió kehelyt alig lehet a XVI. századig visszavezetni.

További idézetekkel, melyek bebizonyítanak, mily keveset gondolt Kőváry értelmes olvasóival, és mily könnyen teszi magát túl minden szigorúbb vizsgálaton, lapokat fölthetnénk, sőt az előttünk fekvő könyvnél vastagabb kötetet kellene írunk, de attól tartunk, hogy velük épen gondolkodó és az ilyeneket úgy is észrebevő olvasóinkat megsértjük és untatjuk is.

Az az egy igaz, hogy oly számos és valóban alapos előmunkálatok után, melyeket oly férfiak készítettek, kik a mai tudományosság belsejébe is képesek valának behatolni, fel vagyunk jogosítva jobbat és korszerűebbet, főleg egy második, bővített kiadásban, várni és követelni. De lássuk, nem túlságosan szigorú-e ítéletünk?

Mindenek előtt sajátságosnak fog feltűnni az a módor, melylyel szerző a műemlékeket bemutatja. Itt sok idézet helyett, mert minden lapon kínálkoznék, csak ezeket hozzuk fel: 43. l. Szalonnavár 50° hosszú és 15—20 széles volt, sánca még mind kivehető; Leányvár egy hegycsúcson állott; Tátrászállítás, egy hegyen

várnyomai látszanak; Sz. László, a falu felső végén domb emelkedik ki, rajta várnyom; 44. l. Magyar-Zsákodon egy hegyen várnyomai látszanak; 47. l. Benczédi várhely: a hegy tetején kis térségen feküdt, ehhez egész naivsággal hozzá teszi: nem nagy lehetett. 58. l. Bolivár a helye kivehető. 48. l. Várhegy, a várnak már csak nyomai látszanak; 99. l. más háromszéki Várhegyről: a faluban domb emelkedik ki, e ponton állt a várhegyi vár; alább, már e vár nem áll, csupán alapjainak még kiálló köfalai fogják körül e kis hegyet; és ez ilyen módon megy a szakasz kezdetétől végéig. Hát ezen alapokat és nyomokat miért nem rajzoltatta le és mérte fel az utókor számára a conservator szerző, miután, ha valahol, itt áll a szabály: inkább valamit, mint semmit? Bizony sokkal könnyebb mindezzel csak oly odavetón és semmit mondón elbánni, mint fölméréssel és lerajzolással vesződni.

A szerző készületlensége miatt igen természetes, hogy a mások és pedig többnyire még a múlt századok íróinak véleménye nagy szerepet játszik e munkában; saját nézeteit szerző nagy bülesen elhallgatja, vagy csak igen óvatosan adja elő. Ilyformán könnyű a munka, csekély a felelőség, de a tájékozatlan olvasóra nézve valóban parányi a haszon is. Lássunk ebből is egyikét példát. Az enlaki várat, mert benne római régiségeket találnak, római maradványnak tartják, mondja a szerző.—Hát ő minek tartja? Komollót római várhelynek tartják; a Szent-László várnak a nép szerint rézkapuja volt; Hercez várat a monda-ként óriások lakták; a sólyomkőit óriások építették. Furesa Gógányvár nevének származtatása is stb. Hogy mennyit tanul efélékből Erdély építményeiről a jelenkor, és mit fog magának ezekből az utóvilág elsajátíthatni, az olvasó ítéletére bizzuk!

De nem csak a várnyomokkal bánik így szerző, hanem ott is, hol még falak állnak szintén oly ügyesen mint felületesen síklik át a nehézségeken. Így a 48 lapon: Almáson a hegyfokon, mely a hegytől sánczolattal van elmetszve, festői várron tekint le, punctum. 56. l. Orlátton, az ott emelkedő hegyek egyik csücsán az erdősségek szép várronot fedeznek. 57. l. Szeben mellett Steínberg nevű hegyen várron van, melyet a hajdani Winsberg név alatt ismert vár maradványának gondolnak. Windisch idézve.—Tiliskán várron van, Tuhut vára 63. l. várfala még sok helyt pár ölnyire emelkedik. 152. l. Hadadon a kövárrol ki építé nem

tudjuk; modora igen régire mutat, ez aztán nagyon világos. 167. l. Déváról, mint építményi emlékről csak ennyit mond; a hegyen díszleg Dévavára. E vár gyönyörű látványt nyújt, hazánk legszébb tájképei egyike! 246. l. Rosnyóról fölötté tekintélyes sziklaesücs emeli fel homlokát, rajta mint korona áll áll ma is hazánk egyik legpompásabb várroma. — Gyönyörű képet ad. — A várfal megszese ellátszik. — De talán már elég ebből is. Ily módon jó térképpel és egy pár régi könyvvel a szobából ki sem lépve a világ akármelyik országának építészeti emlékeit leírhatni.

Eddig csak azt mutattuk meg, mily mostohán bánt szerző a felvett nyomokkal, pusztá falakkal s egyéb emlékekkel; de most azt kérdezzük, miért mond oly keveset, és be nem hatót, a marosvásárhelyi, csikszeredai, medgyesi, szebeni, brassói régiségekről? Mennyi építészeti emlékekkel bír Károlyfejevár, Kolosvár, Beszterce, Hunyad, melyek már maguk külön monographiákra érdemesek; mily keves az, mit a római világról közöl; hol vannak a régi hírveves templomok, főleg a védelmi egyházak részletes leírásai? Kőváry úr mesterkélése abban áll, hogy vastag könyvében a cím tárgyról minél kevesebb, ellenben történetkéből minél több álljon. Egyáltalán azt látjuk, hogy az újabbkori, semmi monumentális érdekléssel nem bíró kastélyokat és chablonszeuü fellegrárat igen is kiemeli, holott a valódi műemlékek művészi oldalát, az erdélyi építmények építészeti jellegét és sajátágait szeretttük volna kiemelve látni. De ehöz hosszú tanulmányozás, évekig tartó mérések és felvételek szükségesek; melyeket se Windisch, se Benkő, se Hodor munkáiban fel nem lelhetők, pedig szerző ezeknél egy lépéssel sem iparkodott a mai archaeologiai igényekhez közeledni.

Egyébiránt bármily szigorúan hangzik: „Erdély építészeti emlékei“ -ről irt ismertetésünk, annak sokkal szelidebbnek kellett volna lennie, ha szerző ur Erdély történelmi meséit és krónikai kivonatait hirdeti. Czíme után jogosan egészen mást várhattunk. Mi csak őszinte szolgálatot akartunk tenni a közönségnek, de Kővárynak is, ki mindenestre értékes munkákkal fogja gazdagítani irodalmunkat, ha regék, adomák, viseletek és szokások leírásával foglalkozván az archaeologia nak egyelőre békét hágy; ha sokkal terjedelmes észleléssel és tanulmányal idejét hasznosan felhasználván, minél kevesebbet ír le, de ezt aztán annál alaposabban.

GIFFORD PALGRAVE

ÚTAZÁSA ARABIÁBAN.*)

Földirati ismereteink 20—30 év óta rendkívül növekedtek; vizsgálódásainknak Afrikában, Ausztráliában s a sarkvidéken ropant területek nyitak meg, sőt még Ázsiában is, mely az emberiség legrégebb emlékezteinek színhelye. Ázsia északi és közép részeinek föllepleztetése az oroszok ellenállhatlan terjeszkedésével jár karöltve; de oly férfiak is, kiket egyedül a tudomány lelkesít, benyomultak e nagy földrész barátságtalan szívébe, hogy, mint V á m b é r y, ezer veszély között titkait meglessék. Van Ázsiának egy nagy szakadéka, melyről legrégebb hagyományaink emlékeznek, melyből a középkor első századaiban azon nemzet tört elő, mely hitével és intézményeivel a keleti világot átalakította, a nyugatit is megrendítette, s mely mégis egészen napjainkig a legismeretlenebb földdarabok közé tartozott. Ez azon nagy félsziget, mely Ázsia testétől a Persa tengeröböl által van elválasztva s Afrikához csak igen keskeny földszoros által csatlakozik, s melyet mi Arábiának nevezünk. Ennek belseje csaknem egészen ismeretlen volt, s az európai utazók elébe nagyobb akadályokat gördített, mint az afrikai Zahara és a fagyos sarkvidék. Niebuhr és Burckhardt, Wellstedt és Wallin, Burton és Maltzan s más utazók megismertették velünk Arábia széleit, Jement és Hed-

*) William Gifford Palgrave: Narrative of a year's journey through central and eastern Arabia, 1862—1863. London, 1865. 2 vol. Map and Plans.

zsázt, Medinát és Mekkát, de a belső vidékekről csak homályos híreket gyűjthettek. Gifford Palgrave Vilmos az első európai ember, ki egész Arábián keresztül, a Holttenger déli nyúlványától egészen Ománig, a Persa tengeröbölíig utazott; ki Arábia belső tartományait is bejárta; neki köszönhetjük tehát ez első helyesebb ismereteket az egész nagy félsziget alakzatáról és népeiről. Tudósításait kiegészítik Wetzstein porosz konzul Dömöczkben, továbbá Guarmani és Pelly, s ezentúl Arábia üres lapja is be van írva, nem a képzelődés, hanem a valóság neveivel.

Palgrave egy angol jogtudós fia. Oxfordban az ügyvédi pályára készült, de az angolokban gyakran nyilatkozó nyughatatlan vállalkozási ösztöntől sarkalva, felhagyott a békés tanulmányokkal s Indiába mene, hol egy ideig katonáskodott. Megútván a hadi szolgálatot, Sziába utazék s néhány évet Dömöczkben tölte. Itt annyira beavatá magát az arab szokásokba és nyelvbe, hogy azután, midőn Arábiában járt-kelt, a leggyanakodóbbak sem sejték benne az európai származást. 1861-ben Európába jött s Párisban Napoleon császárral is találkozék. Azután a francia császár költségén ismét Sziába utazék s itt felkészülődvén, Arábiának tartott.

„Egyszer valahára törekedni akarunk az arab félszigetről szabatos és teljes ismeretet magunknak szerezni. Partjait nagy részben már ismerjük; néhány partvidéki tartományai is, noha nem teljesen, legalább elegendőleg ki vannak kutatva. Jemen és Hedzsáz, Mekka és Medina titkai fel vannak fedezve, s Hadramaut és Omán sem egészen ismeretlenek. De a nagy félsziget belsejéről, ennek térségeiről és hegyeiről, népségeiről és városairól, kormányairól és intézményeiről, lakosairól és ezek szokásairól, erkölceiről és társadalmi állapotjáról, haladásaik fokáról a polgárisodásban vagy hanyatlásaikról a barbárságba, — mindezekről mit tudunk mostanáig? Ideje, hogy Ázsia térképén ez üres lap is betöltessék, s ez az, mit meg akarok tenni. Vagy sírom lesz a föld, mely előttem elterül, vagy legnagyobb szélességében keresztül fogok rajta hatolni, s megtudom azt, a mit magában foglal egyik tengertől a másikig.“ . . .

Ezen szavakkal kezdi meg Palgrave utazási munkáját. Útazásának főczélja, mint ismételve mondja, az emberek tanulmányozása volt. „Némi világosságot,“ mondja egy helyt, „a valósá-

ságos és élő Arábiára akartam deríteni, mely csaknem érintkezés nélkül maradt, miként az ország felülete üres lap a legtöbb földképen. A hegységek fekvésének, a folyók folyásának, a meleg fokainak, a kőzetek földtani jellemének meghatározása, egy szóval mind az, mi az ország természeti és lelketlen viszonyait illeti, bizonyára nagy jelentőségű dolog, s ebben is törekedtem megtenni, a mit lehetett, bár kénytelen vagyok megvallani, hogy ebbeli igyekezeteim eredménye nagyon lézagos és tökéletlen, mivel a tudományos megfigyelésekre sem eszközöm, sem alkalmam nem volt. De megnyugvást találtam abban, hogy az emberi tanulmány legkiválóbb tárgya maga az ember, s a tudománynak és Európának talán nagyobb szolgálatot teszek azzal, ha törekszem bárcsak egyik végét is a sűrű fátyolnak föllebbenteni, mely szemünk előtt Arábia emberi részét, állami és társadalmi viszonyait, szellemét és mozzalmát eltakarja.“

Palgrave elismeri elődjeinek, kivált Niebuhrnak, érdemeit Arábia ismertetése körül, mindazáltal ismételve kimutatja, mily hiányosak és hamisak eddigi képzeteink és ismereteink az arab életről. „Félig regényes s mindig túlságosan kiszínezett jelenetek, melyekben a beduinok a kalandos lovagok szerepét viszik, s a szabad emberek mintaképei gyanánt állittatnak fel; talán még egyik-másik tengerparti vagy határszéli, többé kevésbé eltörökösödött fejedelemségek nehézkes és üres szertartásai, Lamartine-féle koholt legendák s a hívei által negédelt felületes érzelmek: ime ez az, a mit e tárgyról tudunk, s a min Arábia- s az arabokról való vélekedéseink és képzeteink alapúlnak. De nem Siria sivatagjában, se Hedzsáz határain, se Mokka utcaiban vagy Mesed-Ali piacain, s még kevésbé Bagdadban vagy Dömöczkben kell keresnünk s fogunk találni helyes képet az igazi arab szellemről s az arab nemzet valóságos erkölceiről és szokásairól.“

Palgrave egy Sírriából való arab ember kíséretében tette meg útját. Miként Vámbéry, Maltzan és mások, úgy ő is áruhában utazott, t. i. mint siriai orvos járta be Arábiát. Így alkalmá volt minden néposztályllyal érintkeznie s a családi élet legtitkosabb viszonyaival is megismerkednie. Ez álarcz tehát nagyon könnyítette vizsgálódásait és tanulmányait, de sok alkalmatlansággal is járt, s különösen tudományos eszközök használatát lehetlenné tette.

I.

Jóllehet Palgrave az ország természeti viszonyaira kevesebb figyelmet fordított és fordíthatott, mint a lakosság tanulmányozására, mégis tudósításai azon tekintetben is föltötte becsesek. Csak néhány helyet kell munkájából közölnöm, hogy arról meggyőződjunk.

Útazását Maántól kezdve írja le. Ez egy kis város, vagyis inkább falu, mely az Akhaba völgytől keletre, a Dömöczkből Mekkába vivő zarándokút két szélén fekszik; körülbelül 13 napi járó földre Dömöczktől s még egyszer oly messzire Mekkától. 1862 június 16-án estve indult el Maánból. „A nagy csillagok mindenfelé ragyogtak a felhőtlen ég sötétkéék mélységében, — írja Palgrave, — míg a növekedő hold nyugat felől magasra kelve s úgy világítva, mikép csak itt világít, éjjeli útazásunk alatt néhány óráig gyámolítani ígérkezék. Nemsokára hosszúnnyakú ösztövév állatainkon ültünk s keletnek fordúltunk. Mögöttünk borongtak Maán falai és tornyai, mint sötét árnyékok, s odább a Seráa hegység magas, száraz láncolata, mely hedzsáziparti hegységével esatlakozik. Elöttünk s köröskörül a fekete, számtalan bazalt és kova kavicsos fedett lapály terület, melyen csak egyes fehér porond foltoeskák, vagy elsárgült és elszáradt fücesomók fénylettek a hold sugaraiban. Mély esend volt mindenütt, melyet, úgy látszott, arab kísérőink sem akartak megszakasztani, mert csak olykor és susogva váltottak szót egymással, míg tevéink nesztelen lépéssel, lopva, de gyorsan haladának előre az éji homályban.

Némi óvakodás csakugyan szükséges is volt, mert útunk azon szakasza, melyet most meg akartunk tenni, korántsem nagyon bátorságos. D z s a u f tartománynak, Közép-Arábia legközelebbi lakatlan részének s tulajdonkép ennek legszélsőbb határja szélén forgolódtunk. A közbeneső földterület kettős veszélylyel fenyegetett, ide-oda barangoló rabló csapatok megtámadásaival s az égő nap heve által fokozott szomjúsággal. Tíz óra lehetett, midőn a vokbai kútakhoz közeledtünk. A forróság igen tikkasztó volt, elöttünk néhány elszórt és törpe fa mutatkozék, jeléül annak, hogy a kútakhoz inár közel vagyunk. Ekkor egyik beduin kísérőink közül, előre vágatva nagy kerülést tön, hogy megtudja, nem leselkednek e ellenséges törzsnek tagjai a kútak körül. De se barátot, se ellenséget nem talált ott. . . . Végre elértük a helyet, hol a tús-

kés fák közelében néhány gödört leltünk, melyek közül némelyek félig kövekkel voltak behányva, mások iszapos és félig-meddig sós vízzel megtelve. E kútakból töltöttük meg víztömlőinket, még pedig igen gondosan, mert innen-tova négy napig kellett igen gyorsan utaznunk, hogy ismét vízre akadjunk.

Midőn tömlőink meg voltak töltve, ismét folytatók útunkat, s most egyenest keletnek tartottunk. A Seráa hegység kék láncolata még látszott, de esakhamar eltűnt a távolságban; előttünk s jobbra és balra a fekete, életnélküli síkság terült, melyen a délibáb incselkedett, esalfa vízterületekkel, s melyen itt-ott egy sötét, keveset kidudorodó bazalt-szikla, a megmelegedett levegő sűgártörése által nagyitva, ábrándos alakú szirtnek vagy magasra emelkedő hegynek látszott. Szomorú országa a halálnak, ridegségében majdnem az is vigasztalásul szolgál, ha ellenséget pillantunk meg. Öt egész nap alatt az apró, kiaszott gyíkok, melyek, úgy látszik, egy esep nedvességét sem foglalnak undok testökben, s a jerboának nevezett arab mezei patkányok voltak az egyetlen élő lények, a mik szemünkbe ötlének.

S most elkezdődött az út, melyen merényletünket megbánhatuk, ha ez még használhatott vagy lehetséges lett volna. Egyik napon úgy, mint másikon 15 — 16 órahosszat hajtottuk tevéinket, a mint esak lehetett, a fejeink fölött esaknem függélyesen álló nap hevében, s e mellett semmiesem volt, sem a környező tájékon, sem kísérőinkön, mi szemünknek vagy lelkünknek báresak egy pillanatra is kellemes változatosságot nyújtott volna. Az erőltetett lovaglásra rövid két három óráig tartó, nyugalomra vagy álomra elégtelen pihenés következett, melyet esakhamar félbeszakasztott az ismételt s fülünkben folyvást esengő intés: „ha tovább mulatunk itt, mindenestül szomjan kell elvesznünk!“ Erre ismét elesigázott állatainkra ültünk s előre haladtunk az éji homályban, folyvást veszélyeztetve a barangoló rablóktól. . . . Junius 22-ke volt; öt napja hogy a vokbai kútakat elhagytuk. Tömlőinkben már esak nedves üledék volt, s mégsem mutatkozáék jel, melyből gyaníthattuk volna, hogy vízhez közeledünk. Dél felé végre néhány dombhoz értünk, s ezek közelében néhány nyomorúlt sátrat és egy kútát találtunk. . . . Estve felé folytattuk útunkat. . . . Másnap oly körülmény állott be, mely útazásunknak esaknem végetvetett. Dél felé volt, oly dél, milyen esak Arábia felhőtlen ege alatt a kiszikkadt

pusztában s nyár derekán lehetséges ; egyszerre délfelől gyors és lángoló, szellőkések támadtak, míg a levegő perezről perezre tik-kasztóbb lett, úgy hogy én meg útitársam aggódva kérdeztük egymástól, hogy mit jelentsen az. Kísérőink fejét, Szalimot kerestük, hogy őt kérdezzük meg ; de ő köpenyegébe egészen beburkolózva tevéje nyakán lapúlt el összehúzódva, s kérdésünkre egy szóval sem felelt. Két pajtása követé példáját, egy szót sem szólva. Szalim ismételt kérdéseinkre sem válaszolt egyenesen, hanem egy kis fekete sátorra mutatván, mely szerencsénkre már közel volt, ezt mondá : „igyekeztetek oda, ha azt még elérhetjük, meg vagyunk mentve.“ Azután hozzáveté : „vigyázzatok, hogy a tevék meg ne álljanak s le ne feküdjenek,“ s megcsapván tevéjét, ismét összehúzódott.

Aggódva tekintettünk a sátor felé ; még kétszáz lépésnyire lehetett hozzánk. A szellőkések mind forróbbak és erősebbek lettek, és csak nagy ügygyel-bajjal hajthattuk még előre tevéinket. Most a láthatár hirtelen sötét violaszínt öltött s mindenfelől mintha kárpittal vonúlt volna be, míg fúlasztó lehellet ömlött élénkbe, mintha óriási kemenczéből jönne ; tevéink körben kezdének forogni s térdeiket meghajtva le akarának feküdni. A s z e m ú m (szamum) ott vala.

Természetesen kísérőink példáját követtük, képünket eltakartuk, s ütések és rugások által előre hajtottuk tevéinket az egyetlen menedék felé. A levegő oly setét s a forróság oly nagy volt, mintha a valóságos pokolban lettünk volna. Csak nagy nehezen sikerült a sátrat elérnünk, s azon pillanatban, midőn a mérget lehellő szél legerősebb lökése kerekedett fel, már mindnyájan betakart fejjel a sátor alatt a földön hevertünk kinyújtózkodva ; majdnem megfuladtunk, mégis bátorságban voltunk, míg tevéink a sátran kívül életjel nélkül hosszú nyakaikat a homokon kinyújtva feküdtek.

A sátorban mintegy tíz perczig feküdtünk összezsugorodva, azon egész idő alatt forróságot éreztünk, mintha izzó vasat húztak volna lassan testünkön végig. Azután a sátor falai a szellőkések megújulására ismét megzörrentek, s ebből megtudtuk, hogy a legnagyobb bajon már túlestünk. Ekkor felálltunk, csaknem végkép kimerülve, s letakartuk arcunkat. Társaim inkább holt testekhez, mintsem élő emberekhez hasonlítottak ; hihetőleg én is úgy

voltam. Mindazáltal kimenék a sátorból, hogy a tevék után nézzek; még a földön heverték, mintha megdöglöttek volna. A levegő még sötét volt, de nemsokára kiderült s ismét oly világos lett, mint rendesen. Mig a szemúm tartott, a levegő egészen ment volt a homoktól és portól, úgy hogy a felőtli sötétséget teljességgel nem tudom magamnak megmagyarázni.“ . . .

Más napra kelve Szírbán völgybe érkeztek. Palgrave következőleg írja le fekvését, s a környező sivatagot.

„A siriai sivatagtól délre, a Holt tenger közeléből az Eufrat völgyén keresztül egy széles sivatagöv terjed el, mely nagy részben olyan, mint az, melyen imént átjöttünk. Talaja kemény és köves, igen kevés napvilágra jövő forrással; télben és tavasszal is csak gyéren takarja be gyep és növény, nyáron és ősszel pedig minden fűszál és növény el van perzselve rajta. Lapos, egyhangú és kietlen síkságát csak itt-ott szakítja meg egyes szikla, vagy dombcsoport, ritkábban alacsony, de merész szabású magaslatok folytonos sora. Ez éjszaki szakasza azon nagy sivatagkörnek, mely Arábia közepét köröskörül befogja, annak forgalmát minden külső országgal, Bagdaddal és Síriviával, igen megnehezíti, s egyszersmind a partvidéki tartományoktól, Hedzsáz, Jemen, és Omántól is elrekeszti.

Azon éjszaki sivatagon minden pusztasága mellett is, vannak egyes helyek, melyek nem szükölködnek annyira vízben s melyeken a növényzet sem oly silány. Ezeket mind a beduinok, mind a kereskedési vagy bármely más czélből ide jövő utazók leginkább keresik fel. Efféle oázok ott vannak, hol a sivatag síksága némi mélyedéseket mutat, melyek hol hosszan elnyúló völgyet, hol hosszúkás medenczét képeznek. E mélyedésekben a sziklákat és kavicsokat homokos föld váltja fel, melyben nem nagy mélységben elegendő vizet találni. Itt teremnek bokrok és füvek, s a gyep hosszasabb ideig zöldel, ha nem is egész éven át; némi mag- és gyümölestermő növények is teremnek ápolás nélkül, egy szóval: ember és állat megélhet ily helyeken, igaz nem igen buján és kényelmesen. . . . Efféle helyiség V á d i S z í r b á n, azaz „Farkasvölgy“, mely hosszan és görbén elnyúló mélyedés; főiránya éjszaknyugatról délkeletre csap, s az éjszaki sivatag közepéig nyúlik be, mint hosszú lajtorja, melynek felső vége Hauranban Boszra közelében, nem messze Dümöczktől van, alsó vége pedig Dzsauf

tartományba ér, mely Közép-Arábia előcsarnoka. Ekkép a Farkas-völgy rendes kereskedési útul szolgál Siria és Dzsauf között.“...

Alább Palgrave az egész félszigetet ekkép jellemzi: „Arábia belseje felsíkot képez, melyet köröskörül sivatagöv fog be; ez dél, nyugat és kelet felé homokos, éjszak felé pedig kavicsos. E külső övet hegységek szegélyezik, melyek legnagyobb részt alacsonyak és terméketlenek, de Jemenben és Ománban tetemes magasságra emelkednek, nagyobb szélességben terjednek el és termékenyebbek. Azon hegypárkányon túl a tenger által határolt keskeny partvidék van. A középső felföld az egész félszigetnek majdnem felét teszi, határszéleit a N e f u d kanyarúlatai és nyúlványai jelölik s néhol élesen választják el. Ha azon középső felföldhez, vagy a tágabb értelemben vett N e d z s e d hez Dzsauf, Tajif, Dzsebel Aazir, Jemen, Omán és Hasza tartományokat, egyszóval a külső kerületekhez tartozó termékeny vidékeket mind hozzá számítjuk, úgy találjuk, hogy Arábiának körülbelül kétharmada művelt vagy legalább művelhető föld, egy harmada pedig lakatlan s művelésre teljesen alkalmatlan sivatag, mely leginkább déli részében terül el. A többi irányokban térképcink nagy üres részei inkább ismeretlenségünk, mintsem valóságos néptelenség jelei.

A Nefud-ok, arab szójárást használva, a nagy sivatag lányai, s nagyon is hasonlítanak korántsem szeretetreméltó anyjokhoz. Eredetükről és kiterjedésükről, mivoltükről s kapcsolatükről a D a h n á-val, vagyis az Arábia déli részét elborító nagy homok-sivataggal más helyen már annyit szölkak és irtak, hogy nem szükség azokat részletesen leírnom; csak azt jegyzem meg, hogy elágazásai a nagy homoktengernek, mely a félszigetnek egy harmadát foglalja el; a középső, aránylag termékeny felföldbe messzire benyúlnak, söt némely vidéken csaknem egészen átvonólnak rajta. Jellemök egészben véve olyan, mint a Dahnáé, vagyis a „tüzes sivatagé.“ Az arabok vagy tizenkét efféle homokfolyamot különböztetnek meg, de közülük többet egybefoglalhatunk, úgy hogy csak öt főfolyam marad, melyek közül kettőn, talán hárman is okvetlenül át kell haladnia annak, ki Arábia szívet akarja bejárni. . . .

A Nefudok sok helyütt olyanok, mint laza, vörösös homokból álló tengerek, a homok roppant, elláthatlan hegysorokká van fölhalmazva, melyek egyenközüleg éjszakról délre csapnak;

egyik hullámalakú domb a másik után következik, magasságuk két-háromszáz láb, lejtőik ferdek, tetejük kerek, s mindenfelé felbarázdálvák a sivatag változó szelétől. A dombok közötti mélyedésekben úgy érzi magát az útas; mintha mély homokgödörbe volna zárva, mindenfelől tüzes falaktól környezve; ha pedig a parton fölmászik, úgy rémlik előtte, mintha nagy lángtengert látna, melyet erős monszum dagaszt s oldalvásti szellőkések kizsákoló hullámokra osztanak fel. A világosság és forróság áramlásai-ban, melyek az alulról vakítólag sugárzó síkra ömlenek alá, sehol árnyékot, pihenést nem talál.“

Palgrave megkülönbözteti a sivatagot és pusztaságot (desert és deserted). Az első alatt a szorosabb értelemben vett kopár és meztelen területeket érti, a másik alatt pedig azon területeket, melyeket némileg művelni és megnépesíteni lehetne, noha most műveletlenek és lakatlanok. Amaz Azábia keleti és déli, emez annak éjszaki és nyugati részeiben túlnyomó.

Az éjszaki és nyugati pusztaságok talaja kavicsos vagy homokos, mely rétegek általában véve gránit aljon vannak letelepülve; itt az élet és növényzet feltételei különböző mértékekben fordulnak elő, de teljesen sohasem hiányoznak. „E feltételek különböznek a víz mennyisége szerint, mely a föld felületén vagy legalább nem nagy mélységben található. Egyébiránt Arábiának igen szomorú jellemvonásai közé tartozik az, hogy roppant kiterjedésében egyetlen folyója sines, mely e névre érdemes. Tudom, hogy némely geographusok jó szíve Arábiát is megáldotta néhány folyóval; de, fájdalom, meg kell vallanom, hogy ők e tekintetben bőkezűbbek voltak, mint a természet. S nemesak folyója nincs Arábiának, még csermelyt is keveset találunk ott, kivéve a keleti partok mély fekvésű vidékeit s Omán hegységeit.

A folyóvizek e hiányának oka világos. Minden országban a hegységek a víztartók, s minél közelebb esik valamely ország az egyenlítőhöz, annál magasabbnak kell a hegységeknek lenniök, hogy állandó vizeket szolgáltatassanak. Már pedig Arábiában, Omán tartományt kivéve, nincs sehol eléggé magas hegység. Azon hegységek, melyek a partok mentén emelkednek, többnyire nagyon alacsonyak, csak 500, legfejebb 1000 lábnyira emelkedvén, Arábia belsejének felföldje pedig körülbelül csak 3000 lábnyira

emelkedik a tenger színe fölé, jöllehet a lakosok azon magasságokat hegyeknek nevezik.

Onnan van, hogy valahányszor azon magas síkokon eső csik, — s néha, kivált tében és tavasz kezdetén, igen erős esők fordulnak elő, — a szakadékos terület hasadékaival vagy a völgyek homokos földje legott elnyeli azt; a víz tehát a föld mélyébe szívárog, a helyett, hogy a felszínen maradna. Csak a part felé, hol a felsik fokozatosan ereszkedik le, vagy meredek párkánynyal szakad meg, látni helylyel-közzel forrásokat fakadni, melyeket kétségkívül a felsik földalatti vize táplál. De mivel a partvidék maga többnyire hegységek övével van beszegélyezve, mely a tengerparttól csekély távolságban emelkedik, azért az azon források által táplált patakok is ritkán érik el a tengert, s még kevesebbé képeznek oly folyókat, melyek megérdemlenék, hogy a földképen megjelöltessenek. . . .

Legrettegetesebb az Arábia déli részét elborító Dahna, vagy tüzes sivatag. Más kavicsos vagy homokos területeken a föld nem süpped be, megbírja az ember lábát s kisebb nagyobb mélységben vizet rejt, melyet a beduinok külső jelekből megismernek, úgy hogy kútakat áshatnak, melyek olykor 100 lábnyi mélyek, s melyek hosszú sorban következvén, a földalatti folyó irányát mutatják. Ellenben a Dahna oly területekből áll, melyeket futó, csaknem folyó homok nagy vastagságban befed, melyeken semmi árnyék és semmi oltalom nincs; az tehát oly sivatag, melyen a nedvességnek, az állati és növényi életnek legkisebb nyoma se látszik. A teve térdén felülíg merül el a sivar homokban, melyben itt-ott örvények vannak, mikép a tengerben. A Dahna legalább egy negyedét foglalja el Arábiának; Omán határaitól Jemenig s Hadramauttól Nedzsedig terjed. Soha ember nem nyomult e rémitő sivatag szívébe. Azonban két értelmes beduin, kiktől Palgrave-nek alkalma volt tudakozódni, déli széleit Omántól egész Jemenig járták vala be. Ezen szélső része, jöllehet az is rettentő száraz, rideg és egészen véve népetlen, mégis itt-ott meg van szakasztva néhány oázissal, kivált Hadramauton felül, s ez oázisokban, a két beduin állítása szerint, Afrikából származó feketék és habesbeliek laknak.

A Nedzsed nyugati és éjszak-nyugati oldalán elterülő sivatag majd az éjszaki köves pusztákra, majd a déli homokokra em-

lékeztet. Azon részeit, melyek leginkább mély és futó homokból állanak Néfudnak nevezik.

Sajátságos tünemények a homoksivatagban itt-ott találtató üstforma gödrök vagyis töbör alakú mélyedések. „Egész nap lovagoltunk előre, írja egy helyt Palgrave s estve egy nagy töbör alakú mélyedés szélére érkezénk, hol a homok eltűnt s mészkőből álló alja mutatkozott. . . . Ily mélyedések a homok közepett nem szokatlanok, s én teljességgel nem tudom eredetöket megmagyarázni. Nagyságuk által biztosítva vannak a homokkal való kitöltéstől. A gödör, melyben az éjszakát töltöttük, akkora volt, hogy átmérője legalább $\frac{1}{2}$ angol mértföldet s mélysége legalább 800 lábat tett. A roppant homokhullámok, melyek szemlátomást keletre omlanak, s melyek a Néfudokban mindenütt előfordúlnak, talán a föld forgásától erednek, de a kerek gödrök, melyeket itt-ott a természet e sivatagokban ásott, ki nem magyarázhatók abból. Én ily gödröket nemcsak a Néfudokban, hanem a Dahnában is, úgy az éjszaki, mint a déli sivatagban találtam; azok a homok roppant felhalmozásával függnek össze, nem pedig valamely széllal vagy helyi meteorológiai viszonyokkal. Az éjszokról délre vonuló egyenközü homokhullámok mindenütt egyenlők, csak magasságuk változik s a homokréteg vastagságától függ.“

Arábia belseje, mely ekkép a többé-kevésbé népetlen és járhatlan széles sivatagöv által van a partvidéktől elválasztva, a félszigetnek kiválólag lakható és egészséges része. Ez nagyon elűit a környező pusztaságoktól, s természeti elsőbbségeit az ellentét még szembetűnőbbé teszi. Palgrave ekép jellemzi:

„Az egész középső felföld számtalan völgyek által van megszagatva, melyek hol szélesek, hol keskenyek, hol hosszan elnyúlók és kanyargósok, hol csekély kiterjedésűek. Csaknem mindnyájan meredek emelkedések által szegélyezvők, mintha emberi kéz vájta volna ki a mészköves hegyekben. A Nedzsed termékenysége és népessége azon számtalan mélyedésekben pontosúl össze: a kertek, házak, szántóföldek és falvak a mélységekben láthatlanok az előtt, ki fent a síkságon útatik, mignem hirtelen ott terem a zöldellő virány közepett, mely e mélyedéseket fedi; az ember azt vélne, hogy két ország, s két égalj érintkezik itt, a nélkül hogy egybeolvadna. A völgyeknek könnyű talajok van, mely márga, homok és a víz által felülről lehordott és kerekre koptatott kavics

keverékéből áll. A meredek lejtők mindenütt elárkosodvák, ez árkokon a téli esők vize aláomlik a völgyekbe, azután rohanó folyásokkal telnek meg, melyek néhány nap múlva lefolynak, úgy hogy tavaszra csak egyes locsogók és pocsolyák maradnak hátra. A többi víz a földben vész el s a földalatti medenezéket tölti meg, melyek nyáron a kútakat táplálják, vagy pedig földalatti csatornákon tovább szivárognak s nem messze a partoktól, Hasza és Kattif tartományok mélyen fekvő területein mint források bugyognak ki. De azon téli záporpatakok közül egy sem foly megszakadás nélkül a tengerig.“

A következő idézetek a Palgrave által meglátogatott tartományok fekvését tüntetik fel. „Dzsauf tartomány neme az oázisoknak, nagy tojásdad mélyedés, melynek hossza 60 — 70, szélessége pedig 10 — 12 angol mérföld. Az északi sivatag által Sírjától és az Eufrattól, a déli Néfud által pedig a belső felföld legközelebbi hegységeitől, Dzsebel Sómertől választatik el. Fekvésénél, égalji viszonyainál s termékeinél fogva Dzsauf tartomány kevésbbé számítható északi, mintsem déli Arábiához, melynek ugyszólván előcsarnoka. Ha egyenlőszárú háromszögöt képeznénk, úgy hogy talpvonala Dömözköt Bagdaddal kösse össze, esücsa épen Dzsaufot érintené, mely e szerint a két várostól délkeletre és délnyugatra csaknem egyenlő távolságban fekszik; s ha a háromszög két oldalának vonalait, melyek itt egymást szegik, megnyújtánók, ellenkező irányban, szintén majdnem egyenlő távolságra Medináht nyugat felé, és Zolfáht, keleti Nedzsed nagy kereskedő városát, kelet felé érintenék. Dzsebel Sómer csaknem egyenest délre esik és sokkal közelebb mint a feljebb említett helyek. Részint e középponti fekvésének, részint kivájt alakjának köszönheti Dzsauf tartomány a maga nevét, mely hasat jelent. . . Nedzsed alatt rendszeren azon egész területet értik, mely Dzsebel Sómer s a nagy déli sivatag között s keletről Dzsebel Tovejk legszélsőbb láncolatától kezdve nyugatra a török zarándokútig terjed el. E középső terület nagy egyenközényt képez s kelet-északkeletről nyugat-délnyugatra nyúlik el Arábia közepén; a benszülöttek felső és alsó Nedzsedre osztják, de Dzsebel Sómert rendszeren csak a Nedzsed függelékének tekintik, Dzsaufot pedig épen nem számítják Nedzsedhez, mert csak elszigetelt oázis. . . .

A Nedzsed lényeges részét a Dzsebel Tovejk, vagyis „Gör-

be hegység“ teszi. Messzire kiterjedő s meglehetősen lapos hegysor, vagyis inkább felsík az, melynek alakja egészben véve olyan, mint a félholdé; középső s legszélesebb szakasza Aared, éjszakkéleti szarva Szedejr tartományhoz tartozik, s déli görbülete első részében Vosem tartomány fekszik. Odább a hegység délnyugati irányban huzódik el a nedzsedi zarándokút s Vadi Dovászir között. A félhold ezen része előtt s általa majdnem bekerítve Kaszim fekszik mélyedéseivel, míg Hasza kelet, Jemámah és Aflag dél s Dovászir végtelen völgye nyugat felől képezik a hátteret. Ezen fő felsík általános magassága körülbelül 3000 láb. Legmagasb partjai Szedejr tartományban vannak, közepe és délnyugati része bizonyosan alacsonyabb. Dzsebel Tovejk Arábia középső hegyesomója, úgyszólván Kaukazusa, s egyszersmind a félsziget legnagyobb részének választéka állami és nemzeti tekintetben. A Nedzsed nevezete csak azon hegységre illik igazán, jöllehet alatta magok az arabok is gyakran az egész belső területet értik, melyben most a vahhabiták uralkodnak, tehát azon nevezet alá Jemámah, Harik, Aflag, Dovászir és Kaszim tartományokat is foglalják. A siriaiak, bagdadiak, egyiptomiaiak azon nevezetet még Dzsauf, Kovejt és Hasza tartományokra is kiterjesztik. . . . Tovejk tulajdonkép n y a k r a v a l ó c s k á t vagy f o n a d é k o c s k á t jelent. . . . A felföld nagy tömege, melyet Tovejknak vagy Nedzsegnek neveznek, többnyire mészkőzetekből áll, de kelet és dél felé itt-ott gránit csúcsok is mutatkoznak, hol a mészkő között, hol külön. Bazalt tudomra nincs benne, s e tekintetben a Tovejk nevezetes ellentétben van a Sómer hegységgel, melynek túlnyomó képlete vörösös gránit és bazalt, mely kőzetek ábrándos csúcsokat és rovátkos gerinceket alkotnak; a Tovejk fehérés hegybátákból s egyenközű hosszú fokozatokból áll. A hegység külső széle csaknem mindenütt meredekül emelkedik ki a lapályból, 500—600 láb magas mészkő szirtekkel. Erre különböző nagyságú táblaföld következik, mely majdnem egészen lapos; ezt a második, 400—600 láb magas fokozat váltja fel, mely fölött egy másik magasabb táblaföld terül el; néha még harmadik és negyedik fokozat is van; de fent a hegység mindenütt lapos, kivéven a csekély számú gránit gerinczet, melyek Szedejr és Jemámah tartományok felé mutatkoznak. E magas vidékeken többnyire szép legelők vannak, melyek egész éven át zöldellenek; de minél magasabbra emelkednek, annál szárazab-

bak és terméketlenebbek. Elég gyakran találni fákat, egyenként és csoportosan. . . . Vízet itt is úgy, mint Kaszimbán, mindenütt találnak csekély mélységben, a kútak mélysége a víz színéig rendszeren csak 12—15 láb. Kaszimbán a kutak vize sósízű, a Nedzsedben talán sohasem sós, de többnyire vasas. T. i. Kaszimbán a legtisztább kőso igen gyakori, Nedzsedben pedig, kivált keleti fokozatain, vas fordul elő nagy tömegekben.

II.

Palgrave, mint említettük, különösen Arábia lakosait tanulmányozta. Arábia népessége két nagyon különböző osztályra szakad, noha nyelve ugyanaz. Egyik osztályba az úgynevezett *beduinok*, pusztalakók; másikba az állandón letelepedett arabok tartoznak. Az eddigi útazók tudósításai szerint rendszeren azt hittük, hogy az arab nemzet legtisztább, legnemesebb faját a beduinok teszik, hogy ezek szabadságérzetben, lelki képességben felülmúlják a letelepedett népségeket. Például Burkhardt ezt írja: „A nomád araboknak bizonyosan több szellemök s élesebb elméjük van, mint a városi lakosoknak. Fölfogásuk tiszta és gyors, erélyük nincs elgyengítve a kicsapongások által, s lelkök nincs megrontva a rabszolgaság által; bizton állíthatom, hogy kevés nemzetnél vannak annyira elterjedve a természeti tehetségek, mint a beduinoknál.“ Alább némileg megszorítja ezen dicséretét, midőn ezt mondja: „Hogy a beduinok jellemével tökéletesen megismerkedjünk, a Nedzsedben s a Szanától éjszakra levő hegyes vidékeken kell őket tanulmányozni, hol erkölceik az idegenekkel való közlekedés által még nincsenek megvesztegetve.“

Palgrave egészen másképp nyilatkozik a beduinokról. „Okos ember a városban olyan, mint az, ki valamely istállóban öszvérek között van megkötözve, ezt mondá egyszer egy jövevény Homsz siriai városban, mely lakosainak ostobaságáról elhírhedett. De a sivatag beduinjai között, hol istálló sincs, az idegen inkább oly emberhez hasonlít, ki nyílt mezőn meg nem kötözött öszvérek között van, melyek körülrte ugrándoznak s rugdalóznak. Itt az emberi természetet legalacsonyabb fokán, vagy legalább ehhez nagyon közel láthatni. . . . De hogyan is lehetne jobbat várni oly emberektől, kik egész életüket mint tevehajtók a sivatagban töl-

tik, törvény, vallás, oktatás, jó példa nélkül; kik egyebet nem ismernek, mint a legnyomasztóbb inséget, folytonos nélkülözést, gyakori veszélyeket minden oltalom és biztosság nélkül. Ez a vadak iskolája, s hogy ily iskolából ily növendékek kerülnek ki, nagyon természetes. Szeretném, ha azok, kik a pusztai élet képzelt eszményeiben örömeiket lelik, s a beduinokat és állapotukat csodálatra vagy irigylésre méltóknak tartják, csak három napot tölthetnének a sárat beduinok tanyáján s ne csak regényes, úgyszólván, a priori koholt elbeszélésekből ismernék, hanem saját szemökkel láthatnák őket. Akkor elbámúlnának rajta, hogy a földnek egyik legnemesebb emberfaja oly annyira elkorcsosulhat s elaljasulhat a nomád élet százados befolyása alatt.

Mondom, földünk egyik legnemesebb emberfaja, mert a népes országokban s rendezett kormány alatt élő arabok kétségkívül a legnemesebb emberfajok közé tartoznak. Valóban, miután útazásaimon sokféle, afrikai, ázsiai és európai emberfajokkal ismerkedtem meg, alig tudnék egynek is elsőbbséget adni közép és keleti Arábia tiszta és vegyületlen népségei fölött. Már pedig ezek vére és nyelvre nézve azonosok a sivatagok nomádjaival, s mégis mily roppant nagy különbség van köztük! . . .

Az igazi nomád népségek között sohasem találtam egy embert sem, kinek az istenről, vagy az emberi lélekről vagy bármely testetlen lényről kissé szellemibb fölfogása lett volna. Istent csak olyan főnöknek tartják, mint nekik vannak, s némileg a nappal azonosítják. . . . A ghulok, ganúk, maradék s több efféle manóik nagyon rettenetes lények ugyan, de nagyon is testiesek, sőt az emberekkel gyermekeket is nemzenek, magzataik természetesen igen gonoszak. Az elhaltak lelkei sem sokkal különbek, a sírjaikon hozott áldozatoknak örvendenek s az elontott vérről táplálkoznak.

De ezen nyers anyagiasságuk mellett is a beduinok képesek az erényt a vétektől megkülönböztetni, legalább nagyjából; mindnyájan elismerik, hogy az emberölés, árulás, rablás és házasságtörés „gyalázat“, mindazáltal valamennyien kivált a két utóbbi gyalázatot elkövetik. Igaz, meg kell vallani, hogy nem vérszopók, s a mennyire szokásos útonállásuk mellett lehetséges, az emberölést is kerülnek.

Jóllehet folytonos harezban élnek egymással, mégis kevés

vért ontanak ; ellenséges megtámadásaik főczélja a zsákmány, s noha rettenetes szájhűsök, még sincs kedvök másokat megölni vagy magokat megöletni. Órákig mesélgetnek rettenetes dolgokat harcaikról és öldökléseikről, az ember azt vélné, hogy oly csatákat vívtak, milyen a waterlóói vagy balaklavai volt; de ha a levágott ellenségek „ezreit“ szorosabban vesszük, kisül, hogy az elesettek száma mindössze kettőre vagy háromra olvad le, s még ezekről sem kell mindjárt hinni, hogy valósággal meghaltak, igen hihető, hogy csak megsebesültek, s a legközelebbi csatában ismét vitézkednek.

Hogy az emberi életet annyira kimélik, annak egyik okát minden nemzeti és vallási elvek hiányában kell keresnünk, melyek más országban az embereket oly gyakran, s Ázsiában még inkább mint Európában, vérontásra ösztönzik. A beduin nem harezol házáért, tüzhelyéért, mert nincs neki; nem harezol hazájáért, ezt mindenütt és sehohsem találja; nem becsületéért, ennek hírét sem ismeri; nem vallásaért, nincs vallása s nem is gondol vele: őt a harezra csakis valamely silány legelőnek ideiglenes elfoglalása, vagy valamely félig sós vizű kútnak használása bírja, talán még azon kívánság is, hogy másnak lovát vagy tevéjét magáévá tegye, — mindezek oly dolgok, melyek nem nagy megátalkodottságot támasztanak, s melyek, ha harezozal el nem érhetők, valamely más módon szerezhetők meg könnyen, s egyáltalában nem járnak azon dühhel és kegyetlenséggel, mely a polgári vagy vallási háborúkat kíséri.

Mindazok, kik a félsziget régibb történeteit ismerik, tökéletesen be fogják látni, hogy e tekintetben a beduinok 2000 év óta se jobbak se rosszabbak nem lettek. De olvasóim ne feledjék el, hogy e vándor népségek a tulajdonképi arab emberfajnak se példái se ősképei; csak elfajult ágai azon nagy törzsnek, nem pedig gyökerei vagy töve.

Hogy ezeket, s az alább elbeszélendőket teljesen megértjük, nehány szóval el kell mondanom, hogy mi az arab társadalom és nemzetiség nagy épületének voltaképi alapja.

Az arab nemzetiség — úgy mint az izraelitáké s a skót felvidieké — a legrégebbi időktől fogva mindig a nemzetségek és törzsökök szerkezetén alapúlt alapúl ma is; csak hogy a „törzsök“ szónál nem kell mindjárt vadságra és rendezetlen életviszonyokra

gondolnunk, hanem eredeti értelmében kell fölfognunk, mint származási, örökös egyesületet. E törzsökök nemsokára két ágra szakadtak, mely elágazást az ország természete maga eszközölt; a kétféle ágak ugyan kölcsönös összeköttetésben maradtak, de nagyságra és jelentőségre nézve egymástól nagyon különböztek. Az ágak nagyobb osztályai mint városi lakosok és földmivelők a mivelésre s folytonos foglalkozásra legalkalmasabb vidékeken maradtak, hol eredeti törzsökneveiket és intézményeiket jobbára megtartották, jöllehet gyakran összegyültek, s néha el is enyésztek a társadalmi és állami szervezettel járó egybeolvasztás következtén. Az ágak kisebb osztályai a pásztorkodó életre adták magokat, melynek tág színhelyéül a sivatag, azaz a félsziget területének mintegy két-harmada kinálkozik. Ezek is megtarták eredeti felosztásaikat törzsökökre, melyeket náluk se a polgárisodás nem bontogatott, se szorosabb társadalmi korlátok egymással össze nem keverték, úgy hogy a beduinok e tekintetben, de csakis ebben, az ősrégi arab hagyomány hű örjei maradtak, s így némi zsinórmértékül szolgálnak az egész nemzetnek. Ha tehát, mint gyakran történik, az állandóan letelepedett lakosságnál, a „tégla-lakóknál“,— mint a városi és falusi lakosokat nevezik, — származásuk iránt nemzetségi kétségek és kérdések merülnek fel, gyakran a legközelebbi beduinokhoz fordulnak, hogy ők döntsék el a dolgot, melyet a városi levéltárak nem képesek eldönteni; s a sivatag azon czimerészei jól tudnak határozni azon arab nemesség mindenik czimerének valódiságáról és jogosultságáról. De minden más tekintetben, a vallás, művészet, tudomány, polgárisodás tekintetében a sivatag fiai, igen természetesen, inkább hátramentek mintsem előrehaladtak. . . .

A beduinok, mint pásztorok, leginkább abból élnek, mit nyájjaik szolgáltatnak. Kereskedési czikkeik a tevék és juhok, ha t. i. ilyeneknek birtokában vannak, a mellett, kivált az éjszaki vidékeken, még némi lókereskedést is üznek. Hús és gyapjúért becserelik a nyomorult ruhát, táplálékot és szerszámokat, melyekre életmódjoknál fogva szükségök van; e szükségleteik nemigen sokfélék, s ők csakugyan legjobban mutatják meg, hogy az embernek itt e földön vajmi kevésre van szüksége. Hébe-hóba a gazella- és strucz-vadászattal is foglalkoznak. . . . Egyik jövedelmi forrásuk az utazók és falusi lakók megfosztogatása.

Vendégszeretetök rendesen oly kedvencz tárgy , melyről sokat beszélnek. Nem akarom őket e tekintetben jó híröktől egészen megfosztani , mindazáltal ki kell mondanom , hogy ebben is polgárisodottabb földieik mögött állanak. Bőkezűségök gyakran inkább a vad ember gyermekies könnyelműségéből , mintsem a jellem igaz és dicséretes nagylelkűségéből ered. Miként a gyermek , ki minden dolog után , mely keze ügyébe esik , akár aranybarab , akár cseresnye , kezeckéit kinyújtja , száját kitátja , s az új dolgot , melyet kezébe vesz , épen oly könnyen ismét kiereszti : úgy a beduin egyúttal rablásra és fecsérlésre hajlandó , mindent megkívánva , a mit lát , s meg nem becsülve , a mit bír , könnyen mással osztja meg , a mit sajátjává tett. Az adakozás , koldulás és rablás nála egymással megférő cselekvények , melyek lényegesen egyformán a tulajdon fogalmának teljes hiányából származnak , ő tehát egyikért alig érdemel több dicséretet mint gáncsolást a másikért ; egy szóval : ő nem tud jobbat. Azonkívül általán véve csak kevéssel szolgálhat , s ez igen kevésért nem ritkán nagyszerű jutalmat vár , midőn azt , ki múlt éjjel vendége volt , megtámadja s kifosztja , mihelyt reggelre kelve sátorától vagy fél mértföldnyire eltávozott. Mindazáltal némi jóakarát az idegenek iránt e félvadnak kebléből még ki nem halt egészen , s a mit mint gazdák tesznek , azt őszinte szívességgel s azon törekvéssel teszik , hogy magokat megkedveltessék. De legjobb esetben is a beduin csak rosszult nevelt gyermek , kinek jó természeti tehetségei fejletlen maradtak vagy rossz bánás s elhanyagolás által félig elfojtottak.“

Látjuk ezekből , hogy Palgrave épen nem magasztalja a beduinok életét , jellemét , szokásait , másfelől azok ellen is kikel , kik a műveltségre való képességet csak az arja törzsnek akarják tulajdonítani s azt minden más törzstől és fajtól , nevezetesen a araboktól is megtagadják. E tekintetben ekkép nyilatkozik :

„Némely utazók úgy festették az ország belsejében lakó arabokat , mintha a valódi műveltségre , a természettani és gyakorlati tudományokban való előhaladásra egészen képtelenek volnának , s állíták , hogy a tudományok azon ága s általában minden tökéletesedés egyedül Jafet származékainak sajátja. Az én tapasztalásom , ha ugyan tapasztalásnak nevezhetem , egészen más következtetésre visz , s én sokkal hajlandóbb vagyok az arabokat , magokban és egyénileg véve , épen a természettani és gyakorlati tudomá-

nyokra igenis képeseknek tartani, s úgy vélem, hogy alig kevésbé alkalmasak a vasútak vagy gőzösök építésére vagy a tizenkilencedik század bármely találmányára és tudományos vizsgálódásra, mint magok Sheffield vagy Birmingham szülőttei. De azon körülmény, hogy nem közlekednek más nemzetekkel s különösen azokkal, melyek hajdan azon specialis cselekvőségnek főforrásai voltak s most is azok, s a mohammedanizmus, mely mindent paralizál, ha egészen meg nem öli, megakadályozták lelki előhaladásukat, úgy hogy más népek által megelőztettek, melyeknek a körülmények kedveztek jobban, ha talán nem is a természet.

Ha valamikor a korán és Mekka Arábiából kipusztuland, akkor, de csakis akkor remélhetjük, hogy az arabok a polgárisodás azon fokát fogják elfoglalni, melynek elérésétől Mohammed s az ő könyve inkább, mint bármely más egyedi ok, oly sokáig visszatartotta.“

E szerint az arabok elmaradásának, sőt hanyatlásának főokát Palgrave az ő elszigeteltségökben és vallásukban találja. Más helyen különösen törzsszerkezetöket is a polgárisodás akadályának állítja. Erre nézve azt írja: „Némelyek hajlandók a törzsökökre és ágakra való felosztás rendszerét dicsérni, mivel patriarkalis. Ámde a patriárkák nem képeztek nemzetet, még népet sem, s ha a zsidó faj idő jártában azzá fejlődött, csak nemzeti történelmököt a biráktól a krónikások könyveiiig kell áttekintenünk, hogy meggyőződjünk arról, miszerint Izrael romlását legnagyobbbrészt a törzsökök féltékenysége és versenygése okozta. De akárhogy van a dolog a zsidóknál, annyi bizonyos, hogy azon ragaszkodás ez örökös osztályozáshoz, mely az araboknál erősebb, mint a kormány- és hazaszeretet, sőt a vallás minden kötetelke, mindenkor akadályozta s most is akadályozza a közhasznú intézmények fenállását s az egész faj általános előmenetelét. Valameddig az egyes ágak erős kéz által összetartatnak, látszólag egészet képeznek, de mihelyt az összefoglaló kéz levétezik róluk, azonnal szétpattannak egymástól. Vagy, hogy más nem helytelen képet használjunk, ha az elemek bizonyos időre egymással összevegyülnek, ezen összeköttetés csak mechanikai, nem pedig chemikai. E megjegyzés főleg az északi és középső vidékek lakóiról áll, a déli vidékek népségei e tekintetben különböznek, és pedig javukra.“

A Nedzseden s a környező tartományokon most a v a h h a

biták uralkodnak, kik vallási vakbuzgóságuk által tűnnek ki. Felekezetök alapítója Mohammed-ebn-Abd-el-Vahhab, ki a múlt század közepe táján Horejmelah helységben született. Mint kereskedő sokat járt-kelt Arábiában és Síríában, s végre az iszlam reformatora lett, a mennyiben azt minden salaktól megtisztítani törekedett. Mohammed vallásának zárköve, alapeszméje ezen mondatban rejlik: „Lá Illáh illa Alláh, mely szóról szóra azt jelenti: „nincs isten istenen kívül.“

„Ezen fordítás, folytatja Palgrave, nem felel meg teljesen az arab kifejezés értelmének. E szók nemesak azt jelentik, hogy az egy istenen kívül nincs más isten, hanem sokkal többet. Teljes jelentésök nemesak az, hogy a legfőbb lényben a természet vagy személy többes volta feltétlenül tagadtatik, s az örökkévalónak közvetlen egysége állittatik, hanem e szók az arab nyelven s az araboknál különösen még azt is jelentik, hogy ezen egységes legfőbb lény az egyetlen ható erő és cselekvény is az egész világ-egyetemben; hogy tehát minden más lénynek, akár anyag akár szellem, ösztön vagy értelem, testi vagy lelki, csakis feltétlen szenvedőlegessége van, mely mindig egyenlő úgy mozgalomban, mint nyugalomban. Isten az egyetlen hatalom, az egyetlen mozgató és mozgás, erő és cselekvés; a többi mind csak tétlenség és pusztá eszköz, a főangyaltól lefelé a teremtés legegyszerűbb párányáig. Tehát azon egyetlen mondatban egy egész tanrendszer van foglalva, melyet az erő vagy tett pantheismusának nevezhetünk, mely szerint minden erő és tett kirekesztőleg istennek tulajdonittatik, ki azt egészen és kizárólag birja és gyakorolja úgy a megtartásra, mint a rontásra, a viszonylagos jóra és viszonylagos rosszra. „Viszonylagos“-t mondok, mert világos, hogy ily theológiában nincs helye az abszolút jónak és rossznak, az észnek és esztelenségnek; minden az egyetlen nagy agens önkényes akaratától függ: *sic volo, sic jubeo, stet pro ratione voluntas*; vagy mint még találóbban a korán mondja: „kema jesáo,“ azaz „a hogy akarja.“

Isten, a ki ekkép végtelenül s öröktől fogva minden teremtmény fölött áll s egyikhez sem hasonló, ki előtt minden teremtmény egyaránt csak eszköz s akarat nélküli tétlen dolog, a mindenható és mindenütt jelenlevő cselekvés összeségében az egyetlen lény, mely egyéb szabályt, zsinórmértéket vagy korlátot nem

ismer, mint egyedül saját abszolút akaratát. Semmit sem oszt meg és közöl a maga teremtményeivel, mert látszólagos hatalmok és cselekvésök mindig csak az övé, másfelől nem is vesz tőlük semmit, mert bármik legyenek ők, egyedül benne, általa és tőle vannak. Továbbá egyik teremtmény sem igényelhet magának törvényesen más teremtmény fölött elsőbbséget, különbséget és felsőbbiséget, mert mindannyian tökéletesen egyenlők feltétlen és kivétel nélküli szolgaságukban és alárendeltségökben; mindannyian egyaránt csak játékszerai azon egy, egyedül álló erőnek, mely kénye-kedve szerint vagy összezúzza vagy boldogítja, az igazságra vagy tévedésre, becsületre vagy gyalázatra, jóllétre vagy nyomorra viszi, nem tekintve egyedi ügyességeket, érdemöket vagy hasznukat, egyedül csak azért, mert úgy akarja, s a mint akarja.

Azt hihetné az ember, hogy azon rettenetes autokrata, azon ellenőrzés nélküli és semmivel sem rokonérző hatalom nagyon fölötte áll mindennek, a mi szenvedélyre, kívánságra vagy hajlamra mutat. De ez nincsen úgy, mert az iszlám istenében, teremtményeit tekintve, csak egy érzelem van s egy forrása minden cselekvésének, s ez a féltékenység, nehogy teremtményei valamit igényeljenek, mi csak őt illeti, s nehogy ekkép mindent elnyelő uralkodásába avatkozzanak. Ezért mindig hajlandóbb fenyíteni, mint jutalmazni, büntetést szabni, mint gyönyört árasztani, hajlandóbb rontani mintsem építeni. Örömet abban leli, hogy a teremtményekkel folyvást érezteti, hogy csak rabszolgái, játékszerai, és pedig megvetett játékszerai, miszerint ekkép felsőbbiségét jobban ismerjék el s tapasztalják, hogy hatalma és ügyessége nagyobb, akarata és büszkesége erősebb mint az övék; vagyis inkább, hogy rajta kívül nincs hatalom, ügyesség, akarat, büszkeség.

Ő pedig, ki terméketlen az ő megközelíthetlen magasságában, kiben nincs szeretet és kedvelés, ki csak magában és saját indulatából származó végzéseiben gyönyörködik, kinek nincs fia, társa vagy tanácsadója, — nem kevesebbé üres magára mint teremtményeire nézve, s tulajdon üressége, tartalmatlansága és magábanvaló önzése az ő közönyös és tekintet nélküli zsarnokságának oka és szabálya.

Hogy az istenről való azon képzelet, melyet itt előadtam, bármily szörnyűnek és istentelennek lássék is, szorosan és betű

szerint véve az , melyet a koran tanít vagy tanítani akart , kétséget sem szenved. . . .

Midőn isten , mondja a hagyomány , az emberi nem teremtését elhatározá , egy darab földet vett kezébe s két egyenlő részre törvén azt , egyik felét a pokolba dobá s mondá : „ez az örök tűzbe való , a többivel nem gondolok ;“ a másik felét a mennybe dobá s mondá : „ez a paradicsomba való , a többivel nem gondolok.“

Ebből látni , hogy a paradicsom és pokol teljesen függetlenek az istenség szeretetétől vagy gyűlölségétől s a teremtmény érdemeitől vagy érdemtelenségeitől , jó vagy rossz cselekvésétől. Ez csakugyan meg is egyez az elmélettel , mely szerint a cselekvények , melyeket jóknak vagy rosszaknak , igazságosoknak vagy igazságtalanoknak nevezünk , lényegökre nézve tökéletesen egyenlők s tehát se dicséretet , se gáncsolást , se büntetést , se jutalmazást nem érdemelnek , miután csak a mindent elintéző nagy zsarnok tetszésétől függ nekik valami becsot tulajdonítani vagy azt tőlök megtagadni. Egy szóval , isten egyik embert az örökkévalóságon át izzó lánczokkal s folyadékös tűz tavaiban süttögeti és égeti , másikat pedig egy örök kéjház élvezetébe helyezi negyven mennyei ágyas közé , úgy a mint épen neki tetszik.

E szerint az emberek testi , lelki és társadalmi tekintetben mind egyenlő s ugyanazon vonalon állnak — mint egyetlen úrnak rabszolgái , egyetemes intézőnek játékszerei. De az egyenlősítési folyamat még itt sem állapodik meg : az állatok , madarak , halak , rovarok mind ugyanazon megtiszteltetésben vagy gyaláztatásban részesülnek ; miudannyian úgy mint az emberek isten rabszolgái , az ő akaratának játékszerei és bábjai. Mohammed tehát csak következetes magával , midőn a koránban azt tanítja , hogy a madarak az állatok „nemzetek“ , hogy köztük s az emberek közt nincs lényeges különbség , kivévén azon esetleges különbözést , melyet „a király , az egy büszke , a hatalmas , az óriás“ stb. mint istenét nevez , köztük tesz , a mint neki épen tetszik , s a meddig akarja.

Ha netalán valaki ez egybeállítás által bántva érezné magát , azon gondolattal vigasztalhatja magát , hogy másfélől az angyalok fangyalok , nemtők , ördögök s nem tudom miféle egyéb , még létező szellemek , szintén ugyanazon vonalon állanak , s hogy , ha ő maga nem jobb a tevénel , legalább nem is alábbvaló mint Gábor

vagy más szeraf. S azután mindenek fölött s mindeneken „La Iláh illa Alláh“ — „nincs isten istenen kívül.“

Ezek, Palgrave szerint, a korán s az iszlam elméletének alapelvei és vezéreszméi. Szerencse, hogy Mohammed nem mindig következetes, hogy a próféta néha emberré fajult el s a korán pillanatra önmagáról megfeledkezett s majdnem eszéssé, emberivé lett. De ezek csak kivételek a szabály alól.“ . .

Hogy idő jártában az iszlam is változást szenvedett, magától értődik. Különböző felekezetek támadtak, melyek az iszlam eredeti elméletét így vagy amúgy magyarázták, megtoldották, meghamisították. Ezen újítások, toldások, hamisítások ellen kelt ki Mohammed-ben-Abd-el-Vahháb s mindent elkövetett, hogy az iszlamot, a próféta tanát a maga eredetiségében és tisztaságában helyreállítsa. Szándékát ki is vitte s Nedzsedben megalapította a fanatikus vahhábiták uralmát. Sokan azért Abd-el-Vahháb fiát a keresztyén reformatorokkal hasonlítják össze. Palgrave helytelennek mondja ez összehasonlítást már csak azért is, minthogy a mohammedanismus és vahhábismus lényegesen különbözik a keresztyénségtől és protestantismustól. Abd-el-Vahháb fia egész igyekezete az volt, „hogy az iszlam óramutatóját visszafordítsa azon helyre, honnan kiindult. . . Az iszlam egész lényegében stationarius, s úgy képeztetett, hogy az maradjon. A korán istene terméketlen és élet nélküli mert az élet szeretet, közösség és haladás, mindennek nyoma sincs Mohammed istenében, — oly terméketlen és élet nélküli az iszlam is s következetesen jár el, midőn minden változást, minden haladást és minden fejlődést kárhoztat. Az irott könyv itt a halottnak keze, merev és mozdulatlan, minden, mi csak némileg életre emlékeztet, már ennél fogva eretnecség és elszakadás.

Ellenben a keresztyénség a maga élő és szerető istenével, ki lélek és mozgalom, teremtővé lett teremtmény, ki szakadatlan fokozatsorban magát közli, a legbensőbb egyesüléstől le a legtávolabbi s leggyengébb kisugárzásig, mindenek által, miket szeretetből alkotott és szeretettel igazgat; — ki teremtményeit nem raboknak, szolgálóknak nevezi, hanem barátoknak, gyermekeknek, — egy szóval azon vallás, melynek titka abban áll, hogy isten az emberekben egy az emberekkel istenben, okvetlenül az élet, haladás, tökéletesedés vallása. Közte s az iszlam között azon elmentét van, mint a mozgalom és nyugvás, fejlődés és terméket-

lenség, élet és megkövesülés között. . . . A keresztyénség élő s minthogy élő, növekednie, előre haladnia, változnia kell, s ez volt rendeltetése elejétől fogva; felfelé s előre! ez az ő lételének feltétele, s a kik ezt el nem ismerik, csak azt mutatják, hogy a keresztyénség igazi lényegét és természetét nem ismerik. Az iszlam ellenben életnélküli, s mert az, azért nem növekedhetik, nem haladhat előre, nem változhatik, lételének alapja a megállapodás.“

Ha Palgrave az iszlam velejét és lényegét helyesen fogta fel, — pedig nincs okunk abban kételkedni, — akkor könnyen megérthetjük, hogy az arab nemzet előmenetelének, társadalmi és állami fejlődésének fő akadályát miért találja az iszlamban, a korában. Munkájában igen érdekes vázlatok vannak az arab nemzet régibb és újabb történelméből is. Legyen szabad csak a következő általános vázlatot közölnöm.

„Midőn Mohammed és hívei felkeltek, hogy az egész félszigetet meghódítsák s egy törvény, egy vallás és uralom alatt egyeítsék, Arábia négy birodalomra volt osztva. Éjszaknyugat felé a byzanti birodalom terjesztette volt ki hatalmát az ország nagy része felett, s a császári hadak majnem Medinahig voltak előretolva. Éjszakelet felé a hirai királyok uralkodtak az alsó Eufrat és Satt partjaitól lefelé a Persa tengeröböl mentén s befelé a tulajdonképi Nedzsed határáig. Délfelé a jemeni uralkodóház parancsolt, melyet Szeif Jezen állított volt helyre, de mely úgy, mint a hirai királyok, a persa fejedelemnek adózott; a jemeni birodalomhoz Omán is tartozott. Közepett a Nedzsed nyugtalan népségei Mozejlemah körül csoportosultak, kit Mohammed „hazug“-nak nevez. E hatalmas szövetséghez Kaszim is tartozott. Azon négy főcsoporton kívül számos apró, de erélyes zsidó község volt az egész félszigeten elszórva, különösen nyugat felé, melyek független megerősített helységek és várak birtokában voltak, melyek közül Khejbar és Oblak várak Tejmában nagyon elhiresedtek. A nagy forradalom következtén, mely egy századdal előbb éjszaki és középső Arábiát a jemeni fejedelmek uralkodása alól felszabadította, a beduin törzsökök szintén nagy jelentőséget értek el, s vadságuk és rablásaik által a fejetlenséget és zavart még nevelték.

Hogyan győzettek meg a görögök s veszték el befolyásukat örökre; hogyan hódoltak meg Jemen lakosai csaknem kardvágás nélkül Hedzsáznak; hogyan olvadtak el Hira királyai és hatalmuk

mint a hó az első mohammedánusok lángoló fanatismusától; mint vesztettek el a zsidók egyik várat a másik után, mignem egész nemzetök, csekély kivétellel, kipusztult vagy az országból kiszorult, — mindezeket a történetírók gyakran beszélték el noha kissé zavarosan, s kellő tekintet nélkül az okokra és okozatokra. Ámde közép Arábiában a hódítás lassan és véresen folyt le, s a bekebelezetés tökéletlen s csak ideiglenes volt.

Kaszim, Hedzsáz szomszéd tartománya, s vele kereskedelmi érdekek által összekötve, első tartomány volt, mely Nedzsedtől elszakadt; hadai Khálid seregével egyesültek, midőn az, kit a hit és Mohammed kardjának neveztek, az iszlam egész erejét Moszejlemah ellen vezette döntő csatára. A rettenetes vérontás után, melyre Hanifak völgyében még most is sok tárgy emlékeztet, midőn a szerencsétlen „hazug“ próféta elesett, hívei elszéledtek, a Tovejk hegység minden magaslatai és völgyei meghódultak vala, az egész félsziget, az Indiai-oczean s a Persa-tengeröböl partjaitól kezdve a Verestenger partjaiig egy birodalommá és egy hitté látszott összeforradni. De az éles szem már akkor is előre láthatta volna, hogy a látszólagos egység nem lesz tartós s fel fog bomlani.

A Nedzsed és Hedzsáz lakosai között ős időktől fogva kölcsönös ellenségeskedés és gyűlölség uralkodott, melynek alapja a két népfaj jellemének nagy különbségében keresendő. A Nedzsed lakosa türelmes, hideg, cselekvéseiben óvatos, s rendkívüli szívóssággal az apától öröklött szokásokhoz ragaszkodik; keleten igen ritkán előfordul honszeretettől lelkesítve, minden idegen uralmat gyűlöl. A mellett élete módjában józan, sőt szigorú, s más népek fényűzését és pompakedvelését, sőt, mi még feltünőbb, azoknak vétkeit is megveti és kerüli; azért korántsem érez rokonszenvet a szeszélyes és könnyelmű hedzsázi iránt, ki mindenhez erélylyel fog, de hamar belefárad s abban hagyja, ki a cziczomat és fényt kedveli, szomszédjai szokásait és vétkeit könnyen elfogadja s kérkedő, fecsegő és meggondolatlan. Valóban a nedzsediek és hedzsáziak annyira különböznek egymástól, mint a németek a francziáktól. Egy arab költő találóan fejezi ki e különbséget, midőn mondja: „Nedzsed a nagy lelkek országa; ezek mellett a többiek csak törpék; de Hedzsáz emberei mindannyian rövidre szabvák.“

Azonfelül még politikai események is hozzájárultak, melyek

a kölcsönös idegenkedést a legelkeseredettebb gyűlölséggé fokozták. A nagy háborúban (Kr. utáni 500—520 eszt.) Nedzsed Kolejb Va'il vezérlete alatt az Arábia fölötti uralkodást vivta ki magának, s azon fensőséget, melyet egy századig bírt vala, most régi vetélytársa, Hedzsáz ragadá el tőle, oly harcban, mely völgyeit vérrel árasztotta el, s hegyeit holttestekkel hintette be. Így az előbbi gyűlölséghez még a megtorlás vágya járult, s a nedzsediek csak az idegen hatalom hanyatlásának pillanatát lesték, hogy a jármot nyakukról lerázzák.

Idejárul az is, hogy Omán s a Persa tengeröbölnél fekvő tartományok sem akartak Mekkával és gyermekeivel egy állami és vallási egyesületben maradni. A kahtani arabnak a nyelven kívül semmi egyéb közössége nincs a nagy család iszmaeli ágával; jelleme és intézményei egészen különbözők, s azonkívül a sabaeismus, mely meglehetősen közel áll a partismushoz, azon keleti vidékeken sokkal mélyebb gyökereket eresztett vala, semhogy ezek az egyszerű „la Illáh illa Alláh“ s a mekkai próféta igen két-séges missiója által oly könnyen kiirtathattak volna.

Ily viszonyok voltak az ország középső és keleti részeiben; a többi Arábia, csekély kivételekkel, már megtanulta volt az iszlámot nemzeti vallásnak s Mekkát vallási és politikai központnak tekinteni. De ez nem áll a beduinokról, ezekkel Mohammed sem boldogult, mint a korábban maga bevallja, ők a mohammedan hódítás előtt, alatt és után mindig ugyanazok voltak és maradtak: állhatatlanok mint a víz, s ez állhatatlanságuk miatt nem képesek tartós benyomás felvételére.

Abu Bekr és Omar uralkodása alatt az új birodalom első erélye elfojtá az elégedetlenség és különválás csiráit s a hódítás dicsősége eltakará. De Oszman gyengesége s a véres harcok, melyek Ali khálifaságát megrendítették, csakhamar kifejleszték azokat. Mihelyt az iszlám fejedelmei egymás ellen fordíták fegyvereiket, Omán s a szomszéd tartományok elszakadának s többé nem is hajoltak a khálifák uralma alá. Nedzsed is fegyvert ragadt s Kufa és Ali híveihez csatlakozván, boszút álla régi ellenségein Hedzsázban, melynek feje most Moavijah volt. De a fejtelenség, noha nagy megrázkodásokkal járt, nem tartott sokáig, Ben Ommejah csakhamar diadalmaskodott s a dömözki khálifaságot teremté. Ennek első éveit nagy erő jellemzi, s a szoros egyesülés,

mely Síría és Arábia közt még fenállott, Nedzsedet a többi közép-ső, nyugat és éjszaki tartományokkal együtt arra kényszeríté, hogy a hívők fejedelmeinek uralkodását még elismerjék. De Dzsebel Sómer s a vele szövethkezett törzsökök akkor is, alig húsz évvel Moavijah halála után, fölláadtak, s a rettegett Hedzsászs, ki különben mindenütt győzelmeskedett, nem merte azon sűrűn népesített hegysegeket megtámadni, hol helytartója, Omejjah csak nemrég nagy kudarcot vallott. Azonban Sómer lakosai megelé-gelvén első győzelmeket, önkényt hódolának meg Abd-el Meleknek, az akkori dömöczki khálifának, s Arábia kétharmadrésze még egyszer megbékült és egyesült. De Omán s a délkeleti tartományok elváltak s nem vettek részt az új megállapodásban.

E viszonyok csekély változásokkal egy félszázadig tartottak, míg nem a dömöczki uralkodás hanyatlása s a khalifaság áttétele az Eufrat partjaira (750) s utóbb Bagdadba (770) Arábia teljes és tartós elszakadását előkészíté. . . Igaz, az Abbaszidák uralkodásának első századában a khalifák arab származása, arab szokásai és élete, bőkezősége és nyájassága az arabok nagy tömegét megtartotta még az engedelmességben. Abd-Alláh-esz-Szeffah Dsaafar, Mahdi s a többi khalifák uralkodása egészen Harun-er-Rasidig teljesen arab szellemű volt, s uralkodásuk alatt Arábia számos helytartója nem lázongott. De Harun-er-Rasiddal azon változás kezdődött, mely a bagdadi khalifaság jellemét mind jobban megváltoztatta, elrontotta s végre az arab alattvalókat teljes elszakadásra bírta. Az udvarnál persa szokások és erkölcsök kaptak fel, s káros befolyásukat a közigazgatás összes ágaira gyakorolták. . .

Az első zendülést Abu Táhír, a karmathiak feje, vezérelte; várát és pompás polotáját Katif mellett a persa tengeröbölnél magam is láttam. A karmathiak már sokkal előbb terjedtek volt el Arábia keleti partjai felől az ország belsejében s egészen Jemen völgyeiig nyomultak elő; míg Hasza, Omán s a határos vidékek egészen az ő hatalmokban voltak. Tahir épen oly bátor mint szerencsés vezérök volt. Sergeivel Haszától a Verestengerig az egész félszigetet elárasztá, öldökölve és mindent elpusztítva, s midőn harmincz évig tartó véres harcok után a karmathiak dühe lecsendesett s a szilaj áradat eredeti határai közé visszavonult, még om-ladékot is alig hagyott hátra, mely a khalifák birodalmát éjszaki és közép-ső Arábiában megjelölte volna.

A persa tengeröböl melletti tartományok, Nedzsed s mellék-tartományai: Somer, Kaszim, Tejma, továbbá Dsauf és környéke el voltak szakadva s ezentúl sohasem hódoltak meg többé a khalifáknak. A fejtelenség martalékai levén az egyes kerületek saját főnökeik és nemeseik alá sereglettek s innen-tova századokon át egymás ellen küzködtek és harcoltak, a roszt kormány teljes szabadságában; azon belső viszályokat és harcokat csak rövid időközök váltották fel, melyek erő és mulékony jólét által tüntek ki.

A jemeni tengerpart és Szanan szintén függetlenek lettek, de lakosaik békés jelleménél fogva majd az egyiptomi, majd a bagdadi khalifákkal szövetkeztek, annyival inkább, minthogy testestül lelkestül őszinte mohammedánok voltak s az iszlám nagy politikai és vallási központjaitól való elszakadást bűnnek és szerencsétlenségnek tartották. Omán ellenben s nagy része Hadramautnak, valamint Katar és Bahrejn örömmel csatlakoztak a karmathiak szövetségéhez, hogy a háború pusztításai ellen oltalmat találjanak.

Csak az évi zarándoklás s az olykor kínálkozó alkalom Jeman vagy Khejbar főnökeit egymással megbékéltetni, — adott még a khalifáknak némi árnyékhatalmat Hedzsás és Mekka fölött.

Évek és századok multak el; az utolsó khalifát Bagdadban Hulagu lovai tiporták el; törökök és turkmenek, kurdok és mamlukok mulékony birodalmakat teremtének, fejedelmeik sallangos czimeket viseltek, de mindnyájan vérontással támadtak fel és táplálkoztak s vérontással el is enyésztek; nyugatról jött keresztetek s keletről jött tatárok öldöstek s öldöstettek Siria, a Nilus és Eufrat partjain: de Arábia mindezekben nem vett részt, mind ezen áradatoknak egyetlen hulláma sem csapott át a gáton, mely Arábia belső pusztáiba az utat elzárja. Végre az ottoman hadak tódultak határai felé, Siria és Egyiptom pasaságokká lettek, de Arábiában a Maanból Mekkába vivő zarándokút s néhány szélső őr s kikötő az egyetlen örökség, melyet a törökök elfoglalhattak a XVI. században uralkodott Szelimtől a napjainkban uralkodó Abd-el-Azizig.

Egyiptom közelléte nem egyszer adott alkalmat berontásokra s mulékony hódításokra. A mamlukok ismételve beavatkoztak nyugati Arábia fejedelmeinek civődásaiba s újabb időben az egyiptomiak még Nedzsedet is meghódoltatták, s a persa tengeröböl

partvárosaiban is egyiptomi helytartókat láttunk. De e külső befolyás mindig csak rövid ideig tartott, az áradat csakhamar lefolyt, s a szikla még most is ott áll, a hol az áradat előtt állt, s ennek nyomát sem mutatja.

A magára maradt Arábia tehát számos külön kerületre és országra oszlott fel. Majd itt majd ott egyes fejedelmek támadtak, kik hatalmokat a szomszéd kerületekre is kiterjeszték s kisebb nagyobb birodalmat alkotának, melynek nemsokára ismét szétbomlottak. A középkorban Darim, Kaszim fejedelme, alapított egy nagy birodalmat, mely Közép-Arábián terjedt ki s mely körülbelül három századig tartott. Darim alatt az arabok régi hite is föléledt, mely főleg a nap és csillagok tiszteletében állt, de úgy, hogy mégis egy legfőbb lényben, mint a világ alkotójában és urában hittek. Tulajdonképi bálványimádás sohasem volt Arábiában. A beduinok, noha némely mohammedán szertartást végeznek, mikor magokban vannak, még most is a napot tisztelik. A Darim uralkodása alatt felkapott ősi pogány hitet és szertartásokat Közép-Arábiában csak a vahhabiták nyomták el, midőn egész birodalmokban Mohammed vallását állíták helyre.

Az arabok énekéről ezt mondja Palgrave: „Nincs talán ország az egész föld kerekéségén, mely kevesebbé dicsekedhetnék a hangok összhangzatával, mint Arábia. . . . Hallottam törököket, persákat, mindenféle hindukat és négereket, siriaiakat, örményeket, görögöket és másokat énekelni, s mindnyájoknak azt a bizonyítványt adhatom, hogy mind a hangra, mind a fülre, mind az 'neklésre, mind a zenére nézve nagyon felülmúlják Kahtán és Iszmael fiait, t. i. az arabokat. Igaz, arab barátaim más véleményen vannak; azt hiszik, hogy Orpheus igazi fiai s az udvarias hallgatót gyakran bódítják el ordítással, melyet énekek tartanak, s orrhangokkal kinozzák, melyek, fölfogásuk szerint, összhangzatosak. E tekintetben a beduinok leginkább tűnnek ki, s még valamely philo-oriental francia utas enthusiasmusa is kemény próbára tétetnék ki, ha valamely nomád a beduinok kedvencz dalát „Abu Zejd“-et forró napon fülébe ordítaná. A városbeliek kissé jobb énekesek, de az arab énekes mindenesetre nagyobb szívességet nem tehet a vendégnek, mint ha felhagy az énekkel.

A persáknak rendesen kellemes szavok s valóságos érzékők van az összhangzatra. Zenéjük, ha nem is hasonlít az európaihoz,

legalább kellemes, noha kissé mélabús, mint a legtöbb ázsiai dal-
lamok. Szomszédai Bagdadban s a Tigris völgye összes lakói
Baszrától Diar-Bekr-ig szintén nem nélkülözik egészen a zenére
való tehetséget, sőt a bagdadi énekesek messze földre is eljárnak
Siriában is találunk némi zenei érzéket, kivált a dömöczkbeliek-
nél s azután a tengerpart, Szejda, Akka stb. lakóinál. A törökök
tűrhető énekesek, dallamaik elevenebbek s az európaiakhoz kö-
zelednek inkább.

De az arab hang az éneket azzal pótolja, hogy csodálatosan
alkalmas nyilvános előadásokra, szólásra, bangos olvasásra s ál-
talában ékesszólásra. Tiszta és erős s hatalmas, jóllehet nem éde-
sen hangzó eszköz, s kiknek az meg van adva, jól is tudják hasz-
nálni. Azonkívül az arab hangnak az a nevezetes előnye van, me-
lyet másutt nem igen találunk, hogy a világon talán leggazdagabb
nyelvvel rendelkezik. Hedzsában és Jememben, még inkább Egyip-
tomban és Siriában, s leginkább Bagdadban és Moszulban az arab
nyelv, a végzetekre és hangnyomatékokra, kiejtésre és mondatbő-
ségre nézve nagyon elkorcsosult, hiányos és nem szabatos, nemcsak
különböző nyelvjárás, hanem hangilag és nyelvtanilag teljesen meg-
romlott nyelv, s azok is, kik tanulmány és képzettség által képesek-
ké lettek az aljas tájzszólásokat és helytelenségeket kikerülni, beszél-
getéseikben és nyilvános előadásaikban elárulják azon szegénységet
s kötöttséget, mely minden mesterkéltséget kísér, s azért nem-
igen gyönyörködtetik a hallgatót. Ámde Dzsebel Sómerben s egész
felső és középső Nedzsedben a legkisebb s legrongyosabb utcai
gyermek is a legszabatos arab nyelven dadog. . . Néha fölmerült
a kérdés, vajon az-e az arab nyelv, mely a korán s az aranykor
arab irodalmának nyelve, élő nyelv-e, még volt-e az valaha? Erre
azt kell felelnünk, hogy csakugyan élő nyelv volt, s még most is
az Közép-Arábiában, hol általános társalgási nyelv. De az arab
ékesszólás legkitűnőbb példáját a korán nyilvános előadásában ta-
lálhatjuk, s ebben a vahhabitákat illeti az elsőség. A vahhabiták
vallási lelkesedésöknél s nagy pontosságuknál fogva, mely a zsidó
rabbiknak sem válnék szégyenökre, minden mássalhangzónak meg-
adják kellő nyomatékát, minden magánhangzónak s minden hang-
súlynak és hajlításnak mélységet és szabatos kifejezést kölcsö-
nöznek, úgy hogy a hallgató, még akkor is, ha szívében hitet-
len, nem csodálkozhatik rajta, hogy e sajtáságos előadások oly rop-

pant befolyást gyakorolnak az arab hívőkre. Mert az érdem, melyre a koran igényt tarthat, egyedül az ő csodálatos ékesszólásában s a nyelvbeli kifejezés rendkívüli tisztaságában áll ; sok okos értelem nincs benne, s a fogalmak helyes kifejtését hiában keresnök benne. Azért a korának legjobb fordításai sem élvezhetők, s nem hiszem, hogy a koran bármely fordítását sokan végig olvasták volna. De az arab eredetiben magok az ismétlések, egyhangú formulák és rögtöni átmenetek, melyek az európai olvasót kétségbe ejthetik, növelik az erőt és lejt mérési nyomatékot s e szerint hatnak a keleti hallgatóra.

Azon tartományok, melyekben az arab nyelv egész teljességében és tökéletességében még most is divatozik úgy, mint Mohamed idejében, vagy még korábban is divatozott, Dzsebel Somer, Kaszim, Szedejr, Vosem s Aared éjszaki fele. Odább délre a kaktani nyelvjárás uralkodik. . . .

HUNFALVY JÁNOS.

A SZINÉSZET MINT KÖZÜGY

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉPSZINMŰRE. *)

A színészetnek művészi érdekei leginkább előmozdítottatnak akkor, ha a viszony, melyben a színházi intézetek az állam- vagy a helyhatósághoz állanak, a legcélszerűbb, a legmegfelelőbb. A

*) Szerző ez értekezését kivonatban a Kisfaludy-társaság 1868-ki nagygyűlésén olvasta föl. Itt egész terjedelmében közöljük, a mint eredetileg írta. Foglaljon itt helyet az értekezőnek a Kisfaludy-társasághoz intézett beköszöntése is, melylyel értekezését bevezette: „Tisztelt társaság! Midőn a tisztelt társaságnak hálát mondok azért, hogy tagjainak egyik kategóriájába megválasztott, lehetlen, hogy egyszersmind azon aggodalmamat ki ne fejezzem, hogy hirlapírói foglalkozásom miatt nem teljesíthetem talán elegendő mértékben azon kötelességeket, melyek megtiszteltetésem következtében reám háramlanak. A vasut sebességével tovább-tovább ragadja a hirlapíró hivatása, és ha röptében észrevesz egy-egy tért, melynek művelhetése szép aratást reméltetne, melynek művelésére hajlama is volna, ő inkább csak megjelölheti azt, mert művelésére nincs nyugodt maradványa. Én is csak megjelöltem, nem pedig műveltem egy tért, midőn következő értekezésemet írtam. Tettem pedig azt először azért, hogy üres kézzel ne lépjek a t. társaság díszes körébe, másodszer azért, hogy hazánkban ezen aesthetikai areopágja előtt, mely később vagy hamarabb hivatva lehet, a művészetek hazánkban előmozdítását célzó törvények alkotásában mint szakértő résztvenni, — megpendítsek egy oly irodalmi és művészeti kérdést, mely Európa szerinte sok tekintélyes író foglalkoztat, melynek megoldása pedig nézetem szerint csak ott remélhető, a hol, mint hazánkban, az ősi önkormányzás minden egyes honpolgárt arra szoktatott, hogy a közügyek iránt, tehát a művészetek művelése iránt is, hő érdekekkel viseltessék. — A szóban levő kérdés a színészeti, és szándékom, azon föltételeket vizsgálni, melyek mellett általában a színészet, különösen pedig a népszínmű fölvi rágoztatása várható.“

műbölcsész első sorban azon kérdésre irányozza ugyan figyelmét: minő legyen a dráma, és annak előadása, hogy a művészet igényeinek megfeleljenek; de meglehetősen a kertész azzal, ha csak azt tudja, minőnek kell lennie a rózsának, hogy szép legyen?

A ki szép rózsát akar termesztetni, annak arról is kell gondoskodnia, hogy a kellő föltétel is, a jó föld meglegyen. Épen úgy a műbölcsész saját tudományának törvényeit csak félig érti, ha csak a művészetnek belső kellékeit tanulmányozza, és nem egyszermind azon külső föltételeket is, melyek nélkül lehetetlen, hogy a művészetek virágozzanak. — Szükséges tehát, hogy a művészetnek különféle történelmi alakulásait tanulmányozzuk. Ha pedig tudni akarjuk, hogy a műbölcsész által megalapított törvények miért gyümölcsöznek ma oly dúsan, holnap pedig miért maradnak meddők: akkor tekintsük meg az illető nemzeteknek társadalmi és politikai állapotjait, és ha megtaláltuk annak okát, miért enyésztek a művészetek el itt, virágoztak föl ott, amott pedig nem is fejlődhettek ki: akkor legyen megengedve a műbölcsésznek, hogy ő is részt vehessen a törvényhozásban, és a társadalmi és politikai állapotokat bírálatának tárgyává tehesse. Tökéletesen jogosított ily becsvágya a műbölcsésznek; mert a ki a következményeket akarja, annak az okot is akarnia kell.

A ki a szépművészeteket szépen gyakorolva kívánja látni, annak azon föltételeket is meg kell szereznie, melyek nélkül a művészetek virágzása lehetetlen.

Az okok és okozatok kapcsolatának mélyebb fölfogása nélkül a műbölcsészet K a s z a n d r a, a ki csak jajgatni tud, a nélkül, hogy a balsorsnak elejét vehesse, vagy hasonlít Göthének ama P r o k t o p h a n t a s m i s t á j á h o z, a ki egész életén át igyekezett száraz eszével felvilágosodást terjesztetni, és egyszerre boszorkányok s kísértetek közt találván magát, haragosan így kiáltott fel:

„Ihr seid noch immer da! Nein, das ist doch unerhört,
Verschwindet doch! Wir haben ja aufgeklärt!“

A boszorkányok pedig mégis körülötte vannak, és némelyikök szájából a tánc közben vörös egérke ugrik ki. — Így a kritika is az elfajúlt színészet boszorkány-ünnepe közepett folyvást kikiált: „Még mindig itt vagytok! hiszen eleget irtunk arról, hogy mi a valódi nemes művészet!“

De a színészeti boszorkány-ünnep nem szűnik meg, tánczolja az ördögi cancant, sőt itt-ott ama bizonyos vörös egérke sem hiányzik, ha a frivol vagy üres beszédet vesszük annak.

Ha több akar lenni a kritikus mint ama Proktaphantasuista, több a rideg Kaszandránál, ha tarka és illattalan virág helyett a valódi költészet égi virágát óhajtja: akkor szükséges, hogy ugyanazon buzgalommal, a melylyel a színészetnek hiányait szokta nyomozni, — a bajnak alapokát mutassa ki, mely vagy politikai s társadalmi 10sz állapotokban rejlik, vagy abban, hogy a netalán kedvező körülmények nem használhatnák fel kellőleg.

A művelődés történetére csak futó pillantást vetvén, láthatjuk minő feltételek alatt szokott a színészet virágozni. Á t h e n e aránylag rövid időszakban három tragikus és egy vígsziumüköltővel dicsekedett, a kik a világ legnagyobb költői közé soroltatnak; — e gazdag arálynak oka nemcsak az, hogy az athenibeliek általában a művészet mesterei voltak, hanem az is, hogy Áthéne városában a művészetek szeretete nemcsak egyeseket, hanem az egyetemes polgárságot is lelkesítette. Athéne nem csak a művészetek mintaképeit teremtette, hanem maga is mintaképe volt annak, hogyan lelkesüljön a polgárok egyeteme a művészetért, mint közügyért.

Közelebb fekvő példát vármegyéink adtak régebben a színészetre nézve. Lelkesültek azon eszméért, hogy a nyelv művelése céljából a színészetet életbe léptessék, és úgyszólván semmiből egy egész új világ keletkezett. Színész-társaságok alakultak, íróink a nemzeti színműirodalom alapját vetették meg, és mindez rövid idő műve volt. — Mily hatalmasan előmozdíthatták volna vármegyéink a színészetet, ha akkor már azon helyzetben vannak, hogy a művészetért, nem mint eszközért, t. i. a nyelv művelésre, hanem közvetlenül mint szent célért lelkesüljenek.

De van még egy más, közelebb fekvő példa, mely szintén mutatja mily áldásos lehet az, ha egy közös eszme sok embert magasabb eszmékért lelkesít.

Tudjuk, hogy hazánk némely vallásfelekezeteinek népiskolái a legjobb karban vannak, és legsikeresebben működnek. Honnan van az? Onnan, hogy az illető felekezetnek mindegyik, vagy majdnem mindegyik tagja szent kötelességének tartja, a fiatalság nevelésére nemcsak a kellő anyagi eszközökkel közreműködni, ha-

nem azt szakadatlanul saját szemével is figyelemben tartani. — A községnek egy közös szent célra irányzott működése valódi varázserővel bír. Az állam minden hatalma és nagysága daczára némely dolgokban nem mérkőzhetik a községekkel vagy társulatokkal. Csak nem régen tapasztaltuk, hogy legkittinőbb hazánkfiainak egyike, az állam eme tehetetlensége- vagyis nehézkességének tekintetében, a népnevelés érdekében a társulás hatalmára hivatkozott? És bizvást hivatkozhatott arra. Mert a társulatok, mint a közös célért lelkesülő községek is, úgyszólván saját szemökkel néznek, érdekeik fölött nemesak hivatalnokaik, hanem tagjaik is örködnék, a kik becsületbeli kötelességöknek tartják, a jó ügynek szolgálni. A mi annyira igaz, hogy ha a színház a vallásfelekezet érdekeire nézve ép olyan szükséges volna, mint az iskola, az érintett vallásfelekezetek, melyeknek a legjobb népiskolái vannak — bizonyosan a legjobb színházakkal is dicsekedhetnének.

De mint a népiskola a vallásfelekezetnek, úgy a színház a társadalomnak fontos közös erkölcsi érdekét képezi. Akármivé is lett volna a színház az idő folyamában, annak hivatása mindig az, hogy a művészet, a művelődés, az erkölcsi emelkedésnek és felderülésnek temploma legyen. — Az ügynevezett praktikus emberektől, a kiktől, ha nem is rajongást aesthetikai czélokért, de legalább méltányosságot tehetünk fel, csak azt kérdezzük, hogy kinek játszanak a színházban? A népnek, — nem a bizonyos korlátolt értelemben vett népnek, nem egy vagy más társadalmi osztálynak, hanem minden osztályok, minden művelődési fokozatok képviselőinek!

A ki tehát egyoldalú irányt követ, a ki csak érzélgösködik vagy üres czifrasággal csak az érzéseket akarja részegíteni, — az a közönségnek egy részét talán kielégíti, de mindenesetre annak más részei iránt igaztalan.

A kik zsebökre ütvén azt mondják: pénzünkért nyünk szerint akarunk mulatni! — azokat szavuknál fogván, azt mondjuk: Jó, de nem csak ti vagytok itt, az egész nép vásárlója ama szellemi árúnak, melyet a szinpadon árúlnak. És ha mindazon elemek összegét tekintjük, a melyek együttléve a népet képezik: akkor igaz, hogy érzékies embereket találunk, a kik kielégítés után sovárognak, de fogékony sziveket is, melyek élénk érzelmre indítva, értelmes embereket, a kik badarság szülte megundo.

rodást, jó erkölcsök barátjait, a kik durvaság sértéseit kerülni kívánják. A ki eléggé igazságos, hogy igyekezzék mindenkinek izlése szerint hozni valamit, külső pompát a szemnek, értelmes és átértett tartalmat az értelem és a szív kielégítésére, — az minden elvont műbölcsészettől is megérti, hogy a színház legalább is az erkölcsi épülés és derülés temploma. És ha így fogjuk föl a dolgot, akkor lehetetlen, hogy a városi községek ne buzogjanak ugyanazon mértékben színházaik mellett, mint a vallásközségek iskoláik érdekében. És ha azt teszik, akkor a színészet bizonyosan olyképen fejlődik ki, hogy megfelel hivatásának.

Itt pedig nem azt veszem tekintetbe, hogy a város sokkal nagyobb pénzerővel rendelkezhetik, mint talán egy színházigazgató, a ki csak magán ember, — hanem a községeknek fenérintett az iskolák által kiemelt hatalmát tartom szem előtt, — ama lelkesítő varázserejű hatalmat, mely minden, valamely közös erkölcsi eszme által vezérelt tömegnek tulajdona. Azon erő pedig csak akkor juthat érvényre, ha tudják, hogy a színház közintézet; nem azért közintézet, mert pénzért mindenkinek szabad a bemenetel, hanem magasabb értelemben, — és pedig azért, mert ott azon községnek, melynek kebelében áll a színház, becsületéről és erkölcsi érdekeiről van szó. A községnek a színészetre gyakorolható befolyását érintvén, szükséges arról szólanom, mely közegei által gyakorolja a község ezen befolyását, vajon helyhatósága, vagy valami más, a községet képviselő közeg által?

A helyhatósági szellem hazánkban nagy jelentőségű; helyhatóságaink már egyszer, mint mondtam, a színészet előmozdítására nagy lendületet adtak; könnyen támadhatna tehát nálunk az az eszme, hogy a helyhatóságok volnának hivatva a színészet reformját létesíteni, hogy a helyhatóságok a művészetnek úgy, mint t a l á n az alkotmányoknak védfalai.

Nem állván politikai téren, nem lehet módomban fejtegetni, vajon a nép öntudatában gyökerező, az egész nemzet örök éber védelme alatt álló alkotmány minden más védelmet nem nélkülözhet-e; — a művészet mindenesetre minden olyan védelmet elháríthat magától, mely rendelkező beavatkozással van összekötve. A művészet, mely saját törvényein és a nép összességén alapszik, hasonlóképen mint a vallás, az államtól, tehát a helyhatóságtól is, mint annak részétől, független akar lenni. Nem kívánhatunk

egyebet, mint azt, hogy az állam, vagy a helyhatóság is, a művészetet oltalmazza, de nem azt, hogy a politikai közegek azon oltalom nevében a művészetről rendelkezzenek.

Az igaz, hogy az udvari és nemzeti színházak azon viszony folytán, melyben az államhoz állanak, nem kerülhetik ki, hogy állami közegekkel folytonos érintkezésben ne legyenek; de azok nem azért, hanem daczára annak az aránylagosan legjobb intézetek, és pedig azért felelnek meg aránylagosan legjobban a művészet igényének, mert fővárosokban, azaz művelődési gyűpontokban létezően, a rendesen oda vonzódó művészi és költői erők rendelkezésökre állanak.

Mint hogy tehát a nevezett központi színházak már magukban megfelelnek a művészet igényeinek, a fejedelmeknek és nemzeteknek nem marad egyéb hátra, mint hogy hálások legyenek azon műintézetek iránt, azokat kedvezőtlen esélyektől lehetőleg megóvják, és arról gondoskodjanak, hogy a nevezett főintézetekben működő művészek öregségükben, vagy ha betegség következtében nem képesek többé működni, ne szükölködjének.—És csakugyan ez azon föladat, melynek megoldására kell szorítkoznia az állam és a nevezett intézetek közt közvetítő közegek működésének. Egyébiránt, ha alkotmányos nemzet kívánja a központi t. i. udvari vagy nemzeti színházának művészeti érdekeit lehetőleg legjobban megalapítani és folytonosan szemmel tartani: akkor szükséges, hogy a nemzetnek szakértő egyéneiből alakult bizottság küldessék ki, melynek föladata, minél hivatottabb igazgatókat, mint p. o. dramaturgot drámabírálot stb. alkalmaztatni és azon örködni, hogy az igazgatóság semmiféle befolyás által hivatásában ne gátoltassék.

A mit az udvari és nemzeti színházakról mondtam, az a városi színházakra nézve is áll, mert a művészet szabadsága minden körülmények közt nemcsak elméleti, hanem igen is gyakorlati szükség. Természetesen az említett szabadság nem állhat abban, hogy a színpadnak meg legyen engedve állami, vallási vagy társadalmi intézményeket párt-gyűlölettel, erkölestelen irányokkal, vagy akár milyen kárhoztatható okból megtámadni;—hanem abban álljon azon szabadság, hogy a színművészet saját törvényei szerint mozoghasson és fejlődhessék, és minden idegen befolyástól, kalmári üzérkedéstől, a községnek pénzügyi szükségkeitől, a község előjáróinak magán véleményétől ment legyen.

Élvezik-e városi színházaink a mondott szabadságot? Nem. A városi hatóság rendesen birtokosa a színházi épületnek, és mert az, azt hiszi, hogy arra is volna hivatva, hogy azon szellemi élvezeteket szolgáltatssa, melyeket a közönség a színházban keres.

A hatóság, mert a pohár az ő tulajdona, azt saját tetszése szerint tölti meg, — vízzel, jó vagy rossz borral-e, az a véletlentől függ. Pályázatot írnak ki a művészetnek, mint valami árúczikknek szállítására, a színházat pályázat útján odaadják a legtöbbet ígérő bér-lőnek. Az pedig, vagyis az igazgató, a mint nevezik, vagy nagy bérlet-pénzt fizet, vagy díjmentesen kapja a színházat, vagy igen ritka esetekben segínyt nyer. Ezen módok mindegyikében üzletember az igazgató, a ki minél többet nyerni igyekszik, és ha eléri célját, oly nyereséggel áll odább, mely más mód szerint a városi intézet felvirágoztatására fordíthatott volna!

És még nagy szerencse, ha csak pénzvesztéséget szenved a művészet. Legtöbb esetben a színház-igazgató a színészetnek nem csak anyagi, hanem erkölcsi kárával is kapja nyereségét. Hogy azon módot, mely szerint a községi hatóságok a közönségnek színészeti szükségéről szoktak gondoskodni, valódi színében tüntessem elő, szükséges, hogy akár mint is törekedjem egy aesthetikai végcél felé, pillanatig más térre lépve egy administratív kérdéssel foglalkozzam. — T. i. meddig terjed a színházra nézve a városi hatóságnak illetőségi köre, vagy nincs-e a hatóságon kívül még egy más autonom kör, melynek jogaiba beleavatkozik a hatóság, ha mindarról rendelkezik, a mi a színházat illeti? Kétség kívül van egy olyan kör.

A közoktatási miniszter, legkitünőbb beszédei egyikében, melyet az országgyűlésnek jelen ülészakában tartott, az önkormányzati ügyeket az állam, a megye, és a község ügyeibe osztatta el. — De ugyanazon államférfi egy évben kétszer: egyszer az ipar, másodsor, mint már érintettem a nevelés-ügy előmozdítására, a közönség hozzájárulását vette igénybe. Mind a két ügy állami érdek, mindkettőnek kezelésére állami közegek léteznek, és az állam, az emberi hatalomnak ne továbbja, — hogy azon ügyeket előmozdithassa, polgárainak önkénytes működésére szorúl. A helyhatóság, mely csak türedéke az államnak, sokkal kevésbé nélkülözheti azon közreműködést. És ha ez már olyan ügyekre nézve igaz, melyek, mint p. o. a nevelés, a polgároknak az ál-

lam iránti kötelességeit illetik ; annál inkább kell így lennie a viszonyoknak akkor és ott , mikor és a hol az egyes emberek szabad tetszéséről van szó , mint kényelmesség vagy élvezetek dolgában . Vannak tehát általában ügyek , melyekben a közönségnek hozzászólási joga van , mindenesetre pedig ott , a hol az egyes polgárok ízlése többé vagy kevésbé döntő . A kérdés csak az , hol szűnik meg ilyen ügyeknél a hatóság joga , és hol kezdődik a közönségé ? Hogy ezen kérdésre helyesen felelhessünk , tekintetbe kell venni azt , hogy a hatóság a nép bizományosa , tehát bizonyos kötelességek teljesítését vállalta el , és semmi oly külön jogokkal nem bír , melyek nélkül az elvállalt kötelességek nem teljesíthetők .

A helyhatóság jogai tehát addig terjednek a meddig kötelességei . Így p. o. a hatóság kötelessége , az iránt gondoskodni , hogy körében színeladások élvezete lehetetlen ne legyen ; ennél fogva a lakosságnak megfelelő épületet , vagy legalább építési tért rendelkezésre tartozik adni , legfőlebb oly évi járulék fejében , mely az illető épület vagy építési tér értéke törvényes százalékának megfelel ; — továbbá a hatóság , mint a közbiztosság és közrendnek öre azokra nézve többrendbeli kötelességet teljesíteni köteles , melyeknek megfelelőleg bizonyos jogokkal kell bírnia , t. i. a fölügyelési jogokkal mindenre nézve , mi a községnek anyagi és erkölcsi biztosságát illeti . De mint hogy a hatóság nem tartozik a színháznak művészeti tekintetben irányt adni , ugyanazon tekintetben nincs is rendelkezési joga — Igaz , hogy hazánkban az önkormányzat elve folytán nem lehetetlen , hogy a városi képviselők szabad választása által a polgároknak minden érdekei képviselve legyenek a hatóságban ; — hogy tehát mindenütt oly közegek létezhessenek , melyek a színháznak művészeti vezetésére képesek . De tudjuk , hogy a gyakorlat nem mindig szorosán követi a legújdvösb elméletet sem . Nem állíthatni , hogy a választók mindazoknak tehetségeit ismerik , a kiket választani akarnának , vagy a kik megérdemelnék , hogy választassanak . — És ha vannak is szakértők a képviselők közt , még sem lehet tudni : hogy azokat épen tehetségeik következtében választották-e ; és ha igen , hogy p. o. minden tehetséges színész azon szilárd jellemmel , szervezési tehetséggel , sokoldalú tudománnyal , és azon szemességgel bír-e , melyek nélkül nem lehet , hogy valaki hivatott színház-igazgató legyen . Mindenesetre bizonyos az , hogy az adott alkotmányos esz-

közök még nem elegendők arra , hogy azok által minden hivatott erő a maga terére jusson. De nem is arra való az alkotmány, hogy a nép csak egyszer cselekedjék t. i. a választásnál, azután pedig mindenre nézve és mindenkiért csak a választottak intézkedjenek. Kell tehát még egy negyedik kör , mely a fentérintett három önkormányzati körben netalán előfordulandó hiányokat pótolhassa, és ez a közönség, a társadalom, a közvélemény. E negyedik kör hivatása gondoskodni arról, hogy a hatóság túlterhelve ne legyen olyan föladatokkal, melyeket a közönség maga vihet véghez a közrend kára nélkül. Viszont a hatóságnak nem szabad elfelejtetnie , hogy csak bizományosa a községnek , nem pedig azonos azal, — hogy tehát nem szabad oly föladatokat körébe vonni , melyek , mint a színháznak művezetése , nem az administráció , törvénykezés vagy rendőrség körébe vágnak.

Már most azt a kifogást tehetné valaki ellenem, hogy nyílt ajtót taszítok be erővel, hogy t. i. oly tény ellen kitzdök, mely nincs , minthogy városi hatóságaink színházaikat nem maguk vezetik.

Igaz, hogy azt nem teszik , de fájdalom még rosszabbat tesznek, — színházaik művészeti érdekeiről rendelkeznek, azokat vállalkozóknak bér mellett, vagy ingyen engedvén át, kik mint üzletemberek minél nagyobb nyereség után törekedvén, néha a közönség legrosszabb hajlamait tartják irányadóknak. De ha van is egy-egy kivétel, ha ama rendszer mellett, oly színházigazgató is találkozik néha, a ki nemesebb irányt követvén, a jó ízlés és közérköles kívánalmainak eleget tesz, ama rendszer mégis ép oly kevésbé kívánatos, mint államéletben az absolut rendszer, — habár a mellett néha bölcsek és a népet boldogító uralkodók léteztek. Nem véletlenül használom ezen hasonlatot, hanem mert a szóban levő tárgygyal szoros kapcsolatban van. — Ha nem is volna igaz, hogy politikai szabadság mellett leginkább virágozhatik a színészet, még akkor is ott, hol alkotmányos élet van, azzal a színészetnek, mint minden más közügynek viszonyait szükséges volna összhangzásba hozni. Nem illik össze alkotmányos nép érzelmeivel és méltóságával ha a közönség mivel, műértő, szóval szakértő részének úgy szólván fejei fölött, a színház igazgatását akár milyen föltételek alatt, t. i. bér mellett vagy ingyen vagy ségélyezés mellett, magán vállalkozónak engedik át. Az alkotmányos nép szokásaihoz s hajlamaikhoz

inkább illenek az, ha a közönségnek miveltég-, szakavatottság-, függetlenségénél fogva arra hivatott egyénci, a városi színház érdekeire nézve képviselő testületet a d h o c képezvén, annak feladata volna a színház művezetőit kellő számban és minőségben alkalmaztatni, az illető pénztárt kezelni, a bevételek fölöslegét a színház javára fordíttatni. Nem lévén helyén, hogy az ajánlottam rendszer részleteibe bocsátkozzam, csak arra mutatok, hogy a műintézet vezetése e szerint állandósíttatván, a művészek és művezetők állása is biztosabb, hozzájuk méltóbb volna, minek következtében minél kitünőbb erők tarthatnák szerencsének és dicsőségnek, tehetségeiket a színészetnek szentelni.

Kitünőbb szellemű írók hátat fordítanak újabb időben a színház padnak, mert az daczára annak hogy közérdek, magán irányú, legtöbbnyire hivatlan vezetés alatt állván az eddigi rendszer mellett, maga magával jött ellentétbe, minek következtében nem lehetett, hogy kifejlődjék. De természetes állásra jutván, és mint hajdan ismét a népben magában gyökerezvén, újra föléledne a színészet, a legkitünőbb költők vonzódnának hozzá, mert nem is említve azt, hogy a színházak méltóbb helyzete mellett a drámai írók méltóbb díjazást is várhatnának, különös súlyt fektetek arra, hogy komolyabb szellemű, nemesebb irányú tehetséges embereket semmi magánérdek sem serkenthet oly mértékben erejük megfeszítésére, mint ha tudják és érzik, hogy a nép közintézetének szolgálatában működnek. Ha a színház nem magán embereket, hanem a városi közönség virágát uralná, a hajdani olympiai játékok újabb jelensége tűnhetnék elő, melyekben a nép lelkesülése serkentette a költők dicsvágyát, — csak hogy az akkori babérkoszorú mellett a nélkülözhetlen anyagi jutalomra is számíthatnának a költők.

És miért ne emeltethessenek a színházak oly magas fokra, mint akár a nemzeti és udvari színházak? A demokrátiának jól értett érdekei nem követelik azt, hogy a mi nemes, lerántassék a porba, hanem hogy a mi alacsony fokon áll, feltörekedjék eszményi czélok felé. Ébredjünk öntudatára annak, mily nagy horderejű összege van a szellemi és anyagi erőknek minden egyes városban, ha polgárai, kiki tehetségéhez képest, vállvetve és jól szervezve egy nemes cél után törekednek. — Ha már egyes erőknél áll, hogy „noblesse oblige“, minél nagyobb ezen nemeségi kötelesség oly roppant erőösszegre nézve, minőt egy város

összes polgársága képvisel. — E szerint nemcsak lehet, hanem kell is, hogy a városok lakói a művelődés érdekeinek kedvéért tömör testületekké szerveződjenek. És csakugyan oda is vezet az alkotmány valódi fejlődése; mert mint az egyes ember valóban nem akkor fejlődik, ha rangban tülemlelkedik másokon, sőt akkor sem, ha egyes tehetségeit egyoldalúan fejleszti tovább, más tehetségei hátrányára, — hanem akkor, ha minden szellemi és testi tehetségeit egyaránt és öszhangzóan műveli: úgy az alkotmány is legjobban fejlődik ki akkor, ha a különféle önkormányzati körök nem egymás rövidítésére terjesztik ki működésüket, hanem az alkotmányos szellem az egész társadalmi életet áthatva, a nemzet minden tehetségeit üdvös működésre ébreszti. Az alkotmány, mint a tavaszi napsugár, ne csak a felszint melegítse, hanem mindinkább mélyebbre hatva, ébresztsze fel a sötétben alvó életerőket, hogy felfelbuzogva virágokat és így a művészet virágait is hajtsák. — És csakugyan az alkotmányos életnek az érintett módon alkalmaztatása emelheti a színészetet a kellő fokra; — miért is büszke öntudattal s reménynyel mutathatunk arra, hogy hazánknak egy és más városában mint Kolosvárott, Debreczenben és Budán a színház alkotmányoszerű kezelését annyira megindították már, hogy legalább kezdetét pillanthatjuk meg a fenérintett üdvös színházi viszonyoknak.

Ha pedig keresztülvizik a nevezett városok, a mit megkeddettek, ha minden nagyobb városunk követi példájokat, ha minden nagyobb város a színészetet szent közintézményképen méltányolva, a külön képviselőség felügyelete alatt álló színház élére hivatott, szakértő egyéneket állít, azoknak és a művészeknek aggkorukban, vagy egyéb szükség esetében tisztességes ellátásáról gondoskodik, az írókat tantiémekben részesíti, a bevételek fölöslegét a színház javára fordítja: akkor a színészet nemcsak mind előadási, mind irodalmi tekintetben, mindinkább fejlődni s emelkedni fog, hanem, a nemzeti életben gyökerezvén, idegen roszhatású befolyásoktól véglegesen megszabadul. — Mert a mi a művészetek nemzetiségét illeti, távolról sem elég mindent az egyes nagy szellemekre bízni. Mily óriási erővel küzdött p. o. Lessing a német színészet elfrancziásodása ellen, — és mégis, minő állapotban van megint utódainak szinpada. Ez nem volna így, ha a nemzetek nem elégednének meg azzal, hogy lángeszű költőik vagy más művé-

szeik által szerzett remekművek formáit utánozzák. Nemcsak a remek mű formáit, hanem az abban rejlő rendszert is kell követni, mely a nemzeti geniusz követésében áll.

A nemzet geniusza el nem halt, el sem aludt a hajdani remekművek bevégeztével, az a nemzetek szívében örök élő szellem, mely nemcsak kivételképen a lángeszű költőknek, hanem az egyesülés varázsveszője által érintve a tömegnek is nyilatkozik. A szentírás szerint nemcsak a próféták, hanem néha az öszszegyült nép is részesült isteni kijelentésekben.

Mikor e szerint a művészet nemzetiessége érdekében a nemzet szellemére hivatkozom, nem lehet czélom, az idegen nemzetek remekműveit távol tartani a nemzeti szinpadtól. A nemzetek eszményei, éppen mert eszmények, rokonok is. Aeschylus, Shakespeare, Schiller remekművei czélszerű átdolgozásban könnyen megférhetnek együtt a legnemzetiesb szinpadon is. A nép egyesült erejét híván föl, az sem lehet czélom, hogy a „népet káviárral“ kínálja meg a szinpad, hogy csupa kothurban járó drámák létesüljenek, — de igen is az, hogy a népszinmű-irodalom, mely lényeges része minden előre haladott irodalomnak, először azon korszerű fejlődési fokot érje el, melyre képes, másodszer a mai elkorszosultság mocsárjából kiemelkedve, nemzetivé legyen.

És nem lehet, hogy azon czélt el ne érjük, ha a színészet a magánkezelési rendszer hétköznapitól megszabadulva, a nép közérdekét képezi. A nép t. i. minden művelődési és rangfokozatok összege, óriásként a felhőkig érve, de a földet is tapodva, Jánuusként hátra és előre is nézván, nemcsak az emberiség és saját nemzete eszményeit tiszteli, de a jelenben élván, egyidőben a napi jelenségeket, az emberek gyengéit, hibáit, önzését, rövidlátását is látja; — és ha az egyes embernek azon mindennapi jelenségek következtében talán sírnia, jajgatnia van oka, a nép egyeteme nevethet azokon, mert a dicső múltra is emlékezván, a felhőkig is érvén, nemcsak a kicsinyes mindennapiságot, de egy időben eszményeit is szem előtt tartja, és mert a törpe az óriás mellé, a mindennapiság az örökkévaló, a silányság az eszmény mellé állítva, megneveteti az embert, és a komikus eszményt képezi. A szinpadon előadva, annál hatásosabb lesz az eszményiség és silányságnak ellentéte, minél inkább lelkesítik a népet eszményei, és minél természetesebbek, megismerhetőbbek azon mindennapi alakok és

viszonyok, melyek ellentétbe hozatnak az eszményekkel. Leginkább megismerhetők pedig azok a színpadra hozott típusok és viszonyok, melyek úgyszólván a közönség közepéből vétettek, melyek tehát kor- és helyszerűek, és mint ilyenek egyszersmind nemzetiek is. E szerint a komikus eszme, mely az által áll elő, hogy a tragikus eszményt az életnek mindennapi és silány jelenségeire alkalmazza a költő, a helyi bohózat (Localposse) főelemévé válik, a mint viszont ezen drámai nem csak is akkor érdemes és jelentékeny, ha az abban előadott neveltséges alakok- és viszonyoknak eszményi háttere van. Ebből láthatni hogy a nevezett drámai nemet nem szabad kicsinyelni, habár annyi férczmű, melyet a francia és német bohózat e cím alatt előállított, csak erkölcsi undort idézett fel maga ellen, és megvetést érdemel. — Minél inkább fejlődik a művelődés, annál határozottabb körvonalokban lebegnek a nép szeme előtt eszményei és annál inkább érzi az eszményiség- és az önzésnek, a korlátoltság- és hiúságnak ellentétét. Pedig minél inkább érzi a nép azon ellentétet, annál inkább vágyódik azt művészileg kifejezve látni, annál nagyobb fogékonyága a komikus eszmény iránt. — Már a művelődéssel a szabadság is nevededik, mert feltételezik egymást; minthogy pedig a szabadság fejlődésével a nép inkább érdeklődik közügyei iránt, annál inkább fogja kivánni, hogy azon mindennapi silányságok, melyek az eszmények ellentétéül használtatnak, a közéletből merítettessenek.

Tehát a művelődéssel és szabadsággal a bohózat tárgya mindig jelentékenyebb lesz; de formája is méltóbbá válik az által, mert a hol valódi alkotmányos szabadság uralkodik, a hol annak következtében az egész nép vesz részt a közéletben, hol tehát a közélet minden érdekei iránt fogékony szívet hoz magával a színházba, — ott a nemesebb szellemű írók is ösztönözve érzik magukat a népszínmű írására. Egyébiránt minél inkább terjed a nép látköre a művelődés és a nemzetközi forgalom gyarapodásával, annál nagyobb működési köre van a népszínpad számára író költő képzelő tehetőségének. A nemzeti élet a népdramának központját képeven, annak köre mégis egészen azon határig kiterjedhet, a meddig a nép látköre ér. A legmúltabb időt, a legtávolabb vidéket vonhatja drámájának körébe a költő, — a világtörténetből, a mythoszból meritheti merész képzelődéssel a népdrama phantastikus elemeit: — és míg egyrészt a nép és a költőnek szabadsága s művelődése a bo-

hózat erkölesi voltáért kezeskedik, addig másrészt a színházi közönségnek elkényeztetett látványa is, mely egyébiránt csak rossz útra vezetett eszthetikai szükségérzet, — sokkal több kielégítést várhat a jövő népdramától, mint mennyit valaha reményleni mert. E szerint a bohózat nem alárendelt dramai faj lehet azután, hanem teljesen jogosult, sőt fontos része a nemzeti irodalomnak, — míg kísérője a szabad népnek, — a legnagyobb, a legbölesebb és legbohóatosabb udvari bohóca a leghatalmasabb fejedelemben, a szabadságban önmagán uralkodó népnek. — Sokkal múlhatja fölül Lear király bohóczát, a mint az önmagán uralkodó szabad nép is sokkal szerencsésb Leárnál. Mint Lear, a nép is lehet gyenge és gyermekies; mint ő, ez is kioszthatja néha hatalmát bálátlan szülöttjei között, kik aztán gyámnokoskodnak rajta, — de boldogabb mint Lear, a ki meghalt, miután megtalálta Cordeliát, új életet, új erőt nyer a nép, mikor az ő Cordeliáját, az in corde, a szívben gyökerező igazságot szeretettel szorítja ismét szívéhez.

De akármi nagy legyen a nagymérvű bohózos népszinműnek jelentősége, még sem volna kívánatos, hogy azt, a mennyire talán részben megtalálható más nemzetek irodalmában, egyszerűen átültessük saját színpadunkra, a mi fölösleges is volna. Mert már egy futó tekintet irodalmunkra és történetünkre mutatja, hogy nagy mérvű fejlődésnek indulhat nálunk a népdrama, ha színpadunk az előbb kifejtett értelemben megszabadul az eddigi rendszer békóitól.

Már eddig is voltak ugyan jó népszinműveink, de csak oly értelemben, mely nem illik többé a jelenkor fogalmaihoz. A „nép“ szó is más valamit jelentett régebben, mintsem ma. Nem is érintvén ama rég elmúlt időt, melyben a nép a nemzetnek alkotmányon kívüli része volt, csak ama későbbi időre emlékeztetem tisztelt halgatóimat, melyben a nemzet közvéleménye arra törekedett, hogy nyitassanak ki az alkotmány sorompói a kívül álló népnek, — mely törekvések akkori nemzeti irodalmunk főjellemét képezik. — Nemzetünk legnagyobb költője egy varázs ütással hajtotta végre irodalmilag ama népszabadító törekvéseket. Petőfi dicső szavában a nép maga szólalt fel, remek dalaiban oly bájos kifejezést nyertek a nép érzelmei, hogy az egész nemzet viszhangoztatta és így lett a nép azonos részévé a nemzetnek, a nemzeté magáé.

A regényben és drámában másképp juthattak érvényre a nép-

szabadító törekvések, mint a lantos költészetben. A lantos költészetben a szív érzelmeiről van szó, a szív pedig a legdurvább daróc alatt sem dobog másképen, mint a legfinomabb ruha alatt. A drámában és regényben pedig nemcsak a szívről, hanem a külső alakról is van szó, miért is azok, a kik népszabadító iránynyal irtak regényt vagy drámát, épen midőn a nép jogegyenlőségének kivívásában fáradoztak, annak külső különbségét nem kerülheték ki. De előszeretettel tárgyalván a regény és drámairók a népet, nemcsak számra, de erény és becsületre nézve is felülmúlták a népalakok a többieket az akkori művekben. Mihez még az is járulván, hogy akkor inkább a fővároson kívül, mint belül volt található a nemzeti élet, — az írók, hogy minél inkább nemzeti színben tarthassák műveiket, legtöbbszörre a pusztát és falut tették regényeik, vagy drámáik színterévé. Mind ebből az következett, hogy népszínmű alatt olyan színművet értettek, melyben a falusi alakok, mint p. o. parasztok, cigányok, kántorok stb. voltak túlsúlyban. Az érintett népszínművek méltán tetszetek egyébiránt, mert a külső élethűség mellett, egy-egy jellemvonásban belső igazsággal is voltak alkotva, és mert a közönség, a korszellem irányát követve előszeretettel viseltetett az akkor úgynevezett nép iránt, tehát annak színpadi képmásai iránt is.

Ma mindez megváltozott. Ma a falu és puszták lakóinak nincs többé privilegiuma népnek nevezni magát, ma a nemzet minden osztálya a demokratikus korszellem tüzkereztsége alatt a nép címet vette föl, ma a nemzeti szellem az egész hazai életet áthatván, a főváros nemcsak az ország központja, de a nemzeti élet gyűpontja is. És így megváltozván a viszonyok, a régi népszínmű lassan lassan eltűnt, és hézag támadt, melyet pótolni kell, és pótolni lehetséges is. Mert ha más néveltem nemzeteknél, melyeknek városai a nemzeti élet gyűpontjai, nem szorult épen csak falusi alakokra a költészet, hogy nemzeti lehessen, sőt épen a városi életből fejlődött ki a népdráma: úgy mi is hasonló módon hasonló célra fogunk jutni!

Ma már azonkívül, hogy a régibb, nem a városi életben gyökerező népszínmű iránti érdek alvó félben van, nemzeti népdaltársulatok támadtak, melyeknek hálás közönsége épen csak a városi nép. Mind ebből látható, hogy minálunk is elmúlt a régibb népszínmű kora, és hogy annak helyébe a politikai, gúnyo-

ros, de azért nem kisebb mértékben költői népdramának kora viradt föl.

Ne féljünk, hogy a mi nemzeti népszinműveink azért elfajulván, tartalmukban erkölcstelenné, formájokban pedig zilálttá lesznek, mint más nemzeteknél, melyeknél már régebben lejárt a naiv népszinmű kora. Azoknál korlátolt politikai viszonyok mellett, önkormányzati élet nélkül, és az üzérkedőknek bérbe adott színházaknál nem lehetett, hogy a népszinmű más mint frivol irányban fejlődjék ki. — Mindamellett nem halt el egészen az erkölcsi öntudat a mai külföldi népszinpad legelromlottabb jelenségeiben sem. Néha azokban is találni gúnyoros tiltakozást a közélet ferde irányai ellen. Igaz, hogy a jobb öntudatnak azon ezüst pilléi majdnem eltűnnek a kárhoztatható irányok halmaza alatt; de hogy mégis megvannak, az bizonyítéka annak, hogy a népnek politikai és erkölcsi lelkiismerete sohasem ölhető meg végképen; miből, mint abból is, hogy mindinkább szaporodnak azon tekintélyes szavak, melyek a szinpad, különösen pedig a népszinmű mai állapota ellen fölszólalnak, remélhető, hogy e tekintetben jobb fordulatot lehet várnunk.

A hol nincs önkormányzati élet, ott általában azon orvoslati szer sincs, mely a színészet mai állapotán segíthetne. Már pedig nekünk van önkormányzati életünk, a magyar nemzetnek komoly akarata: művelődési érdekeit, tehát a művészetet is előmozdítani, alkotmányosságunk épen csak most indult új életnek, nemzeti irodalmunk már egyszer tisztességes sikert aratott a népszinmű terén, a nemzet vérébe átment önkormányzati szokások folytán, minden honpolgár élénk érdekekkel viseltetik összes közügyeink iránt,—mennyi okunk van tehát a legjobb siker reményével résztvenni azon európai vetélkedésben, melynek czélja a színészet felvirágoztatása, különösen pedig hazafiúi, erkölcsi, szellemet és szívet, szemet és fület kielégítő népdramák létesítése. Ha talán nem sikerült is nekem, de legalább törekedtem megjelölni azon utat, melyen ezen czél elérhető.

DUX ADOLF.

MAHOMET.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Essai sur l'Histoire des Arabes avant l'Islamisme, etc. Par Caussin de Perceval. Paris: 1847—8. 3 kötet.

Mohammed der Prophet. Von Gustav Weil. Stuttgart, 1844.

Life of Mahomet, and History of Islam etc. By William Muir. London, 1861. 4 köt.

Das Leben und die Lehre des Mohammeds. Von Adolf Sprenger. Berlin, 1855—65. 3 köt.

Mahomet et le Coran. Par J. Barthelemy Saint-Hilaire. Paris, 1865.

Études d'Histoire Religieuse. Par E. Renan. Paris, 1862.

Histoire des Langues Sémitiques. Par E. Renan. Paris, 1861.

Az arabok gyors feltűnése, közvetlenül Mahomet halála után, a világtörténelem színén, hatalmuk rögtöni kiterjedése, műveltségök tündöklő, s eltűnő fölvirágzása, és birodalmuk hirtelen összeomlása: páratlan események az emberiség történetében.

E meglepően gyors fel- és letűnés okait megvilágítani a mai kornak maradt fenn, s a czikkünk elején megnevezett írók, kivált Caussin de Perceval és Sprenger, nagy értékű kutatásaik által új fényt vetettek a Mahomet előtti kor történelmére.

Az arab prophetának, s elveinek tulajdonított rendkívüli teremő és kifejlesztő erő azért működött oly hatalmasan, mert az arab nép teljesen kész volt e nagy hivatásra, csupán az kellett, hogy valamely eszme egy nemzetté összpontosítsa a félsziget ezi-vódó és vizsgálkodó törzseit. Ez eszme a Mahomet vallásában jelent meg, s az arabok csudás gyorsasággal fölfogták ennek politikai jelentékenységét, habár e kétkedő és hitetlen faj akkor is,

mint ma, keveset törődött a hittal, mihelyt foglalásra és uralomra nem segít az.

Az arabok nomád és barbar létükre nagy értelmi fokra vergődtek még a Mahomet előtti korban, belháborúik s rabló természetük daczára is. Valamely nyelv növekedése mindig tisztán tájékoztat egy-egy nép értelmi viszonyairól, s a költészet mindig hű viszhangja kedvencz szenvedélyeinek s életmódjának. Az arab nyelvnek egyszerre, teljes fejlettségben, roppant szóbőséggel s hajlékonysággal feltünése, melyen aztán azóta alig történt valami változás egész a mai korig, már magában is páratlan tény a történelemben. A *M o a l l a k a t* költeményekből látszik hogy az arab nyelv nemcsak nyelvtani finomságot, hanem a gondolatok, az érzelem, s a kifejezés szép művelődését is elérte. Harcz és szerelem, a törzsek diésötése, a vig, zajos pusztai élet, s Damascus finom gyönyöreinek magasztalása jellemzik nagyrészt e költészetet; de a természet utáni közvetlenség, sok apró piczinyiség megfigyelése és finom leírása e tekintetben páratlanná teszik azt. Némely jelenet oly élénken jő a szem elé, hogy nyelv és művészet élénkebben kitárni nem képes. Például leír egy szerelmes ifjút, ki kedvesének sátora helyén mereng, hosszan nézve a helyet, melyen a fekvő-szőnyeg nyomait a homokban még nem söpörte el a szél, a köveket melyeken a bogrács állott, s melyek még barnák a tüztől, a bokrokon a sátor foszlányait, melyek mint piros bogycók csüngnek itt-ott; — aztán midőn kedvesét föltalálja, s midőn rábeszélé hogy éjfélkor szökjék el vele: az ifjú lassan közeledik a sátorhoz; az égen a tejút, mint egy ékszerrel kirakott öv ragyog, a leány dobogó szívvel várja a sátor szőnyeg-ajtaján belől kedvesét; hal-kan susognak; s midőn elfutnak együtt, a leány leereszti kendőjét, hogy a homokban lábaik nyomát elsöpörje vele. — E költők figyelme csudálatos piczinyiségekre kiterjed: egy helyen le van írva egy légy „mely egy szál fűvön üldögélve dörzsöli össze első lábait, épen mint a ki két darab fát dörzsölget, hogy tüzet csináljon.“

E költemények mind verseny-művek valának, s a nyertes mű arany betűkkel selyemre írva függesztetett fel a Mahomet előtti kor legszentebb templomába a *K á b a* mecsetbe. Innen a gyűjtemény neve is *M o a l l a k a t* „f e l f ü g g e s z t e t t.“

Valamint egyéb forrás, úgy az egész költészet is telve van

a különböző törzsek örökös ellenségeskedésének leírásával. Emlekezet előtti idők óta két nagy fajra oszlott az arab nép; az idősb, Jemenit vagy Kelbit nevű, Joktántól, Hébernek, kiről a héber nép neveztetett, fiától származtatja magát; az ifjabb Maadit, Modharit vagy Kaizit nevű törzs Adnánt vallja ősenek, kit vagy Ismaellel vagy más bibliai patriarchával azonosítanak, vagy hoznak rokonságba. E két törzs engesztelhetlen, bár indokolatlan gyűlötségben van századok óta egymással, s ma is megvetik egymást, pedig a hagyományos gyűlöletnél egyéb okot találni sem tudnak. — A kalifák korában két évig dülta a pusztító háború Damaskus területét, mert egy maadit elvitt egy dinnyét egy jemenit kertjéből. Spanyolországban hét évig folyt a vér, mert egy maadit kitépte egy jemenit szőlőültetvényét. Oly szenvedély volt ez, melyet legyőzni semmisen birt. Maga Mahomet is, bár minden diadalát, minden sikerét a jemeniteknek köszönheté, soha sem szünt meg büszkén emlegetni, hogy ő Maad fajából származék. Az Izlam hódításai nemhogy csillapították volna, sőt növelték ezen folytonos gyűlölséget. A két faj kénytelen volt gyakran érintkezni, a hódított földön egymás mellett lakni, s a zsákmányon megosztozni: az ily érintkezés mindannyiszor viszályra vezetett, s a két faj gyűlölködése vérbe fűrészté egyazon időben Irak és Mesopotamia síkjait, a Zahara oázait, az Atlas hegyek völgyeit s a Guadalquivir és Ganges partjait egyaránt.

Azonban a jemenit faj sokkal előbb állt a műveltségben. Több benne a fogékonyosság a rendezett társadalmi élet iránt, kedveli a városi életet, s talán épen e vonás, mely a városi, a falak közé szorított életet annyira megvető maaditok jellemével homlok-egyenest ellenkezik, vala egyik főoka a viszálynak. Maga Mahomet is, mint hű maadit, mindent megvetéssel tekinté, a mi megtelepült élethez vezet, s egyszer egy ekére ezt mondá: „a kinek házába ez bejut, oda szeggyent visz magával.“

A héber írók sok helyéből kiténik, hogy a Jemen, és városainak lakói akkor időben az első rangú kereskedői és ipari népekhez soroztattak; s gyakran emlegettetvén együtt Ethiopia országgal, ebből azt gyaníták már régebben, hogy szoros összeköttetés állott fen a kettő között. Új felfedözések igazolták e véleményt. Fresnel, azon vidéki francia konzul néhány utazó társaságában megnézvén a himyarit városok roppant kiterjedésű romjait, az ő

hímyarit nyelvből némi maradványokat fedezett föl, melyekből eme nyelv a ghez vagy abyssinai nyelvvel a legközelebbi rokonnak tűnik föl. Valóban úgy látszik, hogy e városok azon korban oly szerepet vittek keleten, mint Velence a középkori Európában, s a hadramauti és ománi hajósok tengeri kereskedelmet űztek Afrika, India, Malabár partjai s az Euphrates és Nilus vidéki hatalmas birodalmak között.

Míg a jemenitek tengerészkedtek, maadit testvéreik a szárazi vagyis karaván üzletet folytatók, melyet nem is hagytak el soha, mióta a Teremtés könyvében e foglalkozások először följegyeztetett. József testvérei, mikor őt az ó-kútba bedobták, leültek kenyerezni, „és láták, ime egy sereg Izmaeliták jönnek vala Gileádból, azoknak tevéi visznek vala fűszerszámokat, balsamot és mirhát, kik mennek vala, hogy azokat vinnék Egyiptomba. (I. Mózes XXXVII. 25.)

A különbséget, mely a kédári fejedelmek s a sébai kereskedők üzlete között az árukra nézve fenállott, érdekesen emeli ki Ezékiel (XXVII. 19—24): „Arábia és Kedárnak minden fejedelmei voltak kereskedő társaid; juhokkal, kosokkal és bakokkal kereskedtél velök. Sába és Rahéma-beli árosok voltak a te közösid mindenféle drága fűszerszámokban és minden drága-kőben és aranyban, a te sokadalmaidban kereskedtek. Hárán és Kanné és Eden Sebabeli kereskedők: Assiria és Kilmád a te kereskedő társaid. Ezek a te közösid mindenféle árukban, sárga és különb-különbféle színű ruhákban, kötelekkel összekötözött drága ruháknak szekrényiben és aranylánczokban a te sokadalmidban.“ — És déli Arábia gazdagságának híre az idegen nemzetekre nézve folyvást csudálkozás tárgya maradt századok múlva is; Horatius több helyen emlegeti a „thesauris Arabum; divitiis Arabum“-féle kifejezésekkel amaz előttök mesés puszták kincseit.

Az ókori kereskedelem fő jellege, hogy leginkább szárazföldön folyt; a tengeri üzlet csak parti hajózásra szorítkozott. Ázsia végtelen síkjai, s Afrika és Arábia homokpusztái voltak az ókori forgalom oceánai, melyeken keresztül a karavánok gönyje tevéi felmálházott háttal, mint egy-egy hosszú hajó-sor húzódtak át. Augustus uralkodása alatt, Aullus Gellius leírása szerint, hadseregekkel versenyzettek számra nézve Arábia karavánai. A karavánok útját, idejét, gyorsaságát a kereskedők kölcsönös egyessége

s a forrásos helyek fekvése szabta meg. Mindeniknek meg volt szabva: hány utat tegyen évenként, hol álljon meg, hol deleljen rendszeren, s hol egyesüljön más karavánokkal a kölcsönös védelem végett. A városokra, melyeken a karavánok útja átvitt, ép oly jótékony volt az akkor, mint például ma a vasút; forgalmat, gyarapodást keltettek, s a várt karavánok távol feltűnésének jeleit ép oly mohón lesék a kereskedők, mint ma az Ausztráliából megtérő hajókat. A hajózás kifejlése, s még inkább a rómaiaknak Suez-en általi egyenes összeköttetése Indiával roppant ártalmára valának a karaván üzletnek, s ennek következtében azon terjedelmes városok is, melyek gyarapodásukat az áthúzódó karavánoknak köszönték, hanyatlásnak s utóbb végpusztulásnak indultak. Ebből fejthető meg azon, másképp kimagyarázhatlan jelenség, hogy roppant oszlopsoros paloták, kertek, templomok, amphiteatrumok romjaira akadnak az utazók ama sivár, terméketlen és gyilkoló homokpuszták közepett. Petra városa, mely akkor közvetítő pont volt az éjszaki és déli kereskedők közt, ma elhagyott rom: de a csiszolt oszlopok, a sokszor csaknem épen álló paloták, melyek a környező kopár sziklák völgyéből egyszerre tűnnek elő, csudálkozásra keltik nagyszerűségük iránt ma is az útast.

Igy járt Nabathaea ország; így Hira és Ghassan; s a pusztuló városok lakói ismét a nomád életnek adták magukat, s ezt folytatták Mahomet koráig.

Jemenből azon időben két karaván közlekedett: az egyik Hadramauntból a Persaöbölhöz, a másik a Verestenger partján Petra városába, s innen ketté válva az egyik Gazába, a másik Damaskusba. Jementől Petra tizenhét teve-útnyira van, s az állomás-helyek ma is ugyanazok, a miket Authenodorus leír, s hihetőleg ugyanazok, a mik Ábrahám korában voltak.

A maadit törzseknek ez üzlet tömérdek keresetmódot nyújtott: az egyik bérleni való tevéket tartott, másik kalauzúl állott; ez maga kereskedett, amaz fegyverrel szegődött a lehető veszélyek elhárítására; szóval e népnek a pusztai közlekedés az vala, mi a phenikeknek a tengeri kereskedelem.

Különben az arabok ős történetéről keveset tudni: ők Ábrahám-tól származtaták magukat, a genesis könyve pedig Ábrahám testvérétől Nahortól. Valószínű, hogy a Mózes által emlegetett Izmaeliták, Nebuiothok, Kederánok, Edomiták, Amalekitek, Moabi-

ták, Ammoniták mind ugyanezen arab ágából származtak a s é m i népcsaládnak.

Az arabok sok ideig hódoltak a zsidók őskori királyainak. Dávid hatalma kiterjedt az egész arab félszigetre; ő erősíté meg Petrát; Salomonnak flottái voltak a Verestengeren, s a part mentén erős kikötőket foglalt; Jehosaphat is hozzájárult e foglalásokhoz. — A zsidók hatalmának hanyatlása után az Edomiták foglalták el Petrát, s a verestengeri kikötőket, azonban őket csakhamar kiűzték a Nabathaéak. A nabathaéak uralmáról s Petrának ezenkori gazdagságáról csak Aelius Gallus után maradt fen némi nyom, ki a római legiókat Jemen tartományban egész Marebig bevezeté arab törzsek kalauzolása mellett.

M e k k a, az utóbb prophetai város, mindig gyűpontja volt a jemeni karaván-utaknak, s bár szűk és kopár völgyben fekszik, mivel vize bőven van, és mivel minden út ott vitt keresztül, előnyös hely vala a karaván-kereskedőkre nézve, s ezért nevezetességre jutott már a karaván-üzlet hanyatlása előtt. Mohammedán hagyományok szerint Mekka legelőször az a m a l i k á k birtokában volt; mely név természetesen összefügg a bibliabeli amalekitekkel. Ezután két jemen törzs, előbb a dzsormiták, azután a khoza-törzs foglalták el. Végre a k o r e i s i t á k, egy maadit törzs, mily a karaván üzletből felvagyonosodott, jelenik meg a színen és tartja birtokában a szent várost, s ebben a Kába templomot. Az első vezére ezen törzsnek, kinek nevét a hagyomány fentartotta Kosszai, Mahometnek négy emberöltővel előde. A Kába templomnak s a szent H a r a m udvarnak Kosszai általi elfoglalása képzí a mohammedismus első kiindulási pontját; a következő időkben aztán Mahomet elődei annyira módosíták s alakíták a Kába-tiszteletet, hogy Mahomet alig tett egyebet mint elődei intézményeit megtisztította a bálvány-imádatstól s néhány barbar szokástól; egyébiránt czeremoniáikat többnyire megtartá, még saját találmányából is gyarapítván azokat.

A Kába temploma emlékezet előtti idők óta nagy tisztelet tárgya volt. Azt tartották, Ábrahám kezei emelték falait. Azonban Ábrahám egy-isten-hívése teljesen ki volt forgatva a tömérdek bálvány bevitele által: e bálványok valának a d z s i n e k, melyek vagy mint egyes törzsnek nemzeti istenei, vagy mint házi istenek (penates-ként) tiszteltettek; külalakjuk kö vagy fa volt, de gyak-

ran más anyag is, s egy törzs, mely egy kenyeret bálványozott, egy éhség alkalmával megette istenségét; valószínű, hogy azon teraphim is, melyet Rachel atyjától Lábántól ellopott, ily dzsinn lehetett (I. Mózes XXXI. 19.)

E bálványok közül a Kába bálvány maradt fen legtovább; s e szent kő imadását maga Mahomet sem merte eltörülni. Az általa eltörölt bálványok közt minden nemű, fajú, s a legősibb régiségű darabok találtak. A korábban annyiszor emlegetett Al-latot már Herodotus is megemlíti Alilat név alatt: fő dzsinn volt azonban Hobal, kit hosszú szakállú öreg embernek, kezében tegezettel ábrázolnak. — A Kába temploma mind ezen bálványoknak és arab istenségeknek valódi pantheonja volt, úgy hogy Kosszai idejében négyszáz bálvány állott benne. Különös gondot fordítanak reá, hogy minden rendű-rangú isten legyen e gyűjteményben. Mekka, szent hire mellett, a félsziget kereskedelmének is gyűpontja lévén, a lakosoknak igen érdekőkben állott, hogy minél többen forduljanak ott meg a szomszédos törzsek közül; ezért összeszerezték minden törzs bálványát és védistenét, hogy mindenik vallás képviselve legyen, s e buzgalom annyira ment, hogy midőn a bálványokat Mahomet lerombolá, egy byzantzi szent szüzet is találtak közöttük. — Míg Mahomet csak a házi isteneket, s a távoli vidék bálványait támadta meg, nem volt nagy az ellenszegülés, épen azért nem, mert a lakosok érdekeit nem nagyon sérté; midőn azonban a környező törzsek istenségeit is kezdé kitörülni, ez teljesen fölkelté a koreisiták ellenszenvét, mert azon törzseket épen bálványaik az Al-lat, Al-ozza vonzák Mekkába, s ebből nem csak kereskedői nyereségek keletkeztek, hanem a városbeliek jövedelme a Kába látogatásából, s a zarándokok ellátásából közvetlenül is gyarapodott.

Kosszai, ki Mekkában a főhatalmat negyven évig tartotta kezében, az ötödik század vége felé, igen elaggottan halt meg. A hagyomány azt mondja, hogy a Kába khozait törzsbeli őrzőjét leitatta, s így vette el tőle a kulcsokat: ebből azonban nagy viszály keletkezék, mely aztán a Koreisith törzsnek Mekka s így az egész Arabia fölé kerekedésével végződött be. Kosszai valódi alapító, szervező tehetségnek látszik, s intézményei, melyek valóban maig is érvényben vannak, olyanok, hogy képesek valának a koreisiták uralmát megörökíteni. Ő előtte a mekkai völgy, s a Kába templom-

nak Haram nevü környéke oly szentnek tartatott, hogy egyik birtokosa sem mert állandó lakásokat építeni e szentség szomszédjában, s a Kába imádói és őrei kívül, sátorokban tanyáztak. Kosszai elhatározta állandó lakásokat építeni és ez által a föld birtokát biztosítani, s midőn társai vonakodtak levágni a szent fákat, maga ragadott fejszét, s kezdte el az irtást. Így alapítá meg Mekkát, s emelt a Kába szomszédjában a koreisiták számára egy tanács-házat, melynek aztán ő lett fejevé. Ekkor alapítá a következő intézményeket: a *liwát*, vagyis azon jogot, hogy a hadra készülők vezéreinek ő adja a zászlót; a *sikaját*, a vizek fölötti fölügyelés jogát — a mi nagy horderejü hatalom oly víztelen vidéken mint Mekka; a *rifadát*, vagyis a zarándokok részére szánt alamizsnák kiosztását; a *nasaát*, vagyis a napoknak a kalendáriumba beszórását, a mi szintén fontos jog, ez határozván meg a szent hónap idejét; az *idzsazát* vagyis a szent menetek alatti vezérlőséget, s a *nidzsabát* vagyis a Kába kulcsai fölötti őrséget. Mindezek között talán legfontosabb jog volt a *nasa*, mert az arabok a hold-naptár szerint számítván, s a hónapok időszaka, s ezekkel együtt a zarándoklás ideje is folyvást változván, a törzsek legnagyobb részére nézve valóságos életkérdés volt, hogy a zarándoklás ne az aratás idejére essék; így maga ezen hatalom kitérő tekintélyt biztosított a koreisitáknak.

Kosszai lépteit követék erélyes utódai. Hashim, a prófétának szépapja, a *rifada* és *sicaya* tisztségeket oly nagylelkűséggel gyakorlá, hogy ez példabeszéddé vált és rendezte a mekkai nép évenkénti két nagy karavánmenetét, a télit Jemenbe, a nyárit Syriába. Abd-al-Muttalib, Mahomet nagyatyja szintén tekintélyben állt; ő építette újra a szent Zemzen kútat. Ennek fia s Mahomet atyja Abdallah ifjú korában meghalt, nejét teherben hagyva maga után a posthumus gyermekkel.

Ily intézményeket talált Mahomet, s ő ezeket befoglalá saját rendszerébe, épen úgy, mint a Kosszai előtti réges-régi hitformákat és különböző szertartásokat is: milyen például az *Ihram*, a fej beretválása, a ruháknak a nagy zarándokolások előtti eldobása s újakkal kicserélése; a *Hajj el Akbar* a nagy zarándokolás, az *Omra* a kisebb; a Kába körüli hét búcsúmenet, a fekete kő megcsókolása; a juh és teve áldozat, s ezek körmeinek, szőrének a szent földben eltemetése — mind

megannyi maradékai a bálvány-imádásnak, s az elődök szertartásainak. A sertés-hüsevés tilalma, s körülméltetés szintén ősi szokás volt az araboknál, úgy hogy egyenesen Ábrahám óta számiták azokat.

Lássuk most, mennyi eredetiség volt azon vallási tanokban, melyeket Mahomet hirdetett. Mert ő még az egyistenségi hitben sem előzte meg messzire a korabeli, fölvilágosodottabb arabokat. A sémi népek már a legősibb időben minden más nemzet előtt nagy és gyors fogékonytsággal bírtak az egyistenség, s a világnak ez általi kormányzása elfogadására. Nem említve a héber patriarchákat, fennmaradtak az arabiai Job, s a midianit Jethro nevei; s a többi sémi faj közt is bizonyára sok imádója volt minden időben az egy igaz istennek. A sémi elme egyszerű, majdnem egyhangú: s az indo-európai népek észjárásának bonyolodott reudszerezésével nem egyez meg. A sémi irodalmakban valami oly bonyolodott szerkezetnek, mint az éposz vagy dráma nincs példája: s a görögök gazdag képzelődése, mely fi és nő istenekkel népesít meg erdőt, berket, épen oly távol áll a sémi fogalmaktól, mint a Tempe illatos völgye különbözik az arab síkok pusztaságától. „A pusztaság—mondja Renan—monotheista.“ — A dzsinek, s a törzsek bálványai nem annyira istenségek, mint inkább az egy nagy istennek (Allata-Allahnak) ki mindig legfőbb tárgya volt az imádásnak, kísérői és szolgálói valának: s olyféle viszonyban állottak hozzá, minő a keresztyén katolikus vallásnál is kifejlődött a Mindenható, és a szentek között.

Egy más hit, melyet Mahomet készen talált, a prophétaságba vetett hiedelem volt. Minden sémi törzsnél kifejlődött e vallási irány, s úgy látszik, ez szükségképi következménye a sémi egyistenhívésnek. A hagyomány minden sémi népnél megemlékezik egy-egy profétáról, a legrégebb s legújabb időkben egyaránt.

Ily hitnézeteket talált Mahomet saját törzsei között; de érdekes kérdésnek marad még az, mily terjedelmet vett a zsidó és a keresztyén vallás az arab félszigeten, s mi befolyást gyakoroltak ezek Mahometre.

A buzgó zsidó sectáknak már Jeruzsálem lerombolása előtt is gyakori menhelyök volt a Jordán égető és elhagyott keleti vidéke, s a Holttenger sivár partjai, hol törzsük hanyatlása fölötti keservökben a világtól elrejtőzésben vigaszt kerestek. A zsidó val-

lás akkor kezdett azzá alakúlni, a mi azóta folyvást megmaradt, — a panaszok, siralmak és titkos remények vallásává. E secták egyik legfőbbike volt az *Essenek* sectája, mely az összes theologia kifejlődésére óriásabb befolyást gyakorolt, mint ma gondolhatnók. A Holttenger nyugati partján éltek testvéries törzs-közösségben, s a világi élvezek megvetése, gyakori imádkozás, sok bűjt mindennapi mosakodás, a biblia allegoricus magyarázata, az angyalok hierarchiájába, a perzsa hagyományok nyomán vetett hiedelem, a szombat szigorú megtartása, meggyőződés a lélek halhatatlanságáról, s az emberiségnek őszintébb szeretete mind a zsidóknál általában kifejlett, képezték hitelveik és gyakorlatuk főbb pontjait. Példájuk, kivált mert az általános emberszeretet oly nagy volt bennök, nagy hatást gyakorolt a szomszéd sémi és pogány fajokra, s prófétájok *Elxai* egynek tartatik a korán *Lokman*ájával, mi annyival hihetőbb, mert *Epiphanius* szerint az *essenek* sóra, vízre, földre, kenyérré és borra, égre és szélre esküdtek, s mindezen eskü a koránban is előfordúl.

Közel ezekhez, *Moabitában* laktak a *nazarénok*, s hogy ezek is erős benyomásokat tettek az arabokra, az is eléggé bizonyítja, hogy ők a keresztyéneket maig is *nazaráknak* hívják. Ezeknek vallásgyakorlatokról a görög *Epiphanius*nál és *Clemens*nél maradt fen hagyomány, a miből kitűnik, hogy a kinyilatkoztatás felőli hittök ugyanaz, melyet *Mahomet* is elfogadott. Azt hitték ugyanis, hogy volt egy ős eredeti kinyilatkoztatás, melynek szövege a mennyekben őriztetik. Legelőször *Ádámmal* közöltetett az égiek által, s aztán nemzetségénél hagyomány által szállott tovább, de minthogy idők teltevel mind jobban elromlott, szükségessé vált újra kihirdetni a világnak; ezért mindannyiszor egy új próphéta választatott, hogy az eredeti hitet tisztaságában föléleszsze. A próphéták hosszú sorát *Keresztelő János* és *Krisztus* zárja be. *Krisztus*, a korán szerint, így kiáltott föl bölcsőjében: „*Enyim a könyv, s én próphétául* vagyok kiválasztva.“ Ugyanezen hagyomány maradt fen *Krisztus* gyermekkoráról a *nazaréneknél* is. Azonkívül a *Noé* bárkájára vonatkozó azon hiedelem, hogy annak nyomai az *Ararát* hegyén még most is megvannak, mely vélemény szintűgy megvan a koránban, mint *Epiphanius* szerint a *nazarénok*nál, szintén egy adat arra, hogy *Mahomet* vagy környezői az *ebionit* s *nazarén* tanokat ismerék.

Másik felekezet, melyet Epiphanius elősorol a Hemero bapbtis-také, így nevezve a mindennapi mosakodástól, a mit a bünöktöl megtisztulás jelképes felfogásában gyakoroltak. Ezeket az arabok hihetőleg a sabiánok közé sorozták — mintán ez az elnevezés is a mosakodástól származik. S minthogy az arabok e név alatt több különböző felekezetet értettek, úgy látszik, az esszeneket is a sabiánok vagy sabéánok közé sorozták, mivel ezek is imádák a felkelő napot, s a mosakodási szertartásokat is gyakorolák. Hogy ennyi különböző secta hányódott-vetődött az arab félszigetben majd erre, majd amarra, annak oka leginkább az, hogy már régen Mahomet előtt mindazon pogány felekezet, mely a byzantzi birodalomban vallás-gyakorlatot nem nyerhetett, vagy Palaestina partjaira menekült, honnan bármikor könnyen futhatott a nyomtalan pusztába, vagy épen az oázokban telepedett meg, hol aztán nagyobb biztosság várt reá, mint XIV. Lajos alatt a protestáns menekülökre Hollandban.

Mindamellett a keresztyénség kevésbé terjedhetett el Arábiában. A szabad szellemü beduinok ezen, állandósításra törekvö vallást a rabszolgasággal azonosnak tekinték. Azonkívül az aláztosság vallása, a gondokkal élés tana, — az emberi testbe öltözött istenség titkának imádása — a szentháromság tana — sokkal kevesebb követökre találtak e büszke, daczos, önerejével kérkedö nép közt, mint bármely más nemzetnél. Ezért a keresztyénséget, bár voltak Arábiában keresztyén törzsek, söt egy nagy keresztyén város is Nadzsrán, Mahomet napjaiban, legtöbbyire mint hihetetlen s nevetségést fogadták; így például egyszer egy hirai arab királyt akart néhány keresztyén missionárius áttéríteni; míg elveiket előadák egy udvarnok néhány szót sügött a király fülébe; az uralkodó mély bánat kifejezését öltötte arczára; a térítök kérdezek ennek okát. „Ah, szölt a király, borzasztó újságot hallok, Gábriel arkangyal meghalt.“ — „Az nem lehet, király, hiszen az angyal halhatatlan.“ — „Micsoda! s ti nekem mégis azt mondjátok, hogy maga az isten meghalhatott!“

Ellenben a zsidók hatalmas helyzetet foglaltak el az arab félszigeten. Két erős törzsük telepedett meg Medinában; Chaibarban megerödített városuk volt, s a keresztyén idöszámítás harmadik századában sikerült nekik egyik yemeni t o b b á t vagyis királyt a zsidó hitre téríteni. A következő t o b b a, Dhou Nowas oly dühös hittedjesztö lett a zsidó vallás ügyében, hogy

szent háborút indított érette, s bevette és lerombolta a keresztyének Nadzsrán városát. Az áldozatok panaszai s I. Justin ösztönzései reá birták Abyssinia királyát, hogy hitsorsosai ügyében bosszút álljon: elfoglalta Dhou Nowas városát, Jement, mely ekként abyssiniai hatalom alá jutott, s ezen uralom alatt is maradt, míg a jemeniták számára vissza nem foglalá, s persa-alkirálysággá nem tette a persiai Kesra vagy Chosroes. Mindazáltal az abyssin uralom alatt egyik király, Abraha-el-Achram nagyszerű templomot épített Sanában, s megkísérlé az arabok tiszteletét a Kába templomától ezen imolához teríteni, s a zarándoklásokat ehhez irányozni. Az arabok fegyvert ragadtak nemzeti bálványaikért, s Abraha megverten és szétzilált sereggel vonúlt vissza Mekka megkísérelt ostromától. Ezen Mekka ellen intézett támadás éve, 570 Kr. u., magában is fordulópontra az arab történelemben, de örök emlékeztető lett Mahomet születése által, kiről így azt mondja a hagyomány, hogy az elephánt-évben született, az abyssin király által lovagolt elephantokról nevezve így.

De a félszigeten elszórt sok pogány, keresztyén, zsidó felekezet közt volt egy, melyhez Mahomet legszorosabban ragaszkodott, s melynek elveire csak Sprenger kutatásai vetettek tisztább világot. Ezek a hanyfok voltak; Mahomet közvetlen elődei, kinek hitéből fejlett tovább az izlám vallás egy jó részben. Mahomet hanyfnak hívja magát, s a hanyf név tizenkétszer fordul elő a koránban. A szó héber eredetű, s úgy látszik, a zsidóban „szabad elvüt“ jelentett. Van a koránban egy másik gyakori kifejezés is a sohof vagy Ábrahám tekeresei, melyet szintén nem tudtak mire magyarázni, míg Fihrist arab történetírónál föl nem fedeztetett egy hely, mely mindkét szavat kideríti. „E könyvet — írja Fihrist — a hanyfok bibliájából vettem, kik Ábrahám prófétaságában hisznek, s tőle kapták azon tekeréseket, melyeket isten adott a patriarchának.“ Ezen pont fölfedezéséig senki sem tudta mit értettek Ábrahám tekeresei alatt; jelenleg már, másutt tett kutatások nyomán bizonyos, hogy a hanyfoknak nagy mennyiségű tekereseik voltak, talán 150-re tehetni számukat, melyek eredetét különböző prophétáknak s patriarcháknak tulajdoníták, bár hihetőleg mind csupa hamisítvány volt.

A hanyfok tulajdonképen egy monotheista törzs voltak; hihetőleg a zsidóktól vették származásukat, legalább szóhagyományaik

ezt tarták; azonban tanaik ekkortáiban vagy divatban voltak a felvilágosultabb arabok között. Mahomet közvetlen környezetében tizenkét hanyf nevezeték meg, s a mekkai nép ő ellene is folyvást gyanakodott, hogy sabaeán. A hanyfok nyelvében a bibliai nevek ugyanazt a változást mutatják, mint ma egész keleten. Noé Nulu lett; Lót, Lut; Abraham, Ibrahim; Mózes, Musa; Pharaó, Firaun; Áron, Harun. A hanyfok Ábrahámot vallásuk első alapítójának tekintették, ő volt az első hanyf, és nemcsak hanyf, hanem, a többi patriarchával és Krisztussal együtt „moslem“, vagyis isten akaratában megnyugvó ember; a „moslem“ név azokat illetvén, kiknek hitök „islam“ „megnyugvás“ — a mi ismét rokon törzs a „salam“ — béke, csendesség szóval. Rajongtak a prophetákért, s az igazi ős hit kutatásáért, valamint általában az arabok nagy része. Egy arab historicusnál maradt fenn, hogy egyszer, midőn a koreishiták összegyűltek áldozni bálványaik körül, négy férfi félre vonult az áldozóktól. Ezek voltak: Waraka, Mahomet első nejeének Khadidzsának unokabátyja, Othman, ennek unokaöccse, Obeidallah, a prophéta unokaöccse, és Zeid ben Amr, a nevezetes férfiú, kit az izlam Keresztelő Jánosának hívnak, s kinek emléke iránt Mahomet mindig a legnagyobb tisztelettel viseltetett. Ez emberek romlást láttak a vallási gyakorlatokban. „Törzsünk tévedésbe esett“ — mondák egymásnak; — „nem követik Ábrahám igaz vallását; keressünk mi jobb ösvényt mint ők.“ S mindnyájan elindultak idegen országba, fölkeresni a hanyfok vallásának igaz forrásait. De utoljára is kettő közülök keresztyénné, egy zsidóvá lett, s csak Zeid maradt tiszta és hű hanyfnak. Kinyilatkoztatásait ugyanazon verses prózában készíté, a milyenben a korán van írva; tehát ebben is előde Mahometnek. Sőt az a vélemény is forog, hogy Zeid versei közül néhány fölvetetett a koránba. Mindenesetre a töle fennmaradt versek olyanok, hogy azok a koránba mind alak, mind tartalom tekintetében beillenének. Az egy igaz istent dicsőíti bennök, a ki kegyelmes, bünbocsátó, a jót támogatja, a gonoszt bünteti. Megtámadja a bálványimádást; nem hisz se Lat, se Ozza hatalmában; úgy hogy valóban a korán minden elve, minden tana föltalálható Zeid verseiben — csakhogy ő nem adta ki magát prophétának, s csupán a saját nevében írt és beszélt. A kába falaihoz dölve szokta az embereknek a bálványimádás hiábavalóságát fej-

tegetni, a miért aztán számkiűzték a városból. Bolyongó útazásaiban aztán megölték a beduinok.

E négy embertől, kikkel rokoni összeköttetésben és folytonos közlekedésben vala, de különösen Zeidtől igen sokat tanult Mahomet.

S íme itt lesz helyén összefoglalni azon kutatások eredményét, melyek Mahomet személyes tulajdonaira, testi és szellemi képességére vonatkoznak.

Azonban ezeket egy következő közleményre kell felhagynunk.

Az „Edinburgh Review“ után.

A. L.

A KÖZOKTATÁS MAGYARORSZÁGBAN.

A „Budapesti Szemle“ új folyamának XII. és XIII-ik füzete 255. lapján megígértük, hogy ha a rendezett iskolákkal bíró nevezetesebb államok közoktatási intézményeit bemutatjuk, egy későbbi cikkben elmondjuk, a miket e tanulmányokból hazai viszonyainkra elvonandóknak vélünk. Ime ígéretünket beváltjuk.

Úgy hiszszük, hogy a szorosán vett népoktatást tekintve, fölmutattuk a mívelt világ mindkét részében fekvő iskolailag rendezett államoknak figyelemreméltó intézkedéseit; a tudományos oktatásra nézve azonban még többeket is chajtottunk volna közölni, de ebben bennünket az idő rövidsége gátolt. Elhatározott szándékunk, nemsokára e térre is összehasonlító és tájékoztató tekintetet vetni, melynél fogva e közleményünket két fő részre osztjuk: szólunk jelenleg a népoktatásról, később a tudományos oktatásról.

I.

A népoktatás Magyarorszáiban.

Alig van ország, melyben az utóbbi két-három évtized alatt többet emlegették volna e mondatot: „Népnevelés jöjjön el a te országod!“ s nincs egy ország se, melyben e fontos ügyért kevesebbet tettek volna, mint Magyarország. Tudjuk jól, hogy ha ezt kimondjuk, méltatlankodással vádoltatunk. Ismerjük a mentegőtődzés palástjait, melyeket mindenki elővesz, hogy mulasztásai bűneit vele takargathassa. Ismeretes mentségek: a politikai elnyomatás, az ebből származott szegénység. Igaz, ezeknek egyi-

ke sem előmozdítója semminemű ügynek ; de másfelől az is igaz, hogy politikai elnyomatásunk előtt, komolyan és rendszeresen látva a dologhoz , épen oly keveset tettünk az ügyért , mint az elnyomatás alatt ; — holott tántoríthatlan közakarattal, egyesült erővel, mind 48 előtt, mind azóta akadály nélkül, habár lassan haladva, sokat tehattünk volna e téren is.

A múltak hibáit meg nem lettekké tenni nem lehet, de a mulasztásokat sokszorozott erővel helyrehozni , kötelesség. A mulasztgatások s halasztgatásoknak lejárt az ideje. Ha történelmi múltunkhoz híven virágzó ország s nagy nemzet akarunk lenni, tanulnunk s művelődnünk kell annyira, hogy polgári helyzetében mindenki képes legyen az általa elfoglalt állást betölteni. Mai időben, még az utolsó szolgának is tudni keil a maga szakmáját értelemmel folytatni és abban magát olvasás által tökéletesíteni.

A szellemi gazdagság ma már sokkal több szerencsét nyújt birtokosának, mint bármely anyagi vagydon pusztán magában.

A népek jólléte most egyedül azok értelmességétől függ.

Valamely nép gazdagsága felbecsülésére nem elég annak földbirtokai kiterjedését s annak termő erejét, ércz és kőszénbányái gazdagságát, kikötői jó fekvését tekintetbe venni ; ilyféle alapokat birhat bármennyit, mégsem lesz belőle gazdag benn, nem lesz hatalmas kifelé, ha ezek fölhasználásához nem eléggé művelt és tanult.

A nevelés és tudomány teszi az embert emberré, a művelt és tanult ember teszi a földet hasznos földdé. Az értelmes és tanult nép a terméketlen földet, sőt ipara által még a sziklát is képes termékenynyé átalakítani ; az értelmes népnek, bármije hiányozzék, megszerzi azt kereskedés által. Az ily nép gazdaggá lesz, mert szorgalma és tudományánál fogva, képes más népek természeti áldásaiban s mindennemű gazdagságában osztozni. — A tudatlanság és hanyagságban tespedő, s a természettől bárminemű gazdagsággal megáldott nép végkép elszegényedik. Rámutasunk-e Angliára, Hollandra, Schweizra, mint az értelmesség és szorgalom által a jóllét magas fokára jutott államokra és az egykoron két világrész gazdagságával dicsekvő, de elmaradottsága miatt elszegényedett Spanyolországra ? — Ha saját állapotunk múltjára és jelenére gondolunk, nem látjuk-e előre is jövőnket ? — És ha a felhozott példákon komolyan elmélkedünk, akad-e még

köztünk csak egy is, ki ne kívánná a jobb részt választani, ki ne ohajtana azon útra térni, melyen a fölhozott népek saját jóllétüket biztosan érték el, kik hatalmi súlyokat a jóllétnek és magas értelmiségőknek köszönik?

Bennünk meg van a természettől belénk oltott nagylelkűség, magasztosabb eszmék iránti lelkesülés, megvan minden jóra valóság. Ide mutat egyéb nemes tetteink között, hogy a századokon át szolgaságra kárhoztatott népet tétovázás nélkül bevettük alkotmányunk sáncaiba, megosztottuk vele polgári minden jogunkat, oly szabadsággal ruháztuk föl, a milyennel Európának kevés köznepe bír. De hogy népünk e jogát valóban élvezhesse és hogy azt mind a saját, mind a közös haza jóllétének előmozdítására okosan fordíthassa, meg kell neki még adnunk a használhatás eszközt is,—az értelmességet; mivel ha a nép ezzel nem bír, nem tehet szert a szabadság élvezetéhez szükséges legelső kellékre, az anyagi jóllétre, melynek egy részét épen a szabadság fölvirágoztatására és biztosítására kellend fordítani; nem bírhat a szabadsági eszméket kísérő társadalmi kinövések és a valódi szabadság között különbséget tenni: olyan lesz és marad, mint az a folyam, mely szűk mederbe szorítva partjai között csak addig maradhat, míg azt egy véletlen felhőszakadás gátjai fölé nem emeli, — a pártszenvédély lábujtáka.

Az emberi ész, erő, és kitartással szabályozható természetet korlátozni, tengerek, vizek folyásának más irányt adni, vad vidékeket termékeny földdé, közlekedést akadályozó hegyeket járt útakká tenni, a föld bármely részére néhány perc alatt tudósításokat küldeni: mind, mind oly nehézségek, melyeket ma már rövid idő alatt el lehet háritani; ime magát az emberiség áldásának egyik fő forrását, magát az alkotmányos szabadságot néhány tollvonással meg lehet adni: egyedül az emberi értelem az, melyet egyéneken is, annál inkább a különböző egyének tömegében csak a legkövetkezetesebb kitartással és erőfeszítéssel, évtizedek hosszú során lehet kimívelni s a polgári társaság közkincsévé tenni. Fel tehát, hazafiak, e nagy munkára! nincs veszteni való időnk, mert az ez irányban ma megkezdett munkánknak is, csak 15—20 év múlva láthatjuk zsenge gyümölcsét!

Midőn a nép oktatását helyes irányban megindítani, s ebben megtartva kifejteni, közszükségérvé s a nemzeti élet nélkü-

lözhetlen kellékévé akarjuk tenni: alig lehetne egyéb föladatunk, a czélt hamarább alig érthetnök el, mintha az előttünk ismeretessé lett, rendezett népiskolai törvénnyel bíró államok közoktatási intézményeit átvevén, törvénnyé tennök. Ott állanak előttünk a mi szabadságunkhoz méltó schweiczi, hollandiai népoktatási remek törvények, csak alkalmaznunk kellene. Ezen iskolai törvények tanulmányúl s kiindulásunkban támpontokúl is szolgálhatnak, s belőlök azon általános elveket, melyek az emberi szellemre és szokásokra a föld bármely pontján alkalmazhatók, kölcsönözhetjük is; de ezek úgy, a mint vannak egészen, reánk nézve használatatlanok. — Ha a polgári ügyeket is az ország lakói és szokásaiból kifejlett s azokhoz alkalmazott törvényekkel lehet rendben vezetni, kormányozni; mennyivel inkább szükséges a szellem és erkölcsi élet irányzására s kifejtésére szolgáló törvényeket az uralkodó, már eddig fejledezett oktatási szokásokból meríteni s lehetőleg úgy állapítani meg, hogy azok a megindult oktatás ügyének, a fejlődés útján mintegy önként tovább folytató emeltyüjeül szolgáljanak. Az oktatásügyi törvényeket tehát, a fennálló alapszokásokhoz kell alkalmazni, s azokból kell mintegy kifejteni.

Az oktatás ügye hazánkban is épen úgy, mint más államokban ezen ügy rendezése előtt volt, jelenleg az egyházak kezében van. Hazai egyházaink közül némelyek iskoláikat önállóan magok rendezik, kormányozzák, országos törvények erejénél fogva, ez ügybe senkit beavatkozni nem engednek; mások résztvesznek ugyan iskoláik vezetésében, azonban a vallástanítás kivételével, azoknak belső és külső rendezésében vagy épen nem, vagy csak megszorításokkal intézkedhetnek.

Az állam mindenik fél irányában, a mint az törvényeink értelmében öt meg is illeti, némelyekre nézve a főfelügyelési, másokra nézve a közvetlen intézkedési jogát fentartotta; de mivel ezeknek gyakorlási módja nincs körülírva, az utóbbiakra nézve pedig sem elég anyagi eszköze, sem a szükséges közegei nincsenek meg: hazánkban a közoktatás ügye oda jutott, hogy, habár a hitfelekezetek ebbeli buzgalmát méltányolnunk is kell, — vagy az anyagi tehetetlenség, vagy legtöbb esetben az ügy gazdátlanságából folyó gondatlanság miatt, még jelenleg is százezerekre menő ifjú honpolgár van, kik a szó szoros értelmében iskolázatlanúl s mély tudatlanságban nőnek fel.

És ezen abnormis állapotnak,—mely e hon polgárait századok óta a tudatlanság rabigájában görnyesztí, s ha ez állapotokon gyökeresen nem változtatunk, e szerencsétlenségnek jövőben is martalékaül hagyja, — az a sajnos oldala van, hogy az illető hitfelekezet a kebeléhez tartozók neveléséhez való jogát elvitázhatlan érvényben kívánja fentartani, s míg ezt féltékenyen őrzi, más részről mindegyik kivétel nélkül követeli, hogy a közoktatás terheit rajta kívül más t. i. az állam viselje.

Itt áll tehát törvényhozásunk előtt a felekezeteknek iskolákat illető jogaikhoz merev ragaszkodása, a féltékenység ugy az állam, mint egymás irányában, s e mellett a közoktatás költségei fedezésének az államtól való feltétlen követelése; ott állanak kiáltozólag az iskolázás nélkül hagyott gyermekek százezrei!

Ily körülmények között mit lehet és mit kell a törvényhozó testületnek tenni? Ha egyedül az előttünk példányokként álló Holland, Schweiz, Éjszakamerika stb. közoktatási ügye kifejlésére s jelen állapotára tekintenénk, a felelet és megoldás igen könnyű lenne, tennünk kellene azt, a mit ez államok cselekedtek: tisztázni az iskola céljának kérdését, s azonnal kitűnnék, kinek és mi részben van joguk ez ügyben intézkedni.

E kérdést természetszerűen s röviden nálunk is így lehetne kifejteti.

A szülék gyermekeiket az iskolában azért oktattatják, hogy belőlök értelmes és jó erkölcsű egyének és hasznos polgárok váljanak. E cél elérhetése mutatja, hogy az oktatásban részesülő egyéneknek, magán és köz, kettős elhivatásuk van. — Ugyanis az értelmességet és a jó erkölcsöket a gyermekben a közoktatás által azért kívánjuk kimivelni, hogy ezek az ő magán életének támaszai s vezérei s jólléte kifejthetésére szolgáló eszközei legyenek; de másfelől ugyanezen tulajdonokat keresi benne s követeli az a társaság is, melynek ő tagja, mivel ennek fennállása, jólléte és előmenetele, egyes tagjai értelmi képzettség- és erkölcsi műveltségétől függ. A magán, de egyszersmind társadalmi egyén művelődését tehát, ha ő azt saját öntudatából tenni elmulasztaná is, a társaságnak, mely az egyének jólléte előmozdításáért s védelmezéséért áll fenn, tőle követelni kell.

Ime ezekből világos, hogy az iskoláztatás ügye nem pusztán az egyént, hanem azon társaságot is, melynek ő tagja, kiválólag il-

leti; kitűnik, hogy ha az egyén a maga javát felfogni képes nem volna, a társaság őt az iskoláztatásra kényszerítheti is. Ezek szerint az oktatás ügyének rendezése és vezetése a társadalom legfőbb joga.

A fennebbiek szerint, a közoktatás ügyében való intézkedés jogai és kötelességei az egyén és a társadalom között oszolván meg, az e fölötti intézkedés is e két felet illeti, s mindemellett e jogot gyakran egészen, vagy legalább részben követeli egy harmadik erkölcsi testület, az egyház is.—Lássuk, honnan származtatja e jogát; mennyi illeti őt ebből, avagy illeti-e valami?

A keresztyénség elterjedésével az európai társadalmi élet a vallásos erkölcsi életre való neveléssel kezdődvén, az oktatás tárgya is mindenekfölött a vallástan volt. A tudósok és egyszersmind oktatók, a civilisatio ez újabb korszakában is, a papok voltak, kik, rendeltetésöknél fogva, mind a magok, mind tanítványaik szemeit a mennyiekre függesztették.—A vallástan mellett azonban lassanként a görög és római remek írók olvasása is lábra kapott, melyekből időről időre, az úgynevezett világi, helyesebben, polgári művelődés is terjedezni kezdett, s így sorakoztak a vallástan tanítása mellé a történelem, a philosophia, mennyiségtan s t. eff. — A tanítás tárgyai ily módon való megszorodásai mellett is, tanítókul a papok maradtak meg; azért is, mert az akkori közvélemény őket tartotta arravalóknak, de különösen azért mivel ők magok is ragaszkodtak e tisztséghez, mert az egyház, kezében ezt az erő eszközének tekintette. De a mint a tanítás ügyébe világi elem is elegyedett s ez a tudomány által az értelem kifejtésére hatni kezdett, a régi tanítók oly mértékben veszítették az oktatás ügyére való befolyásukat, a mily arányban terjedt az értelmiség. A papság azonban az iskolai ügyekre való befolyást, kezéből, még a reformatió elterjedése után sem eresztette ki; jóllehet ennek intézményei a világi elemnek, mind az egyház, mind az iskolai ügyeibe a papságéval egyenlő befolyást engedtek.

Ime ezen ususból származtatja az egyház az iskolához való jogát, állítván folytonosan még ma is, hogy neki a hívek erkölcsi életének fentartása, e földi életben megkivántató nyugalma és mennyei üdvének biztosítása, egyaránt kötelességévé teszik a nevelés és oktatás vezetését.

Nem tagadjuk az egyház e kötelességeit, sőt ha ezeket ez

irányban elmulasztaná, a törvényhozás kötelességévé válnék ők ezek teljesítésére kötelezni; de a hívek vallásos oktatásával egyáltalában nincs szoros összeköttetésben azoknak értelmi, vagyis a közismeretek megszerzésére célzó taníttatása. És valóban nem is szükséges ezek együvéfoglalása, melyet, épen maga az egyház, vagy helyesebben, annak a képét viselő mindennemű papság, kézzelfoghatólag azáltal mutat meg, hogy míg nagyobb városokban itt is csak kivételképen tanítja maga a vallástant, a közismeret tárgyait, sőt általán még magát a vallástant is, az iskolatanítókra bízta.

Ha nem fűzzük is tovább e dolgot, egyszerűen látható, hogy az egyházat a közoktatás ügyéből nem illeti több, mint a megnyit ő maga követel: hívei lelki üdvéről való gondoskodás, melyet az iskolába járókra nézve a vallástan tanítása, az iskolából kikerültekre nézve pedig a közönséges istenítisztelet tartásával és a cura pastoralis gyakorlásával érhet el. — Az értelem kimivelésére célzó gondoskodás pedig, mint fennebb is kimutattuk, a szülét és legfőképen a társadalmat illeti.

A fennemlített államok ily szempontból fejtették meg a közoktatás kérdését, ez alapon vették annak rendezését, költségeit és kormányzását kezökbe, meghagyva abból az egyháznak azt, a mi ők kötelessége szerint megilleti: a vallás tanítását és a vallásos nevelés vezetését. Így állottak elő az amerikai és a hollandi községi (Communal) iskolák, melyekbe valláskülönbég nélkül bejár mindenféle felekezeti gyermek, és a melyekben a tanító, erkölcsi irányadás mellett, tanítja a közismeretre tartozó tárgyakat; a tanítási közórákon kívül, felekezeti csoportokra oszolva ugyanezen gyermekeket vallásuk ismeretére pedig tanítják illető lelkészeik.

Azon államokban, hol az ilyen községi iskolák létrejöttek, a népnevelés ügye legtökéletesebben fejledezett ki, s ma már a legszebb virágzásnak örvend; ennek következtében elenyésztek a szegény és gazdag a pór és úr és a különféle felekezetek között fenállott választófalak s fejlett ki a valódi demokratia, melyek a társadalmi élet kinövéseinek megbecsülhetetlen orvosszerei. De van a köziskolák fenállásának egy másik nevezetes jó oldala is, és ez abban áll, hogy rendi és felekezeti különbség nélkül egy célra egyesült polgárok anyagi nagy megterhelhetés nélkül, annyi pénzt képesek összetenni, hogy minden iskolai költséget tisztességesen fedezhetnek, és ez az iskolák fölvirágzásának nem a legutolsó, ha-

nem majdnem a legfontosabb tényezője; holott a rendi és felekezeti feltékenység miatt megoszlott iskolák, állandó anyagi gyengélkedések miatt, nemcsak előbbre nem mehetnek, hanem fájdalom, épen az oltalmok alá vett híveik nagyobb százalékát neveletlenül felnőni hagyni kénytelenek.

A mai polgárosult világ ezen tapasztalásoknál fogva a községi közsiskolák szaporítása s a felekezeti iskolák megszüntetésére törekszik.—Mi is ezeket tartjuk a legezéltirányosabbaknak, s ha tudnók, hogy e meggyőződésünket nemzettünk minden rétegébe belehetne oltani; ha nem ismernők az emberi természetet, mely legtöbbször, mondhatnók mindig oly szívósan ragaszkodik régi szokásaihoz: azonnal indítványoznók a fennálló felekezeti iskolák eltörlését és helyettök a községi közös iskolák fölállítását. De mivel igen is ismerjük az emberiség ez évezredes csökönyösségét; mivel tudjuk, hogy még a legszentebb és legjobb ügynek is a fejlődés lassú folyamán kell átmenni: megmaradunk fennebbi állításunk mellett s ismétljük, hogy az oktatásügyi törvényeket is fennálló alapszokásainkhoz ohajtjuk alkalmazni és ezekből kifejteni.

A közöttünk fennálló alapszokás: a gyermekeknek felekezeti iskolákban való oktattatása. Minthogy a felekezetek kivétel nélkül oly szigorúan ragaszkodnak híveik gyermekei oktatásához, sőt a protestánsok többrendbeli országos törvényeknél fogva, e jogokról nem is mondanának le: véleményünk szerint a népoktatás azon részét, melynek a felekezetek meg birnak s meg tudnak felelni, a felekezetek kezében kell hagyni. De mivel minden jog követelésével és élvezésével mindenkor kötelességek is vannak szorosán összekötte: a felekezetek nem nevezhetik méltánytalanságnak, ha a magoknak követelt és birtokukban tartott e jogok élvezését a gondjok alá vett iskolák népnevelési költségei viselésén vásárolják meg. Igen is, mi e jogtól egy felekezetet sem kívánunk megfosztani; de viszont hiszszük hogy a felekezetek át fogják látni, először, hogy e jogélvezet költségeit egyedül önekik kell magoknak viselni, másodsor, hogy e magokra vállalt kötelességet nem téltül, hanem a nemzet által hozott, s a felekezeti önkormányzatot legtávolabbról sem sértő, országos törvények értelmében pontosan kell teljesíteniök. Ezt hozza magával mind az osztó igazság, mind a nemzet érdeke.

Mivel azonban az eddigi tapasztalás azt tanúsította, hogy a

felekezetek ebbeli szándékukat legjobb akaratuk mellett sem bírták egészen elérni; mivel épen a fiatal nemzedék nagy százaléka marad s nő fel oktatás nélkül; az államnak is nyílik még elég tér a közoktatás mezeje művelésére. Mert ha igaz, a mit statisztikusaink állítanak, hogy a magyar korona tartományainak mintegy 17,694 helységében 12,473 elemi iskola s ebben 881,330 elemi tanuló van: ez esetben, ha csak minden helységre egy iskolát vennénk is, — mely pedig kevés, — 5221 iskolát kellene építeni. Ha pedig azt vesszük fel, hogy csupán a szorosán vett magyar tartományokban 12,000,000 lakos van, s a rendes iskoláztatással bíró országok nevelési állapotairól elvont tapasztalatok szerint, minden ötödik lelket iskolakötelezettnek tekintünk: kijő, hogy csupán Magyar- és Erdélyországban, ide nem értve a határörvidékeket, Tót, Horvátországot, több mint 2,000,000 iskolába járásra képes gyermeknek kell lenni. Vonjuk le e számból a 881,330, vagy kerek számmal a 900,000 valóságos iskolás gyermekek számát, mely szám pedig a magyar korona egész területéről van felvéve; megdöbbenve láthatjuk, hogy hazánkban még több mint 1,000,000 gyermek lézeng és nő fel iskolázatlanul. Ily szerencsétlenség közepett lesz tehát alkalma az államnak még a felekezetek joga teljes épségben hagyása mellett is, a községi közös iskolák állítására. Ezen felül nem kell elfelejtenünk, hogy ha, — mint ki fogjuk fejteni, — a közoktatási általános feltételek, mindenkire nézve törvény erejénél fogva kötelezők lesznek, anyagi tehetetlenség miatt még igen sok felekezeti iskola fog a nemzet közös gondjaira átszállni!

Ha ezek szerint a felekezeteknek iskoláikhoz való joga, a fennebb kijelentett feltételeknél fogva, birtokukban meghagyatik; ha ezen felül a nemzet közös gondjaira maradt több mint egy millió gyermek községi közös iskolákban fog oktatást nyerni; népoktatásunk ügye nemcsak a fenálló szokások tiszteletben tartásán, mint kiindulási biztos alapon építtetik fel, hanem egyszersmind az olcsóbb és célszerűbb községi iskolák is létrejönnek. Hogy népoktatásunk e kettős alapra állítva indíttassék fejlődésnek, azt a történelmi múlt tiszteletben tartása, a munka megosztásból s így a többoldalú érdekességéből fejlődő vetélkedés egyaránt javalják.

De állítsa fel az iskolákat a felekezet, vagy a község, annak költségei fedezésére, fentartására, pénz és ismét pénz kell; ezen eszköz nélkül e téren sem lehet egy lépést se tenni. — A fe-

lekezetek rég áhítva várják, mihelyt a nemzet ez iránt a községekhez fordul, ezek is kívánják, hogy iskoláik költségeit az állampénztár fedezze; annál is inkább mivel az 1848-diki XX. törvény 3. §-ban ezt maga a nemzet határozta el.— Nincs egyszerűbb és kényelmesebb mint a közállam pénztárára való utalás; úgy látszik, hogy maga az 1848-diki nemzeti gyűlés is ezt amúgy könnyedén, számítás nélkül határozta—s azóta boldog, boldogtalan számvetés nélkül utal a megtöltöttnek és egyszermind kimeríthetlennék hitt állampénztárra! E balvélemény tisztázására fordítsunk már egyszer egy kevés figyelmet; kísértsük meg e kérdést megvilágosítani; mert sokan vannak közöttünk, kik e tárgyról alaposan keveset gondolkoztak.

A kísérlet legegyszerűbb oldala a számítás. — Ugyan mibe is kerülhetne csupán annak a magyar- és erdélyországi 2,400,000 gyermeknek a közálladalom egyenes költségén való oktatása?

Magyar- és Erdélyországban 1859-ben (Konek szerint) volt 12,185 elemi iskola. Mint fennebb érintettük, hogy elegendő népiskolánk legyen, legalább még 5000-nek építésére van szükségünk; ha pedig egy tekintetet vetünk czélszerűtlen és roskatag népiskolai épületeinkre, látjuk, mennyit kellene közülök újra építeni!

Van 2,400,000 iskolázni való gyermek. Levonva e számból a közép-iskolák tanulóit, mely mintegy 26—27 ezerre megy: marad 2,373,000 népiskolai tanuló.

Konek szerint 1863-ban volt a hitoktatókkal s a segédtanítókkal együtt 20,582 tanító. — Azonban Magyar- és Erdélyországban, most midőn a m. kir. közoktatási miniszter a Néptanítók lapját megindította, hivatalos úton bekérven a tanítók létszámát, úgy hallottuk, hogy alig van 14,000 tanítónk. Ha már most a 2,373,000 tanuló, hogy oktatva lehessen tanítani, úgy osztjuk el, hogy egy tanítóra nem számítunk többet 60 gyermeknél: kijő, hogy e nagy számú gyermek tanítására 39,550 vagy kerekesszámmal 40,000 tanító kellene! — Hozzá kell ezekhez, mint a népoktatás elengedhetetlen kellékeit, még számítanunk, legalább 200 polgári, 40—50 földmives s ugyanannyi ipar-iskolát, számtalan kiseddóvintézetet, s ekkor ez adatok nyomán következő hozzávetőleges költségvetést állíthatunk össze:

1. Tanítói fizetések: a) negyvenezer népiskolai tanító háromszáz forint fizetéssel	24,000,000 frt
b) 200 polgáriiskolai tanító 800 frt fizetéssel	160,000 frt
c) 50 földmivesiskolai tanító 500 frt fizetéssel	25,000 frt
d) 50 ipariskolai tanár 1000 frt fizetéssel	50,000 frt
e) Legalább 12,000 kiseddóvó 300 frt fizetéssel	3,600,000 frt
2. Tanítóképezdek fölállítására s fentartására:	
a) mintegy 6000 tanítónövendéknek 40 iskolai épület 10,000 frtjával	400,000 frt;
s ennek 6 ^o kamatja	24,000 frt
b) évi kiadásai a 40 intézetnek	400,000 frt
3. Építések, épületek fentartása,	
a) 5000 új épület csak 3000 frtjával	15,000,000 frt.
b) 5—6000 régi épület átalakítása	15,000,000 frt.
Ezen tőke 6 ^o kamatja, mely törlesztésre és javításokra alig elég,—legalább 34 évig, évenként tenne	1,800,000 frt
c) Iskolai eszközökre, évi folyó költségekre 17,185 iskolánál, csak 100 frttal véve fel, évenként kellene	1,718,500 frt
4. A közoktatásra való felügyelés költségei stb.	150,000 frt
	összesen 31,927,500 frt.

Ezek szerint tisztán a népoktatás költsége, kerek számmal, mintegy 32 millió forintot tenne. Hol vannak még a realiskolák, gymnasiumok, akademiák, egyetem, polytechnicum, bányászati, katonai, tengerészeti, felsőbb tanítókat képező, a magasabb tudományosságot előmozdító intézeteink? Bizony ezek költsége is felmenne mintegy 3 millió forintra.

Igaz, hogy a szorosan vett népnevelési költségek fedezésére szolgáló 32 millióból le kellene számítani a létező 14 ezer tanító mostani fizetését — melyet ha egy hozzávetőleges számmal úgy fejezünk ki, hogy egyremásra, mindegyik tanítóra 150 frtot számítunk, leszámítandó öszvegül 2,200,000 forint jő ki; még ekkor is az állami pénztár terhére, a közoktatási költségek fedezéséül ideértve a tudományos intézeteket is, maradna évenként mintegy 32 millió forint. Ez rengeteg öszveg! És miért ne fordíthatna az állam a közoktatásra ennyit? — kérdik sokan; — ezt tenni a nemzetnek maga iránti kötelessége!

Nem akarjuk kétségbevonni, hogy nem kötelessége; azonban lelkiismeretesen feltehetjük e kérdést mi is: lehetséges-e ezily alakban? Nem a mostani, hanem kedvező helyzetünkben se volna erre képes az állampénztár!

Állami életünknek a közmivelttség magas fokra fejlesztése igen fontos föltétele ugyan, de a nemzet fenmaradhatásának s a népek között tiszteletet parancsoló megállhatásának a közmivelttség mellett még oly tényezői is vannak, melyeknek azonnal való s halaszthatatlan megszerzésére és fentartására a jelen pillanat kényszerítő hatalma kötelez bennünket; ez a hatalom az, melynek minden állam tömérdek milliókkal áldozni kénytelen, a közmiveltetés ügyét ez szorítja szűk korlátok közé.

Körülményeink között a népoktatásra megkivántató milliókat egyenes adó alakjában hazánk népe nem bírhatja meg; mivel a mostani országos adóhoz még 32 millió új adót toldani s azt az állam adóhivatalai útján a nemzeti főpénztárba behozni, s onnan ismét helyére szolgáltatni, lehetetlenség.

Azok tehát, kik e tárgyról eddig felületesen gondolkoztak, a kiszámított összegből láthatják, hogy a nemzet a törvényben kimondott végzését 1848-ban se teljesíthette volna és arra most se képes; láthatják, hogy az állampénztárba a pénz az egyes polgárok erszényéből foly be, s az csak annyit képes fedezni, a megnyit mi teszünk bele.

Ha tehát népünk oktatásának fölvirágzását ezen úton meg se kezdhethetjük, keresnünk kell erre más módot, mert hogy ez ügyet mostani állapotában nem hagyhatjuk, arról mindnyájan egyformán meg vagyunk győződve.

Mielőtt azonban e mód keresésére indulnánk, egy kis kitérést kell tennünk, mivel ez ajánlandó módunk fölvilágosítására és épen támaszául szolgál.

Ha valaki azt tenné kérdésbe, hogy ha a nemzetnek módjában volna népoktatása költségeit az állami közpénztárból fedezni, hasznára volna-e az az ügy fölvirágzásának? — Mi határozottan felelnők a kérdezőnek: hogy ez annak ártalmára lenne.

A ki az emberi lélek sajátságait ismeri, állításunkat igaznak fogja tartani. — Emberi közös gyengeségünk, hogy mihelyt felment bennünket valaki, valamely dolog, vagy ügy fölötti gondoskodás, vagy az azzal való bajlódás terhei alól, hajlandók vagyunk

a munka és baj egész súlyát a felmentő vállaira tenni, és magunkat az efféle dologgal való nem gondolás nyugalmanak átengedni. Így, ha a közoktatás költségeit, — habár a mi erszényünkben került adóból is, az állam fedezné, természetes, hogy az egész ügy előtti teljes rendelkezés jogát is, vagy magunk önként átadnók neki, vagy a mi ily körülmények között a legszokottabb eset, át is kellene neki adnunk. És ennek nem is lehetne másképen lenni, mivel hogy az állam kormánya az ügyért előttünk felelős lehessen, neki kellene az ügy vezetésére és ellenőrzésére az utolsó közeget is kinevezni, hogy ezek meg ő neki legyenek felelősök. — Ha ezek szerint mi egyes polgárok, kiket az oktatás ügye mégis legközelebről és egyenesen érdekel, ennek gondozása s vezetése alól felmentetünk, és az ügy legtöbbszörre olyan egyének kezébe kerül, kiket ez sokszor csak annyiban érdekel, a mennyiben utána élnek: ezt mindenesetre az oktatás ügye sinlené meg. — Ime elég fontos ok ez, hogy a népoktatás ügye költségeinek fedezését se az állampénztártól ne kívánjuk, se annak közvetlen vezetését az egyes polgárok kezéből ki ne eresztjük!

A népoktatás fölvirágoztatásának legbiztosabb emeltyüje, ha abba minden egyes polgár egyenes befolyást gyakorolhat, ha ez iránt oly általános az érdekelttség, hogy ezt a családi és társadalmi beháztartás teendői között mindenki, mind az egyénre mind a társadalomra nézve legelső közszükségnek ismeri, s ez ügy rendbehozására s rendbentartására közreműködését készséggel ajánlja fel.

Ezen lélektani okok vezérelnek bennünket akkor, midőn a népoktatást, a felekezeteknek épen ily indokokból származható, féltett kincsét, a sokak által mindenhatónak képzelt, s könnyen ily tehetséget negélyezővé válható állam kezébe jutni nem ohajtjuk. Ugyanezen okoknál fogva kívánjuk a nemzet jövedelmére szorult közoktatás nélkül lézengő gyermekek községi iskoláit, a polgárok egyenes befolyása alatt, azoknak gondoskodására és vezetésére bízni. — Ugyan ki is tudhatná az egyesek anyagi és szellemi hiányait és szükségét jobban, mint épen magok az egyesek? És ki volna képesebb e bajok óvá, vagy gyógyító szereit könnyebben föltalálni és beszerezni, hanemha a társadalom azon kisebb köre, mely a felekezetben vagy a községben egymás körülményeit legközelebről ismeri; és a mely épen azért egyesült, s azért él együtt,

hogy egymást óvja, támogassa; melynek megvan a társulás eszméjéből folyó azon joga, hogy az olyan tagját, mely kötelességét, mindnyájok közérdekét sértőleg, elhanyagolja, annak teljesítésére szoríthatja is.

Azonban a közoktatás ügyére való egyoldalú befolyás valamint az állam, úgy a felekezet és község kezében is egyoldalú s félszeg eredményekre vezeti a társadalmat; hogy a végczélt lehető tökéletesen el lehessen érni, a munkakört, a felekezet és állam; a község és állam közt szabatosan meg kell osztani, meghagyván ebből a felekezet és a községnél az ügy házi elrendezésére és végrehajtására szolgáló legfontosabb és legközelebbi teendőket, s átadván ebből az állam törvényhozásának az oktatás ügyére tartozó általános föltételek fölötti határozati jogot; a kormánynak pedig kötelességévé tenni, hogy a felekezetek és községek végrehajtására bizott amaz általános határozatok életbeléptetése fölött fölügyeljen, — s az országos törvény erejénél fogva a közoktatás sikerét biztosítsa.

A népoktatás körül előforduló teendők megosztásának ezen módja szerint föltalálhatjuk az oktatás költségei fedezésének módjait is.

Ha valamely ügy bennünket közléről és egyenesen érdekel, ha az így érdeklő ügy szeretetünk tárgyává leszen, készek vagyunk azért erőnk megfeszítésének szélső határáig minden áldozatot hozni. Ha ezen áldozatok nem pusztán magános személyt illetnek, hanem megoszthatók azok egy számosakból álló társaság között; elviselése, a teher apró részletekre való elosztása által, igen könnyen elhordozhatóvá válik. Elviselhetését igen könnyíti az a körülmény, hogy a társaság majdnem mindenkor talál olyan közvagyon-alapot is, melynek céljára való felhasználásával az egyes tagjaira eső áldozatot nagyon lehet mérsékelni. Kevesbiti az áldozathoz járulni szokott költséget az is, hogy ezt köztanácskozás és meg-egyezés útján maga a társaság a lehető legigazságosabban osztja fel, s a reá eső részt ugyancsak minden egyes tag költség nélkül maga szolgáltatja be.

Egymás irányában ily bizalommal és szeretettel viseltető társaságnak lehet tekinteni mind a felekezeteket, mind a községeket, kik önként magoktól is, a törvény rendeleténél fogva pedig kötelezve érzik magokat a közoktatási szükségeket fedező költségek meg-

állapítására, s annak vagyoni arány szerint egyes tagjaik között való igazságos kiosztására. Mielőtt azonban a megállapított összeg kiosztásához fognának, bizonyosan körül fognak tekinteni, nincsen-e birtokukban oly közvagyon, melynek jövedelméből a közös költség egy részét fedezni lehetne, s ha találnak ilyet, az esetben a szükségét annak erejéig abból fogják fedezni s az összegnek csak a fenmaradt részét fogják egymás között felosztani. Az ily eljárás mellett a népoktatás ügyébe mindenki rendezőleg s határozólag folyván be, az az iránti érdekeltség mindenkiben majdnem kivétel nélkül felkél, s mindenki igyekezik az ügyet a lehető céliránysabban ügy intézni el, hogy az időről időre előbb-előbbre haladjon. — És ez a népoktatás ügyének felvirágoztatására vezérlő legegyszerűbb, legegyszerűbb s legbiztosabb út.

A felekezetek, — vagy községekben egyesült társaság kisebb körének nem mindenike levén mindenkor oly kedvező helyzetben, hogy közoktatási szükségéit fedezhesse: ily esetben a hozzátartozó nagyobb körhöz fordul, s minthogy ez a nagyobb kör épen a kisebb körök összetétele, s azért állott így együvé, hogy ha az egyes kör nem érheti el társadalmi céljait, oly esetben segítsenek egymáson: tehát a felekezet egyházmegyéjéhez, a község polgári megyéjéhez fordul, hol a fenebb kijelölt tanácskozási mód szerint, az erősebb többség igyekszik a gyengébb kisebbséget megsegíteni.

Nem minden körülmény között bizonyos az ily módon keresett segély föltalálása. Lehetnek számos esetek, a midőn az egy helységben lakó felekezeti, vagy községi társaság, közoktatási költségeit magában is képes fedezni; megtörténhetik, hogy az egyházmegyéjére szorult felekezet, vagy a polgári megyéhez folyamodó község ez úton segíthet magán; de sokszor megeshetik, hogy a segedelmet se az első, se a második módon nem találhatják fel. Itt áll elő aztán már az az eset, a midőn az ily felekezeti vagy községi társaság segedelmét még szélesebb körből kell összegyűjteni.—Ha nem segíthet a felekezeten az egyházmegye se, az keresi azt az összes felekezetnél, és ha ez se segíthetne rajta, csak azon esetben fordul a felekezet a körén kívül álló polgári társaság egyeteméhez, az államhoz; ha a község polgári megyéjénél nem találja fel a segílyt, akkor felebbez ez is a közállamhoz. De mivel mind a felekezetnek,—hogy önkormányzati jogait s iskoláira való

befolyását megvédhesse, mind a községeknek s megyének, hogy a maga közoktatási ügyében legtöbb súlylyal bírjon, érdekében áll mennél kevesebb iskoláját bocsátani, a maga kizárásával, az állam közvetlen rendelkezése alá: a nagy többséget véve fel, ez utóbbinak egyenes segélyére kevesen fognak szorúlni.—Az így le-szállított állami segélyt fedezik végre az összes adózók. Ez az adó azonban, a fenebbi okoknál fogva, valószínűleg csekély összegre olvadván le, az állami adónak oly csekély pótlékát fogja tenni, hogy azt az ország meg se érzi.

Ezek szerint a felekezetek, mint jelenleg is történik, a felekezeti, a községek a községi iskolák költségeit fedeznék. Ha a felekezetek egyes gyülekezetei erre képesek nem volnának, akkor egyházmegyéik- vagy egyházuk egyeteméhez folyamodnának. — Ha a felekezetek szegényebb egyházaiknak segélyt nem nyújthatnának s több ily felekezet laknék egy községben, összeállanak községi iskolává. — Az az eset is adhatná magát elő, hogy oly községben, hol valamely felekezet képes iskoláját fentartani s felekezeti önkormányzatát így megvédeni, azonban még valamely más felekezet vagy felekezetek vannak a községben, melyek községi iskolát alkotni nem képesek, egyezés útján használnák a felekezeti iskolát, — taníttatván hitők sorsosít a vallásra külön, s alkotván így vegyes (simultan) iskolát. Ha a községben lakó külön felekezetek se volnának községi iskoláik fentartására képesek, az esetben a megyéhez, és ha itt se találnának segélyt, végül az államhoz folyamodnának. — Így állának elő: felekezeti, vegyes, községi, megyei s állami népiskolák.

Ime, ebben áll, nézetünk szerint, a mód, melylyel a közoktatási költségeket egyszerűen, az egyesek ez ügyre való befolyási jogának fentartása mellett legezlszerűbben lehet fedezni. Ez a mód az, melynélfogva mind eddig fenálló szokásainkat lehetőleg meg lehet védenünk, mind, és ez a legfőbb szempont, — a nép oktatását azonnal egész kiterjedésében fel lehet karolnunk!

Jól tudjuk, erre igen sokan azt fogják mondani: minemü könnyítés van ezen ajánlatban? Nekünk az mindegy, akár az állam vessen ki reánk közoktatási adót s beszedvén azt, fedezze annak költségeit; akár magunk vessük ki, s így fedezzük azt: mind két esetben csak nekünk magunknak kell fizetnünk s a fennebb kiszámított mintegy 30 — 32 millió iskolai egyenes adót, az

ajánlott úton, habár nem is egyenesen, mégis csak nekünk kell fizetnünk!

Első tekintetre úgy látszik, hogy a dolog egyre megy ki; vizsgáljuk meg azonban ezt közelebbről, meglátjuk, hogy a kettő között igen nagy a különbség.

A dolog anyagi oldaláról nem is említve, hogy az egyenes adófizetés, kivált milliókban, elviselhetetlen terhül nehezedik az adózó vállaira, s míg a nem egyenes adót, annak terhe súlyának alig érzése mellett, könnyebben elviselhetni: utalunk csak azon költségekre, melyek az egyenes adó kivetésével, behajtásával, annak kezelésével vagy könyvezésével egybe van kötve — mely miatt az adóhivatal személyzetét s egyéb kiadásait tetemesen meg kellene szaporítani. Nem kellene-e csupán e miatt a közoktatási adóra legalább két százalékkal többet fizetni; s nem veszne-e el ezen két százalék ok nélkül?

Az ügy előmozdítására mindenkéféltt ható jogi és erkölcsi hatványokat nem akarván ismételni, ezekhez még szükségesnek véljük hozzá adni, hogy az egyének befolyásából származó buzgalom időről időre növekedvén, oly anyagi tényezőket szülne, melyek a saját akaratunkból magunkra vetett oktatási költségeket nagy mértékben kevesbíténék, így p. o. e czélra fordúlnának elő magán ajánlatok, végrendeletek, tagosítás esetén az iskolák számára kihasítandó kisebb-nagyobb tagok stb.—Vajon lehetne e az ilyen pietásból eredő iskolai javadalmak szaporodására számítani, ha állami közadóból tartatnának fel a népiskolák? — Mi ezen nagyon kétkedünk, és nem tehetünk arról, ha az emberi életből vagy a történelemből szerzett tapasztalatok arra tanítottak bennünket, hogy a közjó mindenkor az erkölcsi motivumokból fakadó cselekedetek által fejlődik, tökéletesedik s marad fen állandóan, míg az pusztán anyagi eszközök által erőszakolotva csak teng s igen sokszor ki is hal.

Mellözve most a még tehető ellenvetéseket és azoknak rendre czáfolgatását, az elmondottak alapján ajánljuk hazánkfiaink a törvényhozás figyelmébe a népoktatás költségei fedezésére az általunk ajánlott mód törvényynyé tételét.

E mód szerint a mily mértékben oszolnak meg a felekezet és az állam, a község, a megye és az állam között a közoktatás terhei, úgy fog azokra nézve megoszolni a közoktatás ügyére való

befolyás joga is. — Az általunk kifejtett elveknél fogva is az iskolához annak van és lesz legtöbb joga, a ki azt állítja és fentartja.

Ezek szerint a felekezeti iskolához az azt fölállító s fentartó felekezetnek van legtöbb joga. Mivel azonban a felekezet az állam polgáraitól alakul, az állam pedig polgárai anyagi, szellemi és erkölcsi jóllétéről gondoskodni, azok fölött őrködni köteleztetve van: a felekezet iskolájához való jogaiból annyit, a mennyi abból az államot, mint a polgári társaság fejét megilleti, köteles az államnak átengedni. — A jog ezen átengedett része a főfelügyeleti jog.

A községi iskolához, ha az annak költségeit teljesen fedezi, legtöbb joga van a községnek; mihelyt azonban a községi iskola a községtől különálló személy vagy testület (Patronus) adományából is áll fenn, ügyébe akkor, a községgel együtt ugyan, de ennek is van belészólása.

A községi iskolához joga van második sorban a megyének, melynek kebelében fekszik, mivel a megyének magához a községhez is polgári joga van.

De harmadik sorban, a községi iskolához legfőbb joga van az államnak, nemesak azért, mivel a megyének és annak egyes községeinek ügye az állami főkormányhatóság alatt áll, hanem főleg azért, mivel az állam különös joga és kötelessége a felügyelése alá eső polgárok szellemi és erkölcsi művelődéséről gondoskodni s e cél elérését a hatalmában álló minden eszközzel előmozdítani.

A megyei iskolák fölötti jogok, — ha ilyek létrejönnek, — természetesen a megyéket illetendik, átengedvén ők is az államnak az azt megillető részt.

Mindezekből következik, hogy az államot a községi s megyei iskolák irányában a főfelügyelet jogánál több befolyás illeti.

Mimódon oszolnak meg a felekezetek és az állam, a községek, megyék és az állam között az iskolák fölötti felügyelés jogai és kötelességei, arról alább akkor fogunk szólni, ha a sor az iskolák fölötti felügyelés gyakorlásának előadására kerül, — most szólnunk az államnak a kebelében létező mindennemű iskolákhoz való általános jogairól és kötelességeiről.

Joga van az államnak követelni, s kötelessége eszközölni, hogy

minden polgára, nevelés és oktatás útján a közmiveltség bizonyos fokára eljusson.

E czél elérésére országos törvényben megállapítja

1. Az általános tankötelezettséget, s gondoskodik, hogy minden helyen elegendő iskola legyen.

2. Meghatározza az évi tanfolyam idejének és az oktatás tárgya inak minimumát.

3. A népiskolák vezetését s az oktatást jövőre csak az arra rendelt hatóságok által képesítetteknek nyilvánított tanítóknak engedi meg s ügyel ezek fizetésének pontos beszolgáltatására.

4. Elrendeli az iskolai épületeknek az egészségre megkívántató czélszerű berendezését s taneszközökkel való felszerelését.

5. Az iskolák fentartására szolgáló költségek beszerezhetésére a községeket, megyéket és a felekezeteket az önmegadóztatás jogával felruhazza, s az így nem fedezhető közoktatási szükséglettről államilag gondoskodik.

6. A közoktatás ügye kifejtésére s előmozdítására szolgáló hiteles statisztikai adatok gyűjtését és beszolgáltatását törvényesen követeli.

Joga van az államnak a törvényben így megállapított föltételek végrehajtására közvetlenül felügyelni s a feltételek végrehajtását az országban létező minden népiskolától megkövetelni, s anyagi tehetetlenségből, akár hanyagságból az ezeket nem teljesítő iskolát, az országos törvény értelemében felfüggeszteni s annak újból való rendezését és vezetését saját organumaira bízni.

Ellenkezöleg ugyancsak joguk van az iskolát tartó községi vagy hitfelekezeti testületeknek is, hitelesen kimutatott anyagi tehetetlenségök esetében iskolájok ellátására az államtól segélyt követelni, melynek nyerése után, a testület rendelkezési jogát az állam veszi át.

Ezek alapján kellene a népoktatás ügyét hazánkban elrendezni.

Ha az ügy jogi és törvényes oldala így lenne megállapítva, következne a népoktatás ügyének közelebbi, belső és külső elrendezése, vagyis az a kérdés: milyenek legyenek a népiskolák?

Mielőtt e kérdés fejtegetésébe bocsátkoznánk, szükségesnek tartunk a tárgyhoz tartozó némely fogalmakat felderíteni.

Hazánkban mind ez ideig legfőbb tekintettel voltunk a tudományos oktatást nyújtó iskolákra; a közoktatás ügyében bármi intézkedés vagy szervezés történt, különösen 1777 óta, az mind a közép és a felsőbb tudományos intézetek érdekében történt. — Ezek levén a rendezők szemei előtt, mint főczél, a tudományos iskolákat megelőző elemi iskolákat is ezek szempontjából rendezték, s az ily elemi iskolák lefelé fokozásából határozták meg a népiskolák minőségét is. 1806-ban például rendeztettek falusi és kisvárosi iskolák (Scholae triviales) egy tanító alatt, két osztálylyal; nagyobb mezővárosi s kisebb nagyvárosi iskolák (Scholae vernaculae) két tanítóval; nagyvárosi iskolák (Scholae vernaculae) három osztályban elhelyezve s három tanító által vezetve. Nem tartván itt helyén ezek tantervezete leírásába bocsátkozni, elégnek tartjuk azt csak általános érinteni, azért, hogy fenebbi állításunkat bebizonyítsuk. A három név alatt megkülönböztetett elemi iskola, melyeknek különösen két elsőbbsike vehető népiskolának, — mindegyikében a vallás, anyanyelv (olvasás, írás, irály) és számvetés tanítása mellett, tanítani kellett kisebb-nagyobb terjedelemben a latinnyelvet is! Melyből világos, hogy az utolsó népiskola elébe is annak nem a valódi föladata, hanem egyszersmind a középtanodákra való előkészítés is kitűzetett. — Az elemi iskolák ezen állapota, kisebb-nagyobb változtatással fenállott egész az 1855-ik évig, a midőn Thun miniszter rendelete szerint az elemi iskolák lényeges változtatásokon mentek ugyan keresztül, de még ezáltal se adattak át végezőljoknak, hanem részben még ekkor is a középtanodák előkészítő intézeteinek tekintettek. — Megkülönböztette ugyan e rendelet a falusi iskolákat a városiakatól annyiban, hogy a falusi iskolákat 3, a városiakat 4 osztályúakká tette, amazokat elégnek tartván a nép oktatására, ezeket különösen a középiskolák előiskoláinak tekintvén.

Nem tagadhatni, hogy a négyosztályú elemi iskola helyesen felel meg a középtanodai előkészítésnek, de hogy a három osztályú elemi iskola a nép oktatását sikeresen mozdíthassa elő, azt lehetetlennek tartjuk. Mit lehet ezen idő alatt, kivált egy tanító-tól tanulni? — S ha lehet is valamit tanulni, hiszi-e azt valaki,

hogy e csekély tanulmány meg is maradhasson a gyermek emlékező tehetségében úgy, hogy ennek a közéletben gyakorlati hasznát vehesse?—A feleletet reá a mindennapi tapasztalás adja meg.—Köznépünknek még iskolázott része is alig tud olvasni, folyékonyan írni pedig csak kivételképen tud egy-egy!—A protestansok, önkormányzatuknál fogva igyekeztek e bajon segíteni, fölállítván legutolsó népiskolájokban is a négy osztályos, de többnyire kiterjesztvén azt, — mint a tiszánineni helvétiai hitvallásuak egyházkerülete,—hat évi pályafolyamra.—Azonban még a protestansok se különböztették meg, határozottan a népiskolát a tudományos iskolákra előkészítő elemi iskoláktól.

Itt az ideje, hogy a népiskolák fogalmát szabatosan határozzuk meg, s mondja ki a törvény, hogy a köznép oktatására rendelt iskolák mily terjedelmű körben és mily módon forgolódjanak, s így különözze el ezeket a tudományos intézetekre előkészítő elemi iskoláktól,—nem zárván azonban el az utat a tudományos intézetekbe juthatás elől, a népiskolai tanulókra nézve sem.—Legyenek ezentúl a népiskolák olyan intézetek, melyekben az úgynevezett köznép minden rétege, az életpályájára megkívántató ismereteket minden irányban fölhalálhassa.

A tudományos pályára szándékozók, arra magok határozván el magokat, megkezdett pályájokat ha rendesen végig nem futják is, a középben megállapodók is szereznek annyi ismeretet, hogy a köznép míveltebb osztályához számíthatókká válnak. Nem így a köznép legnagyobb része. Ennek a tanulást megkezdő része is, a számára rendelt mostani három osztályú iskolában alig szerezhet valami maradandó ismeretet, s már idő előtt igyekszik menekülni az iskolától; igen nagy része pedig be sem lép az iskolába soha s egészen tanulatlanul, vadon nő fel.—Egyik eset a kisebb, a másik a nagyobb baj, de végeredményben mindkét eset országos szerencsétlenség. E bajok és szerencsétlenség forrásának elelyesztetésére a törvényhozás van hivatva s erkölesileg kötelezve az általános tankötelezettség*) törvénynyé tételére. E törvény erejénél fogva köteleztessék minden polgár gyermekét, a

*) Útasítjuk olvasóinkat a Budapesti Szemle új folyamának XXIII—XXIV. füzetére, hol „az általános tankötelezettséget törvényhozási szempontból“ tárgyaltuk.

törvényben kiszabott korban, iskolába járattni s taníttatni, s e törvény megtartására lehessen minden polgárt a törvényben megsabott büntetésekkel, erőhatalommal is kényszeríteni. Ha ily országos törvényünk nem lesz, akkor a nép oktatására célzó minden törekvésünk hibávaló erőködés! — A népoktatás Európa sőt Amerika államaiban is, csak ott terjedt el általánosan, csak ott van sikere biztosítva, a hol azt a törvény kötelezővé tette. Ilyenek Poroszország, Szászország, néhány német hercezség, a schweiczi kantonok, Genf kivételével (a hol már oly magas fokra hágott a nép között e szükség érzete, hogy az iskolai kötelezettségi törvényt fel lehetett függeszteni), Holland, Amerikában Massachusetts állam stb. Európa többi államaiban a népoktatás ügye, e törvény nem léte miatt szenved. Érezi is ezt csaknem minden ilyen állam, s épen ezen év folyama alatt Anglia, Spanyolország, s az ausztriai német tartományok iskolai kötelezettségi törvényt indítványoznak.—Mi sem maradhatunk tovább a többi államok mögött! — De nem szólunk e javaslatához többet, hiszszük, hogy e szükségét törvényhozásunk érezi, s legközelebb elintézi; szólnunk inkább egypár vonással a tankötelezettség idejének tartamáról.

Hogy a gyermeket iskolailag tanítani lehessen, és hogy a tanúttakat megtarthassa s az életben gyümölcsözőleg használhassa, arra bizonyos korbéli érettség kell. Úgy látszik, hogy a tapasztalás ezekre nézve a polgárisútt világ minden pontján csaknem ugyanazon kort jelöli ki. Így p. o. Poroszországban kötelezve van minden szüle 6-ik évét betöltött gyermekét iskolába adni s 14 éves koráig folytonosan iskolába járattni. Ha azonban 14 éves korában sem volna elég erős tanulmányaiban, még folyást köteleztetik az iskolába járásra, melyre a törvényen felül még a confirmálás megtagadásával is kényszerítik. — Schweicznak csaknem minden kantonában ugyancsak a 6-ik évét betöltött gyermek az iskolábajáráásra köteles. Folytonosan köteleztetik pedig erre 12 éves koráig; ekkor fölmentetik ugyan a mindennapi iskolábajárástól, de még ezentúl 3 évig, tehát 15 éves kora betöltéseig, köteles az iskolában minden hétnék két félnapján megjelenni, s a 12 éves korig tanúttakat ismételni s a miket a kiszabott tárgyakból koránál fogva még nem tanulhatott, utánapótolni; — mely utóbbi három évi tanulást kiegészítő iskolának (Ergänzungs-Schule) nevezik. —

Massachusetts államban a 7. évét betöltött gyermek 16. éve betöltéséig köteleztetik az iskolába-járásra.

A mi körülményeinkhez a schweizi tankötelezettségi idő tartalma alkalmazható legjobban; mivel a szülék, (a kik ezt teszik); itt is 6 éves gyermekeiket szokták iskolába feladni; 6—12 éves kor közt álló gyermekével még egy szüle sem dolgoztat rendszeresen; ez oly előző körülmény, melynél fogva a köznép könnyen megnyugszik az ily tankötelezettségi törvényen. A 12—15 éves kor közé eső iskolába járás az által van megkönnyítve, hogy a gyermek a hétnek csupán két félnapján köteles megjelenni az iskolában.

Ezek szerint a tankötelezettségi törvényben kimondhatja a magyar állam is: hogy a hatodik évét betöltött minden gyermek, tizenkét éves koráig (tehát 6 évig) mindennapi, tizenharmadik éves korától pedig tizenöt éves koráig, (tehát 3 évig) ismétlő iskolába járni köteles. E kötelességét annyiszor a mennyiszor elmulasztó szüle a reá mért erkölcsi és anyagi büntetések alá esik.

Norvégiában a büntetések inderectek, nem levén ott iskolai kötelezettség. — A törvény így szól: „A ki írni, olvasni nem tud, se meg nem házasodhatik, se birtokot nem szerezhet.“

Columbia államban törvény: hogy a ki írni, olvasni nem tud, polgári jogát veszti el.

Ilyen indirect büntetés lehetne, hogy a tankötelezettség ideje alatt mulasztott és nem igazolt órái számát a tankötelezettség idején túl tartoznék a gyermek helyrepótolni.

Az európai államokban a mulasztásokért pénzbírság és fogásbeli büntetéseket szabnak a szülékre.

Poroszországban például az első mulasztás 1 — 2 garas büntetést von maga után, mely felhághat a körülmények szerint 20 garasig. Ha ezen büntetés sikertelen, kiterjesztetik minden mulasztásért 1 tallér 10 garasig; vagy e helyett 6 órától 48 óráig való bezáratásig terjedő büntetést alkalmaznak. Oldenburgban makacs ellenszegülés esetében 10 tallérig felhághat a büntetés. — A büntetésekből befolyó bírságokat szegény gyermekek ruházatára fordítják. Massachusetts államban: a szüle gyermeke minden mulasztásáért 20 dollárt (=40 pfrtot) fizet.

Ha a tankötelezettség törvényben ki van mondva, akkor ren-

dezhetjük a népiskolákat. De mint fennebb is említők, a népiskolák fogalmát szabatosan szükséges meghatározni, s a népoktatást e fogalom körébe tartozó iskolai fokok szerint kell elrendezni.

A nép nevezet alatt széles értelemben véve egy egész nemzetet is lehet érteni, közönségesen azonban a nemzet azon rétegét értjük, mely önfentartását leginkább anyagi foglalatosság által eszközli; míg ellenkezőleg a nemzetnek olyan rétege is van, mely erejét szellemi foglalatosság által értékesíti.—Mindkét irányú foglalatosság teljesíthetéséhez bizonyos előkészület, kisebb-nagyobb tanulmány szükséges. A tapasztalás mutatja, hogy az anyagi foglalatossághoz szükséges elméleti előismereteket sokkal kevesebb idő alatt, a tudomány kisebb mértékre szállított fokával lehet elérni, mint ama másikat. A nemzetnek azon rétegét, mely anyagi foglalatosságra van utalva, szokás tehát közönségesen *népnek* nevezni, s ettől veszik nevüket azok az iskolák is, melyekben az anyagi foglalatossághoz legszükségesebb előismeretre való oktatás nyújtatik. *Népiskolának* nevezzük e szerint azon közintézeteket, melyekben a nemzet anyagi foglalatosságra utalt részének a tudomány azon fokára leszállított ismereteket tanítják, melyek által a nemzet e része fölvilágosítását s értelmességét megszerezheti. — A népiskola tehát e szerint oly közintézet, mely a maga elébe tűzött célt, a nélkül hogy növendékeit rajta kívül álló intézetre utálná, egyedül maga köteles bevégezni.

A nép e rétegének azonban a vágyak, törekvések, hivatások, vagyoni állapot szerint, különböző árnyalatai lévén, a rokonos vágyak és törekvések s a hivatások egybefogásával, a népoktatást ezekhez alkalmazva kell irányozni, vagyis ezek szerint kell az iskolai fokozatokat megállapítani. Az iskolai fokozatokat az azokba felvett tárgyak száma és taníttatásának terjedelme szerint állapíthatni meg. Az anyagi foglalatosság legközönségesebb fokára szándékozó egyén kevesebb ismerettel folytathatja hasznosan munkáját, mint az, a ki e foglalatosságok magasbjaira akar eljutni. Innen a népiskolának is legalább két t. i. alsó és felső fokának kell lenni. Az alsófokú, valamint ismét külön a felsőfokú népiskolának a maga elébe tűzött célt külön-külön teljesen be kell végezni. Az egyéni törekvések azonban bármelyik fokozat felé irányozódjanak, rájuk nézve a tanítás kezdetben egy alapon indítható meg, s így az oktatás legalsó fokán min-

denféle népiskolát egybe lehet, mind humanitási, mind gazdálkodási tekintetből, egybe is kell olvasztani, s ez alaptól akkor kell a felső népiskolát külön választani, midőn a magasabb anyagi foglalatosságra szándékozó egyén nagyobbkörű ismereteihez az előismereteket már megszerezte. Ezek szerint a népoktatás érintett különböző fokaihoz szükséges népiskolák következő fokozatuak s felosztásúak lennének.

1. Kisdedóvó intézetek.
2. Alsó népiskolák.
3. Felső népiskolák, vagy a melyeket közönségesen polgári iskoláknak szokás nevezni.
4. Népoktatási szakiskolák.
5. Humanitási népiskolák.

A kisdedóvó intézetek, nem iskolák, hanem csak védő menhelyek, melyekbe a foglalatosságára elhívott szüle, a nap bizonyos részében, 3 — 6 éves kis gyermekét szórakozás végett beadja; a gyermekben itt léte alatt a vidám kedélyt, a foglalatosság iránti kedvet, a gondolkozó eszet felébresztik.

Az alsóbb népiskolákba, tankötelezettségi törvény szerint, a 6-ik évét betöltött gyermek tanulás végett köteles belépni. — Mínthogy azonban a kötelező törvény szerint ebbe 12 éves koráig a szorgalomszak idején mindennap, ezentúl pedig 3 évig a hétnek két félnapján kell bejárnia: a gyermek kora és fejlettsége szerint kell itt a tantárgyakat legalább is három körre felosztani. Az első körbe eső tantárgyak, négy év elfolyásaig, illetnék a 6—10 éves gyermekeket, s arra valók volnának, hogy az ezekben nyújtott előfogalmak által a gyermek értelmét képezvén, őt a tanuláshoz elő lehessen készíteni. A második kör tantárgyai illetnék a 10—12 éves gyermekeket, kiket amaz előkészítési alapon az életre legszükségesebb tanulmányokra kellene tanítani. A harmadik körbe a 12 — 15 éves korra esnék a gyermeki emlékezetben eléggé meg nem erősödhetett tudnivalók ismétlése és pótlása.

Az ilyen szervezetű alsó népiskolában az anyagi foglalatosság legalsó fokára törekvő polgár nyerné oktatását.

A felső népiskola (=polgári iskola) az anyagi foglalatosság magasabb fokára törekvő polgárok számára állíthatnák. De mint fennebb is érintők, ez az intézet az alsó népiskolával annak 4 osztályáig összeolvadna, s így az alsó népiskola, mind

önnön magának, mind a felső népiskolának (polgári iskolának) elemi iskolájául szolgálna. — Az alsó népiskola 4 osztályát bevégeztet gyermek kívánsága vagy elhivatása szerint vagy az alsó népiskolában maradna s annak többi köreiben végezné iskolai pályáját, vagy a polgári iskolába léphetne át. Minthogy a mi közép iskoláink, melyekről értekezésünk második részében fogunk szólni, a számukra állítandó elemi iskolák növendékei mellett, tehetesebb gyermekeket az alsó népiskolákból szintűgy nyerhetnek, mint a polgári iskolák; tehát az alsó népiskolák négy alsó osztályának úgy kellene rendezve lenni, hogy az itt tanult és a középtanodákba vágyó gyermekek kevés utánpótlással a középtanodák első osztályába fölvetethetnének. — Ezen okok vezéreltek bennünket arra, hogy az alsó népiskola első köre négy évig terjedjen ki.

A polgári iskola (=felső népiskola) 6 évi folyamból állhatna, melyet két körre kellene osztani. Az első kör négy évig tartana, s arra szolgálna, hogy az alsó népiskolából átlépő tanulót a tudomány épen azon mértékében részesitené, a melyben részeseül az ezen korban és fokon álló középtanodai tanuló, a latin nyelv kivételével. És hogy a tudomány ily fokon való tanulására vezéreltethessék, épen azért kellene a magasabbra törő népiskolai tanulót az alsó népiskola negyedik osztályából általhozni. A polgári iskola négy alsó osztályában nemcsak azért kellene a tantárgyakat a középtanoda négy alsó osztályában taníttatni szokott tantárgyakra egyenlő fokon tanítani, hogy anyagi magasabb foglalatosságára alaposan előkészüljön, hanem azért is, hogy ha a tanulóban a szellemi foglalatosságokhoz szükséges magasabb tudományos pályához kedv ébredne, a középtanodába csupán a latin nyelv utánpótlásával átléphetne.—A polgári iskola második köre két évet foglalna magában, mely alatt a tanuló az anyagi foglalatosság magasabb fokához mért ismereteket megszerezné s bevégezné. *)

Mielőtt fejtegetésünkben továbbmennénk, összehasonlítás kedvéért, egy pillantást kell vetnünk a schweiczi népiskolákra.—Az alsó népiskolák a 6 — 15 éves gyermekek szerint három körre

*) Kérjük olvasóinkat hogy a felső népiskolát (=polgári iskola) a real iskolákkal össze ne tévesztésék. A real iskolákról értekezésünk második részében lesz szó.

oszolnak, mindenik kör három-három évet foglal magában. — A felső népiskola, náluk Secundarschule, három évi folyamattal bír. Az, a ki a köznép alsófokú foglalatosságait akarja folytatni, végezi az alsó népiskolát a már többször említett mindennapi és kiegészítő iskolában, 9 év alatt; az ellenben, ki magasabb polgári műveltségre akar szertenni, az alsó népiskola 6 osztályát vagyis a 12-ik éves koráig tartó mindennapi iskolát végezi, innen lép át a polgári iskolába vagy a Secundarschuleba, s a közéletre tartozó tudományokat itt szélesebben tanulja három évig, azaz: ez is 15 éves koráig. A schweiczi törvényhozók e rendelkezéseikkel azonban több dolgot nem tartottak szemük előtt. Először, hogy, kivált az egy tanítóval bíró népiskolában, a tantárgyakat a lehető szűk körre kénytelenek levén szorítani, a polgári iskolába átlépő tanuló általában nem bírhat oly előkészülettel, hogy arra három év alatt elég tudományt építhessen. Másodszor, hogy a népiskolából, valamint a polgári iskolából a többre törekvő egyén könnyen átléphessen a közép-tanodába. — Azonban a schweiziakat menti azon helyi körülmény, hogy náluk a nép foglalatosságai annyira határozottan el vannak különözve, hogy a tanulási irányt már a gyermek kis korában könnyen meghatározhatják — mindemellett ők is érzik, hogy ebben az intézményben hiány van, s polgári iskoláik helyesebb szerkezete fölött elmélkednek. — Mi az általunk ajánlott alsó és felső népiskolai szerkezetet ajánljuk azok figyelmébe, kik ez ügyben intézkedni hivatva vannak. Ajánljuk pedig különösen azért, mivel hazánkban 127 város, 861 mezőváros és igen sok olyan népes falu van, melynek lakosai között sokan találhatnának olyanok, kik az anyagi foglalkozások magasabb fokára, sőt olyanok is, kik szellemi foglalkozásokra szánják magokat. — Ezen városok közül igen sokat tudnánk említeni, melyek a jelölt irány miatt olyan kis gymnasiumféle iskolát próbáltak állítani, mely, természeténél fogva, mégis csak néhány család szükségét elégítvén ki, a nagyobb részt hagyja tanulatlan. Ha az ilyen városokban már az alsó népiskola mellett polgáriiskolát állítanának, a lakosság előbbre törekvő része megtalálná az anyagi foglalatosság magasabb fokához szükséges műveltséget, s ki lenne elégítve azok igénye is, kik gyermekeiket szellemi foglalatosságra szánják, lehetővé levén téve az általunk indítványozott polgári iskolából való átléphetés a gymnasiumba; holott ez a schweizi rend-

szer szerint csak idővesztéssel eszközölhető. Hazánkban a polgári iskolák keletkezése és fölvirágzása mindenk fölött kívánatos!

A népoktatás ez intézetekben ugyan bevégezhető; de mivel ezen intézkedés által a nép általános képeztetését lehet csak elérni; gondoskodni kell az államnak arról is, hogy ezen általános képzettség alapján szakképzettséget is szerezhessen az, ki magában valamely különös (specialis) foglalatossághoz kedvet és tehetséget érez. Állítani kell a nép számára is szakiskolákat. A nép számára való ilyen szakiskola például az alsóbb gazdasági iskola földmivesi, kertészeti és erdészeti osztályaival. Ilyen az ipariskola, gépészeti, vegyműi, építészeti és kereskedelmi osztályaival. — Mindezen iskolákba az alsó népiskola ismétlődő osztályát, valamint a felső népiskolát végzett tanuló léphetne be.

A népoktatásnak még a szorosán vett humanitási ágáról sem kellene az államnak megfeledkezni.—Hogy a népiskolákat végzett egyén, ha szakiskolába nem lép, még 15 éves korában vagy bármely korban találjon alkalmat a maga művelésére, rendezni kellene minden községben vasárnapi és esti iskolákat, melyekben az arra rendelt egyének a közhasznú ismereteket terjesztenék.

Gondoskodni kellene, hogy a mindennapi népiskolát végzett árva és szegény gyermekek az ismétlődő iskolába járás helyett, foglalatosságaikra szoktató s ápoló intézetekbe vétethetnének fel, a milyenre Pestalozzi, Fellenberg, Zellweger Gáspár után a schweiziak oly szép példákat mutatnak föl.

Gondoskodni kellene végre arról is, hogy az erkölcsileg romlott, s a köziskola valamint a társadalom mételeyeiül szolgáló gyermekek, az árvákat ápoló intézetek mintájára, elkülönözve neveltethetnének és oktattatnának, a melyre szép például szolgálhat hazánknak ugyancsak Schweicz, Németország, különösen Hamburg az ő „Das rauhe Haus“-ával.

A népiskolák ily fokozatai megállapítása után a törvényhozás feladata, megszabni a fokozatok szerint tanítandó tantárgyakat is. — A rendezett iskolával bíró államok iskolai törvényeikben mindnyájan meghatározzák ezeket.

A népiskolákban következő tantárgyakat szokás tanítani: vallás, anyanyelv (=értelem gyakorlatok, olvasás, írás, nyelv és írálytan) szám- és mértan, földrajz és történelem ebből különösen a hazai, természeti tudományok,

ének, rajz, testgyakorlás, a nőiskolákban kézimunkák. A mi körülményeink között legalább ott hol elég tanítói erő van, hozzá adandók: a mezőgazdaság elméleti és gyakorlati tanítása különösen azért, mivel népünknek ez a főfoglaltossága, szükség tehát, hogy ehhez alaposan értsen, Schweiczban ezt minden népiskolában, legalább gyakorlatilag tanítják; — Magyarország államtana és törvénye alapvonalai, hogy népünk polgári jogait öntudatosan gyakorolhassa.

De mivel a legtöbb népiskola olyan és valószínűleg olyan is marad, melyben egy tanító működhetik, a törvényhozásnak meg kell határozni: melyek azon tantárgyak, melyekben kivétel nélkül minden polgárnak oktatást kell nyerni. Mi úgy vagyunk meggyőződve, hogy az alsó népiskolákra nézve a tantárgyak következő minimumát kellene megállapítani: vallás, anyanyelv (=értelem-gyakorlat, olvasás, írás, nyelv és irálytan) szám és mértan, földrajz és különösen a hazai történelem, természetiek alkalmazva a gazdaságra, s ez utóbbit az iskola kertjében gyakorolva is, énektan, a templomi énekek mellett lelkesítő nemzeti dalok éneklése, testgyakorlás.

A polgári iskolákra nézve pedig következő tantárgyakat: vallás, magyar és német nyelv (nem magyar polgári iskolákban: anyanyelv és magyar nyelv) szám és mértan, földrajz és történelem, természetrajz, természettan, vegytan, gazdaság- és ipartan, magyar államtan sa törvény alapvonala, könyvvitel, rajzolás, szépírás, éneklés és testgyakorlás. Mind az alsó mind a felső népiskolákban a tanítandó tárgyak fokozatos terjedelmének és a tanítás eszközeinek meghatározása, az állami egyenes igazgatás alatt álló intézetekre nézve a közoktatásügyi miniszteriumra, az önkormányzattal bíró felekezeti iskolákra nézve pedig a felekezet egyeteme főkormányzó testületére bízatik. — A törvény azonban meghatározhatja, hogy az alsó népiskolai tanuló hetenként a tanítás alsó fokán 20, közép fokán 26, az ismétlődő iskolai tanuló hetenkénti 8 óránál többel ne legyen terhelve. A polgári iskolai tanulók órái 24—27 heti órára terjedhetnek.

Semmi sem akadályozván oly nagy mértékben a tanítást, mint a rendetlen iskolába járás, törvény által kell biztosítani a tanítás

sikerét, meghatározván mindenek fölött az évi szorgalomszak idejét, valamint a napi mulasztásokról is a napló pontos vezetését. ●

Hogy mikor adják fel s az év melyik részében járassák a szülék gyermekeiket iskolába; mikor jelenjen meg a gyermek az iskolában, az a mostani, fenálló visszaéléseknél fogva, a szülék szeszélyétől függ; ott azonban a hol iskolázás van, majdnem mindenütt a téliiskolázás van divatban. Nyáron is jelennek ugyan meg, itt-ott a gyermekek az iskolában, de mivel ebben oly szertelen a rendetlenség, azt lehet mondani, hogy mindennap más-más gyermek jelen meg az iskolában, e miatt a tanító minden törekvése hijábalavó erőködéssé s valóságos kinná válik.

E bajon azáltal lehet segíteni, ha a törvényben határozottan meg lesz szabva az évi szorgalomszak idejének tartama. — Ha a tanító megszakasztás nélkül taníthat, a tapasztalás azt mutatja, hogy 8–9 hónap alatt egyszerre több osztálylyal is, sikeresen elvégezheti évi föladatát. Nézetünk szerint megállapíthatná a törvényhozás, hogy a népiskolák szorgalomszakának ideje évenként egy folytatásban tartó kilencz hónap. A fennmaradt három hónap szünetidőül hagyatik fen.

Mind a szorgalomszak—mind a szünnapokra rendelt idő évi beosztását az állami egyenes fölügyelet alatt álló népiskolákra nézve a közoktatási miniszterium, a felekezeti iskolákra nézve az egyházegyetem fölkormányzó testülete határozza meg.

Tájékozás végett megemlítjük néhány rendezett iskolai törvénynyel bíró állam népiskolai szorgalomszakát.—Poroszország 8 tartományában kormányi rendelet szerint különböző időre esik ugyanaz évi szünet ideje, mindazáltal egyik tartományban úgy mint a másokban az évi szorgalomszak idejét 10 hónapra lehet tenni. — A zürich kantoni törvény, az évi szünnapokat két óra határozza, miből következik, hogy az évi tanulási idő 10 hónap. Bern-kanton törvénynyel határozza a nyári iskolázás idejét 15 hétre, a téli iskolázását pedig november hó első hétfőjétől márczius hó utolsó szombatjáig, és így itt az egész évi szorgalomszak ideje 8 hónapra és 3 hétre megy. Massachusetts állam suffolki megyéjében 11 hónap, azonban az egész állam területén 7¹/₂ hónap. — A mi körülményeink között, mi az általunk ajánlott 9 havi időt tartanók helyesnek úgy, hogy ebből az illető felügyelőség fél hónapot a köz-

beeső nagy ünnepekre osztana föl, két és félhónapot pedig a nyári időnyre hagyni ki.

• A napi mulasztásokról való pontos naplővezetés, s a mulasztóknak ezek szerint való megbüntetése, az általános tankötelettségi törvényből foly. — Az efféle naplők alakjának meghatározását, a felügyelés megkönnyítése kedvéért a közoktatási miniszteriumra kellene bízni. A napi mulasztásokra nézve azonban a törvényhozás feladata meghatározni az eseteket, melyek közbejöttével, a mulasztásokat igazolni lehetne, s kimondani, hogy ezen esetekkel nem igazolható mulasztások, a mulasztó szüire nézve megállapított büntetések alá esnek.

A mulasztásokat igazoló esetek lehetnek :

Általában minden legyőzhetlen akadály ilyenek p. o. az olyan betegség, mely miatt a gyermeknek, szülei ápolás alatt kell lenni.

A szülék vagy testvérek olyan betegsége, melyben a gyermek ápolására szorulnak.

Az iskola helyiségétől távol lakó oly gyermekek mulasztása, kik hirtelen beállott rossz idő miatt veszély nélkül nem juthatnak el iskolába.

A családban történt haláleset, a temetés bevégzéseig.

A ruházat hiányt nem lehet a legyőzhetlen akadályok közé számítani, mivel arról minden szüle idejében gondoskodni köteles, az egészen szegényeket és árvákat pedig közköltségen kell ruházni.

Ezeket illetőleg tehát a törvény így szólhatna : A szülék vagy gyámok kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat az iskolába szorgalmasan járatni. — Ha a gyermekek mulasztani kénytelenek, azt lehetőleg előre, utólagosan azonban legfeljebb 24 óra alatt bejelenteni és igazolni kötelesek. A mulasztást igazolni lehet a tanuló betegségével, a család tag oly nemű betegségével, mely körül a gyermek segítségére kikerülhetlenül szükség volt, a családban történt halálesettel; olyan rossz idő járással, mely miatt a gyermek veszélynek lett volna kitéve. Minden más mulasztási eset büntetés alá esik.

Az első ízbeli büntetés állhatna 20—40 krból, a második 1—2 frtból, a harmadik 4—5 frtből.—Az ellenszegülő a perköltségek megtérítésén felül bírságát kétszeresen tartoznék megtéríteni.—Ha a büntetett fél a reá szabott büntetést megfizetni nem tudná, vétségéhez képest 1—15 napi börtönnel büntethetnék Eze-

ken felül lehetne még alkalmazni, a Norvégiában és az amerikai Egyesült-államokban fennálló erkölcsi, valamint az utánpótlási büntetéseket is.

Az iskolai mulasztásokat a helyi felügyelőség havonként számon kéri, a mentségeket megbirálja, a ki nem menthető szülőire a büntetéseket kiszabja, s behajtja. — Az ellenszegülőket a polgári hatóságnak átadja.

Az iskolai rendtartást, a fegyelem gyakorlását, a vizsgák idejét, módját az állami egyenes felügyelet alatt álló népiskolákban a közoktatásügyi miniszterium, a felekezeti iskolákban az azokat illető egyházi legfőbb hatóság állapítaná meg.

A milyen szükségesek a népoktatás biztosítására e közelebb említett föltételek, épen oly mellőzhetetlen föltétel az, hogy minden községnek oktatás alatt levő gyermekei számához mért iskolaháza legyen, vagy iskolaházai legyenek.

Ha mostani falusi iskolai épületeink külső és belső állapotára tekintünk, valóban el kell szomorodnunk azon elhagyottság felett, melyben az értelmiség és felvilágosodás terjesztésére szolgáló ezen viskók vannak; ellenkezőleg magasan dobog fel kebelünk, ha a schweizi legutolsó falusi iskolákra nézünk. Ezen épületeknek a külsejük vonzó, belsejük tágas, csinos, a legkényesebb izlés követeléseig tiszta, világos és rendszerint a gyermekek egészsége kockáztatása nélkül szellőztethető. — Iskolai épületeink építése iránt nálunk is komolyan kell a törvényhozásnak intézkedni.

A gyermekek egészségét, testi épségét kockáztatjuk a nem elég tágas, homályos, nedves, nem eléggé magas, a nem célirányosan fűthető és szellőztethető tantermekben.

A tantermek tágasságára a mai időben már meg lehet követelni, hogy egy gyermekre legkevesebb 8—12 láb tér essék; magassága legalább 12—14 láb legyen, legyenek rajta világos nagy ablakok, földje söt oldalai is 4—5 láb magasságig ki legyenek deszkázva.—A székek a gyermekek korához mérve úgy legyenek szerkesztve, hogy azokba egymás háborgatása nélkül bejuthassanak, asztalaikon kényelmesen ír hassanak;—fűtése szellőztető készüllettel legyen összekötve, s egy-egy terembe 60 gyermeknél többnek lenni ne legyen szabad, inkább ott, a hol egy tanító 80 gyermeket is kénytelen tanítani, a terem úgy legyen két részre osztva, hogy a

tanító azt tetszése szerint nyithassa egybe, vagy különözhesse el egymástól. — Legyen az iskolaházban a tanítónak lakása, s ha nem volna köteleztessék az iskolát tartó község vagy felekezet a tanítónak ingyen lakás adására. — Az iskola udvara rendesen be legyen kerítve, s kertté legyen alakítva, vagy legalább árnyas fakkal beültetve; az udvaron, vagy ha kivihető az épület belsejében is testgyakorló helyiség legyen.

Az épületben mind kívül, mind belül a legnagyobb tisztaság és rend uralkodjék.

Az iskolai épület helyiségeit egyedül csak tanításra legyen szabad használni.

Mindezen kívánatokat általánosságban országos törvénybe kell foglalni, s ezek teljesítésére legfeljebb 10 év leforgása alatt az iskolát tartó községeket vagy felekezeteket kötelezni.

Egy ily tartalmú törvény erejénél fogva a kormány föladata, az illetőket köteleességek teljesíthetésére útasítani, s a mulasztókat feleletre vonni.

Nálunk nagy tévedés uralkodik abban is, hogy akármilyen népes a helység, vagy város, elégnek tartják, ha a templom mellé egy iskolaházat építenek, s kényszerítik az iskolától távol lakót a helység e pontjára járni. — Ebben azonban dicséretes példával járnak elől az alföldi városok, mint például Békés, Csaba stb. — Ha tehát valamely helység iskolai épületbeli szükségét akarja tudni, legelőször a helység lakóit kell számbavennie, s minden 5-ik 6-ik lelket úgy tekinteni, mint iskolai kötelezettet s így állapítani meg, hogy hány egyénre építse iskoláit. — Van p. o. egy helységnek ezer lakója, ekkor 200 iskolakötelezett gyermeknek kell benne lenni. — Építenie kell tehát négy teremmel bíró iskolát. — Ha több 1000-re megy lakói száma, akkor iskolai községekre kell a helységet osztani, egy-egy községbe 2000 — 3000 lelket számítván, s mindenik ilyen község kellő közepén egy olyan iskolát építvén, melyben 400 — 600 gyermek elférjen, vagyis 6 — 10 teremmel bíró épületet.

Az épület czélszerű elrendezése, tágassága, szárazvolta, szellőztethetése, a benne feltalálható kényelem, tisztaság, külső környékének csinosága, a gyermekeknek nemcsak egészségök épségben való fentartására szolgál, hanem reájok nevelőleg is nagy befolyást gyakorol; és a nép oktatásánál az utóbbi épen olyan fon-

tos szempont, mint az első. A mi köznépiünk ebbeli elmaradását, izlése nemesítését s ezek által való polgárosítását az iskolában gyakorlatilag ilyen eszközök által mozdíthatjuk elő; ismételve ajánljuk tehát az iskolai épületek ügyét s törvényhozás figyelmébe!

A törvényhozás bizza meg a közoktatási miniszteriumot arra nézve, hogy az egyenes felügyelése alatt álló iskolákra nézve mind az iskolai épületek elrendezésére, mind azok czélszerű bebútorozására az iskolai kerületeknek czélszerű mintákat szolgáltatasson ki; — melyeket a felekezeteknek is ajánlólág megküldjön.

Az iskolai felszerelésekhez tartozván a tanítási eszközök és szerek is a törvényhozásnak ezekre is ki kell a figyelmét terjeszteni s ebbeli kívánatának minimumát az egész országra nézve kimondani.

A tanítási eszközök legfőbbikét teszik a tankönyvek. — Az állami egyenes felügyelet alatt álló népiskolák a tantárgyak fokozatosan való tanításához mért tankönyvek készíttetésére, s olesó kiállítására a kormány hatalmaztatik fel, mely ezeket belátása szerint, megbízás vagy pályázat útján, a tanítói testületek véleményének időnkénti meghallgatásával állítja ki; fenhagyatván e tekintetben is a felekezetek önkormányzati joga.

A mellett köteles a népiskolát vezető testület az iskola számára czélszerű könyvtáracskát szerezni. A könyvtárban annyi iskolai könyvnek kell lenni s ezeket a szükség szerint szaporítani, hogy a szegény és árva gyermekek az innen kivett könyvekből tanulhassanak, használat után beszolgáltatván ezeket újra. E mellett tartalmaznia kell a nép számára irott hasznos ismereteket terjesztő olvasó könyveket, folyóiratokat, melyeket a tanulók között használatra ki lehessen osztani.

Írószerekről az iskolai hatóság köteles minden gyermek számára gondoskodni, hogy e miatt az efféle eszközökben hiány és fennakadás soha ne legyen, s a czél elérését előmozdító egyforma-ság is meglegyen.

Minden iskolának legalább a következő tanszereinek meg kell lenni: egy vagy több számológép, Magyarország, Európa, Palaestina s a föld öt része (Planiglobium) abrosza. — Általános és felekezeti szint nem viselő templomi és nemzeti dalokat tartalmazó kótagyjtemeny, egy olesó har-

monium, vagy legalább egy hegedű. A tantervben kijelölt természeti tárgyak, természet- és vegytani szerek gyűjteménye, — legalább két hold terjedelmű kert, melyben a gazdaság és kertészet gyakorlatát lehessen tanítani.

Mindezekről a tanító felelős, ki ezeket czélszerűen használni, rólök gondoskodni és számolni köteleztetik.

A népoktatásra rendelt felekezeti vagy községi iskolákon kívül előmozdíthatják az oktatás ügyét még magánosok is.—Alkotmányosan szabad államban az oktatásnak szabadnak kell lenni. Ennélfogva a magánépiskola állítása megengedtetik mindenkinek, ki erkölcsi jó magaviselete mellett arravaló képességét az illető állami hatóság előtt hiteles bizonyítványokkal vagy vizsgálatától által tanúsítja. — Az ilyen intézet köteles azonban tanítványait az állam által kiszabott rendeletekhez alkalmazva tanítani.

A népoktatás ügyének jó útba indítására s kifejtésére nézve legfontosabb személy a tanító, ő az ügynek életető vagy megölő szelleme; az államnak tehát e fontos személyre kell legfőbb gondját fordítani.

Rajzoljuk-e a nép oktatására rendelt e testület anyagi és szellemi mostani állapotát és helyzetét? — Azt hisszük e szomorú tiszt alól felment bennünket az a tudat, hogy állapotunk ez eltakarni s mielőbb javítani való oldala mindenki előtt nagyon is ismeretes. Arról is meg vagyunk győződve mindnyáján, hogy a nép oktatásához értő, emberszeretettől lelkesült s buzgó tanítók nélkül e magunk elébe tűzött czélt el nem érhetjük. A ki czélt akar érni, a hozzá megkívántató eszközökre fordítandó áldozatokat meg kell hoznia!

Népiskolai tanítóinkban általában hiányzik a pályájukhoz megkívántató készség, hiányzik az ügy iránti lelkesülés, a kibben ezen tulajdonok megvannak, azok sem értékesíthetik ezeket az iskolai törvények nem léte miatt.

A tudatlanokat tehát tanítani, a lankadozókat buzgalomra lelkesíteni, a buzgókat az államnak támogatni, mindnyájokat pedig anyagilag legalább annyira jutalmazni kell, hogy önfentartásuk mindennapi gondjaitól menten, földadatuknak élhessenek.

Hogyan lehet a már most hivatalban levő tanítók állapotán és helyzetén fokozatosan javítani, megkisértjük rendben előadni.

1. A kibben a kellő készség hiányzik, azokat a foglalala-

to sságaik értésére meg kell tanítani ; valamennyi tanítóra nézve pedig kötelességül kell tenni az önképzést magán és társadalmi úton.

Az utántanítást az állami egyenes felügyelés alá eső tanítókra nézve a kormány, a felekezetiekre nézve a felekezet eszközli. Mindenik fél gyakorlati eljárásából megítéli tanítóját, hogy alkalmas-e helye betöltésére vagy nem, s ha alkalmasnak nem találja az iskolai szünnapok alatt, részint a már létező tanítóképző intézeteibe rendeli be, részint vidékenként csoportosítja őket és egy arravaló képezdei tanár által a szünidők alatt oktattatja. — A törvény tehát az utántanulást elrendeli, a kormány vagy a felekezet a tanítást 5 — 6 év elforgása alatt végrehajtja ; ki a törvény kihirdetésétől számított 5 — 6 év alatt nem képezte ki magát, ha jóra valószínűségének jelét nem adja, hivatalából elbocsáttatik.

2. Minden tanító köteleztessék a kormány vagy felekezet által meghatározott körökben évenként legalább négy, ha lehet több ízben is a kör központján eső helységben a község vagy a felekezet költségén egybegyűlni s tanítói értekezleteket tartani.

Ezen értekezéseket az egy körben levő tanítói testület által választott ügyhöz értő egyén vezeti, a tankerület vagy a felekezet fentartván ezen értekezletek irányában azon jogát, hogy ott képviselője által megjelenhessék.

Az értekezletek belső elrendezése a tagok és a tankerület föladata ; azonban a tagok kötelessége, egymást az egyes tantárgyak tanítása módjában fölvilágosítani s ebbeli eljárásaik körül szerzett tapasztalataikat előadni, megvitatni ; kötelessége továbbá az iskolai fegyelemgyakorlás, az erkölcsi nevelés eszközeinek és hatásának különféle módjairól értekezni ; — az iskola belső és külső szervezésére czélzó javításokat okadatolva előterjeszteni ; a tankerületi vagy a felekezeti egyházmegyei tanítói gyűlésre legalább két-két képviselőt választani.

A tanítói társas képzés előmozdítója lehet továbbá a tankerületi, vagy egyházmegyei általános t a n í t ó - g y ű l é s.

Erre évenként a tanítói egyes körök két-két képviselői gyűlésnek össze ; résztvesznek a gyűlésen a tankerület vagy egyházmegye küldöttei is. Elnökeit, jegyzőjét és választmányát titkos szavazattal 3 évre választja.

A tanítói egyes körök javaslataikat, indítványait a választ-

mányhoz egy héttel a nagy gyűlés előtt beküldik, s ez e küldeményekből és saját indítványaiból a nagygyűlés tárgyait összeállítja. — Ha a beküldöttekből valamit előadásra méltónak nem ítél, félreteszi, a félretételnek a nagygyűlés előtt okát adja. — A gyűlés tárgyai a népoktatást előmozdító indítványok és javaslatok lehetnek.

Végzéseiket a tankerület egyenes kormányzása alatt álló tanítók a tankerülethez, a felekezeti tanítói testület egyház megyéjéhez küldi be. — A tankerületi igazgatóság a mit ebből arravalónak ítél a tanfelügyelő útján a kormányhoz, az egyházmegye pedig felekezeti főkormányzó testülete elébe terjeszti.

3. A tanítók általános jogait és kötelességeit meg kell határozni.

A tanítónak polgári jogot adott ugyan az 1848-ik törvény V. cikkelyének 2. §. d) betűje alatt, azonban ezekhez még többet kell az államnak adni, hogy ezek által is több egyént nyerjen meg az ügynek. Ilyenek, hogy a személyére, a tanítói fizetésére eső mindennemű adó- és szolgálattól, katonáskodástól ment legyen. Személyi jogát még azzal is kell nevelni, hogy tanítónak egész életére választatik; hogy a reá bízott iskola ügyeire befolyást gyakorolhasson, a helyi iskolai felügyelőségnek szavazattal bíró tagja legyen, csak akkor zárassék ebből ki, midőn személyi ügyéről van szó.

Ment legyen továbbá mindennemű pénzkezeléstől; köteles egészen hivatalának élni, a népiskola czéljának tökéletes megközelítésén lelkiismerettel munkálni; a tanítás tárgyait a gyermekre nézve nemcsak könnyen felfoghatóvá tenni, hanem ezek által az erkölcsi életre úgy hatni, hogy ébersége által a hibát vagy kihágást inkább megelőzze mint sújtsa; a fegyelmezésben a legnagyobb megfontolással és mérséklettel kell eljárnia.

Az iskolai anyakönyvet és mulasztási naplót vezeti, s ebből havonként a helyi felügyelőségnek kivonatokat ad. — Az épületről, bútorokról, taneszközök- és szerekről a gyermekek közt tartandó rendről és tisztaságról felelős. — Az iskolát csak a felügyelő bizottság engedelmével hagyhatja el. — Tanítói hivatalán kívül a templomi éneklést és orgonázást kivéve, semmi más hivatalt nem viselhet.

4. Segíteni kell a tanítók állapotán legalább olyan anyagi

jutalmak által, melyekkel életében családját fentarthassa, halála esetén pedig az utóbbi biztosítva legyen.

A népiskolai tanítók fizetése jelenleg csak kivételképen, a jobbmódú községekben és egyházakban türehető, többnyire azonban oly csekély, hogy nincs okunk rajta esudálcokzni, ha annyira készületlen egyének találtnak a tanítók között: nem példa nélküli eset, hogy a tanító évi összes fizetése alig megy 60 — 80 frtra.

Hogy mennyit érdemel az az egyén, ki a közmiveltég terjesztője, ki annyi fáradsággal teljesítheti magasztos tisztét, azt kiki tudja; tudja, hogy ez a munka majdnem megfizethetlen: s épen ezért, a tanító fáradságának méltó megjutalmazását mind az állam, mind az egyházak az illetők nagylelkűségére bizza; a törvény azonban megszabja e fizetés minimumát, melynél kevesebbet fizetni, legalább az állam egyenes felügyelése alatt álló iskoláknál ne lehessen.

A tanító fizetésének minimumát majdnem minden rendezett állam megállapítja, tájékozás kedvéért előszámláljuk néhány állam tanítói fizetésének minimumát.

Poroszország nem határozza meg ez öszszeget általánosán, hanem tartományonként, fentartván magának a javításhoz való jogot. A falusi, városi és népiskolai tanítók fizetése mintegy 100 — 200 tallér közt áll. Ha azonban összevetjük az egész állambeli tanítók fizetését és elosztjuk a tanítók számával a falusi tanítókra 181, a városiakra 281 tallér jut. *)

Szászországban a 25 éves kort betöltött megvizsgált ifjú tanító fizetésének minimuma 140 tallér.

Württembergben, az újonnan felállított tanítói állomással járó legkevesebb fizetés 400 rajnai forint. Továbbá a két tanítóval bíró iskolában 425 forint; a 3 tanítóval bíró iskolában az első tanító fizetése 450 frt, a másodiké 425 frt. — A 4 tanítóval bíró iskolában, az elsőé 475, a másodiké 450 frt. Az 5 tanítóval bíró iskolában az elsőé 500, a másodiké 450 frt. A 2000 lakossal bíró városokban 25 frttal több. — A 2000 lakosnál többel, 4000-nél kevesebb lakossal bíró városokban általánosán 500 frt; 4000—6000 lakossal bíró városokban 550 frt; a 6000-en felül álló lakosú városokban 600 frt.

Zürich kantonban a tanítói fizetések a szolgálati évek szerint, határozottak meg: négy éven alóli szolgálatért 520 frank (=208

*) Lásd Budapesti Szemle, új folyam XXII. füzet. 209. lap.

frt) négy éven felül 12-ik évig 700 frank (=280 frt) 12—14 éves szolgálatban a 700 frankhoz 100 frank pótlékot, (=322 frt) a 14—18 évi szolgálati időben a 700 frankhoz 200 frank pótlékot (=362 frt); a 19—25 évi szolgálati időben 300 frank pótlékot (=406 frt) kap az alsó népiskolai tanító. — A polgári iskolai tanító legalsó fizetése 1200 frank (=504 frt) és a tandíj egy harmada, melyből minden tanítvány után 8 frank illeti a tanítót. — A kor szerinti pótlék következő: 4-től 7 évig 100 frank; a 7—12 évben 200 frank; a 13—18 évben 300 frank; a 19—24 évben 400 frank.

Franciaországban a tanítói fizetés minimuma 500 frank (=220 frt.)

Belgiumban 700 frank (=294 frt.)

Canadában (Amerikában) 630 frt.

Massachusetts államban, mintegy 705 frt.

Midőn az említett államok a minimumot megállapítják, — a tanító lakásán kívül, minden természeti fizetést, úgymint természetményt földjövédelmet stb. pénzre számítanak fel, s az ilyen számvetés után a minimum felmaradt hiányát pótolják ki kész pénzzel. — A minimum megállapításából azonban ne következesse a nyájas olvasó, hogy egy népiskolai tanítónak se volna az említett államokban a minimumnál több fizetése, isten mentsen! a minimum szerinti fizetés csak a nagyon szegény községekben szokott lenni.

Hazánkban a tanítói fizetés minimumát 250—300 frtban kellene a törvényhozásnak megállapítani. Az erről szóló törvény elrendelhetné, hogy minden új tanítói állomáson a fizetés, a lakáson kívül, falun 250 frt, kis városon 300 frt, a természetmények és a föld jövédelmei beszámításával. A hol most ennél kevesebb a tanítói fizetés, ott ez összegig fölemelendő; a 300 frton felül álló fizetések illetetlenül hagyatván. — A polgári vagy felső népiskolai tanítók fizetése falun 600 frt, kis városon 700 frt. — A törvény kihirdetésétől kezdődő időszámítás szerint a 10 évet betöltendő alsó úgy, mint felső népiskolai tanító fizetéséhez 100 frt, a 15-ik évet 150 frt, a 20-ik évet elért tanító 200 frt pótlékot kaphatna.

Ugyancsak a törvény rendelné el, hogy a tanítói fizetéseket a helyi felügyelőség köteles beszedni s a tanítónak negyedévenként előre kiszolgáltatni.

A fizetések minimumának meghatározását az önkormányzat-

tal bíró felekezeteknél magoknál meg kellene hagyni, ellenben a fizetések beszedéséről és beszolgáltatásáról szóló törvény rájuk is tartoznék.

Hogy a népoktatás a szorgalomszak alatt fölakadást ne szenvedjen, a törvényhozás elrendeli, hogy ha a tanító hetekig vagy hónapokig tartó betegségben szenvedne, a helyi felügyelő bizottság köteles a tanítót ahhoz értő egyén által helyettesíttetni, s e helyettest a tanító fizetéséből mérsékelten díjazni.

5. A tanítóságra édesgető intézkedések közé tartoznék továbbá, ha az öregség vagy véletlen szerencsétlenség által tehetlenségre jutott tanító, valamint özvegye és árvái anyagi helyzete segélylyel vagy nyugdíjjal biztosíthatnók.

Erre vonatkozólag elrendelhetné a törvényhozás: hogy minden hivatalba lépő új tanító köteles fizetésének 10%-ját, az arra rendelt pénztárba befizetni; — hivataloskodása idején 20 év elfolyásáig évenként fizetésének legalább 1%-liját e célra beszolgáltatni; — a mulasztásokért begyűlő bírság 10%-ját e célra fordítani. Ezekon felül az állam közpénztárából a községi iskolai tanítók számára, a tankerületek nagyságához képest 150—100—50 frtot ajánlana. Végre egyesek, községek tankerületek önkénytes évi adományával lehetne ez alapot öregbitni.

Az ilyen nyugdíj-intézeteket tankerületenként kellene föllállítani, s pénzeiket valamely nyilvános, p. o. takarékpénztárak által kezeltetni, azon okból, hogy kezelése a lehető legkevesebbe kerüljön.

Meg kellene a törvényhozásnak határozni a nyugdíjazásra való képesség idejét is, p. o. a 30 évi szolgálat leteltével; továbbá ki kellene törvényben mondani, hogy az elhalt tanító özvegye és árvái, a családfő halála napjától a községtől fél évig a lakást és a félévi fizetést élvezik, — s ezentúl kezdik özvegye és árvái a nyugdíjt húzni.

A törvény e rendeletei végrehajtásával is a közoktatási miniszterium bizatnék meg.

Előadtuk oda felebb, hogy a csupán Magyar- és Erdélyországban létező 2,400,000 tanköteles gyermekek számára, ha egy tanítóra 60 tanulót számítunk, 40,000 tanítóra van az országnak szüksége; kimutattuk, hogy ezek helyén jelenleg mintegy 14,000 tanító működik. Engedjük meg, hogy most, míg e részben is rendbe jövünk,

egy tanító felügyelése alatt ne 60, hanem 80 növendék lehessen, az esetben egy ideig a 40,000 tanító helyett 30,000-rel érnők be. Még ily leszállítással is 16,000 tanítóra van azonnal szükségünk! Honnan lehet e személyzetet előteremteni? oly kérdés, melyre senkisésem adhat feleletet. — Talán a fennálló tanítóképző intézetekből? — Igaz, hogy jelenleg a két magyar hazában 38 tanítóképző intézet létezik; azonban ezekben összesen csak 2000 növendék van, melyből évenként ennek mintegy harmada léphet hivatalba; igaz továbbá, hogy magán után, részint a közép és fő tanodákból részint hivatalváltoztatásból többen vállalkoznak a tanítói pályára: de mily kevés mind ez, a nagy hiány pótlására! A tanítói állomás fennebb eszelt biztosítása után reménylhető, hogy a most hivatal nélkül, vagy nem biztosított hivatalban élő ifjuság törekedni fog e pályára, de alig hihetni, hogy e hiány 6 — 10 év elforgása előtt pótolva legyen!

A működésben levő tanítók is, részint elöregedés, részint halál által folyton fogynak s így ezek helyét is folyvást pótolni kell.

Ha azt az állapotot vesszük föl, midőn mind a 30,000 tanítói állomás be lesz töltve, még akkor is tetemes szám az, melyel a természet rende szerint fogyó tanítói állagot pótolni kell!

Hogy mintegy mennyinek kell a tanítói növendéknek (succrescentia) lenni, azt hozzávetőleges számítással úgy hozhatjuk ki, ha a rendezett iskolákkal bíró államok állapotát vesszük zsinórmértékül.

Poroszországban van 35,372 népiskolai tanító és tanító-nő; van 58 tanítóképző intézet, ezekben tanul évenként mintegy 3500 tanítónövendék; és így a tanítónövendékek száma, a létező tanítóknak, mintegy 10 szántóliját teszi. — Jegyezzük meg, hogy Poroszországban tanítók tekintetében még nagy a hiány, mivel 2,875,836 népiskolai tanulója számára 48,000 tanítóra volna szüksége!

Tekintsünk tehát azon schweizi kantonokra, a hol a népoktatás ügye jó rendben van.

Bern kantonban van 1440 népiskolai tanító és tanító-nő; 4 tanítóképezdében van 190 tanítónövendék; itt tehát a tanítónövendékek a hivatalban levő tanítók számának egy hetedét teszik.

Zürich kantonban van 529 népiskolai tanító; a képezdében

tanul 100 tanítónövendék: itt a hivatalban lévő tanítóknak a tanítónövendékek egy ötödét teszik.

Nem fűzöm a példákat tovább. Ezekből kiindulva, ha meg volna a 30,000 tanítónk, s a rendezett schweizi államokat vennők zsinórmértékül; felvehetnők a tanítóknak egy hatodát s ez tenné a nevelendő tanítónövendékek számát: nekünk 5000 = ötezer tanítót kellene állandóul képeznünk!

Hány képezde kellene e nagy szám befogadására? E kérdésre is a külföldi képezdékből vehetünk példát. A poroszországi egyegy tanítóképezdében van 60 — 80 tanuló. — Zürich kanton küssnachtli intézetében van 100, Bern kanton münchenbüchsei képezdéjében van mintegy 120 növendék. — Jegyezzük meg, hogy ezen intézetekben a növendékek ben-laknak.

Egyelőre mi úgy intézkedhetnénk, hogy egy-egy képezdébe 150 növendéket fogadnánk fel a benlakás mellőzésével, a mint mostani hazai efféle intézeteinkben sem laknak benn a tanítónövendékek.

Ha fennebbi nézetünk szerint a felekezeti képezdéket meghagynók a felekezetek kezében, minthogy ezekben mintegy 2000 tanítónövendék neveltetik, az állam nevelési gondjaira még 3000 tanuló maradna, kiknek számára 20 állami tanítóképezdét kellene állítani.

A törvényhozásnak tehát ezek fölállítására és fentartására a költséget meg kellene szavazni. — Engedje el a nyájas olvasó, hogy az intézetek költségvetésébe jelenleg bocsátkozzunk, csupán csak annyit legyen szabad megjegyeznünk, hogy ezen intézetek felekezeti különbség nélkül képeznék a tanítókat, és hogy a tanítói pályára többen vállalkozzanak, szükséges volna, hogy a tanítványok egy-harmadának legalább is az állam ösztöndíjakul évenként mintegy 100 — 120 ezer forintot szavazna meg.

A törvényhozás van továbbá hivatva, az állami tanítóképezdek bel- és külszervezete megállapítására is. Nevezetesen:

megállapítaná, hogy a tanítóképezdébe az anyanyelv, számvetés, földrajz, történelem, természetiek tudásában legalább annyi jártassággal bíró, 15—16 éves ifjak vétessenek fel, a menyit a középtanoda 4 alsó osztályában tanítanak: hogy a belépni kívánók ép, egészséges testűek s zenei hallással bírók legyenek; hogy az arra rendelt bizottság előtt fölvételi vizsgát álljanak ki.

Meghatározná továbbá, hogy a tanítóképezdében: a nevelés

és oktatástanon felül taníttatnának a növendékek mindazon tanfolyamokban, melyek a nép oktatására szükségesek: mint: az anyanyelv (olvasás írás, nyelvtan, irály) szám- és mértan, földrajz és történelem, természetrajz, természet- és vegytan, gazdaságtan, államtan és a törvény elemei, ének, rajz, szépírás, testgyakorlás. (A valástant az illető felekezeti lelkészek tanítanák). — Ezek mellett a tanítás gyakorlati mesterségében. — Evégből:

minden tanítóképezde mellé egy gyakorlati iskola állíttatnék, melyben egy tanító 60 — 80 gyermeknek példát adna a tanító növendékek előtt arról, hogy lehet egy tanítónak a 6 — 12, illetőleg 15 éves korban lévő gyermekeket különböző osztályokban, egyszerre sikerrel tanítani.

Meghatározná a tanítóképezdei tanárok számát, fizetését, általános teendőit, az intézet feletti felügyelés módját, az épület felállítására, és az intézet fentartására szükséges évi folyó költséget stb. — aztán az ügy részletes kivitelét a közoktatási miniszteriumra bízna.

A törvényhozás körébe tartozik a tanpálya folyam-idejének megállapítása is. — Erre nézve mi azon véleményben vagyunk, hogy a hazánkban fenálló mostani 2 éves tanfolyamot legalább 3 évre kellene kiterjeszteni, mint ez a hazai némely intézetekben, és a külföldiek közt több államban már is gyakorlatban van.

Az utolsó vizsgát jól megállott tanuló, tanítójelöltté válván, felhatalmaztatnék az állam által, tanítói-segédi állomás elfoglalására — s csak miután ily minőségben legalább egy évet eltöltött, vettetnék gyakorlati vizsgálat alá, melylyel köteles volna bizonyítani, hogy ő tanulmányait az iskolában önállóan alkalmazni képes. — A gyakorlati vizsgáról jó bizonyítvánnyal bíró tanítót lehetne az iskolai előjáróságoknak megválasztani.

A törvény szerint csak az ilyen ifjak közül választhat tanítót az iskolát fentartó testület; a megválasztott azonban az illető főhatóság megerősítése után foglalhatná el állomását.

Szólanunk kell ezek után a népiskolák fentartási költségeiről. — A népiskola jogi viszonyainak általános fej-

tegetése alkalmával előadtuk, hogy a mily mértékben részesül valamely testület az iskolához való jogokból, épen oly arányban köteles az abhoz kötött terheket is viselni. Ilyen terhek: az iskolai épület építése, jó karban tartása, bebütorozása, taneszközökkel és műszerekkel való felszerelése, a háztartásra fordítandó napi költségek, a tanító fizetése. A szegény s árva gyermekek ruházása. *)

A mint oda fenn kifejtettük, a felekezet a maga, a község hasonlóul saját iskolai költségeit fedezi. Az így megosztott iskolai költségeknek előttünk ismeretes fedezése módja kétféle. Egyik esetben az illető hatóság felszámítja a költségeket s a felekezet tagjai vagy község lakóira, birtokaránylag kiveti,—mint ez Amerika némely államaiban divatozik. A másik esetben a gyermekkel s a gyonnal bíró szülék mérsékelt tandíjt kötelesek fizetni; ezen jövedelmen felül fenmaradó költségeket veti aztán ki az illető hatóság a gyermekkel bíró ügy, mint a gyermektelen szülékre, — mint ez Poroszországban szokás. — Nézetünk szerint ez utóbbi eljárás az osztó igazsággal jobban megegyezik, mint az elébbi mód; mivel annyi igaz, hogy a nevelés költségei a szülét illetik legelső sorban, s midőn ez nem képes ennek fedezésére, ott köteleztetnek a polgárok, mint a társadalom tagjai, egymásnak segítségére jöni; e sorban azonban a tandíjt fizető szüle is, mint polgár, megint szerepel. E szerint tehát a törvényhozásnak meg kellene törvényben állapítani, hogy minden szüle köteles iskolába járó gyermekeért a mindennapi iskolázás idején mérsékelt tandíjt fizetni, s a tandíj által nem fedezhető iskolai költségeket pedig a községben egyesült polgárok birtok-aránylag fedeznék.

Az iskolai adót maga a község határozza meg s veti ki.

Az így kivetett adót felülvizsgálás és helybenhagyás végett a községek a tankerületi iskolai hatóság elébe terjesztetni kötelesek.

Egyébaránt fel kell tennünk, hogy minden jóra való község igyekezni fog a maga kebelében oly közvagyonni forrásokat teremteni, melyeknek jövedelme az iskolai közterheket megkönnyítsék, vagy el is enyésztesse. Ilyen közforrások lehetnek: adakozás,

*) Ha az árvagyermeket élelmezni is kell, mihelyt egy községben ilyenek többen vannak, árva gyámintézeteket kell számokra állítani.

végrendelet útján összegyűlt tőkék, tagosítás idején a közösből ily célra kiszakasztott nagyobb tagú földbirtokok stb.

A felekezetek birván az önkormányzat és az önmegadóztatás jogával, iskoláik költségeinek fedezését belátásuk szerint intézik el.

Az olyan községek, melyek iskolai költségeiket vagy részben, vagy egészen fedezni nem képesek, első sorban a tankerülethez (megyéhez, politikai törvényhatósághoz) folyamodnak s ha ez municipiumi hatóságánál fogva nem képes a szükségét fedezni, az államhoz tesz jelentést.

A hasonló helyzetben levő felekezetek egyházmegyéik, ezek egyház-egyetemükhöz járúlnak a segélyért, s ha sehonnan nem képesek a költséget fedezni, az egyház-egyetem útján jelentik az állam kormányánál magokat.

Az államkormány kötelessége mindkét esetben az ügy állását szigorúan megvizsgálni s ha a jelentkezők anyagilag valóban tehetetlenek, a kivánt összeget országos költségvetésben az országgyűlés elé terjeszteni.

Az országgyűlés, mint az állam jogát gyakorló legfőbb hatalom, igyekezni fog felkeresni és feltalálni a közoktatás költségei fedezésére fordítható minden közvagyon és a szükséglet egy részét ez úton fedezi, a fedezetlenül maradt részt pedig az országos közadóhoz csatolja, s a nemzet egyetemére az iskolai adónak csak ezen részét veti ki.

Az ily úton bejött közoktatási államszegélyt az illetők között a közoktatási miniszterium osztja ki.

A közoktatás országos költségeihez tartoznak a népiskolák költségein felül még a tanítóképezdek és a kormányzás költségei is.

A népiskolák költségei fedezését általában a községek természetesen fogják nézni, mivel azt egyenesen gyermekeikre fordítják, de a tanítóképezdek fentartását, mivel ez csak közvetve érdekli őket, nem vállalnák szívesen magokra. Ugyanezen oknál fogva a tanító-képezdekre és a népoktatás ügye kormányzására megkivántató költségeket szintén az állami közadóhoz kell csatolni.

Mennyi fordíttassék e célokra, azt a közoktatási miniszter előterjesztésére az országgyűlés fogja meghatározni.

Ha a népoktatásügy kifejtésére és sikeres hatására nagy fontossággal bírnak a népiskolák belső szervezetét, a szüléket, növendékeket illető a tanítók képzését s általános jogi viszonyait tárgyazó törvények: valóban nem kevesebb fontosságú a nép oktatására nézve a népoktatási törvény azon ága, mely az iskolák igazgatását, az azokra való felügyelést és az egész ügy kormányzását szabályozza. Bármily üdvös czélzattal alkottatnak a népoktatási törvények; tartalmaznak ezek az ügy előmozdítására a legezlszerűbb szabályokat, ha nincs meg ezek életbeléptetésére s pontos végrehajtására a kellő intézkedés, a törvény holt betű marad, mely egyértelmű a semminemű intézkedéssel. A népoktatási-törvény koronája tehát, ennek a törvény végrehajtására szolgáló része.

Oly államokban, mint az amerikaiak, a hol az újjászervekedett társadalmak az idők ferde kinövéseit, régi hazájok átkát hátrahagyva, minden ügyben s így az oktatás ügyében is ama békóktól szabadon a józanság vezérlő világánál intézhetnek: a népoktatás vezérlése s kormányzása fölötti intézkedés egyszerűvé s könnyűvé válik. — Nem így Európában, hol a társadalom, a középszázadok egyházi és világi kasztjai nyűgeitől, a féltett érdekek és a könnyen sérthető hiúság, s ezek hí szolgája, a tudatlanság ködében tengő szükkeblűség posványából kigázolni nem bír, itt a közoktatásra való fölügyelet és kormányzás elintézése a közkérdések legnehezebbjei közé tartozik. Hogy is ne, midőn ezt az ügyet mindenki magáénak tartja a végeredményben s talán épen ezért, hozzá méltólag reá senki vagy épen nem, vagy alig gondol. — A „Budapesti Szemle“ új folyamában, Laveley és mások után láttuk Európa néhány államában, mely törvényes intézkedéseket tettek a népoktatás ügye vezetésére nézve, feltűnhetett mindnyájunk előtt, mennyi küzdelmébe került ezen államoknak a kor hagyományainak az útból való eltakarítása; megismerhettük e munka nehézségét, egyszersmind szükségét is. — Elegendő előismeretünk lehet tehát az ügy nehézségének és fontosságának mindkét irányára.

Hogy hazánkban hasonló akadályok vannak, e részben is, az országos törvényhozás útjában, azt alig szűkség megemlítenünk. Mi ugyan azt hisszük, hogy a nehézségek nálunk valamivel még tetemesebbek, mint a tanulmány és példaképen ismertett európai államokban. Mert, hogy mindeneiket ne említsünk, itt

is megvannak az egyházak előítéletei, feltékenységei, követelményei, s mily mértékben s mennyire elágazva! Itt állanak a nemzetiségek, valóban mértéket alig ismerő követeléseikkel! — Ha többeket nem hozunk is fel, már e két czim alatt is oly sok nehézség foglaltatik a megoldásra nézve, mint azt az európai más államok egyikében se tapasztaltuk. — Franciaország, Poroszország a törvényhozás útján ugyan, de egyszersmind az absolutismus hatalomszavával rendelkeztek ez ügyben. Belgium és Hollandia egészen alkotmányosan igazodtak el; mert ha amott az egyház és állam, de egy nyelvű nemzet, itt kétféle egyház ugyan, de egy nyelvű nép állottak egymással szemben. Schweizban e tekintetben a polgári szabadság, még a katolikus kantonokra nézve is, a protestantismus szelleme és példája váltak irányadó hatványokká. — Úgy látszik a lajtántúli törvényhozás karddal akarja kettészelni a esomót, s talán az állam-multját, s nemzetiség szerint külön-külön tömörült csoportjait tekintve, rázkodás nélkül, sikerrel teheti is.

Sokan vannak közöttünk, kik e példát látván, a magyar államnak útmutatásul ez utóbbinak eljárását ajánlgatják. Mi azt hisszük, nekünk ez úton járnunk nem lehet. Állapotunk, viszonyaink egészen mások. Említsünk-e egyebet, mint a protestansok negyedfélszázados oktatásügyi szabadságát illető országos törvényeit? Lehet-e ezeket ignorálni, — s amúgy könnyedén eltörölni? — Ellenkezőleg, vajon nem szükséges, nem tanácsos é ezt, nem régisége, hanem czélszerűsége, és igen fontos — felekezeti érdekeknél fontosabb érdekeket őrző és előmozdító voltánál fogva, épségben hagyni? — E kérdések megfejtését a gondolkozó főkre bizzuk; mi azt hisszük, értekezésünk kezdetén eléggé kifejtettük, hogy közoktatásunk ügyét historiai alapon kell kifejtenünk, s a fejlődés természetében fekvő előhaladással megerősitenünk. Idegen államoktól igen is vehetünk át czélszerű institutiókat, hanem azokat úgy kell intézményeinkbe beoltani, hogy azok ezekre mindig éltetőleg hassanak, rombolólag soha. Igyekoznünk kell főleg azon, hogy az oktatásügy iránti érdekeltséget az utolsó szalmakunyhó lakosában is felköltsük; hogy a tudás iránti érzés épen olyan közszükséggé váljék, mint a testi táplálék érzése; s valamint ennek beszerzésére mindenkit a testi ösztön egyaránt hajt, a lelki táplálék megszerzésére is kivétel nélkül mindenki ingerelve legyen. — Ezek elérhetésének első lépcsője az, ha a népoktatás iránt

létező mostani közérzületet megkíméljük és az előrelépést az ezen ügghöz tartozó valódi jogok meghagyásával, és csak a képzelt jogok felvilágosításával s korlátozásával kezdjük meg; ha új institutióink, különösen azok irányában, kik jelenleg gyám nélkül levén, az oktatás jótékonyágaiban épen nem részesülnek, olyanok lesznek, melyek erkölcsi és anyagi tekintetben egyiránt oly vonzó és esáberővel hathatnak a külön tartozni szeretőkre, hogy institutióik hiányait ebben, mint tükröben szemlélvén, megszokott útjokat elhagyva, idővel jobbra térni ohajtsanak.

Mindezekből előre láthatjuk, hogy népoktatási intézeteink nagyobb részben felekezeti, kisebb részben államiak lesznek.

A felekezeti népiskolák, ha az állam által törvényben megállapított általános feltételeknek hiven megfelelnek, a magyar államra nézve most is, jövőben is hasznosak maradnak. Azonban, midőn a felekezeti iskolákat annyit emlegetjük, nem szeretnénk félreértetni, mi ezek alatt mindenkor a valóságos és teljes önkormányzattal bíró felekezetek iskoláit értjük; oly felekezetekét, melyeknek egyházi és iskolai ügyeit az igazgatásnak úgy az alsó, mint a középső és legfelső fokán, az egyház híveinek papi és világi tagjai egyenlő befolyással vezérlik, mint a milyen hazánkban a protestansok autonómiájával egybekapcsolt egyházi és világi elemből alakult egyházi és iskolai kormányzás formája. — Olyan institutiót, mint a milyent akár az erdélyi, akár a magyarországi római katolikus papság autonómia cím alatt az egyház és iskola kormányzására fel akar állítani, vagy a milyent a boldogült szerb congressus megállapított, a népoktatást függetlenül vezérlő helyes institutióknak részünkről elfogadhatóknak azért nem tartanánk, mivel ezek szerint az egyházi érdekelt nagyobb rész az oktatás ügye rendezésében és vezetésében csak névleg venne részt, valósággal pedig és kizárólag azt a papság gyakorolná. — Ha a papság magára és egyházi ügyeire nézve amaz autonomicus intézményt elégnek tartja egyházi ügyeire nézve, vágyainak ily módon való elérhetésében korlátozni nem a mi, s hiszszük nem is a törvényhozás gondja: de meggyőződve hiszszük, hogy a közoktatás ügyét, mint nem egyedül az egyház, hanem jó részben az állam ügyét, a törvényhozás gondoskodásának szárnyai alól ily autonómia kényére nem bocsátandja ki; hiszszük, hogy az efféle ál-autonómiák mellett a törvényhozás, az államnak az autonómiával nem

biró egyházak iskolái irányában fennálló mostani jogait, nemesak fel fogja tartani, hanem kellőleg szélesbitendi is, — s az ilyen iskolák belső élete rendezésére csaknem olyan befolyást fog gyakorolni, mint az alakulandó községi iskolákéra. Ha azonban az önkormányzattal még most nem biró egyházak az egyházi, vagy legalább az iskolai kormányzásban a papsággal egyenlő jogokat adnak világi híveiknek is, és így biztosítják az államot a népoktatás ügyére nézve, mint teljes önkormányzattal birandó felekezetek: megnyerhetik iskoláikra nézve mindazon jogokat, melyekkel a valódi önkormányzattal biró felekezetek bírnak; de szükséges hogy erről az állam országos törvényvel biztosítsa magát.

Az államnak a községi iskolák irányában kifejtendő törvényes jogait oda fennebb már előadtuk, alább fogjuk majdan elmondani, a felekezeti iskolák irányában mi jog illeti az államot.

Legyenek azonban az iskolák felekezeti vagy államiak, az oktatás iránti közérdekeltséget az által lehet országosan föl ébreszteni s közkedvességtivé tenni, ha a népet azoknak nem pusztán fentartási terheiben, hanem igazgatásában és vezetésében is lehető legnagyobb mértékben részeltetjük. A helyett tehát, a mint jelenleg fennáll, hogy az iskolák belső ügyeire kiválólág a papok ügyelnek fel, választat a községi iskolákban, a község lakosai közül, felekezetre való tekintet nélkül, iskolai felügyelő bizottságot; — kik az iskola külső és belső ügyeire egyaránt ügyelvének eljárásokról mind választóiknak felelősek legyenek, mind az iskolai felsőbb hatóságnak az iskolai ügy végrehajtásában kezére járjanak. — Ha tudni fogja a község, hogy a törvény értelmében, s természeti jogánál fogva is, a közoktatás feletti gondoskodás első és legközelebbi teendői őt illetik, igyekezni fog e jogával okosan és lelkiismeretesen élni, saját kebeléből oly egyéneket fog e tisztség gyakorlására megválasztani, kikben a képességgel az ügy iránti szeretetet párosúltni tapasztalja, s ha ezt el nem találta volna, — mivel e megtiszteltetés három évre terjedhet, — új választással fogja tévedését helyreigazítani. — Az iskola vezetésével megbízott e tisztséget helyi felügyelőségnek lehet nevezni.

Ily helyi felügyelőséget a törvény értelmében nemcsak a községi, hanem a felekezeti iskolák számára is kötelesek az illető felekezetek saját kebelökből megválasztani.

Ha az egy helységben, (városban) lakó község vagy feleke-

zet több ezer lélekből állana, akkor a helyi felügyelést következő módon kellene gyakorolni. A helységet 2000 — 3000 lélekből álló iskolai községekre kellene felosztani, s mindenik iskolai községben, mint érintve volt, külön iskolát s felügyelői testületet alkotni; s ezeket képviselőileg az egész község számára egy kormányzó testületben egyesíteni.

Mínthogy az önkormányzattal bíró felekezetek iskolai belső ügyébe, — mint ezt alább kifejthjük, — beavatkozni itt sem ohajtunk, szólunk itt a községi iskolák igazgatásáról, felügyeletéről és kormányzásáról.

Mondottuk oda fennebb, hogy a községi népiskolákhoz való jogok, a község, a megye és az állam között megoszolnak. A jog e megoszlása különösen a községi iskolák fölötti felügyelet megosztásában tűnik ki. A községet nevezetesen a törvény által kiszabott jogok és köteleességek azon része illeti, mely saját iskolája vagy iskolái fölvirágzására legközelebről tartozik. — A megye, a körébe eső községi iskolákat egyetemesen illető népoktatási teendőkkel lehet megbízva. Az állam törvényhozó testülete törvényeket alkot, s kormánya által azok pontos végrehajtására ügyel föl. — A község tehát igazgatja és vezeti az oktatás ügyét saját keblében, a megye ezen igazgatásra és ügyvezetésre fölügyel az állam pedig a népoktatási ügyet az egész országban kormányozza.

A szervezet tökéletességéhez megkívántatik, hogy minden község tudja, hogy melyik iskolai felsőbb hatóság köréhez tartozik. — E végből a törvényhozásnak az országot tankerületekre kellene felosztani; meg kellene állapítani: hogy minden megyei, sőt általában minden törvényhatóság, (mint a székek, kerületek, királyi városok) egy-egy tankerületet képeznek, melyek a hatóságok alá tartozó lakosság iskolái fölött, az alább kijelölendő tankerületi iskolai tanács által gyakorolják a reájok eső felügyeletet. — A törvényhatóságokat azért kellene egyszersmind tankerületekké is tenni, mivel a népoktatás iránti közérdekeltséget ezáltal még szélesebb körben lehetne terjeszteni; mivel továbbá az itt együtt lakó egyének legjobban ismerik egymásnak mind külső, mind belső viszonyaikat, ugyanezért legtöbb bizalommal viseltetvén egymás iránt, a szülőkre mind buzdítás, mind törvényes szigorral legbiztosabban hathatnak; épen ezen okoknál fogva tarthatják legkön-

nyebben számban az iskolai kötelezetteket, ellenőrizhetik az iskolázást, s hajthatják be legkönnyebben az iskolai adót.

Az így felállított tankerületekben külön iskolai tanácsot kellene rendezni, melynek tagjait, elnökeit és jegyzőjét a megyei képviselő testület szavazat-többséggel választaná. Ezen tankerületi iskolai tanács a törvény által kiszabott körben ügyelne föl a hatóság körében eső községi iskolák ügyére. De hogy az országban létező községi iskolák a főbb elvekre nézve egyöntetűek legyenek: az államkormány részéről, minden tankerületi iskolai tanácshoz egy kitűnő paedagog neveztetnék ki, a ki e tanács közgyűléseiben elnökölné s a tanács és a kormány között kapcsolódni szolgálna. — Az iskolai tanács minden végzését a megyéhez terjesztené fel, melynek közgyűlése ezek fölött határozatot hozván, a kormánynak végelhatározás végett felterjesztené. — E tanácsról még szólni fogunk.

Habár a községi iskolák a tankerületi iskolai tanács alatt állának is, az oktatás ügyének előmozdítására és biztosítására szükséges volna még, a községi iskolák felett a kormány közvetlen felügyelete is. E végből kerületenkint iskolai főfelügyelőket kellene kinevezni, kik a reájok bízott iskolákat külön-külön, évenként legalább egyszer, meglátogatnák, s a hely színén győződnenek meg az oktatásügy állapotáról. Ez nevezetesen megvizsgálná: hogy rendesen számba vannak-e véve a tankötelezettek. Van-e ezek számára elegendő iskola. A törvényértelmében képezett tanító áll-e az iskola élén. Egy tanítóra nincs-e a törvényben meghatározott számnál több gyermek bízva. — Taníttatnak-e az iskolában a törvényben megállapított tantárgyak, s mily sikerrel? — A tanításhoz az állam által megállapított tankönyvek használtatnak-e? milyen módszerrel s mily órarendben taníttatnak a tantárgyak. Megtartatnak-e az évi vizsgák. Ott, a hol szükséges, a tanítás módszerében útmutatásokat adna. Megvizsgálná, megvannak-e a szükséges tanítási eszközök és műszerek? — A tanítási szorgalomszak meg van-e tartva? A mulasztókról pontosan vezetetik-e a napló, s a mulasztók szülei meg vannak-e büntetve? Az iskola bűtorai, kertje rendben vannak-e? — Az iskolai adó be van-e hajtva, a tanító fizetése legalább a minimum szerint, be van-e szolgáltatva. Általában az iskola helyi, valamint a tankerületi tanács felügyelő bizottsága eljár-e pontosan megbízatásában. Hiteles statisztikai adatokat gyűjtene, — az iskola külső, belső állapotáról, az iskola vagyónáról, jövedelméről. Buz-

ditaná a népet az oktatástígy pártolására. Általában a községi iskolában a törvény értelmében rendelkeznek stb.

Az állami tanítóképző intézetekre a kerületi tanácssal együtt felügyelne.

Ugyanezen iskolai főfelügyelő lenne az, ki a tankerületi tanácsülés közgyűléseiben elnökölne, s a tankerület és a kormány között kapcsolul szolgálna. Jelentéseit egyenesen a kormányhoz terjesztené.

Mint hogy fennebbi nyilatkozatunk szerint a tankerületek igen számosak lennének és sok esetben kevés iskolával bíró községek-ből is állanának: nézetünk szerint nem lenne szükséges, hogy minden tankerületbe külön iskolai főfelügyelő neveztessek ki: hanem egy felügyelő felvigyázása alatt több tankerületet annyira össze lehetne foglalni, hogy egy-egy felügyelő alatt 250—300 község is lehetne; így azt hisszük, hogy 50—60 iskolai főfelügyelő elégséges volna a népoktatás ügyének vezetésére.

És ezzel be is zárhatnók a népoktatás igazgatása, vezetése és kormányzata ügyében tett javaslatunkat; de mivel ezen általánosságból nem tűnnek ki világosan az egymás felibe állított felügyelő testületek jogi és kötelességi körei: szükségesnek véljük, ezekről még részletesebben is szólni.

A helyi felügyelő bizottság egy-egy iskolai községben állana 3—5 községi előkelő tagból. Választaná ezeket titkos szavazattal maga a község 3 évre. Tagja lehetne a 24 évet betöltött férfi. — A tagok között helyet foglalna és szavazattal bírna a tanító is. Vagy a hol sok tanító van, a tanítói testület által választott tanítóképviseelő. Elnökét maga a testület választaná, jegyzője a tanító lenne. Felügyelete alá tartoznék azon községnek az iskolája, mely megrálasztotta. Teendői: minden hónapban rendszeren, de ha a szükség kívánná rendkívül is gyűlést tartana. Az iskolai felsőbb hatóság rendeleteit végrehajtaná. Az iskolai évi időt tagjai között felosztván, a hetelő vagy hónapoló tag vagy tagok az iskolát gyakran meglátogatnák, a tanítást, rendtartást figyelemmel kísérné, az épületre, kertre, azok rendbentartására ügyelne. A gyermekek fölött fegyelmet gyakorolna a tanítóval együtt. Ügyelne magára a tanítóra. Az egész testület az iskola-kötelezettek számában tartaná, a szüléket buzdítná, a hanyagokat kötelességeik teljesítésére kényszerítené, a birságokat kivétné, behajtaná. Szegény tanulók ruházatáról, sőt élelmezéséről is gondos-

kodnék. A községi iskolai adóról javaslatokat készítne, ezt a községnek előterjesztené s vele együtt meghatározná, de bírálat és helybenhagyás végett a tankerületi tanács elébe terjesztené. A tanítót a községgel együtt az arravalók közül választaná, de meg nem erősíthetné. A nyilvános vizsgákon testületileg megjelenék. A vizsgálatokról s általában az iskola állapotáról a tankerületi tanácshoz évi jelentést és javaslatokat készítene. Hivatala lejártával a 3 évről is adna összevont jelentést. Tagjai mindenkor ismét megválaszthatók lennének stb.

A tankerületi tanács állana annyi 4—5 tagból a hány járás van a megyében, a törvényhatósággal bíró városokban legalább 9 tagból. Választaná ezt a törvényhatósági képviselő testület 3 évre, a hatóság legmíveltebb, egyszersmind az oktatásügyhöz értő tagjaiból; a választás úgy intézetenék, hogy kivált a megyékben minden járásból legalább egy kitünő tanító is lenne a tagok között. A tanács elnöke lenne a kormányi iskolai főfelügyelő, azonban titkos szavazattal választana a maga kebeléből egy-két alelnököt, egy-két jegyzőt. — Felügyelete alatt állának a tankerület kebelében eső mindennemű népiskolák, népiskolai tanítóképezdek, még a földmives és ipariskolák is. — Annyi szakosztályra oszlanék a hány fajta népoktatási intézet esnék felügyelete körébe. Ezenfelül eloszlanának különösen a megyékben, járás szerint is, alosztályokra. — Mindegyik szak- vagy alosztály maga választana magának elnököt és jegyzőt. — Teendői: Évenként legalább négyszer közgyűlést tartana. Ilyenkor a községi felügyelő testületektől beadott tervezeteket, javaslatokat megbírálja, helybenhagyja; — a hatása körén kívül esőket a megye útján a kormányhoz juttatja — A községek évi költségvetését megbírálja, pótlás esetében a megyének vagy ezáltal a kormánynak ajánlja. — A kerületben eső községi iskolákat számban és rendben tartja, a hol szükséges újak állítását indítványozza. — A felsőbb népiskolák, földmives és ipariskolák szegény árvagyermek, javító intézetek szaporításán munkálkodik. Oly szegény tanulókról, kiket a községek ruházni nem képesek, a megye útján gondoskodik. — Járási albizottságot képező tagjai között a községi iskolákat kiosztja, s legalább a vizsgákon az iskolákat meglátogatja, s tagjait a végből, hogy az iskolák közvizsgáláin megjelenhessenek, szakosztályi tagokkal megszorítja; az egyes tanítók munkáját így

ellenőrzi. Gondoskodik, hogy mindenütt elegendő képzett tanító legyen. — A tanító jelöltek gyakorlati vizsgáját megtartja s az iskolai főfelügyelő megerősítésével a tanítói oklevelet kiadja. A községek által választott tanítót hivatalában megerősíti, vagy tőle a megerősítést megtagadja. — A kiszolgált vagy tehetetlenné vált tanítókat hivatalából elbocsátja, nyugdíját meghatározza. — A tanítói nyugdíj és gyámintézeteket szervezi s tőkét gyarapítván, ezekre felügyel. — A tanítói értekezletek évi közgyűlésén képviselője által megjelenik. A kebelében eső tanítóképző intézetekre felügyel. — Statistikai adatokat gyűjt a kerületébe eső nép és iskola-kötelezettek számáról, az iskolák állapotáról, a tanítókról, azok fizetése mennyiségéről. Végzéseit helybenhagyás végett a megyére terjeszti, ez azokat megvitátván s benne határozván, a kormánynak helybenhagyás végett felterjeszti. A kormány véghatározatát a megyéhez, ez végrehajtás végett a kerületi tanácshoz küldi.

A népoktatásügy vezetésében harmadik és így legfőbb fokot az államkormány közoktatási miniszteriuma képezi. — Hogy a törvény értelmében a népoktatás sikere egészen biztosítva legyen, az egész ügyre ez közvetlenül ügyeltet fel a kerületi iskolai főfelügyelők által; még pedig a fennebb érintett módon gyakorolja a főfelügyeletet a községi, az önkormányzattal nem bíró felekezeti és a magán iskolákban; az alább előadandó módon, az önkormányzattal bíró felekezeti iskolákban. — Közvetve kormányozza a hazai összes népoktatás ügyét, egy arra rendelt népoktatási osztálya által, a hová a tankerületi főfelügyelők, a megyék, az önkormányzattal bíró felekezetek legfőbb kormányzó testületeitől kelt jelentések beküldetnek, s a honnan a rendeletek minden irányban kiadatnak. — A közoktatási miniszter, vagy ennek megbízottja, évenként egyszer értekezésre berendeli az iskolai főfelügyelőket s velők, a tapasztaltak alapján, jövő teendőik iránt intézkedik. — Ugyan-ily czélból minden öt évben egyszer a hazai tankerületek tanítói egy-egy képviselőjét országos értekezésre meghívja és különösen a tankönyvek ügye fölött végez.

Hátra van még, hogy szóljunk a kormány főfelügyeleti jogának az önkormányzattal bíró felekezet népiskolaiban való gyakorlásáról. — Tudjuk előre is, hogy ez az önkormányzattal bíró felekezeteknek nem fog tetszeni. De miután az ilyen felekezetek magok

sem tagadják, hogy a főfelügyelet gyakorlásához, a fenn kifejtett állami alapelveknél fogva az államnak joga van, meg kell állapítanunk, mik volnának azon módok, melyekkel a felekezeti önkormányzati jogokkal való összeütközést ki lehetne kerülni s végül ha ezeket ily értelemben az állam törvénybe iktatná, az önkormányzattal bíró felekezeteknek el kellene fogadni. — Hogy ezt fel-tüntethessük: lássuk előbb, melyek lehetnek az önkormányzattal bíró felekezetek jogai.

Az önkormányzattal bíró felekezeteknek iskoláik irányában következő jogai és kötelességei lehetnek.

Iskolákat állíthatnak. Az iskolai épületeket a fennálló országos törvény szem előtt tartása mellett, tetszésük szerint építhetik, bútorozhatják be, és szerelhetik fel. Iskolai vagyont szerezhetnek s azt mindennemű tisztességes úton gyarapíthatják. Az iskola fenn-tartására megkívántató költségeket hivaikra tetszésük szerint kivet-hetik és behajthatják. Az önkormányzattal bíró testületek többsége által elhatározott ily iskolai közköltségek behajtásához szük-ség esetében a polgári hatóság segítségét is igénybe vehetik.

Az iskola belső életét, a felekezeti nevelést, szabadon rendez-hetik. Ennélfogva az országos törvényben megszabott népoktatási általános feltételeknek s azok között a tanítás tárgyai minimumá-nak felvételein kívül, a tanítási tárgyak közé még más hasznos tantárgyakat is felvehetnek.

A tantárgyak tanítása módszerét, a tanítási órák számát, napi és évi rendét, a tankönyvek készítését, vagy megválasztá-sát szabadon állapíthatják meg.

A vizsgálatok számát, azoknak megtartása idejét, módját, a tanítástól való szüneteket elrendelhetik; magától értetvén, hogy bár miként állapítják meg a tanítás évi rendét, a törvény által megszabott tanulási idő tartamát az önkormányzattal bíró feleke-zetek is kötelesek megtartani.

A felekezetekhez tartozó iskolai kötelezetteket a magok köze-gei által összeírathatják; az iskolába járás és mulasztás fölött örköd-hetnek; de a törvény értelmében ezek iránt az államnak felelősek.

Gondoskodhatnak a népisko'ai felekezeti tanítók képzéséről; azoknak megvizsgálása, képességök megbíralása, oklevéllel való ellátása, hivatali alkalmazása, fizetések meghatározása, a hiva-talban levők tovább képzése, a vétkes tanítók megbüntetése,

tánitói nyugdíj és özvegyi gyámintézetek állítása, ezek pénzei kezelése stb. a felekezeteket illeti.

A népiskolák igazgatása, vezetése, az azok fölötti egyházi felügyelet és ezek gyakorlása módjának meghatározása egyenesen a felekezetek gondja és belső ügye.

Mint hogy azonban a felekezetek művelődésére czélzó csaknem minden jogot birtokukban tartanak, s az ezekre tartozó minden eszközre való gondoskodást magukra vállalnak: felekezetök szellemi és erkölcsi állapotáról az államnak felelősek. Az állam tehát, mindazon általános törvényes föltételek teljesítése iránt, melyek szerint polgárai nevelése és oktatása czélszerű előmozdítását megállapította, az önkormányzattal bíró felekezeteket is mindenkor kérdőre veheti, sőt ezek fölött örködni az országos törvény értelmében köteles is.

Ezeknél fogva az államnak törvényben nemcsak azokat kell megállapítani, mik az önkormányzással bíró felekezetek jogai és kötelességei, hanem azon módot is, mely szerint az állam az önkormányzattal bíró felekezeti iskolák fölötti főfelügyeletét gyakorolhatja: magától értetvén, hogy az állam ezen főfelügyelete gyakorlásának olyannak kell lenni, mely soha és semmi részben a törvényben meghatározott önkormányzati jogok körét nem sérti vagy azokba bele nem ütközik.

Az állam a felekezeti népiskolák fölötti főfelügyeletet két úton gyakorolhatja.

Először közvetve, midőn az önkormányzattal bíró felekezetek főkormányzó testületétől nyer azoknak iskoláiról, a törvényben vagy kormányi rendeletben megállapított évi jelentést; tehát midőn az államkormány a felekezeti főkormányzó testülettel egyenes összeköttetését, mint eddig, úgy ezutánra is megtartja.

Másodszor közvetlenül, midőn az állami iskolai főfelügyelő, a felekezeti iskolák helyszínén megjelenvén, az iskolai állapotokról személyes meggyőződést szerez; azaz: szorososan csak azt vizsgálja meg: megfelelt-e az illető önkormányzattal bíró hitfelekezet iskolájában a törvény által kiszabott általános feltételeknek.

E feltételeket fennebb elősoroltuk. Ezek szerint az állami iskolai főfelügyelőnek a felekezeti iskolákban kötelessége megvizsgálni:

Van-e a hitfelekezetnek helyi iskolai felügyelő bizottsága?

Hogy az iskolával bíró hitfelekezet pontosan összeírja-e a felekezetéhez tartozó s iskolája körébe eső tankötelezett gyermekeket? Van-e iskolaépülete s olyan-e az, melyben a tankötelezett tanulók kényelmesen elférnek; nem ártalmas-e az a gyermekek egészségének; czélszerűen van-e bebútorozva s fel van-e taneszközökkel szerelve?

Felügyel-e pontosan a tankötelezettek folytonos iskolába járására; viszen-e a mulasztókról pontos naplót; a mulasztó gyermekek szüleit megbünteti-e?

Tanítja-e legalább a törvényben megszabott tantárgyak minimumát?

Megtartja-e évenként a törvény által rendelt tanítási idő évi tartamát?

Képesített tanító, vagy tanítók által vezetetti e iskoláját s taníttatja-e a gyermekeket?

Van-e gondoskodva a tanítók tovább képzéséről, tanítói értekezletek, könyvtárak, nevelési folyóiratok, vagy más ilyenmü segédeszközök által?

Tudakozódik az iskolabizottság vagy a felügyelő testülettől a tanítás sikeréről; tapasztalatokat szerez annak a köznevelődésre hatásáról; azonban az iskolában ilyenmü vizsgálatot a gyermekeken nem tarthat, noha a közvizsgálaton, mint egyszerű hallgató megjelenhet.

Kérhet hiteles statistikai adatokat, a gyülekezetbeli nép, és az iskolakötelezett gyermekek számáról, az iskolát mulasztókról, a hanyag czülék megbüntetése eseteiről, a tanítók számáról, kötelességeik mimódon való teljesítéséről; a tanítók fizetésének mennyiségéről, annak pontos vagy hanyag beszolgáltatásáról; az iskolai épület számáról, állapotáról, fentartási költségeiről; a taneszközök minemüségéről s mennyiségéről; az iskolai vagyonról, jövedelmekről, az iskolát fentartó segéd eszközökről stb.

Buzdíthatja a felekezethez tartozó népet, szóval és írással az oktatás ügyének pártolására.

Az így szerzett tapasztalatokat összegyűjti, a hiányokra való egyszerű figyelmeztetés mellett, azonban minden megrovás nélkül, tudomásul veszi; jegyzeteit az államkormányhoz bejelenti. Ha jelentéséből az tűnnék ki, hogy valamely felekezeti iskola a törvény által kiszabott általános föltételeknek nem felel meg: annak főhatósága az államkormány részéről a hiányok pótlására fölszó-

littatik; és ha a hitfelekezet mulasztásait még erre se igazitaná helyre, irányában az iskolai országos törvény alkalmaztatik.

Mi úgy vagyunk meggyőződve, hogy a népoktatás ügyében a felekezeti iskolák fölötti föfelügyelet ily módon való gyakorlása az önkormányzattal bíró felekezetek jogait legtávolabbról sem sérti; ellenkezőleg pedig az ügy rendes folyását és kifejlését az államnak biztosítja. Megvalljuk országos tekintetekből egyáltalán nem szeretnők, ha az önkormányzat czíme alatt, a hitfelekezetek a közmivelődés ügyére teljesen függetlenül s önkényesen folytathán be, azt illusoriussá tenni alkalmuk lenne.

Ezek azok, melyeket mi a magyar államban, részint a fennálló históriai, részint a civilisált népek institutióiból kölcsönzött alapokon, a népoktatás ügye előmozdítására és kifejtésére a törvényhozás által életbeléptetni ohajtanánk. Hiszszük, hogy a törvényhozás, ezen elvekből indulva ki, alkotja meg a népoktatási országos törvényeket; így a miket, közmivelődésünk megindítására, kifejlésére és virágzására mindnyájan egyformán ohajtunk és akarunk: köznépünk felvilágosodása, értelmisége anyagi jólléte beszerzésére és alkotmányos jogai gyakorlására való érettsége a közel jövőben megjövendő; de meggyőződve hiszszük azt is, hogy e magas célokat csak szabatos törvények hozatala és azoknak pontos végrehajtása által érhetjük el. E hitünk és meggyőződésünknel fogva, ajánljuk, nem annyira a magunk szerény ohajtasait és gondolatait, mint a népoktatás fontos ügyét a törvényhozás kiváló figyelmébe és gondjaiba.

PH P.

IRODALMI SZEMLE.

A SZÉKELYFÖLD NÉPISMEI ÉS RÉGISÉGTANI ISMERTETÉSÉNEK TÖRTÉNET-NYOMOZÁSI FONTOSSÁGA.

A Székelyföld és népe a magyar királyságnak legrégibb, legeredetibb s földrajzi fekvésénél mint nemzeti szelleme és tulajdonainál fogva legfigyelemreméltóbb alkotó része, az ő s magyar történetnyomozás és népisme legérdekesebb tárgya. A magyar őstörténet hún-magyar, vezérkorszaki részét félezred éves sűrű sötétségburkából más-kép kibonyolítani nem lehet, mint úgy, ha a székely népnek a Kr. u. 460-tól a magyarok kijöveleig, 888-ig terjedő történetét mint kiindulási pontot a lehetőségig kitisztázzuk és megállapítjuk. És erre a római, góth, byzanti, latin, örmény és más egykoru történeti kútfőkben és későkori saját krónikáinkban levő csak igen gyér és homályos írott adatok mellé útmutató kalauzúl, világosságadó szövétnekül szükségképen fel kell használnunk ama hún-székely hagyományokat, melyek e nép múltjához elválhatlanul fűződve, emlékezetében maig élnek, melyekről határai, falvai és nemzetségnevei világosan szólnak, végre a melyek ősbélyegű, romlatlan, egyszerűen szép nyelve számtalan sajátságos alakjaiban, nemzeti viselete, szokásai, erkölcei eredetiségében, polgári és katonai hajdani intézményei s várerődítési művei maig fenlevő egyes romjaiban tisztán felismerhetőleg ki vannak fejezve.

Ha mindez való, mi oka — kértheti az olvasó — hogy e föld és nép múltját a magyar tudományos világ s különösen a történetírás eddigelé ily szempontból tanulmányozó figyelembe nem vette? Én a sok közül hármat látok fontosabbnak és említendőnek. Egyik: archaeológiára támaszkodva nyomozó történetírásunk, úgyszólván, csak minapi megszületése. Másik az anyaország tudósainak saját történelmökkel

való elfoglaltatása. . . . Ebben van a két testvérország egymástól elválásának amaz egyik szomorú következménye, hogy az a két országgal egyszersmind két irodalmat, s külön irodalmi föladatokat és életfejlődést alkotott, melynek még maig is világosan felismerhető nyomai vannak. Harmadik: e népnek aránylag nem nagy száma, az anyaország és így a magyar tudományos közélet szívéből és központjától távol fekvése. Hogy a havi és évszaki folyóiratokban ne lenne ide vonatkozólag már is sok anyag egybegyűjtve, mondani nem lehet. Sőt a Tudományos gyűjtemény, Erdélyi Nemzeti Társalkodó, Hon és Külföld, a szász Provincial-Blätter s társa a Quartalschrift, a Tudománytár, a régi Erdélyi és új Magyar Múzeum s más encyclopaediai tartalmú könyvek számos jeles cikket közöltek a Székelyföldről, valamint az Erdélyi Híradó s a Mult és Jelen is. Egy évvel ezelőtt pedig a jól szerkesztett kisdud lap: a Székely Közlöny az ismeret- és tudásnak kizárólag a székely földnépe közötti terjesztését tűzte ki feladatul, mely a mellett, hogy a székely nép ősi nyelve, szokása, szabadsága, intézményei, eredeti észjárása ismertetését tűzte ki föladatául, lapjának egyszersmind december 29-ki programja szerint egyik állandó rovatát a történelem és honismertetés képezi. Az irodalmi munkásság ez ágában, a mi attól nálunk várható, meg volt és van téve.

Tudósok és írók is, kivált erdélyiek, tüzetesen is foglalkoztak e tárgygyal s régen mint újabb időben tanulságos könyveket irtak és adtak ki. Ilyenek Lakatos,*) Kunits,**) Bod Péter,***) Benkő József,***)

*) Sicilia, accuratius quam hactenus delineata et a Stephano Lakatos Parocho Kozmásiensi dedicata Andreae Lenkovitz e S. Jesu Residentiae Udvarhelyensis Superiori A. 1702. Claudiop.

**) Kunits Andreas: Dacica Sicilia Claudiop. 1731.

**) Bod Péter: Sicilia Hunno-Dacica 1—125 ívrétű lap kéziratban megvan a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban 1028. szám alatt „Collectanea Hungarica“ című gyűjteményében a 14 pont alatt.

Ismeretését lásd gr. Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái című műve 18 s következő lapjain.

**) Josephi Benkő „Specialis Magni Principatus Transilv. Cognitio II. kötet „Terra Sicularum.“ Lásd ismeretését gr. Mikó Imre: Benkő József élete és munkái című műve 155 s következő lapjain.

Ugyan Benkőtől: Imago Inclytae in Transsilvania Nationis Siculicae Historico-Politica stb. 1—2 előszó, 1—96 ll.

Székely Mihály,*) Kállay Ferencz,**) újabb időben Kövári László,**) Benkő Károly,**) Nagy-Ajtai Kovács István,**) Szabó Károly**) és többen.

A kinek oly szerencsés a helyzete, hogy bírja e könyveket és folyó, havi, évszaki iratokat, melyek egy része kéziratban van meg, más része a legkritikábbak közé tartozik, vagy ha ez nem forog fen, oly könyvtárak és muzeumok közelében él, a hol ezek megtalálhatók — ámbár ily könyvtár is alig van kettő-három: az maga megszerezheti magának a fenforgó tárgyra nézve a szükséges felvilágosodást és ismereteket. Ámde ez is részint nehézségekkel jár, részint a tudomány céljának, a közműveltség mai igényeinek nem felel meg; mert ma már nem szabad, hogy a tudás csak egyesek kiváltságoszerü birtoka legyen, legalább

*) Székely Mihály: A nemes Székely nemzet constitutiója, privilegiumai és jószág-leszállását tárgyazó némely törvényes ítéletei stb. Pest 1818. I.—299 II. 8-adrét.

**) Kállay Ferencz: *Históriai Értekezés a nemes székely nemzet eredetéről hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* N. Enyed 1829 I.—289 II. 8-adrét.

Ennek bírálata: *Nemzeti Társalkodó* 1830 I. félév 17. 18. 21 sz.

**) Kövári László: *Székelyhonról MDCCCXLI.* Kolozsvárott 1—205 II. 8-adrét.

**) Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon leírása I. kötet: általános rész. II. kötet részletes rész Kolozsvárott 1853.*

Készen van ez írótól: *Marosszék leírása* is két kötetben, kiadása eszközését még életében megígérték: *F e k e t e S á m u e l* erdélyi legfőbb törvényszéki tanácsos és *S i m o n E l e k* ügyvéd urak; sajtó alá egyengedését e cikk írója vállalta magára, a ki néhány ívet kiegyengetve, többször emlékeztette a nevezett és általa tisztelt urakat a megígért kiadás fogantatására, de ez még eddig nem valósult, leginkább vállalkozó nemléte miatt.

**) Nagy-Ajtai Kovács István: *„Bíráloi észrevételek“* című cikksorozata, *Nemzeti Társalkodó* 1833 utolsó félévi folyama 20. 23. 24. 25. számaiban.

Továbbá: *„Székely közlemények“* című cikksorozat ugyanazon lap 1835 második félévi folyama 7. 10. 18. 24. 25. 1836-ik első félévi folyama 12-ik számában: úgy különféle címek alatt megjelent bírálati s más alapos dolgozataiban is.

**) Szabó Károly: *Új magyar Muzeum* 1854-ik évfolyama III. X. XI. XII. füzetekben. A régi Makó-váráról *„az 1553-ki székely krónika védelme,“* *„Enlaki unitárius egyház székely felírása.“* *K o s z o r ú,* MDCCCLXIV. 522—23 II. *„Székely krónika ügyéről“* az Erdélyi Muzeum Évkönyvei II. III. kötetekben s több jeles értekezései rendén.

semmi esetre sem illő. A mely nép önmagát nem ismeri, multját elfeledte, annak az európai népnek jelenlegi élénk s nagyszerű munkásságában, a nagy mérvben előhaladó polgáriásodás javalmaiban és dicsőségében osztályrésze nem lesz. E körülmény a Székelyföld népe elé azon szigorú erkölcsi kötelességet szabja, hogy az idő e jeleire éber figyelemmel legyen, s a szerint cselekedjék; a magyar s kivált erdélyi tudósok elé pedig azt, hogy e néppel önmagát, a magyar nemzett el pedig annak multja nagy történeteit s a fiaiban levő sokféle élet- és erő-képességet a lehető részletesen és alaposan megismertesse, s általában eszközölje, hogy e népnek magyar állami, nemzeti és politikai súlya és küldetése iránt a kormány és törvényhozás felvilágosodván: az elsőt a bekövetkezhető válságok közt a korona érdekében érvényesíthesse, az utolsót az alkotmány és magyar nemzet javára betölthesse.

Ha Bod Péter és Benkő Károly, de kivált Benkő József kéziratban levő idézett művei kinyomatva lennének, ezekből a szintén idézett kinyomatott, különösen pedig Kovács István és Szabó Károly nyomos értekezései adataival való összevetéséből a székely föld és nép multjáról, jelenéről meglehetősen hű képet lehetne alkotni. De az adatok így szétszórtsága mellett az teljes lehetetlen. Ennélfogva bár az eddig e téren fáradozók irányában a legmélyebb hálát, neveik iránt a legkiérdemlettebb tiszteletet érzem, az igazságnak tartozom annak kimondásával, hogy meggyőződésem szerint annak a Székelyfölddel és néppel kimerítő tüzetességgel foglalkozó, az eddigelé ismert adatok kritikai feldolgozásával leendő történeti és földrajzi, statistikai és népismeit ismertetését, nemkülönbben politikai és társadalmi, ipari és műveltségi s mai állásának hű rajzát magában egyesítő s a tudomány mai fejlettségi fokán álló munka megszületése általánosan érzett tudományi szükség, s rendkívül fontos, specialis székely érdek és ohajtás volt.

Ez az egyik szempont, melyen az olvasót felvett tárgyamra nézve figyelmessé tenni kívántam.

A másik a Székelyföld régiségtani ismertetésének történeti fontosságára vonatkozik.

Fennebb már érintém azon belső szoros viszonyt, mely a magyar és székely őstörténelem között van. Itt szükségesnek látom ennek kissé bővebb indokolását.

Általánosan tudva van az, hogy a Székelyföldnek és népnek köztörténetében a hún- és magyar vezéri korszak alatt, és így a magyar

királyságnak, sőt a kis Erdélynek századok hosszú során át egészen külön története volt, mely amazzal csak olykor-olykor és bizonyos pontokban érintkezett; ezen — a királyok korszakában Erdély más nemzeteivel és így közvetve Magyarországgal való mind sűrűbb s szorosb érintkezések utoljára állandó politikai kapcsolattá váltak; a befolyások alatt született intézmények által e kapcsolatok a nemzeti fejlődelmek alatt meglazultak; Erdélynek az ausztriai ház, mint Magyarországnak királya uralkodása alá visszatérése után ismét szorosabbra fűződtek, míg végre 1848-ban az Unio-törvény által jogilag a szerbivel teljes egység feloldhatlan viszonyba lépett. Az egy vagy más alakban létezett külön politikai élet és történelem tehát tény, valamint tény az is, hogy e történelem nincs megírva. A magyar történetirodalom nem hogy nyomtatva, de kéziratban levő székely történelmet sem ismer. Készülőben van egy Nagy Ajtai Kovács István nyugalmazott erdélyi legfőbb törvényszéki tanácsos és tudós-társasági levelező tag úrnál, melyre a tisztelt tudós negyven éven felüli idő óta gyűjti adatait. Igen, ő a mellett, hogy a székely, östörténelmet tárgyazó római, byzanti, latin, magyar, német, sőt bármely európai nyelven írt könyvek legritkább s legbecsesebb kiadásait birja, egyszer smind a gróf Kemény-gyűjteményből, az erdélyi udvari korbáltnokság és királyi főkormányzók, az erdélyi királyi kamarai és fiscalis, a törvényes királyi tábla, budai helytartó-tanács, Szász-Egyetem és Bruckenthal-Muzeum, a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtár, károly-fejérvári Battyáni-könyvtár és káptalani, úgy a kolozs-monostori convent, Székely-Udvarhely, Maros-Vásárhely, valamennyi székely, úgy több szász törvényhatóság levéltáraiból kiiratta, a magyar egyetemes irodalomból megszerezte, kijegyezte, antiquariusok útján meghozatta mindazon könyveket, föld-abroszokat, okleveleket, pénz- és pecsét-rajzokat, egyes történeti adatokat, melyek a székely nemzet története megírására szükségesek, sőt volt alkalmam egy magas állású, nagy tudományú erdélyi főúrhoz írt leveleit látni, melyekből kitűnik az, hogy a ritka alaposságú tudós műve megírásához is hozzá kezdett, abból egyes részek nagyjában készen is vannak.

A magyar irodalomban ismeretes e név; viselője akadémiai tag, mint ilyen székét egy jeles értekezéssel foglalta el még 1845-ben; az erdélyi Nemzeti Társalkodónak huzamosan szerkesztője, az Erdélyország történeti Tára két kötetében gr. Kemény-nyelv részben szerkesztő volt; Bánfi Dénesről, Linczeghi Jánosról, az

1553-ki a Székely krónika hitelességéről stb. írt történeti értekezései, Walther Lászlóval és Kövári Lászlóval folytatott tudományos polémiái nevezetesek; Benigni, Bedeus és más szász tudósok történetirodalmi működését ő kísérte figyelemmel az erdélyi lapirodalomban évtizedekig; legutóbbi művei: „A Székely nemek és ágak Lajstroma stb.“ az Erdélyi történelmi Adatok I. köt. 260—264 ll. „A Cserhalmi ütközést 1070-ben“ című az Erdélyi Muzeum évkönyvei I. kötete 89—106 ll. jelentek meg. . . . A tudós férfitől oly hosszúságú és alapos készület után történetirodalmunk a székely nemzet története megírását méltán reméli és várja, mert nála kétségkívül immár egybe van gyűjtve mindaz, ami e tárgyra nézve a magyar, sőt tán az európai irodalomban eddigelé felfedezve s kéziratban vagy kinyomtatva megtalálható volt. Azonban ezek mind a magyar történetírási korszakhoz tartoznak, tárgyai: oklevelek, emlékiratok s más írott történeti adatok. Az írott történet előtti korszak, az archaeologia roppant tág birodalma a mai napig jobbara se ismerve, se eléggé méltatva nincs. Székelyföldön tömérdek ősi havasnak, sziklának, hegyszorosnak, folyamnak, kihalt falunak és nemzetségnek van ily neve, melyekben megannyi írásos korszak előtti történelmi esemény emléke van fentartva; számtalan védsáncz, vár, és erőd romjait rejtik a vizek mente, hegycsúcsok, kősziklák tetői, melyekben ős multunk eltemetett történetének egy-egy darabja él maig. Az itt-ott részben még fenálló várak, templom- és harang-föliratok, régészeti tárgyak, mint szintén a nép között élő hagyományok és történelmi regék, illő óvatossággal használva, gyakran a legszebb felvilágosításokat képesek adni. Ezek a lelkiismeretes történetnyomozó figyelmének már ma mind méltó tárgyai; miknek egy népnél sem, de kivált az ős századokba felmenő eredetű székely nép és föld történetét alaposan megírni nem lehet.

Azon tisztelet mellett is tehát, melylyel a székely írott történeti adatok imént említett nagy készülségű egybegyűjtője iránt viseltetem, itt is ki kell mondanom, hogy a Székelyföldnek egy archaeologiai szempontból s archaeologusi figyelemmel beúntázása, történelmi régiségeinek és fenlevő emlékeinek a hely színén való leírása, hiteles mérés, rajzok és képek általi ismertetése s az így felfedezett igazságoknak és megálapított tényeknek a történetírás rendelkezése alá boesátása: halaszthatlan szükség, eddigelé valódi lézag volt.

Ily hat kötelező műve áll kiadásra készen báró Orbán Balázs székely honfőtársunknak e cím alatt: Székelyföld.

E tudományszerető férfi egy évtizednél tovább tartott külföldi bujdosása alatt meggyőződött arról, hogy a magyar nemzetre közel jövőben egy nagyszerű világhivatás betöltése vár, a melyben a székely népnek a gondviselés által szintén tényező szerep van előre láthatólag kijelölve. E meggyőződés szüleménye amaz elhatározás, hogy e népet önmagával, történeteivel, jelen politikai, társadalmi, ipari, vallásos és műveltségi állapotaival, földét s annak természete szépségeit s régiségtani tömérdek tárgyait a magyar tudományos közönséggel megismertesse, arra a testvérország és kormány pártoló figyelmét felhívja, ez által egyfelől a nemzet öntudatára felemelőleg hasson, s jövőendő küldetésének fölfogására és betöltésére buzdítsa, egyszersmind azt arra íttalva, hogy lelkierőt, reményt és kitartást a múlt idők nagy példái-ból merítsen; másfelől pedig az e földön még ma fenlevő de már-már végképi megsemmisülésnek kitétt történelmi régiségek, emlékek és hagyományok kikutatása, tanulmányozása és tudományos megállapítása által a székely történelem megirhatására régiségtani szempontból multhatlanul szükséges, de eddig nem létezett alapot, legalább részben, megadja.

E kettős szép czél adott vándorbotot kezébe ezelőtt hat évvel. Többynire gyalog járta be széltében-hosszában, faluról-falura menve, az egész Székelyföldet, még pedig előbb Udvarhely, azután Háromszéket és a Bárczaságot, majd Csik-, Gyergyó-Kászon egyesült székely székeket, utoljára Maros- és Aranyosszéket, az öt székely szék leírása műve egy-egy kötetét képezi, a hatodikat a Bárczaság, melynek leírásában fő tekintettel volt az ott levő magyarságra. Elöttem a mű I. kötetét képező Udvarhelyszék leírása fekszik, le van írva 126 falu és mezőváros földrajzi és természetszépségi, történeti és régiségtani, statistikai és népismereti tekintetben; beleszőve s megmagyarázva mintegy 60 rajz: templomok, tornyok, harangok, várak, vár- és erődítési romok, kősziklák, tájképek, népviselet stb. a történelem, archaeologia, statistika és népisköréből; továbbá templom-, harang-, vár- és épület-főíratok, alaprajzok s hasonlók, száma 130 tájkép és ugyanannyi kisebb vignette, régi szent edényekről, épületrészekről stb. Mint statistikai fontos adatot ide jegyzem, hogy író Udvarhelyszéken 96,929 székely lakost talál, melyek közül 35,759 református, 34,282 római katolikus, 22,263 unitárius, 2,054 görög-egyesült, 1847 görög nem-egyesült, 115 zsidó, 113 lutheránus, 496 idegen, de mint teljesen bizonyost jegyzi meg, hogy ott a görög és izraelita vallású, sőt idegen lakók is mind megtanultak

magyarúl, a görög vallásúak nem is tudnak oláhul, hanem teljesen naturalizálódott székelyekké váltak.

Írónak műve készítésében rendszere az volt, hogy a mit egyik vagy másik székely székről, annak falvairól és városairól az irodalomban közölve látott vagy a muzeumokban, a máros-vásárhelyi Teleki-féle és Károly-fejérvári Batthyáni-könyvtárban kéziratilag feltalált, másolatilag egybegyűjtötte vagy kijegyezte, rendszerbe foglalta. Ezután, például Udvarhelyszéken — Segesvárról a Nagy-Küküllő mentén indulva el, Héjasfalván, Újszékelen, Alsó-Boldogasszonyfalván át Székely-Keresztur és Fiátfalva felé; az elsőnek mint ősrégi székely mezővárosnak, benne a katolikusok XVI-ik századbeli góth izlésű egy hajós szép templomának, szentély körületének s nagyobb harangjának, valamint szintén az unitáriusok ott levő al-gymnasiumának kimerítő történetét adván, e tanoda alapítása s általa a székely nép mivelődése érdekében híven fáradozó munkások emlékét mintegy megdicsőítvén: Betfalva, Kis- és Nagy-Galambfalva felé tovább megy s annak múltjából gyönyörű részleteket beszél el; innen ugyancsak dél-keletre, a Vágás pataka völgyébe térve, fekszik Vágás, Alsó- és Felső Dobó visszatérőleg a Küküllő völgy éjszaki oldal magaslatán Magyarós, a délin a hírneves Agyagfalva, feljebb Déésfalva, Bögöz, még feljebb a völgy déli oldalán Olezfalva, az előtérén Bikafalva, tovább a Küküllő és Nyikó folyamok közötti hegyközön a két Hodgya és Farezád, a hegytetőn Süke, a völgy terén felfelé Felső-Boldogasszonyfalva, melyen áthaladva, miután író e vonalon több kihalt falu nevét felújítja, az olvasót beviszi Székely-Udvarhelyre.

E székely anyavárosnak eredetét, alakulását, történetét, népének múltját, czéh- és politikai intézményeit, kiváltságait, iparát és kereskedését, iskoláit és műveltségi viszonyait, szóval múlt és jelenkori közállapotát velős tömörséggel leírja, az ott levő régi vár történetét elbeszélvén, annak alaprajzát adja, építési koráról új nézetet állít fel, a város közelében Budvárát alaprajzban ismerteti, történetét elbeszéli, építési koráról és erődítményeiről, úgy az Udvarhelyhez, Budvárhoz és Kadichfalvához fűződő hún- és Attila-kori hagyományokról sok érdekes, sőt gyönyörkötető és egyszersmind tanulságos részleteket mond el... Írónak ez születés helye. Innen távozott el az 1849-ki gyászesemények után. Innen van, hogy miután most 15 évi számkivetés után honába visszatérve bujdosásainak s az elvesztett haza ismét visszanyerésének nagy benyomásai alatt szülötte helye leírásához kezd, érzelmeitől, lel-

kesedésétől elragadtatik, s meglátólag festi annak szépségeit, népének jóságát s Udvarhely városának egy érdekes monographszerű képét adja.

S így járta be Udvarhelyszéknek minden zege-zugát, a folyam-völgyek irányát követve. A mint faluba ért, felkereste a papot, mestert s az értelmiség képviselőit; megvizsgálta a falu és egyházak pecségeit és jegyzőkönyveit, az utolsókból jegyezgetett; megjárta, megvizsgálta a templomokat, tornyokat, szent edényeket, némelyeket lerajzolt, másokról önmaga fényképet készített; leírta a történeti becsű feliratokat; azután a nép véneit kereste föl, elbeszéltette a közötteük élő hagyományokat, elvezettette magát a hegyek és szirtek csúcsaira, hol a monda és hagyomány várak helyeit gyanittatta, ott ásásokat tett, a romokat lefedette, felmérte, alaprajzaikat levette stb.

Útját a Rika nevű rengetegnél végezte. . . . Hogy az olvasónak e mű belértékéről némi fogalma legyen, idézek belőle egy-két érdekes részletet.

Előszavában író fájdalomtát fejezi ki a fölött, hogy alig van Európában oly ország, mely több természeti, történeti és népéleti kincsesel bírna, mint a Kárpátoktól átölelt magyar haza, s abban Erdély fellegetvára, a regényes Székelyföld, s mégis egyetlenegy sincs oly kevéssé ismerve és méltányolva. Pedig a hún-székely és magyar testvér faj Attilának Európába lépte óta egy nagy küldetést töltött be eddig s van hivatva továbbra is betölteni. Már Attila hatalmas fegyvere lerontotta Rómának a népek fejére nőtt zsarnok hatalmát, s az Attila örökségét kereső avar-magyar keleti raj pusztító hareczok, nagy vérfürdők után hozá meg nyugotnak az újjászületés szükségét és elemeit; Európa elvénült törzsébe egy új termő ágat oltá; Európa viszont e hős keleti fajnak a keresztyén vallás és nyugati műveltség polgárosító elemét és szükség-érzetét kölesönözve, itt a polgáriasodott társadalom véghatáránál a szabad intézmények ezredéves előőr évé, megvívhatlan védbástyájává alkotá a magyarok hazáját, benne a hősök honát — a Székelyföldet, s elegendet é a néptümbülések és önálló országok alakulásának útait.

Szép és nemes volt — mond író — e hivatás, mi Európa történetében népiünknek osztályrészévé jutott. Saját indokait s fajrokonságát tagadá meg, hogy azon közös haza birtokában testvériesült népek polgári és vallási szabadságát söt Nyugat-Európát az osmanismus árja ellen megoltalmazza. És az hivatását betöltötte. Ázsia hajdani szülöttei védték Európát Ázsia ellen.

Most egy új nagy átalakulás küszöbén áll Európa—így folytatja — s benne hazánkra fontos küldetés vár. Ismernünk kell tehát múltunkat, hogy a jelen bonyodalmaik közt magunkat tájékozhatassuk. A múlt nagyság és dicsőség önbizalom-érzetével kell magunkat felvérteznünk, hogy önmagunk iránti és egyszerűs mind európai kötelességeinknek megfelelhessünk.

Népiünk hivatása iránti eme fölfogás birta rá írot Magyarország legismeretlenebb részének, a kies Székelyföld és népe ismertetésére. Mert e roppant havasoktól körített, sok helyt ős erdőktől borított országrész az, mely még az anyaország központjától földre esvén, vasúttal nem bírván, a magyar királyság legelzártabb, legismeretlenebb pontja, melynek véghatárait szinte nehéz eljutni, mint Európa legnyugatibb országába. Pedig e terület figyelmet érdemel: Lacedaemonja ez hazánknak, mely Arkádia szépségével, Spárta erényeivel bír hatalmas védvonala a magyar haza keleti részének, hol a szabadság- és honszeretettel vértezett mellü székely nép alkot megvívhatlan előfalat, mely földnek Plataeája és Maratonja s népe történetének Leonidásai is vannak.

Művéről író „Előszó” úgy nyilatkozik, mikép tudja, hogy az igényeknek teljesen meg nem felel, a kitérített czélt csak részben közelíti meg, a mit ad, szerény gyűjteménye méh-szorgalmának, részben csak adattár, s nem nagyobb szerű mű; érzi, hogy a legbuzgóbb igyekezet nem tudta az alkotó erős szellem hézagát pótolni, de arról is meg van győződve, hogy benne sok olyan van, mi az eddigi kutatók figyelmét kikerülte, a hazának eddig feledésbe ment sok műemléke lön általa megmentve, jövő kutatók figyelmének s a tudomány feldolgozásának tárgyává téve; szerény kezdeményezésének azon érdeme mindenetre meg van, hogy hű és megbízható; mert mindennek lelkiismeretesen maga járt utána, azokat saját szemével látta vagy olvasta s lehetőségig megbíralva adta elő.

Az előszó után „Előismertetés” czím alatt az egész mű összevont tartalma van adva velős tömörséggel, átlátszó tisztasággal, melyben Údvarhelyszéknek földrajzi fekvése, a szomszéd székekkel való határai, hosszúsági és szélességi mértéke és kiterjedése, a völgyek, folyamok és folyamteknők eredete és terjedelme, a szék földének természete, vegyalkotása, termékenységi képessége; népének származási bölcsője, jelleme, tulajdonai, története, politikai igazgatás formája, demokratiai intézményei stb. mintegy tükrben látszanak.

És most írónk a részletes leíráshoz kezd, azon ponton, melyet én már fennebb érintettem, útjában Székely-Udvarhelyig felkisérvé.

Azt hiszem cikkem tudományos értékét emeli s mind az íróra, mind az olvasóra nézve előnyös lesz, ha már most némi apró részletet is közlök a végre, hogy az olvasó a rendkívül érdekes mű szépségeit mintegy előre megizelítse.

A Székelyföldre lépve, a negyedik falunál mindjárt egy unitárius templom tornyát írja le. E templomnak — úgymond — olyan nyolezszögű díszgúla [Obelisz] fedélzeti tornya van minők többnyire a székely tornyok; oldalán e fölirat: IN HONOREM SOLIVS DEI; mi mutatja, hogy e falu népe unitárius, azaz, a reformatio korából való legifjabb hitvallást követő. Azután az unitáriusok története főmozzanataira kiterjedve, e vallás főbb hitágazatait tárgyalja s multjáról és jövőjéről sok érdekest mond el.

Székely-Keresztur ismertetését Bocskai fejedelem végrendeletének a székelyekre vonatkozó részével rekeszti be. „Intjük a nemes országot — úgymond a mély belátású fejedelem — Erdélyt, mint édes hazánkat, sőt megmaradásoknak örökségéért istenre kényszerítjük, az egy dologból látván mind jelenvaló, mind következendő állapotjokat, hogy a székely nemzetséget a mi tőlünk adott szabadságokban tartsák meg, és successorunknak erre legyen fő gondja. Így mind magának, mind az országnak birodalma örökösebb lehet.“ A mély belátású országlár — jegyzi meg író — az igazságos uralkodó, korának egyik kitünő hőse és diplomatája, rövid, de dicsőséges uralkodása alatt is meggyőződött arról, hogy a harcias, ha csatlakozik, megrendíthetlen, fogadott hűségében megingathatlan székely nép, mily nagy tényező Erdély történetében, szava, kardja mily erő s hatalom képviselője!

Keresztúron felül Kis- és Nagy-Galambfalváról s a faluban és határán levő régiségekről meglepően érdekes dolgokat beszél.

A kis-galambfalvi hegyszorosban — mondja — a Küküllő anynyira összevonul, hogy a szűk medrébe szorított folyónak és az útnak alig marad hely: mindkét oldalról meredek hegyek határozzák, a jobb parton a V á r k a p u S z á d a *) nevű heglánczolat foka, balparton a Galath hegytető meredek oldala. E hegyszoros éjszaki torkolatjánál a Küküllő balpartján van Kis-Galambfalva, fölötte az imént

*) Látható e szó magyarázata Kriza „V a d r ó z s á k“ című ünneptelt művében.

említett Galath-tető s rajta Galath hajdan Galambod vára, mit a keresztúriak Omlás-nak hívnak, mivel arra fekvő déli oldala festői omladványokban hanyatlik le. E hegyet a természet maga vár talpójává alkotta. Volt is -- mondja író -- a hegytetőn egy hatalmas vár, melynek bámulatos maradványai még most is kivethetők s a szemlélőt csudálatra ragadják. A terjedelmes és hosszúdad fensik széleit hiában kutatja a fürkésző figyelem, ott falu nyomára nem akad, de ha élesebben vizsgálja, nagyszerű romokra fog találni. A várfalak ugyanis nem voltak, mint régi várainknál rendesen, a fenlap párkányán, hanem mintegy 50 lábbal annál alább, a hegy meredek oldalán, óriási munkát kivívó ügyességgel bevésve; e karima gyűrűzte körül a hegytető csücsait s az orom élére volt a várfal építve; kerülete 1600, hosszúsága 720, szélessége 180 lépés; fel volt osztva bel- és külrészekre, sáncz és más erődítési művek védték stb.

Ezután útjában Nagy-Galambfalvára ért. Itt felemlíti a reformátusok Izabella által épített góth-izlésű díszes templomát, mely utóbbi időkbén egészen renaissance stylben van átalakítva, de megmaradtak a szentély ablakai s ezek közt van a szentély-záródás közep lapján egy ablakrózsa kitördelt díszműzettel és három más ablak, melyek $1\frac{1}{2}$ öl magasság mellett csak 14 hüvelyk szélesek s fen gerelyivel (Lancette-Bogen) zárúlnak. Ez ablakok és a hajó déli oldalán megmaradt csücsives kapuzat, melynek béléte szorosán egymás mellé illesztett három hengerrel van tagozva, arra mutatnak, hogy e templom a góth izlés első korszakában, a XIV. század elején épült, s így Izabella koránál jóval idősb, tán egykorú a pápai dézmákról vitt erdélyi jegyzék 1331-ki azon adatával, melyben e falu villa Galamb néven jó elé.

Galambfalva második, nem emberi, de természeti nevezetessége — úgymond író — sőt lehet mondani csodája, egy óriási tölgyfa, odavaló ősi birtokos Sebesi István kertjében. Igen, ez az isten remek műve, az embereknek csak az az érdeme, hogy megóvták, el nem pusztították. E tölgyfának párja nem csak hazánkban, de talán Európában sincs: törzskerülete $5\frac{1}{2}$ öl, szálas hat legény kell körülkarolására, lombsátrának kerülete pedig 25 öl: oly nagy napernyő, hogy pár száz ember pihenhet árnyában. S ez óriási fa, mely talán egy évezredet élt, melynek ifjú tövében tán pogány őseink áldoztak, most is bámulatos ép, törzse tömör, minden látható odvasság nélkül. Volt még közelében egy társa, de azt néhány évtized előtt a villám lesuj-

totta s most egyedül áll, társ nélkül, vésszszel s viharral küzdött izmos karjait messze kiterjeszti, sűrű áthatlan lombtömegében madarak százai tanyáznak, költnek, élnek és dalolnak elégtelen, s messze felnyúló tetejére egész biztossággal száll a zsákmányt leső ölyv: fegyver legyen, mely őt onnan le tudná ejteni.

Tovább haladva útján író az agyagfalvi térre jut; s annak múlt történeteiről, a székely nemzetnek ehhez fűződő nagy és szent emlékeiről oly szép oly megragadó képet ad, hogy azt kivonatban adni vagy lemásolni képes nem vagyok. Azt eredetiben lehet és kell csak igazi lelki élvezettel olvasni, ha azt akarjuk, hogy szépségei a lélekre valódi hatást gyakoroljanak.

Agyagfalván felül a góth építészet fénykorából való, a XV. század elején épült bögözi református templomnak régiségtani tekintetben nagy értékű épületnek adja szakértő leírását: annak szentélyét, a szentély záródását, a gyámkövein levő székely régiségeket, a kapuzatok diszes ornamentikáit, bélétei dús tagozatát, henger ékítőményét, s szép vesszőmű kerete kis hengerpálezákkal töltött széles horonyát, végre az ivetek alakját stb. szenvedélyes tárgyszeretettel írja le.

Majd betér a hodgyai katolikus templomba, s ott egy a XIII. századbéli ón kannát fedez föl, melynek alakja nyolcz szögű, mindenik lapján góth ornamentika által alkotott dísz fődélzet (baldachin), alatt egy-egy szent alakja van bevésve, mélyített és nem kidomborított vonalakkal, alól sárkányok s más szörnyek. E szentek, jelvényeikből ítélve: sz. Mária, sz. János, portugali sz. Erzsébet, sz. Apollonia, alexandriai sz. Katalin. Az egyiknek fejénél egy szalagba foglalva e számjegyek MCCC. E kanna — így zárja be író — Székelyföld egyik legrégebbi szent edénye. . . .

Idézeteim — úgy hiszem — igazolják a mű rendkívüli fontosságáról kimondott ítéletemet, azon nagy szolgálat, mit az abban egybe gyűjtve levő ismeretek és adatok, a történelmi statistika és földrajz, valamint a népisme és archaeologia nálunk nem eléggé művelt tudományágainak tesznek, azt valódi irodalmi jelenséggé teszik.

Még csak a mű archaeologiai részének a hún-székely ős történelmeire lehető befolyását kívánom érinteni. E végre két vár leírását kell ide igtatnom s azután ítéletemet róluk elmondanom.

Budvára, Udvarhely mellett — így ír szerző — a székely rahonbá-nok féltett székhelye volt a legősibb Székelyföld középpontján, körös-

körül ős rengetegek által szegélyezve. E pontot a legmagasabb hegytetőkön egymással hadműtani egybeköttetésben levő várlánczozat ölelte be. A lánczozat kiinduláspontja s a székely rabonbáni lakhely első védvonala volt nyugatról Galambodvára, melyet ismertettem, még beljebb szintén nyugatról a Vágás patak völgy jobb oldala hegycsúcán egy megközelíthetetlen magas fensík Vártető nevű hegycsúcán levő sziklavár, mint második védvonal; tovább Bogözön felül a Dink oldala nevű hegynél a Bontaszoros, mely a harmadik vonalat képezte, észak felől még tovább keletre a Hargita-hegy ismét tovább a Rika hegységben levő Tepej, bezárta délnyugatról Bagyónvára.

Én részint érdekességök, részint egy sejtelmem elmondhatásáért a várak közül a Vártető nevű nyugatit a Bontaszorost és Bontapatak-át, délről Tepej néven nevezett kettős várat kizárólag ismertetni.

Nagy Galambfalva délkeleti végéből — úgy mond író — magát egy mély völgybe beágyalt, roppant köveket hengergető Vágás-patak törtet le. E völgyecske egyike a legvadregényesebb helyeknek; a zügó patak oly nagy halmaz lapos köveken, néhol szirtdombok közt foly, hogy azokból Egyiptom gúláit újra lehetne építeni; kétfelől megdöbbenő hegyomlások, néhol erkélyszerűleg kinyúló hegyoldalok, melyek homok rétegeibe csodás alakú kőgömbök fogantoztak s mintegy a hegy fogai rémesen látszanak ki; itt-ott egy darab hegy csúszott le, s a fák, melyek egykor a tetőn lengettek, most talajostól együtt leugratva, a völgy sötétében tenyésznek — az erőszakos leszánczártatás semmit nem ártván nekik; szóval: e völgyecske egy nagyszerű vadon, egy roppant sziklahalom s annál meglepőbb, mert csak alig néhány lépésre van az országúttól s a művelt mezőktől.

E völgy jobb oldalú hegysora az ott levő kiszáradott tómederről feneketlen tótető, a baloldali Várfele nevet visel. E hegycsőr Vágáspatakra néző Vártető nevű csúcán egy nagy kiterjedésű, fekvésénél fogva roppant jelentőséggel birhatott várnak vannak régiség-tani tekintetben igen érdekes maradványai. Éjszokról a Vágáspatak több száz láb magas, függőleges partoldala, délről egy másik mély árok alkotja annak természetes védvonalát s e kettő közti hegyél egészen be volt építve. A Vágás patakából a hegyoldalba mesterségesen bevésített ösvény — a vár útja — vezet a másunnan megközelíthetetlen tetőre; ez út egy helyen megtörve, mint mély sáncz vonul át a tető gerinczén, közelében mély üregek vannak. Ez uttól keletre egy

kis tó van, melyet feneketlen tónak hívnak, s a mely hagyomány szerint a vár kútja volt, közelében most is vadegres, tulipán és nagy sárga liliom tenyészik. A tó mindkét oldalától mély sáncz szeli át a hegyormot. Ezek előműveknek s külsánczolatoknak látszanak. Bennebb nyugatra a tulajdonképeni belső várnak kettős, néhol hármás mély sánczolatai s mindenik sima ormán magas gátony, hihetőleg elhantolt falvonal, mely a körte alakú 100 lépés hosszú, 120 lépés széles belső várat körülövezte, s mely sánczok rendszeretlenül, itt-ott egymást átszelve s ismét egymáshoz közeledve vonódnak tovább. Ezen belső vár nyugatra néző keskenyebb betűjénél a hegygerincz 15 ölnyi mélységre át van metszve, az átmetszés fenekén a két patak-meder oldaláig futó sáncz vonul el, túl ezen egy szabályszerű kerek domb, teljesen szabályszerű kör-fenlappal. E domb minden oldalról magas meredeken hanyatlik le, s csakis a vár felől s ott is az említett mély átmetszésen keresztül közelíthető meg.

Gyönyörű e minden oldalról szédítő mélység környezte kúp idomú dombtető, mely mint tengerárjából kiemelkedő szigetke, merészen emeli fel büszke ormát. Itt is valamely — hihetően a várral egybekötetésben állott — épület elporlott romjai látszanak. . . . Ez oldalon tovább építkezés nyoma nem látszik, de a keletin az említett tér vagy kút-helytől kőfalmaradványokkal fedett ormózat vonul végig a hegyélen, s a tótól 160 lépésnyire a hegyhát végződésénél, egy másik — a nyugati várfokon levőhöz hasonló s látszólag emberi kéz által idomított — kerek domb van, melyet várhatának hívnak, fenn-lapját romok s kincskeresők által ásott üregek fedik. Innen látszik a Dobó fölötti úgynevezett L e s ő h e g y, hol e várnak a hagyomány szerint egy őrtornya állott.

E leirt vár egyike a legnevezetesebb hadtani munkálatoknak: a hegyhát átmetszése, mély sánczolatok a várbutinél látszólag kézzel csinált kerek dombok, s az egész hegyhát kiépítése óriási erővel végbevitt munkát feltételez. Kár, hogy ős történetéről minden hagyomány kihalt s a ránehezülő történeti sötétségben a kutató ész nem tud eligazodni.

E vár — jegyzi meg író — bizonyosan egy e tájon fekiútt város védelmére épült, de hogy mely korban s miféle nemzet emelte, még sejténünk sem lehet. Római építés nem, mert azok erejük s hatalmuk érzetében katonai telepjeiket, útvonalikat védő castrum stativumakat nem hegyre, hanem mindig térségre, folyók mentében, legfőlebb

csékély magasságú fensikokra építették s a négyszögü idomtól ritkán tértek el. Így tehát vagy az ő uralmok előtti korszakban épült dák erősség, vagy, nem lehetlèn, hogy azt a havasok közé visszavonult s a szomszéd népekkel ellenségeskedésben élõ s rokotalanul álló szé-kely õseink építették a rabonbani korban, s az azok végvára és katonai telepe lehetett, mely védte az itt elvonult határszèlt az alólról jöhètõ ellenségtõl, fedezte Budvár, a fõrabonbán és õsi vallás féltett városát. Vajon nem a szé-kely krónikában említett Gyula-vár volt-e ez? — kérði az írõ.

E vártól délnyugatra a várhegynél magasabb Vár-fele nevü hegy-láncz nyulik le; ennek a Vágás pataka és Küküllõ összefolyása közötti elõfokán, melynek neve Várfele Sarka, a tetõcsücsöt út-forma bemetszés köríti; a hegy lassú lankáson hanyatlik le; természetes alakulásnak mondanám, ha az eke vasa lépten-nyomon hüvelyk vastagságú edénydarabokat és pénzeket nem hányna fel, de így azt kell hinnem, hogy az imént leirt s onnan alig 1000 lépésre fekvõ várral egybeköttetésben, annak védelme alatt állott város vagy katonai telephely volt.

A Bonta szorosnál azt jegyzi meg írõ, s én is kérem jól megjegyezni, hogy az kevés erõvel most is könnyen oltalmazható hadi pontot képezne, mert itt a Bonta pataka és Küküllõ által képezett völgy annyira összeszorul, hogy csak a függélyes Dink oldalba vésett útnak és folyamnak marad hely: felsõ torkolatánál az újból kitéguló vidék bámulatosan szép. Itt ötlenek fel legelõbb az útas elõtt a Har-gita magas bércei, míg az elõtért vidor faluk élénkitik.

Ez az egyik, mire az olvasó figyelmét kikérem.

A másik a rákosi és ürmösi Tepej. . . .

A mint Datk felõl a Köhalom-baróthi útnak indul az útas — beszéli írõ — Turzon nyaka nevü erdõ átmetszésénél egy völgy-kebel tárul fel, melyet minden oldalról erdõs hegylánczok vesznek amphitheatrunként körül. A zöld völgyet a lassú méltósággal folyó Olt kanyarogja körül, jobbról Mátéfalva, a keleti szegletben Alsó-Rákos, mely négy sugár tornyával, ódon várkastélyával a Hegyes nevü veres domb aljában meglepõn szép képet nyújt. Ott, ezen, a lemenõ nap búcsú-sugarában tündöklõ falu, s a vidék színezetébõl kirívó biborpalástos dombja fölött feltűnnek az Olt szorosának roppant hegyóriásai, balról a gúla alakú rákosi Tepej kopasz szirtormózata, jobbról a zöld zománczos, sisak alakú Ürmösi Tepej-nek meghajlott

büszke csúcsa, zöld erdők keretébe foglalt eszesélyes szirthalmaz, égis meredő sziklakapu, melyen az Olt útát nyitott magának, szép alakzatú havas-sor, mely most a napsugár özönében fürdött. Az Olt jobb partja magaslatán a rákosi kastély regényesen fekszik, hajdan mint a rákosi szorosnak kulcsa nagy jelentékenységgel bírhatott.

Alsó-Rákoson felül egy félóránira az Oltnak eddig tág völgyét eszesélyes idomú sziklahegyek szorítják össze, mindkét oldalról csodásan égre emelkedő csúcsaikkal. Ez a rákosi szoros kapuja, mely egyike hazánk legregényesebb tájainak, honnan az emberi szorgalom kiszorítottván, csak a természet nagyszerűségét mutató helyek ragadják meg az útast. E csúcsok *S o m o s k ö*, *Z á l o g k ö* a jobb, *T u r d o l j a* a balparton. Az utóbbinak alját kivésték az Oltnak oda csapódó hullámai; alján az egybeszorított folyam zajongón örvénylik, partjain mindenféle bizzarre alakot, gulát, indus pagodát, tornyot, szobor-csoportot utánzó sziklaszálak merednek föl, mint a szoros kapujának festői ékitményei, mint a természet játékának csodás s elragadóan szép alkotásai. Az út ezek közt sziklaoldalba vésvé vonul tova az Olt örvényei fölött, s az ember remegés és bámulat közt léptet tovább. Áthaladva a szoros ezen első büvkörén, míg nagyobbzerű táj-csoport merül fel s a szoros két oldalán az említett rákosi és ürmösi-Tepej. A két sziklaóriásnak tetőcsúcsain két vár emelkedett. A hagyomány óriásoknak tulajdonítja, s valóban alig fölfogható: hogyan tudott valaki arra az eszmére jöni, hogy ezen csaknem megmászhatalan, fellegekbe rejtőzködő hegyormokra véderőművet építsen magának, hol a harcztüze az ég villámaival találkozott.

A rákosi Tepej egy roppant magasságú gúla-alakú mészköcsúcs, mely kopasz meredeken tornyosul a többi hegyek fölé; éjszak-nyugati szögletén vihar véste ösvény, meredek tetejét kőrózsa s egyéb sziklai növény takarja be szép színkeverékű terményszőnyeggel. Megragadó kilátás! Alatt szédítő mélységben a szoros közül kitérő Olt által képezett katarakta, messzibb Kóhalom sötét vára, szemben az ürmösi Tepej, délre a Bárczaság, éjszakra a Rika hullámzatos bérczei fölött a Hargita indigo színű csúcsai, távolabb emlékezetes várak romjait mutató magas hegyesúcsok: a *B á g y i* várhegy, a *R é z*, *F i r t o s*, a siklódi *N a g y k ö* és a marosszéki *B e k e e s* a régi harcziás kor ezen sajtáságos távsürgönyei, s a Székelyföldnek egykor erős, most elporlott védbástyái.

Felületesen vizsgálva e helyet, vár nyomára nem található; de ha az utas a hegy erdőnötte oldalán 80 — 90 lábnyira leszáll, megta-

lálja a fal vonalát. A Tepej keleti oldala falmeredek, ide a várfal nem kellett, ezt a természet megerősítette. A várfal az éjszakeleti szegletnél kezdődik s vonala az éjszaki és éjszakyugati oldalon még tisztán kivehető; tovább megszűnik, csak a hegynék köröskörül útszerűleg bemetszése észlelhető, a mi emberi kéz műve s rendeltetése az volt, hogy a várfalaknak támszolgálatot szolgáltasson. A fal kerülete 400 lépés. A sziklába vésett vár útja éjszaki oldalon volt kanyargólag felvezetve. Ki lehetett az ember, a ki ide, a fellegek szomszédságába a csak sólyom és saske-selyű által lakott sziklaesücsra várat épített? A hagyomány óriások művének mondja. Óriási is mind az eszme, mind a kivitel, elannyira, hogy a törpe jelenkor azt csak bámúlni, de megérteni nem tudja. . . . E vár aljában rendkívüli nagyságú koponya és szár csontokat, nyilat, buzogányt s más fegyvert találtak, egy réz csákány az erdélyi muzeumnak is küldetett.

Az Olt balpartján az előbbi köszál átellenében a Mihálykő csaknem czukorsüveg alakú sziklaszál emelkedik 400 – 500 lábnyi magasan a völgy színvonalá fölé, csaknem behegyződve; a tetőtől lefelé 25 lábnyira be van vésve úgy, hogy hét öl széles terraszozás gallérozza körül, s ezen bemetszést nem a természet eszeszélye, hanem emberi kéz alkotta; fenn kis jó u-vár volt, mely ma is egyikét mutatja legérdekesebb várromjainknak. Ez egy 20 lépés kerületű toronyerőd vagy zömtorony volt, melynek alapja magából a sziklából volt kifaragva s csak déli oldalán volt fal, hol hiányzott a szikla, mely még most is bonthatlan szilárdon áll fen. Öreg emberek érték egy singnyi magasságban sőt itt-ott akkorának, hogy az ablaka is látszott. A hegy külső oromzatán vonult el a 140 lépés kerülettel bíró várfal, mely a keleti oldalon — hol a hegy falmeredek — e tető zömtoronyának közelében vonul el, míg a többi oldalakon attól eltávozik s a vár kised belterét körülveszi. A fal alapja mindenütt kivehető, éjszak-keleti oldalán egészen ölnyi magasságban áll fen s a szikla, mint a Bálványosnál be van építve a fal közé; két ily beépített sziklaszál között, hol az alap hiányzott, falrakattal pótolták; itt a térre lenyuló fal magassága még most is közel 4 öl. A fal válogatott lapos kövekből forró mészszel épült, s oly bonthatlan erős még most is, hogy bámúlni lehet, miként rombolhatták le. E vár hason társa a rákosi Tepej várának. . . . Építőjéről a hagyomány se tud semmit; a nép Mihály várának nevezi. A gondolat és kivitel egyaránt merész volt, mert a hegy oly megmászhatlan meredek, hogy magok a várlakók is csak csigán juthattak föl.

A sziklametszések bámulatosak, a vár kicsinysege mellett is cyclopsi mű volt!

Szintén ily szép és bámulatos a Tepej völgyében levő sisak-alakú, úgynevezett *ürmös i Tepej*, melynek hátterében van, egy kies völgykebel, honnan a vígan csevegő Tepej-patak törtet alá. A hegy 1200 láb magas; kelet felé kinyúló nyakán egy sziklába vésett régi út nyomai látszanak, melynek neve maig várútja; fennebb a hegynyak egy keskeny szikla-éllé szorúl össze, e helyet *várkapunak* nevezik, s ott mély üreg, hihetőleg valamely erődítvény alaphelye látszik. Ezentúl az út a hegy déli és délnyugati oldalán kanyargólag emelkedik fel. A Jura-mészkösziklákat fekete humusréteg borítja s abba gyönyörű virágtáblákat, a havasi Flora színompában ragyogó virág-ágyát ülteti a mindenütt kertészkedő természet.

A hegy 600' hosszú, 50' széles fenlapja keleti legmagasb oldalán egy 6—7' magas hosszukás-négyszög fensik emelkedik föl, mely déltől éjszakra 120 lépés hosszú, 40 lépés széles; oromszélein régi falhomályos gátonya látszik, mely látszólag csak három oldalt folyt körül, a 4-ik vagy keleti oldalon függőleges sziklafal levén, falra szükség nem volt. A vár tere egy bemélyedését a nép *vár-kútjának* hívja, a mi legfőbb vízgyűjtő (cisterna) lehetett, mert a sziklahegyben bajos lett volna vízre találni.

A leírt fensik előtt nyugatra újból valami kiemelt hely, elővárac vagy épülethely látszott. Egy ásatás alkalmával kitént, hogy a falkerítés szabálytalan alakú, meglehetősen egyforma nagyságú szögletes mészköszirt-darabokból állott 4' mélységre színmaradványokra, özcsontokra, vadkan-agyarokra, nyilvesszőkre találtak. Az általunk talált cserép-darabok — jegyzi meg író — s edényfülek oly diszitmények nyomait mutatják, oly sajátzerű földolgozást tüntetnek elő, melyek ezeknek roppant régi korból származása iránt semmi kétséget nem hagynak fen; t. i. az edények kicsinyek, keményen kiegészve fénymáz nélkül készültek, némelyik 3—4 hüvelyk vastag; némely finomabb cserépedényen fehér máz nyomai látszanak, ezeken égetetlen állapotban bekarcozott ékitmények s hullám-vonalak láthatók, melyet sajátzerű, e célra szolgáló eszközökkel csináltak. A mázatlan vastag edényeken szabad újjal benyomdosott korona alakú diszitmények vannak, melyeket vízhűtésre használhattak, mint az Oroszországban ma is megvan, az agyag durva, homokos; szép, világos téglák is sűrűn kerülnek elő.

Hausman azt véli, hogy ez római castrum vagy határszéli állomás volt, hol 25—30 embernyi kis őrség tartózkodott, egy oly fontos állomáson, mely az Olt átmenetele fölött uralgott, s mely tűzjelezett egész Köhalomig és Baróthig. Író kételkedik benne, hogy a rómaiak oly magasságba építették volna őrhelyeiket, a térben látott cserépdarabok durvább művek, mintsem hogy rómaiaknak mondathatnának; véleménye vagyis inkább sejtelme — úgymond — az, hogy annak egybeköttetésben kellett lenni a rákosi T e p e j és M i l á l y várával, a mik pedig nem rómaiak. Vajon — kérdi tovább — ezen három hatalmas várral fedett rákosi szoros nem volt-e a székelyföld régi határa s ha vajon azon erődítvényeket nem ide szorult, rokotalanul álló s ellenséges népektől folyvást szorongatott székely eldődeink építették-e? Vajon e három vár nem volt-e véglánczszeme azon várlánczolatnak, mely a rikai Kustallj-vára, a Bági vár, Szabárts *) Galath és Galambod-vár tetejével összefüggőleg a székely határszélt fedezték?

Még egy ezzel szoros kapcsolatban álló elbeszélését kell a tisztelt írónak ide igtatnom: a Rika nevű erdőrengetegben lévő Kustallj várához fűződő székely hagyományt.

E vár — úgymond író — a Rika-tető éjszaki lánczolatának legnagyobb csücsán az úgynevezett Határpatak és Gyepübükk-patak forrás-fejeinél van, honnan a Bági-vár jól látszik. Oly sűrű erdőség fedi féltékenyen e titkos romokat, hogy ember alig tud oda hatolni.

E vár középpontján hatalmas négyszög zömtorony emelkedett, melynek két öl széles falai még most is ölnyi magasságra állanak. E toronyerőd szabályszerű négyszög volt 20 lépés hosszú oldalakkal; tíz lépés távolságban szintén körített négyszögű várfal övedzte, melynek külső falkerülete 230 lépés; erős voltát mutatják a három ölnél szélesebb falomok; keleti oldala közelebb volt a bástyához mint a többi oldalak s az egészet több öl mélységű és szélességű árok övezte. A sánczba a Gyepübükk oldalán felvonuló mély út jött be az éjszakkéleti szögleten, hol bizonyosan felvonó hid és kapubástya létezett, mit a romhalom tömörebb volta mutat. A roppant szilárdsággal s csodás vastagon épült falak anyagját nagy szikladarabok alkotják, forró mészszel bonthatlan szilárd tömeggé összeöntve; századok vihara mégis ledönté e tömör és örök időkre emelt falakat; feledett rom most

*) Mindhárom gyönyörűen van e műben a maga helyén leírva.

e hatalmas mű s a természet mohalepellel vontas százados fákkal ültette be e védépitkezés elhagyatott fészket.

Ez utamban — mondja író — egy kétöl széles, s a nyugati oldalról mély sánczvárral szegélyezett féldombor tetőjü (lefordított teknődömű) földtöltésre akadtam, mely a nép előtt ország határa és fejedelmi metá név alatt ismeretes; ez a Rika-tetőn vonul el, az országútat azon ponton, hol az erdővidék felőli oldal lejtője kezdődik átszeli, a Csáló-bérczen átvág a zombori erdőkre és rákosi Tejpej felé.

E töltés mivoltáról nevénel egyebet nem tudok, ezt is a nép hagyomány tartotta fenn. Vajon nem volt-e az a magyarok bejötté előtti székely földnek erődített s a végvonalra támaszkodott határvonala? A napnyugati oldal arra mutat, hogy a külső Rikán belől jövő támadás ellen készült, s ha fennebb az alsó rákosi szorost állítók az őszékely hazá várákkal fedezett hátárszélének, akkor ezen (a nevezett szorossal egybeköttetésben lenni látszó) védsáncz jelölhette a régi Székelyország határát, mely hihetőleg a könnyen védhető Rika-tető volt s Zsomborhoz vagy egyenesen a Bági-várhoz átcspván, onnan Szabárts és Galath várainak fedezete alatt a hegyek élein levonult Galambfalvához, hol a Küküllő-völgyet elzáró hatalmas védműveket a Bontaszorost és Várhegyet stb. már láttuk.

Jónak látom, írónk észleleteire tett megjegyzéseit is ide igtatni.

„Feltevések, sejtelmek ezek — úgy mondanak sokan — némely fölötté komoly tudós még méltatlankodik is; a hún és székely — mondják ők — soha kövárat nem épített, legfeljebb földvárat; nekik az nem volt természetük, csaknem minden hegye-úcsón levő valamennyi székelyföldi kövárat dákok, gépidák, góthok, longobárdok építették — így okoskodnak. Én azt hiszem — mondja író — dákok nem építhették mert egy nép, mely oly kis földterületen, minő a Székelyföld, 60 — 70 többnyire fekvésileg is bevehetlen vár birtokában lett volna, egy-két vesztett csata után nem hódolt volna meg Róma előtt, hanem bevehetlen fellegváraiba vonúlva védte volna magát, s ha ezt tevő, a história tudomással bírna felőle.

Megengedem — mond író — hogy a húnok legfeljebb erősített táborhelyeket építettek, de midőn a székely nemzet, a mi őseink, tőlük elszakadva, a hegyek közt vonúltak meg: vajon nem természetes-e, nem voltak e, úgy szólván, kényszerülve, hogy a köröskörül levő ellenséges népfajok között maguk fentartása végett hatalmas erődöket, várat,

határszéli védvonalokat építsenek? És erre látszik mutatni ezen várak nagy részének sajátságos és minden más vár-építészettől eltérő modora, mely csak egy Ázsiából Európába jött nép saját találmánya lehetett; de erre utálnak nagyobb részök gyökeres székely neve, a hagyomány, a regék, ezen a mythoszi kor virágos költői visszaemlékezései is.“

E kézirati mű ismertetése berekesztéseül legyen szabad a Küküllő folyammedre és Vágás vize által képezett Bonta és az Olt által képezett Tepej-szorosokról előadott régiségtani eredményekből Erdély ókori történetének egy hypothesis megfejtését megkísérlelem.

Író a valószínűségnél magasabb fokra emelte azon hagyományt, hogy a legrégebb Székelyföldet a Küküllő-folyam medrének Galambfalvánál kezdődő Magyarós, Vágás falvak határai, Budvár, a Hargita, Vadas és Rika erdőségek szegélyezték a köhalmi és datki hegyek és a bágyoni vár. E körülhatárolt földterület a tenger színe felett roppant magasba emelkedve, bár hegyek, völgyek és vizek metszik át, mégis, úgy szólva, egy nagy kiterjedésű magaslatot képez; az ezt végig átszelő folyók legnagyobbika a Kis-és Nagy-Küküllő. E földre ma is két fő bejárás van: a Nagy-Küküllő folyammentén Kis-és Nagy-Galambfalvánál, a melynek közelében van a Bonta-szoros és Bonta pataka; meg a Bárczaság felől a rákosi Tepej szorosa az Olt folyam partján; keletről a mai Gyergyó és Csik felől, mint éjszokról Marosszék felől oly rengeteg erősegek és havasok körözték e földet másfélezer év előtt, hogy azokon áthatolni embernek lehetlen volt.

Jornandes az V-dik század első felében élt író leírván a vizigóthok hazáját, azt mondja róla, „hogy az a régi Dáciát foglalta magában s a Dunántúl éjszakra magas hegyek, mint korona körítik, melyen két útszoros viszen be: B o n t o s és T a b a s;*) e hegykoronát a Bastarn-havasok képezik, melyeknek éjszaki része Ptolemaeusnál a Kárpát, délkeletre, Ammionus negyedik századbéli író szerint: C a u c a l a n d-havas“ :*), melyet Schuller Károly világosan Küküllő vidéknek - Ko-

*) Jornandes, Gothicarum et Longobardiarum Rerum Scriptores stb. Lugd. Batavor. 1618. 5 l.

*) Ad Caucalanden-em locum altitudine Sylvarum in accessum montium cum suis dec'inavit . . . Ammian. Marc. 31. 4.

kelland—nevez;*) Lueder, köznéven biztos, hozzáférhetlen országot — K o g l a n d — ért alatta *²). Az ezen országba bevívó nyugati útszorosat Dio Cassius T a p a s-nak írja. Az e tárgyról eddig irt írók e szoros hollétét különböző helyeken keresték. Manuert és D'Annille Bontass-Pons Augusti vagy Pontos nevű telepnél, ma Marga nevű faluhelyen a Bisztra-folyam mellett, a T a b a s-ról hallgat; Katanchich T a b a s-t Lugos közelében T a p i a nevű ma is létező falunál, B o n t á s-t Ojtosnál vagy a földrajzi mérték szerint Veres toronynál.

Vajon a Cauca land = Küküllő-vidék már a hozzáférhetlenül magasan fekvés, a régi Székelyföld ittlétét gyaníttató régiségteni érvék, az e földet koszorúzó várlánczolat, nem elegendők-e arra, hogy a Jornandes fentartotta B o n t a s nevű bejárást B o n t a s-z o r o s-nál, B o n t a p a t a k-nál, a T a b a s vagy T a p a s nevűt T e p e j nevű oltmelléki szorosnál keressük? S vajon továbbá nem bír-e némi alappal azon feltevésem, hogy a vízi-góthok által birt ezen földrészt később a húnok foglalván el: ők adták a két szorosnak a B o n t á s és T a b á s magyaros kiejtésű elnevezést, mit az V. században a hún birodalom fölözslása után ide e földre menekült székely őseink is megtartottak? S ez időben vehette föl azokat művébe Jornandes, a góth történetíró. . . .

Vége, vajon nem hihető-e írónk azon sejtelve, hogy e magasan fekvő földet eleinte ugyan vízi-góthok lakták, de ama köröskörül ma is látszó roppant várlánczolat, mely egykor a Székelyföldet körülvette, székely őseink hajdankorából veszi eredetét s azt vagy ide bejövésökkor, vagy — a mikről Rogerius is emlékszik — a tatárdúlások alkalmával építették?

Én a kérdést feltettem: helyes-léte vagy megezáfolása történelmiünk érdekét mozdítja elé — én mindenkor örömmel fogadom.

És most az ismertetett nagyérdékű munkának Magyarország derék könyvvarusai közt, vagy tudományos intézeteinél ki a d ó t, székely nemzetem, minden tudnivágyó és mívelt olvasó, úgy szintén a magyar irodalom érdekében szivemből kívánok, s azt, mint sok tudományi beccsel bírót a tudomány és székely nemzet barátinak igénytelen nevem bevallásával ajánlani kötelességemnek ismerem.

JAKAB ELEK.

*) Umrissé und kritische Studien zur Geschichte von Siebenbürgen. Erstes Heft 1840. 19–20 ll.

*²) Lueder, II. 551 l. — Schuller K. után.

Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatikai iratai (1618 — 1626.) Főméltóságú Simor János Magyarország herceg-primásának meghagyásából közrebocsátják dr. Frankl Vilmos és Ráth Károly. Esztergom 1867.

Dallos Miklós diplomatikai iratai összesen 42 darab okmányból állanak s 1618 — 26 közti időszakra terjednek ki. Azon időben kezdődnek, midőn a 30 éves háború kitört s a legtöbb közülök illusztrálja a mozgalmat, melyet annak hazánkba átesapott lángjai keltettek. Dallos e mozgalmakban, mint királypárti, egy, történetünkben eddigelé kevésbé méltatott szerepet játszott. A haimburgi értekezletnek (1621) mondhatni tolla, a besztarcebanányainak (1623) vezetője volt. Ez értekezletek egyikét sem koszorúzta eredmény: nem az elsőt, mert akkor a kedélyek még színleges kibékülésre sem voltak megérve, nem a másodikat, mert annak a háború kitörését kelle igazolnia. Itt azonban a sikertelenség vádja nem eshetik az alkudozókra vissza — hanem magára a helyzetre, a viszonyokra s mondhatni részben az európai constellációkra. S végre is a történeti források becset nem a végeredmény fontossága szerint szokás mérlegelni. E két gyűlés eredménytelensége mellett is sok, eredménynyel végződőnél is fontosabb szerepet játszott — s az okmánytárban az elsőre az V—X. a másodikra XVI — XXX. számokkal jelölt darabok vonatkoznak. De mi főbecsüket teszi, ez azon földelítésekben áll, melyeket a helyzetről, viszonyokról nyújtanak. Az eddig ismeretlen részletek s érdekes leleplezések mellett festik a politikai viszonyokat, nem annyira positiv adatokkal, mint inkább a rejtettebb rugóknak feltárásával. Szóval, sok oly okmányt veszünk, melyek az események előkészítésére voltak szánva, sokat, melyek magoknak az eseményeknek bekövetkezéseire gyakoroltak döntő befolyást.

Csak egy példát idézek. Bethlen Gábort a haimburgi értekezleten Pécsy Simon képviselte. E férfiú Boeskaitól kezdve nevezetes szerepet játszott — s főképp Behlennek az naptól fogva, hogy ez fejedelemmé lett egyik bizalmasabb államférfia volt. Az első jó szolgálatot akkor tette urának, midőn ettől a szászok Szebent oly éktelen türelmetlenséggel követelték, mely alkalommal az universitással az alkudozókat Pécsy folytatta. Azután is korlátuoki hivatala mellett többször viselt nagy követi állomást és már mindenki kipróbált hűségű szolgának hitte. Azonban a haimburgi értekezlet után egyszer csak elfogatik,

s Bethlen szokatlan szigorral bánt vele — mely az akkori világot meglepte, s még mai napig is talány maradt. A nota pereket azon időben az octavalis terminusokon tárgyalták, az országgyűlési végzések igen határozatlanul szólnak; az elsők elvesztek, az utóbbiak csak bevégzett részt szoktak megemlíteni. S itt se egyik, se másik nem létezett — a mi persze a kérdés földerítését nehezíti. Egyik történetíróban olvasunk, hogy Pécsy meghagyá magát vesztegettetni, a másikban kifakadásokat lelünk Bethlen indokolatlan szigora ellen. Aztán az a pár folyamodvány magától Pécsytől, mely e tárgyra vonatkozólag közé van téve, s melyekben ő kegyelmet kér, elítéltetése indokait nem állítja szemünk elé. E könyvben meglepő leleplezésekkel találkozunk. Február 5-én Pécsy látogatást tett Meggaunál s Prainernél Bethlen leendő czime fölötti alkudozásuk tárgyában. A két fél követelései nagyon is elágazók voltak s Pécsy nem volt hajlandó följánlani közbenjárását uránál arra vonatkozólag, hogy ez a királyi czimről lemondjon, az elkobzott javakat tulajdonosaiknak, a végeket ő felségének visszaadja — mindaddig, míg neki meg nem ígérték, hogy Szent-Mártont ő felsége a nádortól számára meg fogja venni — ebéd után Haimburgból Bethlenhez utazott. (71 l.) Úgy látszik ez volt az első lépés Pécsy megnyerésére: hogyan s mikép hajtafott az végre, az okmányok közt nem találjuk nyomát. Hanem a bevezető életrajzban erre vonatkozólag lelünk egy fontos adatot. Márczius végén s april elején a franczia megbizottak Ferdinánd német teljhatalmazottjai s Eszterházy Bécsben tartottak, még pedig igen sűrűen, értekezleteket, mígnem „a bécsi kormány s a francziák között tökéletes egyetértés jött létre. A melybe Pécsy is — ki titkon megnyeretett a király részére — be volt avatva.“ Ezen adat ez ülésék s értekezletek jegyzőkönyveiből van véve, mely a m. kir. udv. kanczellária levéltárában őriztetik s még kiadatlan. Nem tartozván Dallos életéhez szorosán, kiadóknak, nem volt okuk azt közölni: de a Pécsy árulásához vezető fonalszál meg van adva.

Semmi ok, oly okmányok fontosságát fejtegetni, melyek egy a történetben szereplő államférfi tollából erednek, vagy arra vonatkoznak. A két tudós, ki azt összegyűjté s a primás ki azt kiadta, jó szolgálatokat tettek a történetnek — s ha e könyv másból nem állana, bezárnám ez ismertetést azon ohajtással vajha az adott nemes példát minden főpap felemeltetése vagy promotioja alkalmával követné! Targyat találni eleget.

Azonban az okmányokat egy életrajz előzi meg Frankl Vilmostól

— gondolhatólag Dallos Miklósról. S ez az miről egypár szóval még meg kívánunk emlékezni.

Az „ultramontán történetírás“ nálunk nem-igen képes lábrakapni Pray árult el öregségében ilyes hajlamokat, de az inkább eltakart kísérlet volt s óriási érdemeire nem vet árnyat. Itt-ott néhol egy könyv egy-egy munka, egy-egy értekezés mégis csak látott világot. De az a Hurterféle modor, mely az ultramontán történetírás nézeteit megvitatott kitisztázott eszméknek, bevégzett tényeknek tekinti, s azokat teljesen elfogadottnak, szóval vita fölött állóknak veszi és csak azokra épít: az nálunk lábra kapni nem tudott. Megtört a katolikus írók józanságán, kik ilyesmit becsempészni nem is próbáltak.

Még van egy másik a „servilis történetírás.“ Ez, Hammer példáján indulva, János király uralkodását s Erdély existenciáját nyílt rebelliónak veszi nem Magyarország ellen — mit legalább lehetne érteni, — hanem az uralkodó ház ellen — mit képzelni is nehéz. Ez már tett némi sikerre szert, midőn Jászayt — tisztelet másnemű érdemeinek — megtudta nyerni. De Jászayval ez is letűnt.

Sajnos, hogy egy szép ismeretű vasszorgalmú s épen nem tehetőségtelen történetíró e két irányt egyesíti, hiában veszi annyira bevégzett ténynek, hogy arról még beszélni sem kell, hogy az, mi „az egyedül üdvözítő politikán“ kívül van, bűn és ürtelem, nem fogja Frankl úr, még azon ifjakkal sem fogja ezt elhithetni, kiket a volt kormány arra kényszerített, hogy Magyarország történetét az ő megvesztegetett irányú tanönyvéből tanulják.

Dallos életrajzában a fenjelölt két irány van meg.

„Bethlen első támadása a királyi trónt, a katolikus egyházat és országot végromlással fenyegeté,“ mond az 5-ik lapon, „Bethlen önző politikájáról“ beszél a 24-ik lapon. Ilyen állításokkal minden lépten-nyomon találkozunk. Pedig Bethlen türelmes volt, sokkal türelmesebb mint Ferdinánd s vajon ennek és államférfainak politikája ment-e az önzéstől? Ez s az ehhez hasonló epébe mártott közhelyek zavart fogalmú jellemzése az eseményeknek s nem is igazak. Itt az elfoglalt álláspont egyoldalú és hibás. — S legyen Frankl úr meggyőződve, hogy maga Pázmán sem állott azon állásponton, melyre most Frankl úr lépett. A Bethlen-féle háborúknak az európai eseményekkel való összefüggéséről Frankl úr hasonlólag semmi tudomást sem akart venni, legalább nem beszélne ilyesmit: „Nehéz lenne szabatosan kimutatni, mi határozta Bethlent véglegesen a háború megindítására. Komoly, alapos oka nem

volt, mely öt ellenséges érzületek táplálására indíthatá a király ellen, s annál kevésbbé oly oka, mely háborúra följosogíthatá.“ (32 l.) Nem? — volna biz az — mihelyt Frankl úr kezébe venné a 30 éves háború történetét.

Különös dolog, minden érdemet az egyik s minden bünt a másik táborban keresni, s még különösebb nem venni számba, hogy a Bethlen-féle küzdelem történetében magasabb szempontok szerepeltek, mint az önzés. Hova fogunk jutni, ha párt- és vallásérdekké törpitjük az események megbíralását, ha nem bírunk magasabb látpontokra emelkedni, s ha az egyénekről olyan kifakadásokkal írunk, mint azon korok pampletírói írtak, készpénznek véve a szemrehányásokat, melyeket az illetők nem hittek, hanem elmondtak egyedül a tömeg fanatizálása kedvéért? ha a „Querela“-ra épen úgy esküszünk, mint az arra kelt iratra?

Mentsen meg ettől Klio szelleme!

SZ. S.

Vándorlásaim s élményeim Persiában. Irta Vámbéry Ármin. Pest. Heckenast. MDCCCLXVII.

Azon ritka könyvek egyikének czime áll e sorok fölött, a melyek első kiadása egy év leforgása előtt majdnem teljesen elfogy. Talán a könyv olcsósága vagy a kiadói czég idézte elő e ritkább tüneményt, vagy a „közhasznúság“ „nélkülözhetlenség“ „senki könyvtárából sem hiányozhatóság“ tisztították meg ennyire a remélhető második kiadás útját? Azt mondhatjuk egyik sem, mert e könyvet olcsónak egyáltalában nem, — a Heckenast czéget valamennyi kiadásával ily szerencsésnek szintén nem, — s a munka tartalmát, tárgyát bennünket valami közélről érdeklőnek, magát a művet nélkülözhetlen zsebkönyvnek megint nem mondhatjuk. Egészen azt állítani, hogy a szerző angol, német stb. irodalmakban aratott sikereinek csupán divatszerű másolata akarna lenni e kelendőség, — nem engedné meg a magyar olvasó közönség felőli józan ítélet. A mi ebből érdem, abban szerző és közönsége egyenlő mértékben osztoznak, — tanulság pedig az, hogy magyarul is érdemes írni, s hogy olvasó közönségünk nem csupán hirlappal s politikával táplálkozik.

A ki Vámbéry e könyvét a puszta czím után itélné meg, aligha

tartaná azt úti kalandok, tájrajzok s könnyed modorú népismei cikkek gyűjteményénél egyébnek, — a milyenek az előkészülettel mitsem törődő utazók nyomán buján szoktak tenyészni. Vámbéry azonban nem elégedett meg ennyivel, bár ilyenmü forrásai a folytonos irodalmi működés daczára sem kezdenek apadni. Jelmondatához — utile dulci—e művében is hű maradt, s következetes hűsége nem csalódott számításában. Mit Persia geographiájából, s történetéből dióhéjba szorítva, de nem fárasztó rövidséggel művébe olvaszt, egy olvasásra is világosabban tájékoztatja az olvasót, mint azon homályos ködképek s rozszúl világított panorámák, melyeket egykor a tanteremekben évszámokkal (s mily hamissakkal!) szegeztek emlékezetünk tábláira. Hogy ezen szegek mihamarább kipotyogtak, nem volt kár értök, valamint azon homályos sejtelmeken s nem tudományon alapúlt vázlatokért se, melyek velök együtt a feledség tengerébe hullottak.

Vámbéry az ó és új Persia közti kirivó ellentétet, egyes figyelemzetetése mellett is, mintegy az olvasó fölfedezésére bizza s ez szerintem, ha nem fokozza is, mindenesetre óvja művének egy-folytában olvashatását. A mit ő elmulaszt, olvasója bizonyosan meg fogja tenni a mű végén, mert, azt lehet mondani, útalva van rá. Sohase szerettem Homérrt úgy olvasni, hogy Hellász mai szelleme lebegjen körültem, se Firdusit, hogy a kadsarok Persiája nyomorára is gondoljak. A szorongó érzet a legszebb, legfényesebb képbén sem hagy gyönyörködni, ha tőszomszédságában meszelőt s kátrányos fazekat szemlélek. Hellász és Irán többé egyik sem győzelmek hona már, nem mint a régi; s a csenevész ivadék mintha nem is a sors átka alatt nyögne, hanem könnyelmű kedvteléssel paródiázná ősi hírnevét. Önmagán kívül mind-egyiknek fő ellensége az iszlám; amarra nézve csak külső, még emennek élte gyökerén rágódik.

Igaz, hogy Irán népe máig is fogékonyabb a művészet iránt, mint igen sok más népe keletnek s erkölcsi sülyedése daczára, melyben meg ő múlja felül a többit, — szünet nélkül ápolja nemzeti költészete csalogány-daltól zengő rózsás kertjét: de minden arra mutat, hogy nemzeti léte kész sirján tenyész ez illatos berek.

A tazie-k, e persa szindarabok előadása, melyről Vámbéry oly érdekesen ír — akaratlanul is e gondolatra vezet az olvasót. Mintha azon megrendítő természetes siralom és jajvezékelő zokogás, mely ezen legnagyobb részt Huszejn szomorú halálát tárgyazó művek előadását rendszeresen kíséri, nemcsak a siiták eme mártyrjának gyászos végét, de követői

nemzeti önállásának közelgő bukását is illetné. — Bámulatos, hogy a könnyelmű persa annyira meg tudja tagadni ledér természetét s oly hatása van rá ezen—különben a legnagyobb művészettel s emphasissal előadott daraboknak. Egyébiránt nem tudni, hogy a határt nem ismerő tettetésnek, a persák e legfőbb tulajdonának itt is mennyit kell felróni. Tagadhatlan másfelől az, hogy a vallásos vakbuzgóság — de a mely inkább csak a határt nem ismerő vitatkozási ösztön által és babonás cselekvényekben nyilvánul s vérengzésre elpuhultsága miatt nem-igen csábítja a persát, — megrögzött természete a persának. A vallásos vitatkozást keresve kereső persának nem egy példányát mutatja be V., ki nek mint szunnita dervisnek elég alkalma volt ingerkedéseiket tapasztalni; legtűrelmetlenebb s fáradhatlanabb volt köztük azon sirázi vén ember, a ki Omar khalifa nevét saruja talpa belsejére írta, hogy egész nap rajta tapodva elégíthesse ki gyűlöletét. A babona hatalmáról tanúskodik a kerbelába temetkezés, hova egész karaván halottat szállítanak egyszerre. Azon leírás, mit V. a 138 lapon kezd egy ily karavánról, keresetlen egyszerűségében is borzadással tölti el az olvasót. — A „Báb és bábik“ feliratú czikk egy új secta történetét adja elő, mely pár évtizeddel ezelőtt keletkezett s csakhamar el is fojtattott a kegyetlen kivégzések azon nemeivel, melyek Közép-Ázsiában s a határos országokban napirenden vannak.

Vámbérynek ilyenmű leírásai — melyekre gyakran van neki alkalma — soha sem túlzottak, sőt azt lehet mondani, szelidebben igyekszik olvasóját értesíteni az oly események felől, melyek hatást vadászó író tolla alatt nem egyszer olvashatlan borzasztóságokká alakulnának. Táj- s helyleírásaiban soha sem esik ismétlésbe, s a nélkül, hogy szándékosan mellőzné a már használt kifejezéseket, egymáshoz hasonló két tárgyról is úgy tud írni, hogy egyenlően ébren tartja s leköti olvasója figyelmét. Azon leírások, melyeket e művében a már említettekén kívül Persia különböző vidékeiről, városairól, Persepolis és Naksi-Russtem romjairól, Fatima sirjáról, a földrengésről stb. stb. ad: ismét fényes bizonytságot tesznek kitűnő írói tehetségéről s kelet minden zege-zugában való jártasságáról. Hogy egyes, sietségből származó, talán nem sajtóhibákat leszámítva, magyarabbúl ír — mint igen sok tollforgató emberünk, annyival nevezetesebb, mert míg ezek jó része soha-sem kényszerül arra, hogy idegen nyelven csak egy sort is írjon, addig Vámbéry még mindig három-négy nyelv patakjára hordja örölméi valóját. Bár nyelv-tudományi művei is lejárhathának a magunk garatján!

Röviden felsorolt jeles tulajdonai ,Vándorlásai s élményei' megírásából is eléggé kitérnek s ezek kifejtése neki kétségtelen érdeme: az olvasó közönség csak osztozik ez érdemben, midőn a mulattatva oktató író tapasztalt pártolásában részesíti.

H.

KISFALUDY-TÁRSASÁG.

(1867 október—február 1868).

A Kisfaludy-társaság közelebbi üléseiben tartott fölolvadások között legtöbb figyelmet keltettek a Szilády Áron székfoglaló értekezése „Rokonaink epikájáról“ és a Bartalus Istváné a „Zsoltárok-ról,“ mely a magyar zene történelmét illető nagyobb munkájának egyik részét képezi. Amazt egész terjedelmében közlé folyóiratunk, emeből némi kivonatot szándékunk adni.

Bartalus mielőtt a zsoltárok ismertetéséhez kezdene, előrebocsátja, hogy a különböző felekezetek énekes könyveit közös szemlében fogja ismertetni, mert mind szerkezetükre, mind tartalmukra nézve egymással közösek. Szemléjét következő részekre osztja: 1) A zsoltárok. 2) A szertartásos éneklés különböző nemei. 3) A népénekek. 4) Általában a szóköltemények versidomai s ezeknek megfelelő zenei rhythmusok vonatkozással nemzeti költészetünkre. 5) A szóköltemények stróphái, szerkezete és tartalma. 6) A gyűjteményekben használt hangírások rendszere.

Ezek után a zsoltárok ismertetését kezdi.

A zsoltár nevezet az olasz *Saltario*-ból, vagy *Salterio*-ból ered. Európa többi népei a *psalmus*-t vették fel, mely a görög *psalmen*-től származik, s hangszerrel kísért éneket jelent.

A héber zsoltárokra vonatkozva, a régi egyházi atyák nyomán elmondja, mit jelentenek az énekek föliratai. Például: ének, zsoltár, dicséret, ének és zsoltár, zsoltári ének, dicséretes ének, énekes dicséret, dicséreti zsoltár közül az első = tisztán énekbeszéd; a zsoltár = hangszeres ének; ének és zsoltár = énekbeszédes zsoltár; zsoltár és ének = szintén az, de énekbeszéde hátul van. Továbbá az ily föliratok: „Dávidnak miktánja

az éneklő mesternek adatott a nek h i l o t r a , g i t t i k h r e , m u t h l á b é n r a stb. stb. bizonyos dallamokra hivatkoznak, melyekre az illető zsoltár éneklendő. Szintén sokfélekép magyarázzák a régi írók a zsoltár-versek végére írott S e l a h - t , mely némelyek szerint olyan, mint a katolikusoknak e u o u a e - j a = e szavak magánhangzói: s E c U i O r U m A m E n .

A zsoltárok hangja — így folytatja tovább — általánosan lyrai, s most mint ódák egy gondolat, egy érzemény vagy kép eszményítésével foglalkoznak, majd elégiai hangon szólnak, vagy különböző érzemények csoportosításával képeznek egy egészet, de egyszersmind drámai s eposzi színezettel is vegyesek. A drámaira megemlíti s elemzi a CXVIII-ik zsoltárt, az eposzira a CXIV-iket.

Nem csoda — mondja ezek után — ha a héber költészet szépségei által elragadtatva, egykor mindenki abban a hitben élt, hogy zenéjében is viszhangzik a szó szépsége, ha attól lelkesedve, mint kincskeresők az ó-világ szent romjai közt áhitattal nyomozták a héber zenét. Milyen nagy e nyomozók zsoltár-magyarázó irodalma, meg lehet itélni onnan, hogy Le Long 1723-ban megjelent „Bibliotheca sacra“-ja szerint a nevezett évig 1213-ra ment számuk. De ily nagy buzgalom mellett sem tudunk többet valószínűségeknél. Ilyenek a héber zene szerkezetéről szóló homályos adatok, melyek közül néhányat megemlít. Azonban alapos fogalmunk lehet a kérdéses zenéről, ha a héber szóköltészetet párvonalba tesszük a mai európaival. Mert minden nyelvnek saját rhythmusa van, mely magában hordozza a zene magvait. A héber szóköltemények alkotása nem hasonlít Európához; észlelhető rhythmusának egyike benső vagy gondolat-rhythmusának mondható, másika külalkotásra vonatkozik ugyan, de csak abból áll, hogy a gondolatokban rimelő verssorokban egyenlő mennyiségű szavakkal él, tekintet nélkül a szótagok számára. Ezek világitására mellékli még egyszer a CXIV-dik zsoltár héber szövegét, s ennek szó szerinti magyar fordítását, melyekből következteti, hogy a héber zene nem lehetett más, mint a mi énekbeszédünk, mely a dallal szemben az, mi a próza a szóköltészet mellett.

Ezek után megemlítve az ó világ zsoltáriróit, áttér a szertartásos zsoltárokra, vagyis a keresztyének által használtakra, melyek kezdettől fogva énekeltek ugyan, de határozott minőségben a IV. században vétettek fel. Első kezdetben — úgy mond — a katolikusok egy huzomban egy egész zsoltárt végig énekeltek, de később csak bizonyos

mondatokat vettek ki. A protestánsok e zsoltárokat anyanyelvükön énekelték antiphonáik után. Gelei Katona felvette gyűjteményébe mind a 150 zsoltárt, de a többiek csak keveset tartalmaznak. Elősorolja itt: hányat használtak a XVI-ik század végén, s melyek voltak legnépszerűbbek.

Áttér aztán a dallamok magyarázatára.

A katolikusok — úgymond — a zsoltármondatok dallamait egészen fölirták, de a protestánsokét ily módon leírva még eddig nem találta. E helyett azonban az antiphonák végére minta dallam-frázsiskat jegyeztek, melyekből az éneklő láthatta a dallam kezdetét, közepét és végét, s az illető zsoltárt énekelve az ily mintákat bővítette ki. Tovább magyarazza aztán e mintákat, hangnemek szerint, s közli is a Gelei Katonánál találtakat, melyek eredete a középkorra esik. Párvonalba teszi végre a mai hangnemeket a régiekkel, s innen következtetve állítja, hogy a mai hangnemek szerint a dallamok mindenkben ugyanazok maradnak, ellenben ama minták szerint ugyanegy zsoltárnak 31 dallama is lehetett, mindenik minta különbözvén a másiktól.

Megemlíti aztán, hogy miután a mintákat a szöveg terjedelméhez képest kellett bővíteni: a különféle gyűjtemények különböző fordításai nem okoznak fenakadást; élénken vázolja, milyen nehéz volt az akkori énekeseknek e rendszabály a mai rendszerrel szemben, s áttér a zsoltárok harmadik nemére: a nép-zsoltárokra.

A nép-zsoltárokat — úgymond — nemesak azért nevezem így, mert a népeknek adattak, hanem a rokonság miatt, melyben vannak a népdalokhoz. Rhythmusok egyezik ezekével s csak az előadásban távoznak el egymástól, t. i. a népdalban a szavaló lejtés által a rhythmusok jobban kiemelkednek, a zsoltárok áhíatos lassú folyamában szétmennek, egyhangúvá lesznek. A lényegesebb különbséget azonban stropha-szerkezetük okozza; mert a zsoltárokat 5—6—8—9—10—12 soros szakaszokba írták, mi több zenei kört képezvén, bonyolultabbá lesz, mint a népdal, mely két egymásnak megfelelő zenei körből áll, s első hallásra is könnyen érthető.

Szól most a hymnuszok s khorálokhoz való rokonságról, s megjegyzi, hogy ámbár a fegyelmetlen nép napjainkban zsoltárt hymnuszt s khorált egyenlően szokott énekelni, de valószínű, hogy hajdan több gondot fordítottak ezek megkülönböztetésére. A régiebb protestáns zsoltárdallamok vétethettek a népdalokból is, de mindenesetre csak mintáján készültek, s ez az oka, hogy később újabbakkal cseréltettek

föl; mert nem vezettek kellő ájtatosságra. Csak Sztárai Mihálytól hozom fel — úgymond — a XXIII-ik zsoltárt, melynek rhythmusai annyira kiemelkednek, hogy vontatott lassú időben sem enyészhetnek el, sőt gördülékenységük akaratumk ellen gyorsabb időben viszen át, s pedig csak kevésbé gyors időben olyanokká válnak, minőket Tinódi énekelt a magyar hősokról.

Előszámlálja itt a magyar reformátorokat, kik zsoltárirással foglalkoztak, mellékelve mindeniknek saját dolgozatát, életiratát rövid vonásokban.

A katolikusok — folytatja aztán — nem levén kezdői az énekirás e nemének, mint utánzók sem jöhetnek tekintetbe, sőt először határozatokkal üldözték eme dallamokat. Végre azonban szükségesség szempontjából nyomtatott gyűjteményeikbe is átvették a protestáns zsoltárokat, s ezt annyival könnyebben teheték, mert a keresztyénség alapelveivel összefért, a mennyiben a zsoltárok tisztán emberi érzemények kifejezései.

Végre megnevez mintegy 68 ily átvett éneket, s különösen a Szegedi — egi érseknek ajánlott gyűjteményt következő jegyzettel kíséri: a katolikus gyűjtemények közt Szegedié lényegesebb változtatásokat tesz az átvett protestáns verseken, nyelvészeti szempontból, költői csinból, vagy más dallamokra alkalmazás miatt. E szempontoknál is tovább megy Sztárainak egy költeményével, s általánosságban tartott hangját katolikussá változtatván, a reformátort gúnyosan a maga fegyverével akarja megverni. Mintkét költeményt ide mellékeljük:

S z t á r a i.

1. Sok inségünkben
Hozzád kiáltunk,
Felséges úristen,
Mert parancsoltad,
Hogy megkeressünk
A mi szükségünkben.
2. Tudjuk, hogy méltán,
Mi büneinkért,
Te megvertél minket,
Mert nem tiszteltük,
Sőt ingerlettük
Te szent felségedet.

S z e g e d i.

1. Sok inségünkben
Hozzád kiáltunk,
Felséges istenünk,
Mert parancsoltad,
Hogy megkeressünk,
Lévén szükségünk.
2. Tudjuk, hogy méltán
Sok büneinkért
Ostorozsz bennünket,
Mert nem tiszteltünk
Mint idvezítő
Szent istenünket.

<p>3. A mi atyáink,
Mivelünk össze,
Ellened vétkeztek,
Azért, hogy téged
Ők nem esmértek,
Téged nem tiszteltek.</p>	<p>3. Istent elhagyván
Jaj! minden jóktól
Mi elhagyattattunk,
Sok templomokból
Oltárt kirontván,
Jaj! megrontattunk.</p>
<p>4. Reád maradtunk,
Mert mindenektől
Mi elhagyattattunk,
Az ellenségtől
Ostromoltatunk,
Naponként rontatunk.</p>	<p>4. Messze eltérvén,
Szívünk meghülvén,
Régi szent hitüinktől,
Jaj! csúffá lettünk ;
És megfosztattunk
Régi erőnktől.</p>
<p>5. Igéretedből,
Te szent igédből
Téged megesmértünk:
Szent fiad által
Néked könyörgünk,
Légy kegyelmes nekünk.</p>	<p>5. Végy ki immáron
Jézus inségből,
S új tévelygő hitből,
Hogy szent nevednek
Áldása jöjjön
A magyar népből.</p>
<p>6. Ne hagyj, tekintsd meg
Igéretedet,
És a te népedet,
Kik tiszta szívből
Mostan dicsérik
A te szent nevedet.</p>	<p>6. Szűz szent anyádat
Nem szidalmazzuk,
Hanem magasztaljuk,
Magyarországi
Szent patronának
Szívükből megvalljuk.</p>
<p>7. Végy ki immáron
E nagy inségből,
És idegen kézből,
Hogy te szent neved
Magasztaltassék
Mi n mzettségüinktől.</p>	<p>7. Kiért nagy hálát
Atya istennek
Adunk, s teremtőnek ;
Ő szent fiának,
És vigasztaló
Szent ajándéknak.</p>
<p>8. Nagy (sok) hálát adunk
Mint istenünknek
És mi teremtőnknek,
Te szent fiadnak
És vigasztaló
Szentlélek istennek.</p>	

A folyó év február 5-én tartott ünnepélyes közgyűlést b. Ke-
mény Zsigmond elnök a következő beszéddel nyitotta meg:

Tisztelt közönség!

„A mi éltünkre sohasem volt oly kecsgetető az állam és a társa-

dalom helyzete, hogy a vizsgáló szem a láthatáron fekete pontokat nem vett volna észre, és hogy az aggódó kebel ismeretlen veszélyektől nem tarthatott volna, melyek egymással küzdő erők összeütközéséből fejlődhetnek.

Kivált hazánkról, még önmagunk is, nem egyszer állítottuk, hogy veszélyes válság elé rohan.

Azonban, pessimismusunk daczára is, a gondviselés kegyteljesen reánk fordítá szeméit. Anyagilag, szemileg emlekedtünk.

Dolgaink haladnak. Reményünk a szerencsés kibontakozás iránt — naponként növekedik. Csak ne kívánjunk a végzettől oly kegyelmet, melyre erődus nemzet nem is vágyik, — ne kívánjuk, hogy küzdés nélkül juthassunk dicsőséghez, fáradság nélkül jóléthez.

A german mesékben vannak gnómok, kik az ember házában és háza körül, mielőtt felébred, mindent elrendeznek; az arab ezer-egy-éj tündérei szívesen látják el kincsesel, drágakövekkel a szegény hercegeket, kik menyasszony után vándoroltak; s a keresztyén hit legendáiban megtörtént, hogy a harcra készülő lovag mezében Szent-György verte meg az ellenséget, s a bámuló hőst, ki tulajdonkép semmit sem tett, fényes diadal-ünnepek között hordozta vállain a nép.

De a valódi élet ily csodákat nem üz, s legkevésbé a nemzetekkel.

A szabadság és jólét áldozatot és erőfeszítést igényel.

Ne örvendjen az a nép, mely könnyen jut az emberiség legfőbb kincseihez; mert minél kevésbé volt saját sorsának teremtője, annál több oka van aggódni, hogy a mit nyert, nem oltalmazhatja meg.

Mi, magyarok, nem tagadhadjuk ugyan egyes esetekben a szerencsének reánk árasztott különösebb kegyét; de mindamellett évkönyveink sűrűn szolgáltatnak példát, hogy állami létünk — legnagyobb erőfeszítéseink daczára is — élethalál közt hanykódék, s legesekélyebb vívmányainkra sem tekinthettünk azon gyötrő sejtelen nélkül, hogy a mit megszereztünk, egy szerencsétlen pillanat megint kockára veti.

Irodalmunk sem kerülhette ki az erős válságokat.

Azon szellem, mely a költészetben Zrinyit, a polemicus prózában Pázmánt magasra emelte, a vallás és polgárháboruk befejezése után meg kezdett törni, s ama különös — bár kimagyarázható — jelenséggel találkozánk, hogy midőn Magyarország területét visszanyerte, a nemzeti irodalom életmécse a tápláléktól majdnem megfosztva, már már vég-lobbot vetett.

S a nélkül, hogy lenézéssel szólanék oly érdemes férfiakról, kik irodalmunk nyomasztó körülményei közt is áthidaló szerepet vittek, nem lehet tagadni, hogy huzamos időköz telt el, míg azon új és erődús mozgalom bekövetkezett, melynek előharczosai a nemzetet álomkországból felrázták, s Kazinczy nyelv-reformját lehetségessé tették.

Rendszerint a politikai élet felpeszsdülő mozzanatait szokta kísérni az irodalom fejlődése. — Ellenben nálunk az irodalom hatott első sorban a nemzeti érzelem emelésére. Majdnem egyedül és támogatás nélkül küzdött a német olvasztási erő ellen, s majdnem egészen neki köszönhetjük, hogy a latin nyelv uralkodása a törvényhozásból kiküszöböltetik, s azon szabadelvű irány, mely a haladási eszmék által hitte Magyarország regeneratióját eszközölhetőnek, diadalmaskodott.

S midőn 1849 után az iszonyú válság beállott, s azon elnyomtatás, mely az egyéneket és intézményeket egyaránt sújtá, még gyászosabbá lön oly sejtelmek miatt, mintha hazánk a vonaglás kinjaival küzdené, s létét fentartani már alig lehet, és midőn a közélet még fenmaradt jeleseit, s magát a tömeget is tétlenségre zsbbasztotta: irodalmunk, s főleg a szépirodalom volt a bátorító, az erélyt feltartó, a termékenyítő elem, mely nemesak hitt és lelkesedék, de maradandó műveivel is folytást bizonyítá, hogy a hazának élni kell, hogy a haza élni fog.

Ez oly érdem, melyet irodalmunktól senki sem tagadhat meg.

De ne vegyék tisztelt hallgatóim hiú dicsekvésnek, ha szép-literaturánk még egy nemes jellemvonására rámutatok.

A költő érzi legelőbb azon légáramlatot, mely a politikai látkört felzavarni készül; a philosoph okait kémleli; az államférfü eredményeit zsákmányolja ki.

S vajon hol nem tapasztalhattuk többé vagy kevésbbé, hogy midőn socialis vagy politikai nagy változások közelgenek, s árnyaikat már-már reánk vetik, a felfokozott és áldozatra kész lelkesedés mellett, vad szenvedélyek, örvjögő ábrándok, s csaknem bestialis indulatok keletkeznek.

Ilyenkor a költő fogékony kedélye a nagyszerü, de zavart benyomásoktól ragadtatva, nem egyszer jut oly helyzetbe, hogy midőn a szépnak vél hódolni, annak törvénytabláit tördeli szét; midőn a magasztost hajhászsa, a grotesk befolyása alá esik; midőn az emberiség érdekeiért tomboló lelkesedéssel áldozza fel keblének nyugalját: érezi, hogy oly indulatokat is keltett föl, melyektől visszaretten, melyek ellene fordulnak és nemesiseivé akarnak válni.

A mi költészetünk, bár nem volt szükkörű, bár a külföld semmi behatásaitól nem lön elzárva, bár a szabadság, egyenlőség nagy eszméit szeretettel karolta fel: a forradalmi korszakok alatt sem feledte, hogy hivatása csak nemes lehet, s hogy a muzsa és bachans-nő közt nincs semmi hasonlatosság.

Az ókor hitregéi szerint két nemtője van az álomnak.

Egyik Phobetor, mely az állatokat altatja el, a vér, a martalék, a büszhödt csontok képleteivel; a másik Phantasus, mely az ember-szemekre hoz szendert, hogy a földi álmokat égi látományokhoz hozza közel.

A mi költészetünk, midőn zúgtak is a szenvedélyek, nem tört át azon mesgyén, mely Phobetor birtokát elvászlította Phantasusétól.

Ezen, majdnem általános irányát költészetünknek, megemlíteni kötelességemnek tartám.

Nem esoda tehát, ha önök, a magyar művelődés lelkes előmozdítói, élénk részvétöket soha sem vonják el azon alkalmakkor, midőn az irodalmi társulatok munkásságaik eredményét közhelyeken is bemutatják a hazának, és számot adnak küzdelmeik eredményéről, törekvéseik irányáról.

Ezen buzgóságát tisztelt közönségiünknek, s különösen hölgyeinknek, ez alkalommal is megköszönni, kötelességemnek tekintem.

S ezután még csak néhány szavam van.

Vajha ne lenne az a mély fájdalomnak, a nehéz veszteségeknek szentelve!

Három kitünő hatású férfiút, társaságunk megannyi büszkeségét szölitotta el a gondviselés földi pályájukról, három nagy és sajtó csapás érte irodalmunkat Pákh, Bérczy és Erdélyi János kimultával. Egyik közülök népies journalista volt, s a szépirodalom terén humoristicus élczes és gunyoros iratai által kitünő hatást gyakorolt, s méltó elismeretésben részesült; a másik sokoldalú mivelttségével nem egy irányban hatott a szép izlés emelésére; elsőrangú novellairóink közé soroztaték, s többek közt Puskin Anyeginjának remek fordításával gazdagította irodalmunkat; a harmadik, a megsirathatlan Erdélyi, hatalmas költői erővel, nagy philosophiai miveltséggel bírt, s a magyar széépészet történetében állandó nyomokat hagyott maga után. Egyike volt azoknak, kik a népiesből gyakran kerestek motivumokat, s mindig meritettek erőt költői alkotásokra. Ő a népdalok és népmeséknek, ha nem is legelső, de legeredményesebb gyűjtője volt, s Krizán kívül alig köszönhetünk va-

lakínek annyit, mint neki, azon gazdag forrás megnyitására, mely annyi üdőséget, annyi közvetlenséget ömlesztett költészetünkbe.

Béke lebegjen a három dicső halottnak hamvai fölött. Oltalmazza a nemzet kegyelete mind azon sirt, melyben szunnyadnak, mind azon nemes befolyást, melylyel korukra hatottak, oltalmazza, hogy midőn nevök említettik, tetteik is elsoroltassanak.“

Greguss Ágost titkári jelentéséből, melyet Tóth Kálmán olvasott fel, a társaság iránti részvét némi gyarapodását látjuk ugyan, de nem annyit, mennyit a társaság megérdemelne s mennyi szükséges volna arra, hogy munkássága szélesebb körben mozoghasson. Mindaz, mi a magyar irodalomban a tudomány vagy szépirodalom magasabb érdekeit szolgálja, tengődésre van kárhoytatva. Nem ártana, ha kevesebb fenhéjázó phrasist hallanánk a politikai életben s több tényt látnánk azon téreken, hol a nemzet szellemi ereje a nemzetiség legerősebb biztosítékaiért küzd. De halljuk a jelentést.

„A Kisfaludy-Társaság, mely a múzsák hajléka, magára is alkalmazhatja a latin közmondást: fegyverzörej közt elnémúlnak a múzsák; de neki azonfölül még a fegyverzörejnél is hatalmasb ellenféllel kell szembezállnia, illetőleg megalkudnia: a politikával. Hiszen maguk tagjai, a politikai élet hullámai közé, legközépső örvényébe vannak sodorva: ki országos, megyei vagy városi képviselő, ki szerkesztő vagy hírlapíró, ki valamely törvényhatóság, vagy a kormány tisztje, vagy épen miniszter; s azon kevesek is, kik e rovatok közül egyik alá sem tartoznak, azért élénken részesülnek a közügyi harcokban, és Solonnak öröme telnék bennök, mert mindnyájan határozott párttagok. Nem szabad-e hát egy kissé büszkélkednünk a múzsai vívmányokban, melyeket a Kisfaludy-Társaság, tagjainak politikai küzdelmei közepett is, fölmutathat? Nem szabad-e büszkélkednünk annyival inkább, minthogy e vívmányok a lefolyt évben is nemhogy csökkentek volna, sőt mind mennyiség, mind érték szerint örvendetesen gyarapodik?

Ha tekintjük a tagok munkálkodását a társaság körében, ez még sohasem volt oly eleven, oly szopora és gyors, mint tavaly. Tanúskodnak erről nagyszámú bírálataik, melyekben nem egy munka fölött mondták ki a félrevetés halálos ítéletét, de még több előtt tárták fel a nyilvánosság kapuját; tanúskodnak a Kisfaludy-Társaság kiadványaiban, kivált a magyar Shakespeareben, legújabbán megjelent dolgozataik, és tanúskodnak még azon előadásaik, melyekkel havi ülés-

seinket érdekesítették, s melyeket ime szerencsém van elősorolni : A r a n y László magyar népmeséinkről értekezett ; B a r t a l u s István a magyar zene történeti átnézetét a XVI. és XVII. században, majd meg a zsoltárok ismertetését adta ; D a l m a d y Győző még ki nem adott lantos költeményeit mutatta be ; F r a n k e n b u r g Adolf irodalmi viszonyainkról s a fordításokról terjesztette elő nézeteit ; S z á s z Károly Dorgan János angol költőt ismertette ; S z e b e r é n y i Lajos a középkori mysteriumokat ; S z i l á d y Áron éjszaki rokonaink epikáját.

S a társaság tagjai, az irodalmi munkásságon kívül, még a törvényhozói munkásság részesei is lettek, a mennyiben az írói jogra vonatkozólag még 1843-ban megindított s már akkori országgyűlésünk által fölkarolt kezdeményt, az igazságügyér felhívására, folytatták, s az írói tulajdon részletes szabványait újabban kidolgozták, melyek is a polgári pörrendi törvényjavaslatba felvételvé, immár a képviselőház asztalán vannak.

A mi kiadványainkat illeti, ezek közt első helyen kell említenem a magyar Shakespeare-t, melyből még egy esztendőben sem jelent meg annyi kötet, mint tavaly, t. i. öt, s a melyben ezúttal már a történeti színművek sorát is megindítottuk. A megjelent öt kötet tartalma következő : a VIII-ik kötetben foglaltatik : Hamlet A r a n y Jánostól és a Felsült szerelmesek R á k o s i Jenőtől ; a IX-ikben Atheni Timon G r e g u s s Ágosttól és a Windsori víg nők R á k o s i Jenőtől ; a XIV-ikben János király A r a n y Jánostól és II. Richard király S z á s z Károlytól ; a XV-ikben IV. Henrik király két része L é v a y Józseftől ; a XVIII-ikben III. Richard király S z i g l i g e t i Edétől és VIII. Henrik király S z á s z Károlytól. Még hét kötet van hátra, s akkor a magyar irodalomnak teljes Shakespeareje lesz.

Pártolóink könyvilletményeinek vannak kijelölve 1867-re : P á k h Albert szépirodalmi munkái ; Sybille története, franczia regény F e u i l l e t Octavtól, fordította C o n c h a Győző ; és egy koszorúzott műfordítás : T e g n é r Frithjof mondája. Ezekhez járul még az alapítók részére az Évkönyvek egy, tán két kötete. Mindezen kiadványok közelebb megjelennek.

A megjelenés küszöbén állanak még : Az elégia elmélete, koszorúzott pályamunka, A i g n e r Lajos-tól ; oláh népdalok G r o z e s c u Juliántól és E m b e r Györgytől ; magyar orosz népdalok F i n c z i c z k y Mihálytól.

Valószínűleg kiadásra méltóknak fognak nyilváníttatni, s így később szintén a társaság kiadványai sorába lépendők: A s b ó t h János széptani vázlatai külföldről, és a finn költészet virágai B a r n a Ferdinándtól.

Hogy a műzsák a társaság keblén kívül sem hallgattak, bizonyítja még az idei pályázatok jó sikere is. Bírálóink mind a beszély elméletét tárgyzó munkák, mind a műfordítások között találtak egy-egy művet, melyet a jutalomra méltónak ítélnék, s ezenkívül még egy műfordítást dícsérettel tüntetnek ki.

Törekvéseinket a közönség részvéte is bátorította, a mennyiben alapítóink száma rendkívüli mértékben szaporodott. Utolsó közülésünk óta ugyanis 41 új alapító jegyeztette be magát: a n y i r b á t o r i k a s z i n ó 100, a p e s t i n e m z e t i s z i n h á z szintén 100, T ö k ö l y Péterné G y i o k ó Irma asszony 200 frttal, továbbá A d l e r D á v i d, A l m á s s y Edmund, B a l a s s a Antal, B a r b á s József, B a u m g a r t e n Ferdinánd, B a u m g a r t e n Fülöp, B a u m g a r t e n Ignác, B a u m g a r t e n Károly, B u r j á n Pál, C s é r y Lajos, C z i r b e s z Gyula, D e u t s Henrik, D o m o k o s László, E r d e y Antal, F r a n k Antal, I v á n y o s László, J a c z k ó Károly, J a n k a i József, K a e s k o v i c s Ignác, K a n d ó Kálmán, K a r e z a g Béla, L e t e n y e y Lajos, L é b e r Ignác, L i p c s e y Tamás, L u k á c s Antal, N e u w a l t Ármin, P e ö c z Lipót, R é t h e y Ferencz, ifj. S á r k ö z y Kázmér S t r á d a Béla, S z e c s k a y Cornel, S z i g e t h y Ábor, S z o m b a t h y Lajos, S z ö k e Dániel, S z ö k e János, S z ö k e Lajos, T i s s z a László, T ó t h Lőrincz, V i d a Károly urak 100—100 frttal. Vajha a Kisfaludy-Társaság titkára évenként ennyi új alapító nevét hirdethetné!

Az elsorolt örvendetes tényekhez járúl még, hogy a társaság ez idén az ország határain túl is kiterjesztette összeköttetéseit, esereviszonyba lépvén egyfelől délen a belgrádi szerb tudós társasággal, másfelől éjszakon a helsingforsi finn irodalmi társasággal.

Hozzá járúl még, hogy a társaság legújabbán történetírásunk dísze H o r v á t h Mihály, s két szépirodalmi írónk, G y ö r y Vilmos és S z á s z Béla uraknak tagjai közé választása által szellemi erejét is gyarapította.

És mindezen örvendetes tények elsorolása után évi tudósításomat befejezhetném, s szívesen be is fejezném, ha tisztem nem parancsolná, hogy az öröm mellett a gyászt is hirdessem, a kedves tünemény után a

könyörtelen vendégről is szóljak, ki hivatlanul szokott akárhol és akár mikor megjelenni, s a lefolyt évben, fájdalom, társaságunkat is három ízben meglátogatta: 1867. február 10-én Pákh Albertet, 1867. december 11-én Bérczy Károlyt, 1868. január 23-án Erdélyi Jánost ragadva ki körünkből.

Bármennyire különbözött is egymástól e három dicsőült, sok tekintetben érdekes találkozó pontok is vannak közöttük irói természetükre és pályájukra nézve. Mindhárman kitünően hivatva a szépirodalom művelésére, életük második felében munkájok java részét még sem annak, hanem a szerkesztésnek szentelték, s megalapították, — hogy csak a legfőbbeket említsem — Erdélyi az első magyar népköltészeti gyűjteményt, Pákh a még most is legelterjedtebb népies lapot, Bérczy a magyar sportmanek közlönyét. A szépirodalomtól azonban végleg egyikök sem szakadt el, s az legalább kritikai szemlékezésök folytonos tárgya maradt: és itt ismét hasonlítanak egymáshoz, mert a dicsérésben mindhárman az őszinteség melegsége és biztossága, az ócsárlásban a gúny atticai fűszere, mind a kettőben a meggyőződéskéje által tűnnek ki. S még egy családi hasonlatosság. Mind a hárman igen jártasak az európai nyelvekben, ebbeli gazdag ismeretük mellett azonban csak annál gondosabban őrködtek a magyar nyelv eredetisége fölött, annyira, hogy mind hármat azon, immár — fájdalom — oly ritka írónk közé sorolhatjuk, kik tisztán és szabatosan irnak magyarul. De még egyéb is jellemzi irályukat: megvan nyelvökben az a kézzel nem fogható, de minden szavukból kiérezhető sajátság, melyre Buffon mondta, hogy maga az ember. Ez az egyéni jelleg Erdélyinél főképen szembeszökő; de szintoly félre nem ismerhető, szintoly határozott az Pákhnál és Bérczynél.

S a miben eltérnek egymástól, s eltérve mégis megegyeznek, külön külön irodalmi érdemeik, oly dúsak és számosak, hogy tartózkodom csak egyiket is különösebben kiemelni, nehogy a többi ez által háttérbe jussék szorúlni. A titkári jelentés szűk keretében különben is csak arra szabad szorítkoznom, hogy szót adjak a fájdalomnak, melyet a hármas veszteség fölött érezünk; s e fájdalom szavát annál inkább hangoztatom, mert úgy Erdélyi János dicső elődöm a Kisfaludy-Társaság titkári székében, mint a híres fizek ketteje, Bérczy Károly és Pákh Albert, bajtársaim a journalistika rögös határain, barátságukkal tiszteltek meg, és pedig oly barátsággal, melynek sötét pontja nem volt.

A Kisfaludy-Társaság kötelességének tartja elhúnyt jelesei emlékezetét megülni, s a kik e kegyeletes adó lerovására legújabb halottaink irányában hivatva lesznek, fogják érdemeiket is közelebről részletezni. Ezúttal Bérczy Károly emlékezetét üljük meg, Zichy Antal társunk tollából, ki személyesen akadályozva lévén, művét Szigligeti Ede, társulati tag, fogja fölolvadni.

Zichy Antal emlékbeszéde itt következik:

„Most két éve e helyet, a kegyeletes visszaemlékezésnek szánt ez órában, azon feledhetetlen tagtársunk foglalá el, kinek azóta, fájdalom, gyászravatala körül gyülekeztünk, s kinek helye sorainkban, szíveinkben annyira betölthetlen!

Bérczy Károly volt az, ki e körben, legbensőbb és ifjúkori barátja, Madách Imre hervadhatlan emlékezetét frissíté föl, s font, biztos kézzel, önök méltó részvéte kíséretében — a jeles a jelesnek — egy újabb koszorút.

Önmagának is fonta azt, öntudatlanul tán, mint a szívélet legnemesebb, legmeghatóbb nyilvánulásainál szokás; de én, ki e perczben hivatva vagyok, a már légi körökben, már dicsőült barátja oldalánál mulatót gyenge szavammal üdvözölni, s önök előtt néhány jellemző vonással, de találva, bemutatni, e föladatnak hívebben semmiel sem felelhetnék meg, mintha azon emlékbeszédet itt újra, legalább töredékekben fölolvassám.

Nem az, hogy az „Ember tragédiája“ híres szerzőjét irodalmunk egén váratlanul feltűnt ama első fényű csillagot dicsőíté — mert kit ne lelkesítene ily díszes föladat! — nem az, hogy ifjúkori, s hozzá annyira méltó legjobb barátjának emelt emléket, mert ki ne ragadná meg az alkalmat egyéni érzelmeinek, fájdalmának ez elégtételt, e vigasztalást megszerezni! — nem az, hogy tartalomra, alakra nézve ama beszéd nyelvünk e nemű termékeinek egyik legjelesbike, hisz az ő tollából mást nem is várhattunk; de a mi bámulatunkat, rokonszenvünket annak halatára teljesen meghódítá s azt újra olvasva még inkább igazolja, az főleg a fehér sorokban rejlő nem irodalmi, de lélektani becse, nem az irány mintául szolgálható tökélye, hanem az érzés véghetetlen finomsága, utólérhetetlen gyengédsége. Mint életének minden mozzanatában, az embert még sokkal feljebb kell helyeznünk benne, mint az író, s ez utóbbit főleg akkor tanultuk becsülni s értettük meg egészen, ha mélyebbre tekintve, nemes lelkének viszsugarát ismertük fel benne, ha kedélye kulesát vehettük keziinkbe. A mit mond, az helyesen van mond-

va, a mit kibeszél, az fölötte érdekes; de a mit elhallgat, a mire a szeretet fátyolát veti, a mit sejtet, azokkal t. i., a kiknek sejtelmeik vannak: az valóban szívreható, az lélekemelő! Hozzá tehetem, még nagy lelki vigasztalás is az, szemben a mai — nemcsak magyar — irodalom kiméletlen, pikántnak nevezett indiscret, szellemdusnak látszó blazirt, a családélet szentélyébe tolakodó, annak titkait piacra hordó, léha modorával, tévelygéseivel!

A „G y ó g y ú l t s e b“ című beszélye, mely az 1863-ban megjelent „Részvét könyvének“ kiváló gyöngyét képezé, ugyanazon finom tapintatról, gyengéd érzésről, lovagias gondolkozásmódról tesz tanúságot. A subjectiv benyomásokat itt már távolabb tartva magától, lélektani feladatát mély tárgyilagossággal kezeli és művészileg oldja meg. Él és mozog minden alak, melyet, bár csak vázlatképen, előnkbe vezet, meg-elevenül a tájkép, melyet fest, érezzük a veránda üdítő légkörét, a salon illatát, a sport hevélyeit, a csendélet csalékony nyugalma, a féltett, s végre feldult családi boldogságot. Minden lap egy-egy tükör, melyben minden ember önmagát ismerheti meg, és szerezhethet magának, ha szívének épen nyitja van, egy egész életre szóló intést, egy komoly lecczkét. Hány olyan „K i s t e l e k i“-t látunk az életben, ki pénzt, becsületét kártyán játszsza el, s a jó barátira, ki egy válságos pillanatlan mindezt visszaadá, többé sohasem emlékezik vissza, vagy épen esetleg új gyalázzal rójjá le régi adósságát. S hány előkelő nő jött már tétovába ily jellemtelen, s a szeretetreméltóság hamis zománca alatt érzéketlen szívet rejtő házibarát kigyói sziszegéseitől, míg a jobb érzés teljes diadallal juthatott, s „Leóna“ ismét a régi lón! S ki nem ismert félre egyszer másszor oly nemes férfiszívet, minő az a polgári állására büszke „Berg“é, a ki mindenütt hős, csak a szeretett nő irányában félénk, szeretetben boldogító, lemondásban nagy, haragjában nemes. Ily eszményt — mert valóban annak mondható -- csak az állíthat fel, ki maga is oly nemesen érez, s hasonló szeretetre, hasonló lemondásra képes.

E téren, istennek hála, költőnk nem lön oly kemény próbára téve. Családi élete, kezdettől végig, egy borútlan nyári nap vala, oly enyhádó az alkonyat végső óraiban, mint üdítő kora hajnalán.

A szerető hitves véghetetlen gyöngédsége, előrelátó gondossága, lelke minden mozzanatát megértő rokon érzülete, és soha semmivel nem pótolható hú ápolása, e becses élet fonalát hosszabbra nyújthatták; de ah! a kérlelhetetlen, és előre tudva volt mostoha végzet elől az ünfeláldozás egész fölszámíthatatlan összegével sem helyezhették biztosságba.

Rég ismert phrasis, hogy a halálnak, e kérlelhetetlen hitelezőnek, mindnyájan adósai vagyunk. Születésünkkor irtuk alá a váltót, mely bizonytalan látra szól, s a mikor be lesz mutatva, fizetnünk kell; s hányat lep meg a záridő épen oly pillanatban, a midőn, e földi végzendőire nézve, legkevésbé van fizetőképes állapotban! Béranger, e democratia Epikur, vidám dalokban énekelte meg a rügtön kimúlás gyönyörét: oly óhajtság, melyet komolyan ápolnunk tilt a keresztény hit, s még inkább a szeretet. A halálnak nem annyira megvetése az, mint félelmének ügyes eltakarása, tulzott ragaszkodás a múltkony élethez. De élni napról napra, derült homlokkal lépni az emberek közé s igyekezni, használni nekik, pontosan, lelkiismeretesen végezni a mai nap teendőit, s berendezni a holnapra, a jövő hétre várókat s mindezt azon tiszta, csendes öntudattal, hogy a holnapot, a jövő hetet már nem érzük meg: ehhez férfi erő, ehhez magasztos lélek kell!

A ki valaha n ő t ismert, ily tulvilági jelöltet, bizonynyal soha sem fogja feledni a halvány arcot, ábrándos szemeket, az átlátszó, átszellemlült alakot, mely nem annyira lépdel, mint lebeg közöttünk, minden lépten érezve, hogy nem közénk való. S a férfiak, tán másnemű, de nem kevésbé élénk, nem kevésbé fájó rokonszenvet keltenek, örökítenek szívünkben. Előttünk áll: K a z i n c z y G á b o r, M a d á c h I m r e; s ime e dicsőkhöz sorakozik B é r e z y K á r o l y!

Mind a három gyógyíthatatlan szivbajban szenvedett, élő halottként mozgott köztünk, s öntött mégis lelket, esodálatosan, nem egy lankadó pályatársba. Egyik lábát mintegy a sir göröngyébe vetve meg, a másikkal a halhatatlanság lépcsőjére hágott: a test a földbe vágott: a lélek az égiekhez.

B é r e z y ily állapotban is — mintegy átütaztában — annyit tett, hogy bármely szerenesébb pályatársa méltó irigységét kelthetné fel, mit várhattunk volna tőle még, vagyis mit nem tehetnénk fel róla, ha a természet iránta kevésbé mostoha, ha oly nemes, oly erős léleknek tartósabb hüvelyt ad vala!

Nagy reményű kis fiát minden estve azon gondolattal áldá meg, hogy nem látandja többé. „Csak becsületes ember légy, jó gyermekem!” mondá neki ilyenkor; s ki mondhatna ennél jobbat!

Midőn betegsége ágyba szegzé — mi csak néhány napig tartott — két jó barátja, Rainer Pál, és az általa a Madách feletti emlékezésében annyit emlegetett, mindkettőjük közös lelki barátja, Szontagh Pál, meglátogatták. „Nem is tudtuk, hogy te internálva vagy!” mondá

az egyik belépő; — „Egyelőre internálva,“ felelt szelid mosolylyal a beteg, „nemsokára pedig i n t e r r á l v a!“ Aztán az egyik, miután a rendes orvosi források kimerülteknek látszottak, valami új gyógymódnak megkísérlését hozá szóba. „Már én csak juxta regulas artis akarok meghalni!“ volt a válasz.

S csakugyan a művészet, az aesthetika szabályai szerint élt és működött is ő a közélet terén. Utóljára hagytam az adatokat, melyek a boldogútnak részint magán élte, részint nyilvános működése ismeretetéséhez szükségesek, s ily emlék-beszédnek elengedhetetlen kiegészítői. Többnyire mindenki előtt ismereteseek azok; mert alig volt hirlap, mely halálakor a kegyelet és elismerés köteles adóját ne róttá volna le, s egy-egy koszorút ne tett volna ravatalára.

B é r e c z y K á r o l y — így szólnak ez adatok—szül. mart. 2-án 1821-ben Balassa-Gyarmaton; szülői: Bérczy János, Nógrádmegye főorvosa, és Molnár Julia voltak. Tanulmányait a helybeli plébános és böles atyja vezetése alatt kezdé, aztán Váczon, s később Pesten folytatá, hol már jogász korában verseket és beszélyeket irt, melyek némelyike Garay „Regélő“-jében és Frankenburg „Életképei“-ben megjelenvén, általuk, s főleg sikerült műfodításai által, mely nemben később annyira remekelt, mind a közönség, mind a műértők figyelmét csakhamar magára vonta. Az akkori m. kir. helytartótanácsnál 3 évig szolgálván, 1847-ben gr. Széchenyi István mellé került, a kinek igen kedvelt embere lön. Ugyancsak hozzá, az 1848-diki emlékezetes országgyűlés alatt, télviz idején kellvén felutaznia, ezen útban veszélyes meghűlés következtében vetette meg alapját későbbi betegségének, mely közhasznú tevékenységére mindig zibbasztólag hatott, s utóbb gyógyíthatatlanná lett. Főnökével is már csak akkor találkozhatott, midőn ennek szive a honfi-bánat súlya alatt meg volt törve. A forradalom után, a szenvedés, a csüggedés szomorú napjaiban, ő azon jeleseink egyike volt, kik a nemzet jövője fölött kétségbe nem esve, az egyetlen kincset, melyet még a miénknek nevezhettünk, nemzeti irodalmunkat, mint szent Vesta-tízet, siettek ápolni, s ez oltár körül, melyhez föltámadásunk reménye volt kötve, törhetetlen hűséggel és kitartással csoportosultak. 1851-ben vette nőül derék! természettudósunk, F r i v a l d s z k y Imre leányát, A n n á t, a ki életének támasza, vigasztalója, őrangyala volt, s a családi élet szelid, örökké melegítő, s oly sokért, ha nem mindenért, bőven kárpótló boldogságát izlelteté meg vele.

Ugyancsak 1851-től kezdve négy évig a „Pesti Napló“ dolgozó-

társa volt, s kiadta már közkedvességű beszélyei első két kötetét „Ábránd és való“ czim alatt 1852-ben, melyet két év múlva még tartalmazb három kötet „Világ folyása“ czim alatt követett. Ugyanez évben (1854) lön a „Politikai ujdonságok“ főmunkatársa s egyik első megalapítója. A magyar Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagjai közé választatván, ott a „Humorrol“ írt értekezésével, itt Puskin híres „A nyegin“ je mesteri fordításával foglalá el székét, mely utóbbi műfordítását, szépirodalmuuk remekét, a Bodentstädtével szemben, igazi büszkeséggel mutathatjuk föl. Méltónak tartá az éjszaki irodalom e drága gyöngyét eredeti kútfejénél keresni föl; ennek kedvéért megtanúlt oroszul: s a siker teljesen igazolá e fáradságot. E fordítást olvasva merőben feledjük, hogy az fordítás: eredeti mű gyanánt élvezhetjük. Míg verseinek bájos csengése és könnyű röpte Himfyre s a Regék-re emlékeztet, addig az egészet átlengő szellem, s a kifejezések szintoly fesztelen, mint jellemző volta, nekem, a ki oroszul nem tudok, épen úgy, mint egy művészi kéz alól kikerült arczkép, látatlanul is kezeskedik arról, hogy az, eredetiségéhez csak hasonló lehet, s hogy ez csak ugyanazt és ugyanoly módon mondhatja el, mint a fordító nekem tolmácsolja.

Beszélyeit, melyek legjobbját, a „Gyógyult seb“-et már volt alkalmam említeni, az érzület ama bizonyos szilárdsága, s az irány ama szabatossága és tömörsége különbözteti meg, mely nembn, ha nem csalódom, köztünk b. Kemény Zsigmond vitte tőkélyre, s melynek egyik sajátsága az, hogy idegen nyelvre fordítva, majdnem még élvezhetőbb, mint eredetiben. Szükséges mérséklője ez ama vele együtt felkapott laza és pongyola irmodornak, mely kaczer hölgyként játszik érzelmeinkkel, s a genialis „non chalance“negélyezésében túloz, épen akkor, midőn ama holdkóros, keresett és affectált modort, vagyis inkább modorosságot akarja, még pedig teljes joggal, ellensúlyozni, mely viszont a másik hibás szélsőséget képezé, s melybe, valljuk meg, néha Jósika is beleesett.

A ki Bérczyt mint műitészit ismerte, egy okkal többet lelt, hogy megbecsülje. Magas miveltségénél s a külföldi, főleg angol, francia és német irodalmakban jártasságánál fogva ítéletét, tanácsát folyvást igénybe vették az Akadémia, a Kisfaludy-társaság s a nemzeti színház, s ő a critica fegyverét, melynek hivatása nem ölni, hanem életet adni, szigorú lelkiismeretességgel kezelé. A kritika azon, nálunk egy idő óta uralkodó alanti nemét, mely hajtóvadászatot tart a hibák-

ra, csakhogy minél több elejtett bármiféle vadat mutathasson fel a közönség előtt, e minden tanulmány és készültség nélküli ítésetet, mely egész elmésségét abban meríti ki, s legfőbb gyönyörét abban leli, ha az író a maga módja szerint csuffá telheti: mondanom sem kell, hogy B é r c z y mennyire megveté. Ő csak felvilágosítani, szóval: e téren is h a s z n á l n i akart; s a hibát, melyet éles szeme nyomban észrevett, nem kárörömmel, de szeretettel mutatta ki: mert szeretettel tudott ügyet és embert felkarolni. A S h a k e s p e a r e f o r d i t ó k tanüim lehetnek.

Hosszúra nyúlt ez érdemlajstrom; pedig az elhunytak még egyik legsajátságosabb, legjellemzőbb oldalát, ha nem legfőbb, de legkizárólagosabb érdemét kell kiemelnem. Ő volt — ki nem tudja azt? — a magyar sport-nyelv és irodalom megteremtője. 1857-ben a „V a d á s z- és V e r s e n y l a p“ szerkesztésére vállalkozván, irodalmunk egy nevezetes hégagát első töltötte be. S h a t á n volna még ma is közöttünk, ki ebben nagy érdemet nem lát, ki nemzeti életünk ez oldalának fontosságát félreismerve, az egész sportot unatkozó előkelők haszontalan kedv- és időtöltésének nézve: azt, ha már az életet ignorálja, először Széchenyinek, a nagy államférfiúnak a „Lóversenyről“ még 1838-ban írt könyvére, aztán pedig a tudomány és költészet emberének, báró Eötvös Józsefnek ugyancsak Bérczy „V a d á s z- és V e r s e n y l a p“-ja első számában megjelent gyönyörű bevezetésére kell utalnom.

Részemről azt mondó vagyok, hogy nekünk n e m s z a b a d h á t r a m a r a d n i s e m m i b e n, s legkevésbbé a férfias erőkifejtések terén. Volt idő, és lesz megint, midőn magunkat szittyá elődeink méltó ivadékaik gyanánt kelle és kell újra a világ előtt bemutatnunk.

Kevesen lehetnek határjelölők: egy K i s f a l u d y, egy V ö r ö s m a r t y, egy P e t ő f i, megannyi időszakot képviselő nevek; sokat tett, a ki a mértföldet, s elég szerencsés, a ki az ezredik vagy századik lépést van hivatva örök időkre megjelölni. B é r c z y K á r o l y neve egy ily emlékköre van vésve azon nagy országútnak szélén, melyen nemzetiünk művelődése a világegyetem fejlődésével lépést tartva, halad, mint hiszszük, előbbre mindig. 1860-ban gazdagítá nyelvünket az e n e m b e n első „V a d á s z m ű s z ó t á r“-ral. 1863-ban a „V a d á s z- r a j z o k“-at, s 1865-ben a „M a g y a r m é n e s k ö n y v“-et adá ki.

A n e m z e t i c a s i n ó n a k, melyből Széchenyi óta, ne tagadjuk, oly sok szép és jó áradott ki, valamint a pesti lovaregyletnek is,

számos éveken át titkára és egyik legkedveltebb tagja volt. Általános is volt a megdöbbenés, midőn m. évi december 11-én bekövetkezett halála hírét vettük; osztatlan a részvet, mely sirjáig kísérte. Gr K e g l e v i c h Béla mind saját szive nemes ösztönéből, mind b. Wenckheim Béla és több tagtárs megbízásából, ugyanesak a „Vadász és Versenylap“-ban (35. sz.) meleg bücsü-szózatot küldte utána, egyaránt megtisztelőt az elhunytira és az emlékezőre nézve. Ki volt abban emelve, hogy B é r c z y a politikai pártküzdelmekben kiválóbb részt ugyan nem vett, de a legforróbb, legönzéstelenebb honszeretettől volt át meg áthatva, s egyaránt bírta minden párt legjobbjainak becsülését.

Tőlem pedig, dicsőült pályatárs! vedd jó néven e kis repkényágot, melyet kezemben tarték, midőn életútadon végig pillantva, gyarló léptekkel kerestem fel nyomdokidat; vedd mosolyogva e kis göröngyöt, melyet még laza sirdombodra gyászolva teszek le.

Könnyü legyen fölötted a föld!”

D a l m a d y Győző „A szerelemről“ című költeményével tapsokat aratott, azonban ki kell emelnünk különben csinos költeményének azt a lényeges hibáját, mely az egészre károsan hat s majdnem érthetlenné teszi. Egész az utolsó versszakig szívesen helyeseljük, sőt elhiszszük, hogy a szerelem bizonyos öröméből és kinjaiból, melyeket elősorol, még nem telik ki a valódi szerelem, de visszatetszést érünk, midőn a költő azt mondja, hogy csak az érzi, mi a valódi szerelem, a ki bűnös, az emberektől és általa is megvetett leányt is szeretni bírja.

Ezután D u x Adolfnak „A színészet, mint közügy különös tekintettel a népszinműre“ című értekezése következett, melyet a Szemle jelen füzeté főbb cikkei során egész terjedelmében közöl.

G y u l a i Pál a „Népszerűség“ című satiráját olvasta föl. Im itt következik:

A N É P S Z E R Ű S É G .

S a t i r a .

Suspicione si quis errabit sua,
Et rapiet ad te, quod erit commune omnium,
Stulte nudabit animi constantiam.
Phaedrus.

A népszerűség versem tárgya ma;
Erről nem irt magyar költő soha,

Áhítja bár s vadászsa mindenképen,
 Azaz, hogy nem csupán a költő épen,
 Hanem minden művész és szónok, író
 S kiváltkép az új módi táblabíró.
 Mert mind híjába him'zünk-hámoznak,
 Mi most is táblabíró nép vagyunk ;
 Veszhetne mindeu, — a súly megegye —
 Csak meglegyen czoffjával a megye.

Előbeszédnek ennyi tán elég,
 De valamit kell hozzá tenni még.
 Szivemre gondok terhe nehezül :
 A népszerűség népszerűtlenül
 Tárgyalva, most nem olyan feladat,
 Költő a melylyel koszorút arat.
 Nem is kívánom, hogy tapsoljatok,
 Csak arra kérlek, meghallgassatok ;
 Tűrjétek a szegény magyar poétát,
 Ha más felé vinné immár a nótát.
 Ugy is hizelgés úton-útfelen,
 Mint szerb-tővis, kiirtva is terem,
 S ha annyi volna a nagy emberünk,
 Mennyit naponként folyvást hirdetünk,
 S oly sok dicső tulajdon volna tennünk :
 A legdicsőbb nemzetnek kéne lennünk . . .
 Avagy, ha tetszik, ám ne tűrjétek,
 Szídjon le rúttól bosszús kedvetek ;
 Őszinte szívvel, ezt még jobb szeretném,
 Tapsnál a füttyöt szívesebben venném :
 Akkor bukásom csak sikerre vált,
 Mert azt jelenti, satíráim talált.

Mondják, a szószék, sajtó hatalom,
 Megengedem, de úgy tapasztalom,
 Ha megtekintem titkát a dolognak,
 Gyakran csupán szolgálja hatalomnak.
 Két hatalomnak : egyik fenn ragyog,
 A más alant sötétben háborog,
 De mindeniknek megvan a varázsa,
 Hogy szónokot s írókat megbabonázza.
 Megoldja tollát, nyelvét, mennyi ész,
 S mily lángoló, majd őrzöngésbe vész ;
 Mily gyors a toll, minő harsány a hang.
 Légben, papíron nagy dob, nagy harang ;
 Hogy' írják és szavalják ékesen,

A mit valóban egyik sem hiszen,
 De mások elhiszik, — s ha belesülnek,
 Egy új reményre ismét lelkesülnek.
 A bölcsek kevés, de régi bölcsesség:
 Ki csal s kit csálnak, mindig volt elég.
 Nagy csődülést látsz nagy komédiára.
 Szint' ennek is csak pénz és taps az ára.
 Rágalmaznak, hazudnak, hízelegnek,
 Emitt a népnek, ott a fejdelemnek.
 És mint kufár az utcán szerteszét,
 Hogy' ordítják a honnak szent nevét!
 Mert végre is ez és az egyre megy,
 És oly igaz, mikép az egyszer-egy,
 Hogy a népeknek épen úgy megvannak
 Kész udvaronczi, mint a királyoknak,
 És mindenik — Kliónak régi vádja —
 Imádva mást, csak önmagát imádja.

Oh jó magyar nép, édes nemzetem!
 Könnyen talán el sem hiszed nekem,
 Hogy még te sem vagy ám udvartalan,
 És udvaroncziid száma számtalan,
 Kik hízelegnek kedves gyöngéidnek,
 Mert, megbocsáss, hát neked is lehetnek,
 Sőt vannak is, ím, egyet közbevetve
 Elmondok itt, most sírva, majd nevetve.

Hős vagy csatában, nagyszerű alak,
 Csodát mivelni hányszor láttalak,
 Füstfellegekben győzelemre szállva,
 Dicsőségedben nap fényévé válva!
 Szenvedni tudsz, meg is tanulhatál,
 Népek közt martyr oly sokszor valál;
 Arczodhoz illik az a büszke gyász,
 Rabláncz szoríthat, de meg nem gyaláz.
 Azonba' megvan az a rossz szokásod,
 Hogy a midőn már sikerülni látod,
 Vagy látni véled, legalább csak félig,
 Miért küzködtél vérszen át sok évig:
 El-elhagy néha jó természeted,
 A többit aztán félvállról veszed.
 Nagy lakzit ütsz, tivornyázol sokat,
 Koppasztod a meg nem lőtt madarat,
 Iszol nagyot rá, nem tartasz határt,
 Pedig neked kevés bor is megárt:

Emészt a vágy, remény tüzes bora,
 Megtántorit csal-álmok mámore.
 Könnyen haragszol, dúlakodni vágnál,
 Egész világnak göggel fittyet hányál,
 És hányi-vetve jársz ide s tova,
 Csetel-botol szeszélyed rossz lova;
 Ki hízeleg, hamar kegyedbe fér,
 Annak hiszsz, ki mindent megígér.
 Nem türsz szabad szót, nem türsz ellenmondást,
 Nagy hűhóval körüléd látni folyvást
 Új-új csapatban számos udvaroncot,
 Lesvén mohón egyegy darabka konzot;
 Füledbe súgnak s távolról se véled,
 Hogy mennyi mindent elhítenek véled.
 És mámorodban ott mosolygva állsz,
 Azt sem tudod hamar, hogy mit csinálsz;
 Ködében elméd jót-rosszat feled,
 S kegyelmesen pazarlod rendjeled.
 Hány érdemetlen dolmány mellin ég
 Rendcsillagod magyar népszerűség!

Nem téged s öllak, népem, nemzetem!
 E gúnyszavakkal őket illetem.
 Te is király vagy, gyöngye és erős,
 Tanácsadód, az érted felelős,
 S ha nem szégyelli udvaronczzá válni,
 Királyokéra miért kiabálni?
 Gógós tribun, ki állsz a forumon,
 Megríkátó pathósszal ajkadon,
 Ha önzésből vadászod nép kegyét:
 Más nem vagy, mint hitvány udvarcseléd.
 Ha mint írónak pályád legfőbb vágya
 Lapodnak mentő több praenumeransa,
 És szája ízén irsz a nagy tömegnek,
 És nem sugalmán szived- és eszednek:
 Hogyan hiszed függetlennek magad?
 Te is csak bérbe adtad tolladat.
 Ha hiúságból kapsz a tapsokon,
 Miért nevensz a rangkórságoson,
 Ki egy kis fényért önbecsét felejtí,
 S elvét, hitét örömmel porba ejtí?
 Ha néma vagy, hol szólnod kellene,
 Vagy a fehér, rá mondod, fekete,
 Mivel kiméled népszerű magad:
 Az mindenütt csak gyávaság marad.

Ha küzdve tűrni még meg nem tanúltál,
 S kivívni mindent villámként akarnál,
 Tűzzel-vassal, köny- és vérrel teli,
 — A czél az eszközt meg-megszenteli; —
 Vagy sértve hívén fensége: személyed'
 Boszúra indít ádáz szenvedélyed,
 De mást hirdetsz, szabadságot, hazát,
 Ámitva könnyen jámborok hadát:
 Dicserjék bár erélyed' és eszed',
 A zsarnoktól tanúltál szerepet.

Oh hiuság, rajongás és önrdek,
 És gyávaság, mit legkevésbbé értek!
 (Ugyan ki is érthetné egyhamar
 Oly hősi népnél, millyen a magyar).
 Hiába festitek bé magatok,
 Éles tekintet átlát rajtatok.
 Nézzétek ott, mily hős, mily dalia
 Küzdött szabadság szent csatáiba';
 Sebhely az arczán, bátor és vitéz,
 De bátorsága mindjárt oda vész,
 Ha hangos éljent, dörgő tapsokat
 Nem kaphat annyit, mennyi kell, — sokat.
 Mint a színésznek, taps a levegője,
 Egy árva piszsz elég lesz, hogy megölje,
 S kit meg nem ijeszt német, muszka hadja,
 Lärmás jogászság tüstént megriasztja;
 Elhallgat, vagy máskép szól, mint akar,
 Oh hősök hőse, oh vitéz magyar!
 Egy más emitt, derék egy ember szinte,
 Becsületes, tevékeny és őszinte,
 Szenvedt honáért s áldoz érte hűn,
 És szó ne'kül megadja egyszerűn,
 Mit kérsz nevében, mindent, a mi kell,
 Sob' sem fukar pénzzel, vagy vérivel.
 Egyet ne kérj, csak ezt, egy fényes batkát,
 A népszerűség bármely kis darabját,
 Azt meg nem adja, óh az nagy dolog,
 És arcza lángol, szíve feldobog,
 Mindent, de mindent feláldoz honáért,
 Sőt még a hont is népszerű magáért.

Isméred-é a gavallérokat,
 A népszerűség kikenél csak divat?
 Felöltnek elvet, mint csinos ruhát,
 Szeretnek hön — nem épen a hazát,
 Inkább a karzat bájos hölgyeit,

Értök szavalják szép beszédeik ;
 Sujtást , sallangot itten sem kimélnék,
 Nem gondolkoznak , de mindig beszélnek,
 És irnak is , kelendő egy divat,
 Sajtónk fejlődik , mind inkább halad,
 Drágúl a tinta és a kalamáris,
 Tán népszerű lesz még a tudomány is.
 Nem látsz bohót vagy épen cselszövőt ?
 Külön , vagy együtt is vehetni őt ;
 Az árverésnél ám helyét megállja,
 Az elveket mind feljebb licitálja.
 Profitja lesz , nyerhet mindegyiken,
 A népszerűnél népszerűbb leszen ;
 Övé a honban , minden , a mi drága,
 Arany idő kél majd varázs nyomába'.
 Hány törpe hívság , hóbortos szeszély,
 Mely nagy dolgról könnyedén beszél ;
 Hány csalfaság , czéggéres elvtelenség ,
 Ma jó barát , és holnap már ellenség,
 Hány ronda érdek , hivatalvázy , éhes,
 Irigy kedély , mely csak gyűlölni képes ,
 Bitolja népszerűség fénypalástját,
 Takarva gonddal rongyollott ruháját.
 És jár előttök nagy kortes csapat,
 Igéretet, bort és pénzt osztogat,
 Utána írók , — ők mindenre telnek —
 Ujongva rájuk hymnust énekelnek . . .

Fáraszt e látvány , megszakad dalom —
 Szivemhez szúr egy éles fájdalom ;
 Oh mert a gúny gyakran csak könnyek árja,
 A szivbe fojtva s ott méregre válva.

Gregu's Ágost „Szózat a tudósokhoz“ czimü értekezésében
 eszméket fejteget , melyeket nem ismételtetni eléggé irodalmunkban.
 Ide igtatjuk egész terjedelmében :

„Szerényebb czímet óhajtottam volna azon egypár észrevételem-
 nek , melyet tudományos nyelvünk feladatairól el vagyok mondandó ;
 nehogy azonban igénytelen nézeteim előterjesztése ép azok figyelmét
 kerülje el , kiktől leginkább szeretnék meghallgattatni , jónak láttam a
 czimben megnevezni is , kikhez felszólalásomat különösen intézem : t u -
 d ó s a i n k a t .

Felszólalásom indoka : a tudománynak hazánkban terjesztése , a

nyelv és előadás hódító ereje, tehát művészet által; azért szólok a Kisfaludy-Társaságban, mert ez a művészetnek van szentelve, s itt szólhatok a művészet nevében a tudományhoz; de szólok a nép nevében is a tudósokhoz, mert ez csak úgy okúlhat irataikból, ha bennök a tudomány népszerűsítője van.

A tudományok, tárgyaikra és czéljokra nézve, mely az igaz ismeret, mindenütt egyformák s e tekintetben a költő szavát a tudósra is alkalmazhatjuk, mondván:

„Tudós hazája széles e világ.“

Mert a tudomány közös bánya, mely minden nemzet fiának nyitva áll, még az avatlannak is, bár ez csak véletlenül akadhat némi hulladéka, s valódi kincseit nem fejtheti más, mint a ki a kellő szerszámokkal felfegyverkezve, s a nemes érczet az értéktelen csillámtól megkülönböztetve, lát hozzá a fáradtságos kutatáshoz. A tudománynak tehát, ha tartalmát nézzük, nincs nemzetisége.

De a tudomány kincsei nem arra valók, hogy nyers terményekül zár alatt vesztegeljenek; pénzé verve, ki kell áradniok az egész társadalomra, biztos jóllétet, forgalmat idézve fel mindenütt. A tudomány pénzé verése pedig nem egyéb, mint annak oly előadása, mely a vizsgálat eredményeit, a nemzet felfogásához és esze járásához illeszkedve, foglalja össze, azaz melynek nyelve népszerű és — ha magyar — magyaros. A tudománynak tehát, bár tartalma szerint cosmopolita, előadásában nemzeti jelleműnek kell lennie.

Az igazságnak nincs méltóbb, nincs természetesebb alakja, mint a szépség; s midőn tudományos nyelvünk népszerűségét és magyaroságát sürgetem, voltaképp azt kívánom, hogy szép legyen. Kívánom pedig e szépséget nem merő aesthetikai szempontból, hanem különösen azért, mert nélküle a legalaposabb tudomány sem gyakorolhatja nemzetünkre azt az üdvös hatást, mely életrevalóságának valamint bizonyossága, úgy előfeltétele is.

A tudomány életrevalósága iránt közöttünk, hála istennek, nincsenek a vélemények megoszolva, mint Németországban, hol a tudományt annál tiszteltesebbnak nézik, minél kevesebb köze van az élethez; nálunk még a legeszmeibb tárgyak buvárai, bölcsészeink is, egy Hetényi, egy Szontágh, egy Purgstaller, a tudomány életrevalóságát hirdetik, s nemhogy megaláznak tekintenek rá nézve, ha az életet szolgálja, sőt ellenkezőleg, helyes voltának egyik ismertető jelét éppen gyakorlati s ágbán találják.

Ha mégis látjuk, hogy tudományunk, főkép ugynevezett exact ágaiban, még nem hatott ki az életre, tehát nem felelt meg gyakorlati céljának, önkénytelenül azon kérdésre fakadunk, ki ennek az oka: tudósaink-e, vagy közönségünk? Egyik legkitünőbb tudósunk másfél évtizede, a magyar tudós helyzetéről folyt vitában, keserűen panaszkodott, hogy nemzetünk nem tiszteli a tudományt azon mértékben, mint más nemzetek. Nemzetünk azóta, szabad adakozása filléreiből, palotát épített a tudománynak. Más szerencsésebb nemzetek ily példát nem mutatnak, nem is mutathatnak, mert az ő országos intézeteik országos költségen alapúlnak. Szívesen felteszem minden művelt nemzetről, hogy hasonló körülmények között, mint mi, hasonlóképen épített volna palotát a tudománynak; sőt megengedem, hogy nemzetünknek e magasztos felbuzdulásába politikai indokok is vegyültek; de valamint a politikai indokok közbevegyülése, nemes elhatározásokban, hibának nem tekinthető, úgy viszont az sem tagadható, hogy akadémiai házunk felállításában a nemzetet, a politikán kívül, más tényezőnek is kellett vezérelnie — s mi volna e más tényező, hanemha épen a tudomány tisztelete? Nincs ennélfogva okunk a vádra, hogy nemzetünk a tudományt nem tiszteli.

Tehát írónkat kell-e vádolnunk, hogy nem iparkodnak a magyar tudományt kelendővé tenni? Készakarva mondom: a magyar tudományt, mert hazánkban is számosak a tudomány kedvelői, csakhogy — a magyar jog, történelem és nyelvészet kivételével — jobbadán idegen forrásokból oltják szomjukat. Ez pedig sajnos jelenség. Az ex professo tudós ugyan sohasem érheti be csak egy irodalom termékeivel, s méltán megkivánjuk tőle, hogy a maga szakjában az összes világirodalmat figyelemmel kísérje; de a tudománykedvelő közönség, úgy volna rendén, hogy minden egyes művelt nemzet irodalmában megjelje a szükséges tájékoztató, ismertető könyveket. Vajon a magyar irodalomnak nincsenek-e hasonló könyvei? — Vagy ha vannak, nincs-e elegendő közönségük? — Olyan kérdések, melyeknek tüzetes taglalása nagyon elvonna tárgyamtól, de melyekből azt az egyet biztosan következtethetjük, hogy a magyar tudománynak csak ugyan szüksége van a terjesztésre, kedveltetésre. Hogy pedig ezt a célt elérjük, arra legjobb eszköznek látom — mint már fentebb érintettem — tudományos nyelvünknek népszerűsítését és magyaros kifejtését.

Népszerűség és magyarosság volnának tehát tudományos nyelvünk föladatai. Nézzük egyenként.

A ki egyfelől meg van győződve, hogy az emberiségnek a folyto-

nos művelődés útján kell haladni, s a ki másfelől megkívánja, hogy a tudomány életrevaló legyen: kénytelen elismerni azt is, hogy a tudomány népszerű előadása mulhatlan szükség. A népszerű előadás szükségét csak az tagadhatja, ki a tudományt valami választott, kiváltságos osztály tulajdonának tekinti, vagy pedig német szomszédainktól eltanulta azt a hangzatos, de képtelen mondást, hogy a tudomány csak önmagáért van, s ennél fogva össze sem fér méltóságával, hogy az életnek szolgáljon. Mintha például könyveket is csak azért kellene írni, hogy könyvtárba lehessen állítani! Az utóbbi balvélemény, mely önézélős ábrándjaival az élettől elfordul — mint már volt alkalmam megjegyezni — nemzetünk lelkében meg nem gyökerezett; az a másik azonban, mely jobbjágyi elfogultsággal pillant fel a tudomány uraihoz, az inkább el van terjedve. A laikusok mintegy rejtélyes szentek szentjének képzelik a tudományt, hova csak egy két választottnak szabad, füst és mennydörgés közt, belépni; holott, épen ellenkezőleg, mintegy napnak kell lennie, melynek sugarai mindenüvé bevilágítanak. A tudománynak nem lehet az a célja, hogy kincsei a könyvtárban és muzeumokban — mintegy óriási herbariumokban — együvé csömöszölve, holtra aszva, színe-vesztetten, jól elzárva legyenek őrizve; a tudománynak nyílt piacra kell kiállni s hirdetni igazságait minden népnek, hogy köztulajdonná legyenek, mint a levegő. A polgári társaság tagjainak nemcsak hivatalra és munkára van joguk, hanem tudományra is; s a szabadalmakat nemcsak a születési és vagyoni, hanem az észaristocratia körül is el kell törölni. Meg is vagyok győződve, hogy valamint hazánk nemesei az 1848-diki országgyűlésen polgári kötelességöknek tekintették megosztani jogaikat a néppel, mely azelőtt ki volt belőlük rekesztve, úgy hazánk tudósai, kiknek országgyűlése az akadémia, szintén polgári kötelességöknek tekintik megosztani tudományukat mindazokkal, kik azt maguk nem művelik, de mégis szomjúhozzák.

Mily üdvös, mily szükséges a tudománynak minél szélesebb körökben terjedése, azt legelőbb s legtisztábban maga a tudós látja át. De ugyanő átlátja azt is, hogy a közfölvilágosodás meg nem történhetik egyszerre, csak lassanként, hogy útját a czélszerűbben rendezett nyilvános oktatás által kell egyengetni, s hogy még távol az idő, mikor például az ügyvédi vagy orvosi képesség szintoly nélkülözhetlen tulajdona lesz minden művelt embernek, mint mai nap az írás megolvasás. De azért, hogy valamely cél nagyon távol van, még nem szabad azt elejteniünk; sőt annál buzgóbban kell feléje törekednünk: mert

távol czélok kitűzése csak inkább biztosíthatja közelebbi czélok elérését. A valódi tudós ennél fogva, azon magasztos örömmön túl, melyet egy-egy igazság szerencsés kiderítése nyújt, nem érezhet magasztosabbat, mint midőn azt másokkal is közli, másokkal is megérteti.

Hogy azonban a tudomány igazságait másokkal megértessük, igyekezzünk minél érthetőbben, minél világosabban beszélni, s ne utánozzuk azokat, kik — részint a tudomány gyakorlati czéljait félreismerve, részint pedig, mint Goethe mondja, valami czifra szóval a gondolat hiányát palástolva — homályos kitételek ködébe szeretnek burkolózni. Nem a szemfényvesztő titkolódzása, hanem a bölcs őszintesége illik a tudományhoz. Midőn elmondjuk, a mit tudunk, valljuk be nyiltan azt is, a mit még nem tudunk. Kerüljük a tudós jargont, mely gyakran csak a nem-tudás vergődése; és legyünk meggyőződve, hogy a keresetlen, természetes előadás többnyire nemcsak a jó stylnek, hanem a jó tudománynak is próbaköve. A tudomány legfőbb igazságai egyszersmind a legvilágosabbak, legegyszerűbbek; s egy Arago, egy Humboldt, egy Macaulay újabban megmutatták, hogyan lehet a tudományos tartalmat megfelelő művészi alakban tüntetni föl.

Azt veti talán valaki ellenem, hogy a nevezett férfiak kivételesen nemcsak nagy tudósok, hanem nagy írók is voltak. De mi következik ebből? Semmi egyéb, mint az, hogy a mi tudósaink is iparkodjanak ne csak tudósok, hanem írók is lenni. Midőn tudományos vizsgálódásuk eredményeit összeállítják, ne csak a szakembereket, hanem általában a művelt közönséget képzeljék maguk előtt, még azon esetben is, ha bizonyosak benne, hogy munkálatukat szakemberen kívül más nem fogja olvasni: mert a szakember is könnyebben és tisztábban megérti a helyesen csoportosított, eleven és kerek előadást, mint hanyagül összerótt száraz jegyzetek sorait. Szóval, a kellemes, népszerű előadás még szakemberek között is hasznosabb a tudománynak, mint a szobatudós nehézkés magyarázatai; nagyobb közönség vagy tanulók előtt meg épen nélkülözhetlen feltéte annak, hogy a tudomány igazán terjedjen.

A mondottakból látni való, hogy az a népszerűség, melyet tudományos nyelvünkben óhajtok, egyaránt távol van mind a szokásos tankönyvek fagyosságától, mind a műkedvelők játszi felületességétől, s hogy az csakugyan nem egyéb, mint az előadás szépsége.

Tudományos nyelvünk föladatának, a népszerűség mellett, a magyarosságot mondtam. A magyarosság, ha közelebb nézzük már benne rejlik a népszerűségben, mert a mely munka, nyelvére nézve,

nem magyar szabású, az népszerű sem lehet. Azonban külön kell róla megemlékeznünk, nemcsak, mert a népszerűségnek főkelléke, hanem azért is, mert a legtöbb tudományos munkában éppen a magyarosság hiányát tapasztaljuk.

Mi a magyarosság? A mi a magyar nyelvben eredeti. S mi az eredeti? A mi nincs belé fordítva más nyelvből.

Midőn Kazinczy Ferencz föllépett, irodalmi nyelvünket szegénynek és izléstelennek találta, s meggyőződött, hogy gazdagítani és csinosítani kell. Az újabb műveltségnek és tudománynak a nyugati nyelvekben közkeletű fogalmaira, vagy éppen nem voltak szavaink, vagy esetlenek, s idegen szóval jelöltük még a mindennapi társalgásban leggyakrabban felmerülő eszméket is, minő mindjárt maga az eszme, mely idea volt, aztán erény, jellem, tehetség, jog stb., mit virtusnak, characternek, talentumnak, jusnak mondtunk. Hogy hátramaradt nyelvünk az előre haladottakat utólérhesse, kitérték a nyelvújítás zászlóját, és Kazinczy tanítványai megalkották nyelvünket az irodalom, a tudomány, az élet számára. A magyar nyelv a művelt nyelvek sorába emelkedett. Ime, a nyelvújítás igazolása.

Főadata volt új szókat alkotni, a nyelv szelleméhez és törvényeihez képest, mindazon fogalmakra, melyek magyarul még nem voltak kifejezve; s ezt a főadatát sikeresen teljesítette.

De az avatottak sikere nem hagyott nyugtot az avatlanoknak, sőt az avatottakat is kellenél tovább ragadta. Be nem érték többé azal, hogy csak a szükséges kifejezésekről gondoskodjanak; minden idegen szót, melynek tökéletes hasonmását a magyarban nem találni, vagy csak ők nem találták; s utóvégre még a tulajdonneveket is meg akarták magyarosítani; mintegy egész nyelveket akartak nyelvünkbe átültetni. Azt hitték, minden megsz, csak le kell fordítani az illető szókat, úgy, a mint az idegen nyelvben megvannak, és elkezdődött — kivált a hírlapirodalomban — a fordítás derűre-borúra, a szolgálai fordítás, különösen németből. A minő szóból képződött valamely német ige ugyan olyból facsartak ki valamiféle magyar igét, ha különben megfelelő értelmű igéink fölös számmal voltak is; a mi a németben összetett szó, nálunk is annak kellett lenni; úgy okoskodtak, hogy a mi a németben helyes, a magyarban sem lehet hiba s így lassanként oda jutottak, hogy többé nem ügyeltek a magyar, hanem csak azon nyelv szabályaira, a melyből fordítottak. A magyar nyelvet németül kezdték írni.

Széditő sietséggel, esodás szaporasággal keletkezett a sok új szó,

meg a régi szónak idegenes használata; és az olvasó közönség, tapasztalva nyelvünk hirtelen emelkedésének s nagyszerű gazdagodásának, mohón fölkapta és terjesztette. A látszólagos emelkedés azonban, fájdalom, csak hanyatlás álarca volt, mert nyelvünk igaz ismeretének hiányáról tanúskodott. A képzelt gazdagodás valósággal szegényedés volt, mert a szükségtelen, vagy éppen nyelvünk természetével is ellenkező szók és szólások kedvéért lassan-lassan elhagyogattuk saját eredeti kifejezéseinket. A nyelv kétszeresen romlott: nemcsak, hogy az új rossz bele fészkelődött, hanem a régi jó is veszett ki belőle.

Sok tárgyra megvan nyelvünkben a sajátlagos, találó, élő kitétel, csak meg kellene keresni; de a mi buzgó fordítóinknak könnyebben esett utána nem járniok, és újat, mesterségest gyártottak helyébe. Többféle fogalmakra, melyeket más nyelv csak egy szóval jelöl, nekünk többféle kifejezéseink is vannak; de a mi német magyarjaink — mert csakugyan így nevezhetjük őket — nem hogy kaptak volna e bőségben, hanem, a hitelezőiül fogadott idegen nyelv mintájára, egyetlen, sovány, színtelen műszó alá szorongatták, a mit a nyelv bölcsen megkülönböztetett. Így a tudomány, a nyelvszokást részint mellőzve, részint ellenkezésbe jutva vele, ellenkezésbe jutott magával az étellel, a valósággal, és megszűnt lenni a miénk lennie kell: igaz ismeret rendszere. Azonkívül még lehetetlenséget is kísérelt meg: azt kívánta, hogy a törvényes nyelv idomúljon az oetroyált műszókhoz, holott ezeket kell a nyelvhez idomítani. De azért a rongálás a tudomány és irodalom felszeg irányából kihatott az életre, s csakhamar felmerült a sajnos jelenség, hogy a magyar társalgás annál műveltebbnek látszott, minél gyartalanabb volt.

Első nyelvújítóink *servum pecus* utánczói tehát az idegent, mit az angyal tüzes pallosával készültek irtani, éppen oda ültették be, honnan ki akarták küszöbölni, s a németességet éppen oda vetették be, honnan ellenük leginkább küzködtünk: magába magyar nyelvünkbe. Ostromló ellenségünket magunk szállítottuk be megerősített városunkba, mint a trójaiak a görögök fa lovát.

Azon igazság, hogy a túlhajtások saját kitézött czéljoknak ellenkezője felé vezetnek, felszeg nyelvmagyarításunknál is bebizonyult. A szürnyeteg új szók gyártói, az idegen szókötések meghonosítói lettek a legveszélyesebb németesítők, legveszélyesebbek, mert azon erős hittel németesítettek, hogy magyarosítanak. Magyarosítani — a magyar nyelvet! Gyógyítani az egészséget! Nem ellenmondás ez? Pedig magyaros-

sító németesítőink mégis úgy bántak nyelvünkkel, mintha beteg, béna volna, melynek külső támaszokra és mesterséges tagokra van szüksége.

Nyelvünk szívósságának, életerejének nem utolsó bizonytsága, hogy annyi kuruzslás sem bírta leverni. Nemesak ellenségei erőszakos támadásainak kellett ellenállnia, hanem barátai méreg-orvosságainak is. E két vész közül pedig kétségtelenül az utóbbi volt a nagyobb: mert a mit a Bach-kormány legedzettebb legiói nagy megerőtetésükkel és áldozatokkal sem voltak képesek végrehajtani: a németesítést magyar nyelvünk leghivebb apostolai, egy-egy könnyű tollvonással folyvást gyakorolták.

A magyartalanítás elemei közt pedig nem az egyes szók, hanem a szólások a legkártékonyabbak. Valamint nem a magyar műszó menti meg nyelvünk eredetiségét, hanem a nyelv képzési és szókötési alakjainak megőrzése: úgy nem is az idegen szó árt nyelvünknek, hanem az idegen szóflízés. Amaz meghonosít s nem ingatja meg a nyelv szokásait; az utóbbi idegen észjárást honosít meg, s megüli az eredetit. A rongálás tehát nemesak a nyelvet éri, hanem a nyelv által elménket is. Minthogy bizonyos nyelven gondolkodunk, természetes, hogy az elnémetesített nyelven gondolkodás már félig-meddig német gondolkodás lesz: így a nemzeti szellem mindinkább elidegenedik önmagától, mindinkább kivetkőzik saját eredetiségéből, s végre elpusztul. Egyes embereknel, tapasztatásból tudjuk, ez történik: vajon az egész nemzetnél, mely ugyis csupa egyesből áll, ugyanazon okok folytán nem fogna-e ugyanaz történni?

Nem szeretném, ha a mondottakból azt lehetne következtetni, hogy a tudomány műnyelvét általában kárhoztatom. Műnyelv nélkül a tudomány szintugy el nem lehet, mint bármely mesterség vagy külön foglalkozás. Minden mesterségnek vannak saját eszközei, saját eljárásai, melyekre nevek és kifejezések kelleneek: s e nevek és kifejezések alkotják épen a műnyelvet. Azért látjuk, hogy nemesak a tudósoknak van külön műnyelvök, hanem van a vadászoknak, katonáknak, mindenféle miveseknek, még a tolvajoknak is, sőt van minden társas körnek, minden családnak, még pedig annál kizárólagosabb, annál eltérőbb az élet nyelvétől, hogy úgy mondjam annál czéhesebb, minél czéhesebb maga a kör, melyben fejlődik, minél inkább elrekeszti magát az élet egyéb köreitől, s minél inkább szorítkozik a belső közlekedésre saját magával. Hogy ekkép nemesak sajátosságos, hanem sok esetben furcsa és vad szók is születnek, természetes; legtöbbszöire azonban az életből

vett szók kapnak más, átvitt jelentést. E jelentés conventionalis lévén, megesik, hogy ugyanazon szó, idő folytán, első jelentésével éppen ellenkező értelmű lesz, mint például a scholasticusok realismusa, mely eredetileg az volt, a mi most ellentéte: az idealismus.

A tudományban tehát szükséges a műszó; s a népszerű és magyaros előadás érdekében csak azt kívánom a tudóstól: ne halmozza szükség felett; mivel pedig czélja: a tudományt minél szorosabb összeköttetésbe, közlekedésbe hozni az étellel, iparkodjék fogalmait lehetőleg ugyanazon szókkal kifejezni, melyeket az élet nyelve nyújt. Azért, a műnyelvre nézve szabályul állíthatjuk fel: a m i r e v a n r é g i s z ó, a r r a n e m k e l l e s i n á l n i ú j a t. Ne ütközzünk meg, ha az élő szót csak érzéki alkalmazásban s olykor ingatag értelműnek is találjuk: éppen a tudomány dolga azt az elvont fogalom körébe emelni és jelentését élesen körülhatározni. Midőn így az élet valamely közönséges kifejezését tudományos műszóvá avatjuk, korántsem követünk el hamisítást: alapértelme megmarad, s ennek segélyével a laikus is könnyebben hozzáfér a tudós gondolatához.

Ne higyjük, hogy a magyar műnyelvnek ugyanazon kaptára kell huzva lenni mint például a németnek. A fogalmi körök, melyekre bizonyos szók kiterjednek, a különböző nyelvekben nem ugyanazok, s kivált a finomabb árnyalatokban igen különfélék. Egyik nyelvnek valamely fogalomköre különösen gazdag lehet, több szó osztozhatik birtokában, míg a másik nyelvnek ugyanazon körben csak egy kifejezése van. A miben tehát a mi nyelvünk dúsabb, abban meg ne irigyeljük más nyelvek szegénységét, s ha több műszó áll szolgálatunkra, ne akarjunk csak egyre szorítkozni. Ne is keressük műszóinkat a névszókbán, mint a — már kopottabb nyugati nyelvek, hanem szókincsünk legbővebb, leg-elevenebb, legváltozatosabb elemében: i g é i n k b e n. Szóval, fejtsük ki műnyelvünket saját nyelvünkéből, ne idegenből.

Második szabályul állíthatjuk föl tehát, hogy a műszónak össze kell egyezni nyelvünk természetével, s midőn csakugyan valamely újra van szükség, a nyelv szokáshoz képest, a szóképződés szabályai szerint alkotandó.

Midőn pedig bizonyos fogalomra, több műszó közül választhatunk, a fennebbiekből harmadik szabályul következik, hogy azt a műszót kell választanunk, a melyik először világosabb, aztán bánhatósabb, végül használatosabb.

A purismus — mint Erdélyi János, Apáczai Cseriről szóló érte-

kezésében megjegyezte — bölcészetiünkben is kétszáz éves már; s én, ki a tudomány számára épen az élet nyelvét sürgetem, természetes, hogy a purismus hívének vallom magamat. A purismus azonban valamint nem szentesíthet olyan szókat, melyek akár nyelvészetileg, akár logikailag hibásak, úgy nem kell kiterjednie közös nevekre: minélfogva igen célszerű volna, ha azon elvet, melyet Szabó József a természettudományi műnyelvre nézve kimondott, általában összes műnyelvünk irányadójául fogadnók: t. i. magyarítsuk a terminológiát, de ne a nomenclaturát.

De hiszen ezúttal nem a műnyelv szabályait, csak azon elvet akartam megállapítani, hogy a műnyelvnek is, mint általában a tudomány nyelvének, magyarosnak kell lennie, s nem szabad a fordítás, az idegenesség bélyegét magán viselnie. Oly természetes, oly meggyőző elv magában, hogy elég kimondani, s mindenki azonnal elfogadja. Csak az a baj, hogy elvben sokat elfogadunk, a mit tetteleg még sem gyakorlunk. Azonban lehet-e kételkednünk, hogy a magyarosság elve a tudományos előadásban gyakorlatilag is mindinkább érvényesülni, végre diadalmaskodni fog?

Azt hiszem, a magyar nyelv ügyét bátran tehetjük le tudósaink, bátran az Akadémia kezébe. Tudósaink nem csupán tudósok, hanem egyúttal hazafiak, hazafi létökre pedig oly kincset, mint a nyelv, oktalán rongálások által nem fognak veszélyeztetni. Akadémiánk, már neve szerint is, nem csupán tudományos, hanem egyúttal magyar akadémia; mint magyar akadémia pedig mindenkor kötelességének fogja tekinteni, hogy a nyelv tisztasága, eredetisége fölött őrkdjék. Tudósaink és akadémiánk, szemmel tartva a tudomány gyakorlati céljait, mindenkor szemmel fogják tartani az összes művelt közönség igényeit is: s ennélfogva bizton remélhetjük, hogy a miben irodalmunk még eddig szegény, majdan gazdag lesz oly munkákban, melyek az alapos tartalom kelendőségét népszerű és magyar ízű előadás által emelve, fölbonthatatlanul párosítják a tudományt a művészettel, az igazságot a szépséggel.“

Az ülést Arany László huszártrefája zárta be, mely folyvást derült hangulatban tartá a közönséget. Im itt következik:

A SZÖKEVÉNYEK.

(Huszár-tréfa.)

Ifju hadnagy, huszár hadnagy
Csehországban telpelődik,

Ha honából néha hozzá
 Egy-egy új hír elvetődik.
 Hír, hogy otthon, az áldott hon
 Ifjul, új életre pezsdül:
 Szükség volna férfi karra,
 S íme ő itt tesped, restül.

Jár alá s fel lesni jó hirt,
 De a hirnek tépve szárnya:
 Ha levél jó, durva censor
 Széttmetéli, megkuszálja;
 Hirlapoknak hirt sincsen,
 S élő szó ily messze nem hat,
 Bármí dörgő, szózatot honu,
 Nem jut eddig, szélyelolvad.

Ám hiába zár s tilalmak.
 A vágy, az fölébred mégis:
 Azt susogja minden szellő,
 Terhes tőle még a lég is:
 S bárcsak sejtve, ködbe rejtve,
 Mint álom homályos e vágy:
 A huszárt izgatja, gyötri
 És nyugalmat néki nem hágy.

S egyszer im' kap egy kiáltványt,
 Melynek ennyi foglalatja:
 „Valamennyi magyar ezred
 Csehországot oda hagyja;
 Térjen vissza a hazába,
 Nagy itt a szükség reájok,
 Így kívánja nemzetök s így
 Szentese az királyok.“

Mindez így van, nyomtatásban;
 Nem fér hozzá semmi kétely.
 Rajta évszám, hónap és nap,
 És az L. S. a pecséthely;
 Alatta az aláírás,
 Mint a törvény szabja, páros:
 „Ötödik Ferdinánd király,
 S hadügy-miniszter: Mészáros.“

Az ifjú nem hisz szeménck,
 Nézi, s megáll mint a bálvány.
 Ah, a helyzet éjjelére

Mily derüt vet e kiáltvány!
 Hisz' így az ő ezredese
 Az egész főbb tisztikarral
 Hűtelen lett a királyhoz,
 Hítségést, árulást forral.

„Ezért tilos hát az új hír!
 Ha parancs jő, félredobják,
 S tervök az, hogy ezredükbe
 Így a lázadást belopják.
 Hohó! ebből semmi sem lesz,
 Kotyvaléktok meg nem erjed,
 Fölkavarjuk, megzavarjuk,“
 Szól az ifjú s tette gerjed.

Összejárja a tanyákat,
 Beszél minden közlegényyel;
 Lelkesíteni *ily* fiúkat
 Sok ékes szót nem igényel.
 „Így, meg így van; itt az irás,
 Hogy hazánkba visszatérjünk, —
 S ezt előttünk eltitkolta
 A mi áruló vezérünk.

„Ugy-e fiúk, ez gyalázat!
 E rút lázadást ne hagyjuk.
 A király szavát, ha nyíltan
 Nem lehet, titkon fogadjuk;
 Szökjünk vissza a hazába,
 Induljunk el még ez éjen.“
 S a ki hallja, rárivallja:
 „Megyünk mind, mind, úgy segítse!”

Esthajnallal útra kelnek,
 Kétszáz huszár, kétszáz lóval,
 S melyre a hitet letették,
 Az ezredbeli zászlóval.
 Egész éjjel meg sem állnak,
 Mennek folyvást és kitaratón,
 S viradat felé elérik
 Nimburgot az Elbeparton.

Hanem most hogy jutnak itt át?
 A folyam mély, gyors, kiáradt,
 Lehetetlen általúszni,
 S lovuk, maguk már kifáradt.

Híd ugyan van a városban.
 De azt nyolczszáz német őrzi,
 S három ágyú rászegezve, —
 Itt *erő* nem bírna győzni.

„Ejh, hol a kard nem segít ki,
 Majd kivág ott szép beszéd, esel.“
 Mond az ifjú, s bevonúlnak
 A városba csörtetéssel.
 Trombitájok harsan, a ló
 Toporzékol, nyí alattok;
 A patkó a csendes utcán
 Kétszerezve csetteg-pattog.

S a város, kivált a szép-nem,
 Ágyából sietve ugrál;
 Urnök rejtve, függönyön át,
 Szobalányok a kapuknál,
 Nézik a mint elvonótnak
 Kettenként e daljás párok, —
 S itt is, ott is, fél sohaj közt
 El-ellebben: „Ah, huszárok!“

Ők fölérve a főtérre,
 Ott megállnak körbe, szépen;
 A német parancsnok-őrnagy
 Háza ott áll a középben.
 A hadnagy most rendbe hozza
 Öltönyét az úti portúl,
 S hivatalos lépdeléssel
 A boltos kapun befordúl.

A parókás nyalka őrnagy
 Hajnal-álmát most aluszsza.
 Hallja a hirt: kelne is már.
 De az ágy csak visszahúzza,
 Dörzsöli szemét, birokba
 All előbb a rest álommal,
 Aztán, öltöződni kezdve,
 Minden apró-cseprő lommal.

Minden lommal, minden gombbal,
 Minden csattal, a kraváttal,
 Az inggel, mi úgy ingerli,
 Mert elülre fordul háttal;
 Öltönyét is szidja váltig,
 Egyik újját nem találja,

S a cipője oly gonosz szük,
— A kicsi láb ideálja —

Van keféknek dolga rajta,
S bécsi és egyéb koromnak,
Mig ifjú színt tudnak adni
E lerokkant ócska romnak —
Végre mégis csak ki-készül,
S pamlagán hintázni kezdve,
Szól negélylyel az inasnak:
„Jack! mehetsz most már, ereszd be.“

Jön a hadnagy; a küszöbötől
Négy vagy öt lépést előlép:
„Örnagy úr, a hegyvidéken
Itt meg itt fölzendült a nép.
Én vagyok kiküldve rájok,
Útam itt visz az Elbén át.
És szeretnék századomnak
Kapni bort, húst, zabot, szénát.

„Hol van út-parancsa?“ „Az nincs,
Mert siettünk, a veszély nagy.“
„Nincs-e? hát ön azt se' tudja
Mi a rend?“ rikolt az örnagy.
„Jaj de kérem“ . . . „Semmi mentség!
Foglyom ön; tegyen, mi tetszik,
De míg nincs parancsa, innen
Egy tapodtat sem menekszik.“

„Azt se' bánom.“—Szól az ifjú,
S kapja, ledől a divánon.
„Brávó! ez nagyon dicső lesz,
Fogjon el, szívből kívánom;
Az éjct nyeregbe' töltém,
Mennyivel jobb itt heverni, —
A paraszt hadd düljön, öljön,
Ön fog érte megfelelni!“

Nagyot néz amaz, tünődik:
Mit tegyen? Hopp! végre megvan.
Hát *velők megy*; ő vezényel;
Mindenütt ott lesz nyomukban;
Igy szabályszerűleg jár el,
Minthogy őket ellenőrzi,
Sőt övé lesz minden érdem,
Hogyha a zavart legyőzi.

„Oh reám ez nagy szerenese,“ —
 Szól az ifjú: „e szerint csak
 Széna. és“ . . . „Lesz,“ mond az őrnagy,
 És leül, ír. „Ime, vidd Jack!
 „S most, mon cher, legyünk te és tu,
 Egykorúak közt megy ez még, --
 Rangkülönbséggel ne gondoldj,
 Túlhaladták már az eszmék.

„Mert demokrát minden ízem —
 Jack! theát, hanem sietve.
 El ne ejtsd. Jaj, e paraszt faj
 Oly számár, valódi medve. —
 Á propos! édes barátom,
 Névjegyed' még el se' kértem.
 Áh, magyar nemes — nagyon szép —
 Egy ilyen név mindig érdem.

„Az enyim, tudod, rövid név,
 De az anyám volt barónesz,
 S én is kaptam volna grófnőt,
 — Még egy csésze, úgy-e jó lesz? —
 Mondom grófnőt, nemcsak egyet,
 De nem teszek oly bolóndot,
 Kedvesebb a garçon-élet,
 Űzni kalandra kalandot.“

Igy fecseg soká, dicsekszik,
 Nő-erényből gúnyot üzvé. —
 Hanem néha közbe-sziszszén,
 Gyöttri a csúz, rheuma, köszvény,
 Végre a huszár megúnja;
 Fölkel és készül; „No, menjünk,
 Sürget a czél, nincs időnk rá,
 Hogy sokáig itt pihenjünk.“

Himel-hámol — s immel-ámmal
 Most az őrnagy útra készül.
 Lóra ül, kiállt, vezérli
 A huszárokat vitézül.
 „Jobbra át! Indúlj!“ kiáltja,
 S a folyón így általérnek.
 Itt az ifjú így beszél a
 Büszkén léptető vezérnek:

„Megbocsáss, mon cher, bolonddái
 Tettelek, de rászorúltam;

A hegyek közt lázadásnak
 Hire sincs; azt csak koholtam;
 Szent hazánkba indulunk mi,
 Hol szabadság kel ragyogva“
 „S engem úgy-e most megöltök?“
 Kérdi a tiszt, fogvaczogva.

„Oh, ne félj, hajad se görbül.“
 Mond az ifjú. „Visszatérhetsz,
 Bár tanácslom, hogy velünk jőjj,
 Mert tudom, lesz csínyemért *hetcs*.
 A bírák el nem hiszik, hogy
 Rászedtünk, s börtönre vetnek,
 A nők és a tisztí-kar meg
 Elhiszik s jól kinevetnek.“

Töpreng most amaz, de látja
 Hogy *ott* féltős volna bőre;
 Felcsapott hát szökevénynek. —
 S most, huszár, haladj, előre:
 Űzik őket, útjok' állják,
 De nem tartja semmi vissza —
 Csak az őrnagynak öszült meg,
 Az esőn, festett bajusza..

Igy csatázva s ázva, fázva,
 Végre a hazába jutnak.
 Itt tüzes bor és tüzes csók
 Lett jutalma a nagy útnak.
 Őrnagy úr is csak kibékül,
 Bárha duzzog néha titkon;
 S a huszárok áldva mondják:
 „Mindenütt jó, legjobb itthonn.“

A február 26-án tartott ülésen Zichy Antal székfoglaló értekezése olvastatott fel a „Szónoklatról.“ Értekező inkább ragyogón színezett tárczaczikkeket akart írni, mint valódi értekezést, rendszeres tanulmányt. Úgy látszik, sokkal többet gondolkozott a szónoklat lényegéről, mint a mennyit ez értekezésében töredékesen elmond. A szónoklat körében egy pár eszmére kívánta inkább felhívni a közönség figyelmét, mint rendszeresebben kifejteni a szónoki művészet elveit és sajátosságait. Legsikerültebb rész értekezésében a negyedik szakasz, mely azt fejtegeti, hogy a szónokot nem lehet külön választani az embertől.

„A szónokról ohajtván értekezni, — úgy mond — elkerülhetném-e. hogy Quintilianus-ra ne hivatkozzam, ki viszont örök példány

gyanánt álló remekművében *) el nem mellőzhető, hogy a nagy C i c e r o tekintélyére ne támaszkodjék. Sőt nagybecsű munkája legszebb helyei, gyűjtőívveg gyauánt fogják föl s adják vissza ama napnak egy-egy sugarát. Az tudhatja magáról, hogy nagy előmenetelt tett, úgymond többek közt egy helyen, a kinek C i c e r o nagyon tud tetszeni. **)

S midőn a szónokok ez ideálja, kinek maga a neve azóta, s anyyi századon át már nem annyira vezetéknev, mint a szónok eszményének jelképes kifejezője lőn, halhatatlan művei egyik legszebbikében: „De Oratore“ csak annyit mond, hogy nem esekély dolgot ért el az, a ki abban, a mi által az emberek az állatokon felülállnak, még az embereket is felülmúlja; **3) eszmedús commentatora ez egyszerű mondatot felkapván, egy egész szívárvány csillámkeretébe foglalva, ragyogó változatokban tükrözteti vissza. A halandó földi állatoktól úgymond, — mert a halhatatlan égi állatok alatt a régiek a csillagokat értették, — mi választja el s különbözteti meg leginkább az embert? Az értelem, mely neki az istenekkel közös tulajdona. De mit használna neki a természet ez ajándoka s miben nyilvánulhatna az, ha nem a szólás tehetségében? Mit volna tehát méltóbb minden szorgalommal kiművelni és tökéletesíteni, mint épen ezt, mely ha nem volna, azonnal minden némává, halottá változnék körülünk, s a nagy különbség ember és állat közt, az előbbinek, tekintve gyarlóbb testi alkotását, legnagyobb hátrányára, majdneem egészen elenyésznek.

De nem ily s ezzel rokon eszmék kedvéért térek vissza a jó Quintilianusra, hanem főleg azért, a mivel munkája bevezetésében, minden jóra való ember szívét, kell, hogy azonnal megnyerje. S ez, hogy nem választja külön a s z ó n o k o t — a z e m b e r t ő l. Nem képzelheti, hogy igazi szónok válhassék abból, a ki nem fedhetetlen jó ember.*4) Nem elégszik meg azzal, hogy kitünő jó előadása, szólási tehetsége legyen, minden lelki jó tulajdonokkal, az erény minden nemével akarja fölruházva látni. — Mert ha az a nagy erő, mely az ékesszólásban van, a gonoszságuk szolgál fegyverül, úgy ennél nagyobb veszedelem se a közjót, se a magánosokat nem fenyegetheti.

S ebben különbözik a szónok minden egyéb művésztől, s áll, azt

*) M. Fabius Quintilianus. De institutione oratoria.

**2) Ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit.

**3) — qui, qua re homines bestiis praestant, ea in re hominibus ipsis antecellat.

*4) O-ator — esse nisi vir bonus non potest.

kell mondanom, egy-egy lépcsővel magasabban is. A költőnek nem szükséges egyéniségét ismernem, hogy művein, olvasás után fölleskéljek, s őt, magát ismeretlenül is, megszeressem. Mit érdekel a zene-költő személye, ha lelki szárnyain vele röpülhetek; nem szükség ismernem közelebről az énekest vagy a zenészt, kit annyiszor megtapsoltam; s csak mint lélekbuvár, de nem mint műtész fogom az alkalmat keresni, hogy a festővel, vagy a szobrászszal, kiknek művei elbájoltak, közvetlen érintkezésbe jöhessenek. Nem ily viszonyban állok a szónokhoz, kinek kezében magam és családom jóléte, hazám jelen és jövő boldogsága van tán letéve.

Joggal kérjük, nem csak azt, hogy mit mond? hanem azt is, hogy ki mondja?

S innen magyarázható — a mi velem együtt kétségkívül másoknak is feltűnt, — az a bizonyos közöny, az a kicsinylés, sőt majdnem lenézés is, melyvel nálunk néha-néha legjobbjaink a sajtó s különösen a napi sajtó egyes termékei iránt viseltetni látszanak. Igaz, hogy az írott ékesszólás törvényei nagyrészből összevágának az élő szóéval; igaz, hogy az ékesszólás művészi tükélye megszerzésének titka, mind Cicero mind Quintilianus szerint a *stilus*-ban rejlik*); s a ki sokat, könnyen és jól ír, az adandó esetben könnyen meg fogja találni a szót, mely eszméjét hiven kifejezze; hozzá tehetem még azt is, hogy részemről szégyennek tartanám, ha a madarat és az író, — értve azt, a kit érdemes, — a tolláról fel ne ismerném: de mindezek után és ezek daczára valljuk meg, hogy az a sok apró betűvel teli nyomtatott nagy papír darab, mely mint ujságlap járja be a polgárosult világot, egyúttal oly álcza is lehet, mely mellestleg egy fekete foltot is eltakar.

Nálunk, szerencsére, a hírlapirodalom még nem sülyedt annyira üzletté, hogy p. o. megvesztegetett tollak hitelre találjanak; de az anonymitás leple alatt mindig megtörténhetik nálunk úgy, mint másutt,

*) *Caput autem est, quod (ut vere dicam) minime facimus, (est enim magni laboris, quem plerique fugimus) quam plurimum scribere. Stylus optimus et praestantissimus dicendi effector ac magister.*

(Cic. de Oratore Lib. 1. XXXIII.)

Scribendum ergo quam diligentissime et quam plurimum: nam ut terra altius effossa etc. etc. — sine hac quidem conscientia ipsa illa ex tempore dicendi facultas inanem modo loquacitatem dabit et verba in labris nascentia.

(F. Quint. 3)

hogy p. o. teli lassal papoink a bójtról, magasztalják az állandóságot a köpenyforgatók, s könnyeket hullat, téntából, más insége fölött az uzsorás stb. Mindezt a szónok, a kinek ki kell állani középre, s mellet tárnai az ellenfél nyilainak, nem teheti. Vagy egy múlt áll háta mögött, vagy egy jövő még előtte.

„Szállj le onnét, te gögös barát!” *) mondá egykor a líres Biró Márton veszprémi püspök egy szerzetesnek, a ki fölment a szószékre, a nélkül, hogy neki előbb kezet csókolt volna. **) Szállj le onnét! kiáltaná ezer torok, lövellné ezer szem villáma annak, a ki, tisztátalan lévén, a szentélybe, hová nem való, betolakodik.

A francia forradalom, tudjuk, a szónokok fénykora volt. Mí-dőn Robespierre már megölette Dantout, és saját hatalma is hanyatlani kezdett, beszéde közben egyszer szava elakadt: „a Danton vére fojtogat“ veté oda néki, a megöltnek még életben levő egyik barátja. Se nap a rémuralom bukását jelzé. Maga ez a Danton, kire a francziák maig is oly büszkék, ugyan birhatja-e tiszteletünket, nemcsak azért, hogy mint igazságügyér a borzasztó septemberi napokban az embereket börtöncikben tömegesen legyilkoltatta, hanem már csak azért is, hogy mint agitator, a szerenesetlen Bourbon család filléreit zsebre tette, s mint kormánybiztos a köztársaság pénzeit elprédálta? Hát vajon Mirabeau, lángesze daczára, azon adatok után, miket t. k. Brougham Lafayette emlékiratiból közöl velünk, becsülhetjük-e még? Sok adóssága, sok életszüksége volt a grófnak, arra kellett az udvar pénze! Siessünk akkor rehabilitálni az angol Cabal tagjait is, kik egyszerre két úrnak szolgáltak, s kik között, Ranke szeriut, volt becsületes ember is. Térjünk vissza a rettenetes Robespierrehez, kinek asztalfőkjában, miután kivégezték, épen csak két heti követi napidí-jait találták meg. Legalább hite volt, és tudott szegény lenni.“

Ezután Fábian Gábor olvasott fel Ovidius Metamorphosisa új fordítmányából Rochel Jánostól egy részletet „Phäeton esetét“, mely a társaság méltánylatával találkozott. A fordító fölszólíttatni há-tároztatott, hogy küldje be a társaságnak az egészet, s ha a többi is ily sikerült, mint e rész, a társaság szívesen oda adja firmáját kiadá-sára, minthogy szegénysége miatt arra, hogy maga adja ki, nem vál-lalkozhatik.

*) Descende superbe monache !

**) T. i. exempti ordinis volt, s a püspök fegyelmi felsőbb-ségét elismerni, (= áldását kikérni) vonakodott.

PHÄETON ESETE II. K.

Nap palotája sudár oszlopsoron állva magaslék,
 Úszva arany csillámaiban, lángolva pyróptól;
 Ormozatát fénylő clefántesont szobrok övedzék,
 A kettős ajtószárnyak ragyogának ezüsttől,
 A mű meghaladá anyagát, mert Mulciber abba
 Tengereket vésett, a szárazt közbevevőket,
 És földet, meg eget, boltként a földre hanyatlót;
 Habnak adott kék isteneket; harsány szava Tritont,
 Több alakú Proteust s Aegaeont, a ki czeteknek
 Szörnyü terjedetü hátát nyomkodja karokkal;
 Dórist lányaiival, látszatván úszni az egy rész,
 Más rész zöld hajait szárítani, szirteken ülve,
 Néhányt úszni halon; nem teljesen egyugyan arczuk,
 Még se hasonlatlan, mint vérek képihez illő.
 Férfiak a földön s várak s erdők vadaikkal,
 És folyamok, Nymphák s a mezők több isteni metszvék.
 Téve nagyon fölibök tündöklő képe az érnek,
 S a jobb szárnyon hat, balon is hat az égi jegyekből.
 A hova hogy meredek hágón Clymene fia fölment,
 És a kétségelt atya hajlékába belépett,
 Tüstént atyjának siet arca elébe az ifjú;
 De messzére megáll; mert a közelebbi sugárfénynt
 Nem tűrhette. Bibor uazzal vala fedve királyi
 Székében Phoebus, mely csilloga szerte smaragddal
 Állának jobbról s balról, Nap, Hónap, az Évvél
 Századok és Hórák egyarányu közökben elosztvák.
 Álla az új Tavasz is felövedzve virágkoszorúval;
 Álla mezetlen a Nyár, fejdíszit hordozva kalászból;
 Lueskosan a szőlőtaposástól álla az Ősz is,
 És a fagyos Tél, ősz s borzas hajfürtivel álla.
 Ül Fénynap középett s szemivel, mely mindeneket lát,
 Tárgyak ez újságán látá megijedve az ifjat,
 És „mi ez útra okod“ kérdé, „s váramba mi czél hoz
 Én sarjam, Phäeton? kit örömmel vallok enyémnek,
 Ő felel: „óh közfénye te a mérhetlen Egésznek
 Phoebe atyám! ha szabad téged szólítnom atyámnak,
 S azt nem azért mondotta anyám, hogy rejtse hibáját,
 Zalogot adj nemzöm! mely által lenni fiadnak
 Tartassam, s ezt a kétséget vond ki szivemből.“
 Mondá. Atyja pedig letévé feje környezetéről
 A sugarak csillánait és közeledni parancslá;
 S általölelve: „Te sem vagy méltó, mond, hogy enyémnek
 Lenni tagadjalak, és Clymene is tisztá valót szolt,
 S hogy még inkább higgy, kérj bármi ajándokot, és azt

Megnyered éntőlem ; legyen e szavaimra tanúul
 Szent vize a Styxnek, mely nincs ismérve szememtől.“
 Phoebus alig végzé, a fénykocsit esdi az ifjú,
 S egy napi kormányt kér a szárnyas lábu lovakra.
 Atyja, hogy esküt tett, báná, s harmad- s negyed-izben
 Megráztván ragyogó fejit : „esküm ohajtatod által,
 Mond, vésszéssé lett. Bár azt még vissza lehetne
 Vonnom ! ez egy kérés, mit nem nyernél meg atyádtól.
 Ám lebeszélni lehet. Nem biztos az, a mit ohajtasz ;
 Nagy, mire vágsz Phäeton, mert e tiszt nincsen az ilyen
 Gyenge erőkkal, nincs ily gyermeki korral arányban ;
 Mert te halandó vagy, nem földi az, a mit ohajtasz ;
 Sőt, tudtod nélkül, olyanra kívánczol, a mit
 Isten-erő se tehet ; minthogy bár mennyire tartsa
 Mindenik Égi magát ; de kívülem senki sem áll meg
 Izzó tengelyemen — s nagy Olymp fejedelme sem, a ki
 Rettentő keziből öldöklő menyköveket szór,
 Hajthatná lovaim — s ő nála tudunk-e nagyobbat ?
 Első út meredek ; csak alig juthatnak azon fel
 A kipihent lovak is ; dél visz tetejére az égnek,
 Honnan a tengereket s földet csak félve tekintem
 Még magam is, s a szív remegően ver kebelemben.
 A végút lefelé hajlás ; oda kell az erős kar.
 Akkor alant a ki hajjaiban fogad engem öelve,
 Hogy ne hanyatt-homlok bukjam, Téthys maga is félt.
 Vedd hozzá, hogy örök forgásba ragadtatik a menny,
 S húzza a fenn-csillagzatokat s gyors körbe csavarja ;
 Ellenörködöm én, s a roham, mely mindeneken győz,
 Rajtam nem s ellenvitetem diadallal az égnek.
 Gondold, adva kocsim : vagy-e ellenmenni keringő
 Égsarkaknak erős, nehogy a gyors tengely elüssön ?
 Tán még berkeket is, meg városokat s palotákat
 Képzelsz, és adományokkal fénylő imodákat ?
 Út ott a lesekén megyen át, s a vadaknak alakjain.
 Bár az utat tartsd meg, bár tévelyedésbe ne jöjj is :
 Mégis a szembe jövő Bika szarvain általutaznod,
 S Thessali íveken, és az Oroszlántorkon is át kell.
 Ott görbíti feléd vad karjait a Bököl ; a Rák
 Karjait ott görbíti feléd másféle irányban.
 Nincs is erőd, hogy azon tüztől, mely ég kebelökben
 És ömlöng szájok- s orrukból, elszilajított
 Méneimet fékez ; nehezen bírok én is azokkal.
 Feltüzesülve mikor nyakok ellene küzd zabolának.
 Ámde te, hogy ne legyen veszedelmes ajándok adója,
 Gyermekem, óvd magadat s vágyadtól, míg lehet, állj el ;
 Kivánsz, hogy tőlem magadat származni hibessed,

Biztos zálogot? im félelmem zálog eléggé;
 Aggódásaimon meglátszom atyádnak; ez arcot
 Ime tekintsd, bárcsak bénézni szivembe szemeddel
 Tudhatnál s látnád az atyának gondjait abban!
 Végre világ dússágai közt nézz szélyel, az annyi
 S oly nagy kincseiből ég- föld-tengernek akármit
 Kérj, és megtagadást nem fogsz szenvedni atyádtól;
 Ez csak, a mit kiveszek, mi igaz néven szigorú fény,
 Nem dísz lenne; te fenyv kívánsz adományba, szülöttem!
 Nyájasan át nyakamat mit tartod ölelve, tudatlan!
 Meglesz, tőle netarts, a styxi habokra megeskék,
 Bármit ohajtasz is; ámde fiam! bölcsebben ohajtsál.“
 Intésit végzé. Ellenküzd atyja szavának
 Ő; szándékánál marad; a kocsi vágjaitól ég
 Hát a miként teheté, a nemző késve, az ifjat
 Levezeté Vulcán adományához, kocsijához.
 Tengely arany volt, rúd is arany, mind két kerekének
 Talpa arany, küllök fényes sorozatja ezüstből,
 Chrysolithok s más drágakövek szép rende igákban
 Rájok eső fényét Phoebusnak visszasugázzák.
 Míg azokat lelkes Phäeton bámúlja s a mívet
 Nézgeli, im ében Hajnal kinyitotta keletről
 A bíbor kapukat s a rózsákkal teli pitvart.
 Szétszalad a sok ezer csillag s hátul megy utánok
 Lucifer, és ég őrhelyiről eltűnik utósó.
 Végre, midőn földet s az eget látá pirosodni,
 És az utósó Hold szarvát már szinte enyészvét,
 A gyors Hóráknak Titán befogni parancsol.
 Sürgenek Istennők a parancsra s a lángot okádó
 S ambrosiával telt lovakat magas istállókból
 Levezetik s azokat csengő szerszámba befogják.
 Akkor gyermekinek szent irral kente be arcát
 Atyja s erős lángoknak azon megtörte hatalmát;
 És sugarakkal övedzte fejét, és szóla szorongó
 Mellből, gyászt sejtván, mélyen huzogatva fohászit:
 „Hogyha ez egyben tudsz engedni szüléi tanácsnak,
 Ostorodat kíméld, s gyeplőt tarts, gyermek! erősen;
 Önként is sietők s mérsékleni, dolgot ad, őket.
 És se ne végy egygyet se utúl az öt egyközi övből;
 Rézsút átvágott a határ s kanyarúlata széles,
 Mely megélegetvén az övek hármával, a déli
 Sarkat s Éjszakhhoz tapadó Arctost kikerüli.
 Vedd utad erre: keréknyomok ott szemeidbe tünendnek.
 És hogy kellő hév jusson földnek, meg az égnek,
 A szekeret le se nyomd, se a fentebb égbe ne hajts fel;
 Feljebb térve az ég lakait lángokba boritnád,

Földet, alább tartván ; legbiztosban közepén jársz .
 És se tekergődző kigyóhoz jobbra ne térj el ,
 Balra se rántson, alant fekvő oltárhoz, el a rúd.
 Tarts a kettő közt — a szerencse kegyére a többit !
 A ki segítve, tegyen többet hasznodra magadnál !
 Ime , beszédem alatt a Nyugat martjára felért a
 Harmatos Éj , és nincs már késni továbbra jogomban ;
 Hívatom. A Hajnal kipiroslik, az árnyakat üzve ;
 Rajta : ragadj gyepelőt ; vagy változtatni ha tudnád
 Szándokodat : ne kocsim kívánd , de fogadd be tanácsom ,
 Még van idő s a szilárd földön még biztosan állasz ,
 S míg botorúl s vesztedre kívánt szekerekre nem ülsz föl ;
 Hagyj, mit bizton nézz , engem fényt adni világnak.“
 Felszökik ő ifjú testével a könnyü szekérbe ,
 S benne feláll és a gyepelő vezetésének örvend ,
 S kedvtelen atyjának, vigadva, belőle köszöntget.
 Ím azalatt a Nap tüzménei : Aethon , Eous
 És Pyrois s Phlegon a negyedik tűzhányva nyeritvén ,
 Rázzák a levegőt s korlátokon egyre topognak.
 Téthys amint azokat, nem tudva , mi vár rokonára ,
 Félre löké s a világ mérhetlen tére kitérült ,
 Elszáguldnak azok s lábukkal a légnek üreben
 Szeldelik a felhőt s magukat szárnyakra emelve
 A velök egy tájról kelt Enous elébe kerülnek.
 Ámde csekély volt a teher , azt a Nap paripái
 Számba se vették s a koci kellő súlya hiányzott.
 S mint a görbe hajók , ha kevés a terhök , inognak ,
 S tengeren ingatagúl , mert könnyűk , szerte vitetnek :
 Úgy a szokott súlytól megürült koci légbé felugrál,
 Hol nagyokat hőkken s majd csaknem üresre hasonlít.
 Azt mihelyest érzék , rohanásnak eredve , kicsapnak
 Járt útból a lovak s rendet megbontva , ragadnak.
 Ő remeg ; a gyepelőt mely kézre csavarja, se tudja,
 Sem , hogy merre az út , s már tudva se bírna azokkal.
 Móst érzette hevét sugaraknak a Gönczöl előszőr,
 S próbált hasztalan a tiltott tengerbe merülni.
 S a kigyó , melly éjszaki sark közelébe helyezve
 Dermede fagyban előbb és nem vala senkinek ártó,
 Fölmelegült és új haragokra hevüile tüzeztől.
 Rólad is azt mondják , szaladál zavarodva Boótes,
 Ámbár lassu valál s szekered gátolta futásod.
 Hogy pedig a felső égcsúcstól annyira mélyen
 Fekvő földre veté szemit a boldogtalan ifjú,
 Elsáppadt s borzadtában megreszkete térde,
 S annyi világosság fényét elvette szemének.
 Jobban ohajtana már nem nyulni a Napparipákhoz,

És már bánja, nevét hogy tudja s elérte a mit kért;
 Már mondatni Meropsénak kívánna, de hordják
 Ménei, mint Boreás a hajót, kormányosa mellyet
 Elhagya már, és Istenek- és fogadalmira bizott.
 Mit tegyen? im már hátrahagyá nagy részit az égnek,
 Több, mi előtte vagon; mindkettőt méri magában.
 És most, mit neki majd a Végzet elérni nem enged,
 Nézetgi a nyugatot, hol vissza keletre tekintget.
 És, nem tudva, mihez fogjon, sem ereszteti gyepőt,
 Tartani sem képes — neveit sem tudja lovaknak.
 Szórva külön helyeken lát számos szörnyet az égen,
 És a vadak roppant képeit borzadva tekinti.

Van hely, hol kettős ívül homorítja be karjait
 Scorpio s farkával s mind a két részre behajlott
 Karjaival, két égi jegyig terjedve kinyúl long.
 Ezt Phäeton mikoron látná izzadni az undok
 Mérget s görbitett farkával lesni sebekre:
 Vesztve esztét, remegésében kiszalasztja kezéből
 A gyepőt, s mikor az méneknek hátait éré,
 Félre kicsapnak azok s féktől szabadúlva nem ismert
 Táj légén járnak s a merre ragadja rohamjok,
 Szerte rohannak; — az ég homorú boltjába leszegzett
 Csillagokat verik; a kocsit, út-elhagyva, ragadják,
 Majd legfontebben, majd a lejtőkön, utaknak
 Meredekén lefelé, földhöz közelebbre csapongnak.
 A testvér lovait bámúlja sajátjainál is
 Járnai alább Phoebe. Füstölg perzselten a felleg,
 És a mi a földön magasabb, mind lángba borult már,
 Megreped és minden nedvét elvesztve, kiszárad,
 Öszül a legelő, lombostúl égnek el a fák,
 S a száraz vetemény maga tápja a vészes elemnek.
 Ez még apróság. Bástyás nagy városok esnek
 Romba, egész néppel hamvadnak nemzetek össze,
 A nagy tűzvészben. Hegyek erdőikkel elégnak;
 Ég Athos és Taurus, Tmolus, meg az Oetai hegláncz,
 És a most száraz, de előbb forrástele Ída,
 Szűz Helicon s későbbi nevén Oeágeri Haemus,
 S hány kettős tüztől véghetlen lángokat Aetne.
 Két csúcsos Parnassus, Eryx, Cynthus, havas Othrys,
 Ég Rhodopé végtére havát elvesztve, Mimászsza
 Dyndimum, és Micale s Bacchus-kedvelte Cithaeron.
 Még fagya sem használt Scythiának, Caucasus is ége,
 Ossa is és Pindus s mely túltesz rajtok, Olympus,
 S égis nyúlt Alpok s fellelgeselő Apennin.
 Most immár Phäeton mindünnen lángba boritva
 Lát eget és földet s erejét nem bírja heveknek.

S a forró levegőt érzeknek mintha kohából
 Szivná és hogy már kezd a koci izzani, érzi.
 Már hamut és a parázst nem képes tűrni továbbá,
 Mellyeket a tűz szór s hő füst beborítja egészen.
 Hol legyen, és mi irányt tartson, burkolva homályba
 Kételyg; s a repülő ménék kényőkre ragadják.
 Úgy hiszik, a testnek hüvelyére csalatva ki a vér,
 A szerecsen népség'akkor feketüile imígy meg.
 Ekkor lett Lybia, elemésztvén nedveit a hév,
 Szárazzá. Forrásaikat, hajzatjok omoltan
 A Nymphák ekkor síraták: Boeotia Dircét,
 Argos Amymonét keresé, Ephyre Pirénét.
 Egymástól partot tova nyert folyamokra is átment
 A vész: füstölgött Tanais közepette vizének,
 És az öreg Penéus, és a teuthranti Caicus,
 A sebes Isménos s Erymanthus is Arcadiában,
 S újra is égendő Xanthus s a sárga Lycormas,
 S Maeandros, ki szeret szanaszét csavarogni vizével;
 Mygdoni Mélás is s vele taenari gyors Eurótás;
 Ég babylonbeli Euphrates s ég szinte Orontes,
 A siető Thermódon, Ganges, Phasis, az Ister;
 Alpheós forrott, Sperchéos habjai égtek,
 S melly aranyat Tagus öble visz, a nagy tűzre megolvadt.
 S a hattyút is, mely gyönyöríti a Maeoni partot
 Énekivel, hő habjaiban füleszti Cayster.
 Nilus is elszörnyedt s a világ végére futott el,
 S elrejtette fejét, mely lappang most is, az ő hét
 Torka hever porosan s most csak viz nélküli hét völgy.
 Ismari Hebrost és Strymont szárítja hason fons,
 Szinte Padust, Rhénust, Rhodanust nyugat arkos özönjeit
 És Thybriat, melynek van ígérve világnak uralma.
 Nyiladoz a föld szét, Tartárba hat át repedésein
 A fény s Allag urát rettentti s az allagi Űrnót.
 Tenger is összevonúl; mezejévé csorva homoknak
 Lész az iménti Özön s a hegyek, miket ellepe a mély
 Viz, bukdosnak elő s a Cycladokat szaporitják.
 A halak usznak alá s magukat fölemelni habokból
 Nem merik a púpos delfinek a légbe szokásként,
 A tenger színén a fókák teste dögölten
 S felfordúlva hever. Hirlik, Nereus maga s Dóris
 S lányai barlangok rejtékibe búva, hevültek.
 Merte komor képpel háromszor emelni ki karját
 Neptun habjaiból: háromszor verte le a hév.
 Tápotadó Föld mind azon át, mert környül övedzék
 Óceanus vize és mindünnen visszavonódott
 Források, mellyek le, sötét anyaméhibe búvtak,

Mindenadó arczát száradtan emelte nyakig ki,
 Homlok elébe kezét tartván és mindeneket nagy
 Rengéssel megrázva, kevéssé süllyede s mintsem
 Szokta, lejjebb vonúlt és száraz torkon imigy szólt:
 „Ha neked ez tetszik s érdemlém: menykövid, Égnek
 Főnöke! mit késnek? ha enyésznem kell tüzek által,
 Az legyen a te tüzed s enyhítse adója csapásom.
 Még e szókra is, im, csak alig bír nyilni fel ajkam,
 (Száját nyomva a gőz) elperzselt fürteimet nézd,
 És szemeimben az annyi parázst, meg az arczomon annyit!
 Termékenységem s tisztém szorgalma jutalmát
 Tőled s diszt illyet nyer-e? hogy boronávak, ekének
 Annyi sebét viselem s mindég forgatnak az évben,
 Hogy lombot s füveket termék számára baromnak,
 Embernek gabonát s tömjénnel tartom az oltárt.
 Ámde ha e véaszt én meg is érdemlém: de habok mit?
 Testvéred mit véte? hogy a sorstól neki ejtett
 Tenger apad s már kelletinél messzebb van az égtől!
 Hogyha sem engem, sem testvéred szánni nem indúlsz,
 Hát könyörülj egeden! szemed égnek sarkira fordítsd,
 Mindkettő füstölg. Ezeket ha megégeti a láng
 Csarnokotok leszakad; maga Atlas is íme hogy izzad
 S vállain a tengelyt csak alig tarthatja, az izzót.
 Hogyha enyésznek Föld, Tenger, meg az égi királylak,
 Régi Chaosba esünk mind vissza. Ragadd ki tüzekből
 A mi talán még ép és légy üdvére világnak.“
 Így szólott Tellus s nem volt se kiállani a gőzt
 Már képes, se beszélni tovább, de magába levonta
 Arczát s árnyakhoz közelebb üregekbe vonúlt be.
 Ekkor az Égieket Zeusz felszólítva tanúkul,
 S azt, ki adá a kocsit, hogy vész fog enyészteni mindent,
 Ő ha segélyt nem hoz — legfelsőbb várba siet fel,
 Honnét a földet felhőkbe borítani szokta,
 S menydörgést indít s csavaringós menyköveket sújt.
 Ámde sem a földet, melylyel vonhassa be, felhő
 Nem vala ott, sem eső, melyet csurgasson az égből.
 Megdördüle s nyilát jobb fülnél megcsavarintá
 S a szekerészre löké; lelkét kiütötte belőle
 S a kocsiból őt s a tüzet ég lángjával eloltá.
 A fogat elrémul és félreugorva kirántják
 Járomból nyakukat s elhagyják tépve a gyeplőt,
 A zablák ottan, rúdjától válva amottan
 Elhever a tengely s kerekék töredéki emitten
 A ronsolt kocsinak szétszórva darabjai szerte.
 Im, Phäeton szép sárga haját a lángok emésztvén,
 Hengereg arczczal alá s levegőn át hosszú vonalban

Úgy vitetik, mint néha derült égen valamely szép
Csillag, mely nem esik le ugyan, de leesni hihetnők.
Messze hazájától öt más részében a földnek
Fogta fel Eridanus s lemosá, mely füstölög, arczát.
Náiszok a nyugaton testét, a mennyei lángtól
Füstölgöt, a sírba tevék, ezt vésvé kövére:
„Itt fekszik Phäeton, kocsis a nemzői szekéren,
Melylyel bár nem birt, de magasztost merve bukott el.“

Mert arczát a szegény atya, a mély gyászba borúltat,
Elrejté s, ha ugyan hiszszük, mondják, hogy egész nap
Nélküle járt le, csak a tűzvész szolgálta világúl,
S e roppant kár is válék még némi haszonná.
Ámde midőn Clymene elmondta, mit ennyi nyomorban
Mondani el lehetett, gyászt öltvén s tébolyodottan
És kebelét dülván, befutá a földnek egészét,
Hogy fia holt tetemeit és csontjait összekeresse.
Csontjait ím idegen parton betemetve találja
És sírjára borúl, s nevet, a márványba bevétet,
Öntözi könnyeivel, nyílt mellet rája tapadva.
Héliadák Phäetont szintén jajgatva siratják,
Adva hiú adományt — könyeket neki s mellüket ütve,
Bánatosan Phäetont, a ki már nem hallja panaszszai,
Hívják éj- s nappal s gyászos sírjára borúlnak.
Négyszer megtelt már, egyesítvén szarvait a Hold,
Ők, mint megszokták (a gyakorlat tette szokássá)
Sírva veszékeltek. S a midőn Phäethusa, közöttök
A legidősebbik, le a földre akarna borúlni,
Lába meredségét panaszolja. Segíteni indúl
A szép Lampetie: de gyökér foglalja le lábát.
Tépni midőn készülne haját a harmadik, immár
Lombot tép fejről. Lábát ez válnia törzsszé,
Ez hosszú ággá fájlalja meredni ki karját.
Míg ezt bámulják, ágyékukat ellepi a héj,
Lépcsőnként hasat és mellet, meg vállakat és kart.
Már csak száj maradt, mely hívja segélyre szüléjét.
Mit tegyen a szüle mást, mint, hogy hova ösztöne vonja,
Most ide, most oda fut s míg tudhat, csókjait osztja.
Többet tesz — fától őket szabadítani akarja,
És kezivel gyengébb több ágat tör le, de onnan
Mintha sebek volnának azok, vércseppek ömölnek.
„Kimélj, kérlek, anyám! feljajdul a sebesített,
Kimélj, kérlek, mert testünket téped az ágba,
S már Isten hozzád —“ héj jött végső szavaikra,
Melyből köny fakadoz, s új ágakból kicsepegvén
Gyantává sűrül a napon s öle tiszta pataknak
Fogja fel és a latin hölgyeknek küldi viselni.

TARTALOM.

ÚJ FOLYAM. — TIZEDIK KÖTET.

XXXI. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
ERDÉLY HÁROM ÁLLAMFÉRFIA A XVIII-ik SZÁZADBAN. — Gróf Teleki Domokostól.	3
ROKONAINK EPIKÁJA. (I. Kalevipoeg. Kalevala.) — Szilády Árontól.	73
GAZDASÁGI FŐBB KÉRDÉSEINK.	96
ÚJ ELMÉLETEK AZ EPIKAI KÖLTÉSZETRŐL. — Bossier után — Szász Károlytól.	115
IRODALMI SZEMLE: I. Baronyai Decsi János magyar históriája. Második közlemény. Garádytól. — II. Mexikói tragédia. — M. — III. Kőváry László Erdély építészeti emlékei. — S.	130

XXXII. és XXXIII. FÜZET.

GIFFORD PALGRAV ÚTAZÁSA ARÁBIÁBAN. — Hunfalvy János-tól.	177
A SZINÉSZET MINT KÖZÜGŸ KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉPSZINMŰRE. — Dux Adolf-tól.	208
MAHOMET. — Első közlemény. — A. L.	224
A KÖZOKTATÁS MAGYARORSZÁGBAN. — Ph.	238
IRODALMI SZEMLE: I. Székelyföld népismei és régiségtani ismer- tetésének történelmi fontossága. Jakab Elektől. — II. Dallos Miklós politikai és diplomatikai iratai. Kiadják Frankl V. és Ráth K. Sz. S. — III. Vándorlásaim és élményeim Persiá- ban. Irta Vámbéry Ármin H.	296
KISFALUDY-TÁRSASÁG (1867 oct.—1868 febr.)	

8/2135

10. k.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1868. FOLYAM.

ELSŐ FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXXI. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1868.

A XXXI. FÜZET TARTALMA.

- I. — ERDÉLY HÁROM ÁLLAMFÉRFIA A XVIII-ik SZÁZADBAN.
— Gróf Teleki Domokostól.
- II. — ROKONAINK EPIKÁJA. I. Kalevipoeg, Kalevala. — Szilády Árontól.
- III. — GAZDASÁGI FŐBB KÉRDÉSEINK.
- IV. — ÚJ ELMÉLETEK AZ EPIKAI KÖLTÉSZETRŐL. — Boissier
— Szász Károlytól.
- V. IRODALMI SZEMLE. I. Baronyai Deesi János magyar historiája. —
Második közlemény. — Garádytól. — II. A mexikói tragédia. —
M. — III. Kőváry L.: Erdély építészeti emlékei. — S.

A **Budapesti Szemle** czélul tüzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár.

Az előfizetés **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő: más könyvtárusok utján is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlrt könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becséréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 4 forintért

A IV-ik évfolyam 5 forintért

A VI-ik évfolyam 5 forintért

A VII-ik évfolyam 5 forintért

10 frt helyett.

A 6., 7., 8., 9., 10., 12—20., 26., 27., 28., 29., 30., 38., 39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10) **1 frt helyett**
füzetek egyenként és különvéve) **30 krért** külön
csak **30 krért.** minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. IX. és X. folyamok csak is az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. és X. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten,
a „Vastuskóhoz.“

RÁTH MÓR KIADÁSÁBAN LEGUJABBAN MEGJELENTÉK:

A NÉPSZERŰSÉG.

SATYRA.

Irta Gyulai Pál.

Ára 30 kr.

ATHÉN PERICLES KORÁBAN.

CURTIUS ERNŐ UTÁN

PÓR ANTAL,

Nagyszombati tanár.

Ára 1 frt. 20 kr.

VÁMBÉRY ÁRMIN

VÁZLATAI KÖZÉP-ÁZSIÁBÓL.

Ujabb adalékok az Oxusmelléki országok

népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz.

Ára 3 ft.

CAMORS GRÓF.

REGÉNY.

Irta Feuillet Octav. Fordította Huszár Imre.

2 kötet. Ára 2 frt. 80 kr.

Egy becsületes asszony regénye.

Irta Cherbulier Viktor. Fordította Tolnai Lajos.

2 kötet. Ára 2 frt.

2/2752

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1868. FOLYAM.

MÁSODIK ÉS HARMADIK FÜZET.

(AZ ÚJ FOLYAM XXXII. ÉS XXXIII. FÜZETE.)

PEST,
RÁTH MÓR.

1868.

A XXXII. ÉS XXXIII. FÜZET TARTALMA.

- I. — GIFFORD PALGRAVE UTAZÁSA ARÁBIÁBAN. — Hunfalvy Jánostól.
 - II. — A SZINÉSZET MINT KÖZÜGY KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NÉPSZÍNÜRE. Dux Adolftól.
 - III. MAHOMET. — Első közlemény. — A. L.
 - IV. A KÖZOKTATÁS MAGYARORSZÁGBAN. Ph ph.
 - V. IRODALMI SZEMLE. A székelyföld népismeci és régiség-tani ismertetéseinek történeti fontossága. B. Orbán Balázs kézírati munkájának ismertetése. — Jakab Elektől. — Dallos Miklós politikai és diplomatikai iratai. Kiadták Frankl V. és Ráth K. — Sz. S. — Vándorlásaim és elményeim Persiában. Irta Vámbéry. — H.
 - VI. KISFALUDY-TÁRSASÁG. (1867. oct.—febr. (1868.)
-

A **Budapesti Szemle** czélul tűzte: tájékozni a nemzet értelmiségét mindazon eszmékről, a melyek világszerte foglalkodtatják a szellemeket, s közvetítőül szolgálni a külföldi irodalmak és a hazai tudományosság közt egyfelől, a szaktudósok és a művelt közönség közt másfelől.

Az újabb évi folyam szintén **tíz** füzetben fog megjelenni legalább 80 ívnyi tartalommal.

Előfizetési díj egész évre **tíz** forint, — félévre **hat** forint o. é.

Gyűjtőknek minden 10 előfizető után egy ingyen példány jár. Az előfizetés **Ráth Mór** könyvkereskedésébe küldendő; más könyvárusok útján is előfizethetni.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

következő évfolyamai és füzetei alúlrít könyvkereskedés által készpénzért visszavásároltatnak, vagy más könyvekért becséréltetnek:

Az I-ső, III-ik, V-ik évfolyam.

Ellenben **leszállított áron** kaphatók a következő évfolyamok és füzetek:

A II-ik évfolyam 4 forintért
A IV-ik évfolyam 5 forintért
A VI-ik évfolyam 5 forintért
A VII-ik évfolyam 5 forintért

10 frt helyett.

A 6., 7., 8., 9., 10., 12—20., 26., 27., 28., 29., 30., 38.,
39., 40., 53—60., 62—70., II-ik folyam 7—10.) **1 frt helyett**
füzetek egyenként és különvéve) **30 krért** külön
csak **30 krért.** minden füzet.

Az új, vagy is sorban a VIII. IX. és X. folyamok csakis az előfizetési áron, a VIII. 12 forintért, a IX. és X. 10 forintért kaphatók.

Ráth Mór

könyvkereskedése Pesten,
a „Vastuskóhoz.“

RÁTH MOR kiadásában megjelenik:

„A NIBELUNG-ÉNEK”

Ó-NÉMET HÖSKÖLTEMÉNY.

FORDITOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

KARLSFELDI SCHNORR GYULA RAJZAIVAL.

10 füzet, legnagyobb negyedréti diszkiadásban, legfinomabb vastag velin-papíron, 52 iv, mintegy 70 nagyobb rajzzal, számos disz-kezdőbetűvel (initiale) s ékítménnyel.

Egy-egy füzet ára 94 kr. Az egész mű előfizetési ára 8 frt, mely összeg két négy forintos részletben is lefizethető.

Ha van mit a német irodalomtól irigyelhetünk, az középkori mondáinak, népies éposz-költészetének gazdagsága. Mig mi a nemzeti naivéposznak csak itt-ott elszórt egyes, alig felkutatható csillámaival bírunk s hegedőseink énekeit hiába keressük, a német irodalom a középkori népies hagyományok oly széles alapján áll, melynél tekintélyesebbel a szomszéd irodalmak egyike sem dicsékedhetik.

De a német irodalom eme gazdagságának nincs becsesebb kincse mint épen a *Nibelung-ének*, ez óriási alkotásu nagy nemzeti éposz, melynek első eredetét talán a VI.—VII. században kereshetjük, jelenleg is fennlevő alakjában való végleges megalakulását azonban a XIII. század első tizedére egész biztossággal tehetjük.

Rendkívüli műbecsű alkotás magában, melyet teljességében birni bármely irodalomnak valódi gyarapodására szolgál.

Minket magyarokat azonban, belső irodalmi becsén kívül, más tekintetből is különösen érdekel. A *Nibelung-ének*, bár a legtökéletesebb alkotásu egyéges éposz, két monda-körből van egybeillesztve, melyek most már tökéletesen egyet képeznek olválhatlanul. A *Nibelung-ének* első fele a német-frank Szigfrid-monda, második fele pedig az *Etele-mondának* egy kiváló része; *Etele* maga, testvére *Buda*, szövetségese *Detre*, e saját hún ősmondánkából ismeretes alakok lépnek föl benne, mig a fő cselekvő szerepet *Krimhilda*, előbb Szigfrid utóbb *Etele* neje, játssza. Mi tehát a *Nibelung-énekben* saját ősi emlékeink visszfényét találjuk föl, s olvasóinkat rendkívül fogja érdekelni az: mikép alakul a hún-magyar monda a nyugati mondák befolyása alatt s azokkal vegyülésben.

A fordításról kevés mondani valóuk van: **Szász Károly** neve e tekintetben legnagyobb kezesség. Csak annyit mondunk, hogy e jeles írónk, mielőtt a *Nibelung-ének* fordításához kezdett volna, évekig foglalkozott e nagy mű beható tanulmányozásával; a „*Budapesti Szemle*”-ben terjedelmes tanulmányt is közölt róla. Magán a fordítás munkáján is éveket töltött már, nagy gondnal, előszeretettel s lelkiismeretességgel.

Schnorr Gyulának, a müncheni *Nibelung-Freskók* nagynevű szerzőjének rajzai pedig oly világ-hírűek, hogy azok dicséretre nem szorúlnak.

